СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник матеріалів
II Всеукраїнської науково-практичної
інтернет-конференції

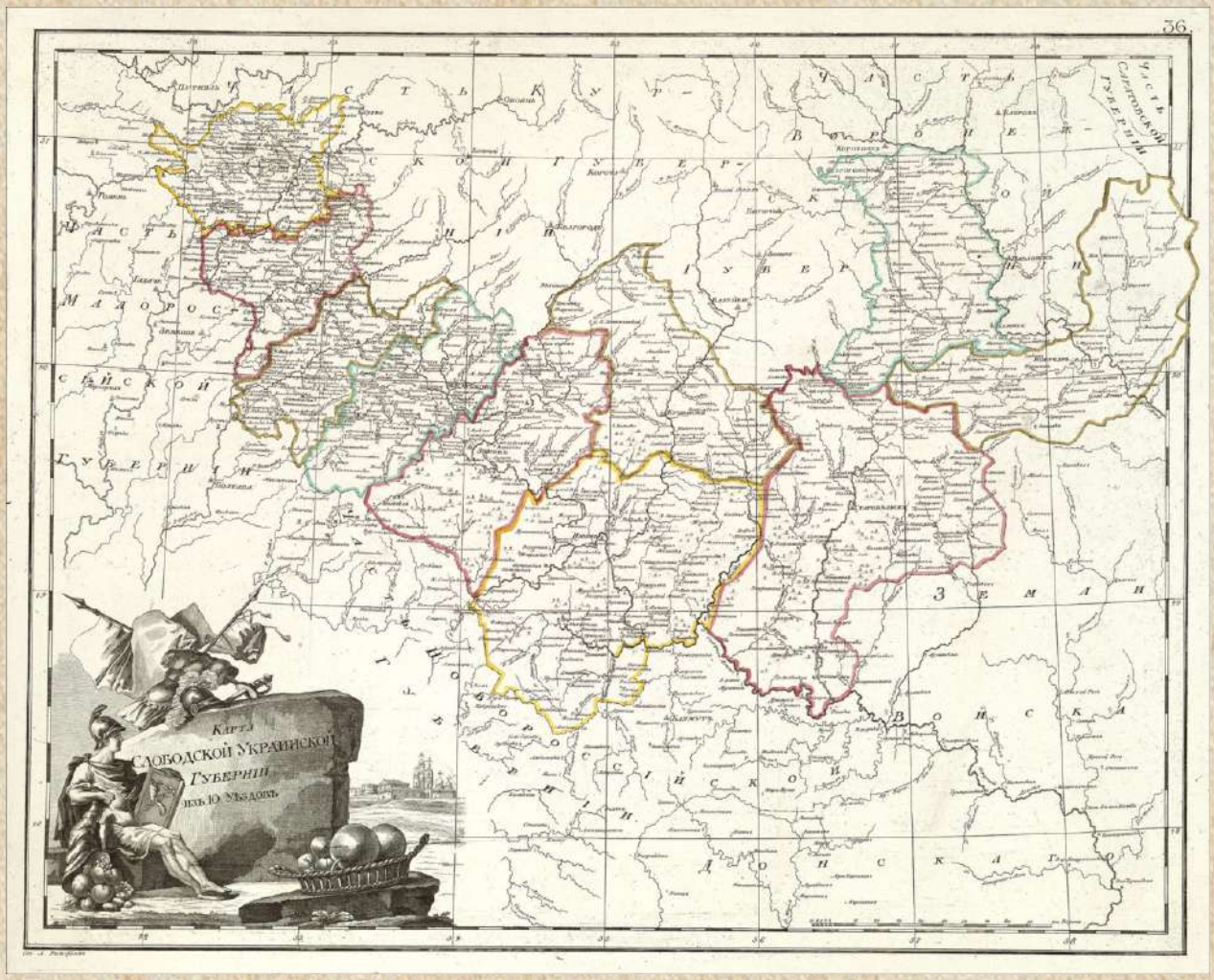

Суми 2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКА ОБЛАСНА РАДА
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
СУМСЬКЕ МІСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН
«ФОНД ПІДТРИМКИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ «АЛГОНІКА»

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник матеріалів
ІІ Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції

Суми 2021

УДК 908(477.52)
С89

Рекомендовано до друку Вченою радою Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (протокол №10 від 30 листопада 2021 року)

Редакційна колегія:

Д.В. Кудінов, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри професійної освіти та менеджменту, Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (голова)

О.М. Клочко, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук

М.А. Михайліченко, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету, кандидат історичних наук, доцент

В.О. Оліцький, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук

С89 Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 28 жовтня 2021 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (голова), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. – 468 с.

ISBN 978-617-8095-04-8

Збірник містить тези, статті та доповіді учасників II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії». Розрахований на викладачів вищих та середніх навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 908(477.52)

© Колектив авторів, 2021
© ФОП Цьома С.П., 2021

ISBN 978-617-8095-04-8

ЗМІСТ

ДОПОВІДІ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ 10

Тимошенко Дмитро Ігорович
ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА НА ПОЧАТКУ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕРІОДУ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 10

Милько Володимир Іванович
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ МЕРЕЖІ ХАРКІВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1860-х – 1870-х рр..... 15

Kizlova Antonina
THEFT OF OKHTYRKA MARIAN ICON IN KHARKIV EPARCHIAL MAGAZINE «ВЕРА И РАЗУМ»..... 20

Магась В'ячеслав Олегович
ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ІНЖЕНЕРІВ НА ХАРКІВЩИНІ У 1905–1906 рр. 26

Демченко Тамара Павлівна
Іваницька Світлана Григорівна
УРОДЖЕНЕЦЬ ГЛУХІВЩИНИ ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ ТА ЙОГО СТУДЕНТСЬКА КНИГОЗБІРНЯ..... 31

Міхно Олександр Петрович
КОНЦЕПЦІЯ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ КОСТЯНТИНА УШИНСЬКОГО У С. БОГДАНКА ШОСТКИНСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ 40

Терес Наталія Володимирівна
ТОПОНІМІКА КИЇВСЬКИХ ВУЛИЦЬ У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ ТА СУЧАСНОМУ КИЄВОЗНАВСТВІ 44

СЕКЦІЯ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 52

Стецюк Вадим Борисович
ФОТОЗНІМКИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1870-ті – 1914 рр.)..... 52

Беценко Тетяна Петрівна
ТОПОНІМІЧНІ СТУДІЇ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ (ДЕЯКІ УЗАГАЛЬНЕННЯ З ДОСВІДУ РОБОТИ)..... 59

Беценко Тетяна Петрівна
ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТОПОНІМА ПУТИВЛЬ 65

Оліцький В'ячеслав Олександрович
ОСОБИСТИЙ АРХІВ СВЯЩЕННИКА І. ШУГАЙЛА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВ'Я НА РОМЕНЩИНІ У 1940-х – СЕРЕДИНІ 1950-х рр. 69

Цибка Веніамін Іванович
МАТЕРІАЛИ ДО РОДОВОДУ «ПЕРШОГО КИЇВСЬКОГО АРХЕОЛОГА» МАКСИМА БЕРЛИНСЬКОГО 73

Гончаренко Анатолій Володимирович
ПОЛІТИКА США ЩОДО КИТАЮ У 50-х рр. ХХ СТ.: ВІЗІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ АМЕРИКАНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ 81
Клюєв Андрій Миколайович
Чумаченко Олена Анатоліївна
СРІБНА РОСІЙСЬКА КОПІЙКА «ЧЕШУЙКА» (ДРОТЯНА) В ГРОШОВОМУ ОБІГУ СІВЕРЩИНИ В XVII–XVIII ст. 86
Осадчий Євген Миколайович
ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ X–XIII СТ. ПОБЛИЗУ С. ВОЛОКИТИНЕ 91
Костенко Ольга Олександівна
ТОПОНІМІКА ЛЕБЕДИНЩИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ 95
Кулик Лариса Юріївна
КОМУНІКАТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ СВІТЛИН ЯК ЗАСОБУ ТРАНСЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ЩОДО ІСТОРІЇ ЖІНОЧОГО МОДЕЛЬНОГО ВБРАННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В НІЖИНІ..... 109
Сорокін Андрій Анатолійович
ВИСВІТЛЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ РАД М. КИЄВА І (XXI) СКЛИКАННЯ У ПРАЦЯХ З ІСТОРІЇ РАЙОНІВ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ 113
Фісун Валерій Пилипович
ПОКАЖЧИК МІСЦЬ ПРИХОВУВАННЯ, ПРИКМЕТ, СПОСОБІВ ПОШУКУ СКАРБІВ ТА ЇХ ПЕРСОНІФІКОВАНИХ ПРОЯВІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ НАРОДНІЙ НЕКАЗКОВІЙ ПРОЗІ..... 120
Матковський Олександр Миколайович
МУЗИКОЗНАВЧЕ КРАЄЗНАВСТВО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.. 130
Мурашко Катерина Олександрівна
ІЗ ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ БИТИЦЬКОГО ГОРОДИЩА..... 134
Драпалюк Вікторія Вікторівна
КАТЕРИНА ІІ І ПОЛІТИКА ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ: ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА 137
Михно Людмила Петрівна
ЛІНГВІСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ 142
Пушкарьов Юрій Іванович
КРАЄЗНАВСТВО ЯК НЕОБХІДНИЙ КОМПОНЕНТ ОСВІТНЬОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ..... 145
Остапчук Олексій Олександрович
Курок Олександр Іванович
ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ТА ФОРМА ЇХНЬОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ..... 149

СЕКЦІЯ 2. БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ..... 159
Дегтярьов Сергій Іванович
РІД КОСТЕНЕЦЬКИХ У ДОРОБКУ МАТВІЯ ТА ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКИХ 159
Гаврилюк Світлана Віталіївна
Гаврилюк Олександр Никифорович
СЕРГІЙ ТИМОШЕНКО – КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ 1930-х рр. 162
Дудка Раїса Анатоліївна
АРХІЄПИСКОП ФІЛАРЕТ (ГУМІЛЕВСЬКИЙ) – ПРОСВІТИТЕЛЬ СІВЕРЩИНИ 170
Михайліченко Микола Анатолійович
«НЕ ПОВЕРНУЛИСЯ З БОЙОВОГО ЗАВДАННЯ»: ДОЛЯ ЧЛЕНІВ ЕКІПАЖІВ ПЕ-2, ЗБИТИХ 17 СЕРПНЯ 1943 Р. В БОЯХ ЗА СУМИ 174
Медведєв Ігор Анатолійович
Шевлякова Надія Андріївна
ДО ДВОХСОТЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л. Е. КЬОНІГА: ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІЧНІ РОЗВІДКИ 182
Полянська Галина Миколаївна
РОДИНА ОГОЛЕВЦІВ 188
П'ятаченко Сергій Васильович
ІВАН КУЛЖИНСЬКИЙ ТА ЙОГО ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ ГЛУХІВЩИНИ 196
Савченко Наталія Василівна
ІСТОРІЯ «ДИВНОЇ ПАНІ». ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЬГИ АНЗІМІРОВОЇ НА РОМЕНЩИНІ 205
Малиш Ольга Миколаївна
Линник Олена Костянтинівна
«ЩОБ НАРОД ЗРОЗУМІВ ЦІННІСТЬ СВОЮ, ТРЕБА ВІДКРИТИ ЙОМУ ЇЇ»: ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І 25-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ ГЕННАДІЯ ПЕТРОВА 210
Чиркова Марина Юріївна
ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ХХ СТОЛІТТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ОДНІЄЇ РОДИНИ 218
Тарасенко Володимир Миколайович
ТОРБАН. НА НЬОМУ ГРАВ КОЛИСЬ ТАРАС – БОРЕЦЬ ЗА ПРАВДУ І ЗА ВОЛЮ… 223
Гапченко Євгеній Анатолійович
ЖИТТЄПИС ТА РОДОВІД ЛУБЕНСЬКОЇ ГІЛКИ ДВОРЯН СКАРЖИНСЬКИХ 228
Ольшевський Петро Миколайович
МИХАЙЛО БАКУНІН – ТЕОРЕТИК РОСІЙСЬКОГО АНАРХІЗМУ 232

СЕКЦІЯ 3. ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ 237
Шевчук Андрій Володимирович
СЕКРЕТАРІ ГОЛОВНИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: МІЖ ІМПЕРСЬКОЮ ПОЛІТИКОЮ І ПРАГНЕННЯМИ МІСЦЕВОЇ ЕЛІТИ (1797–1831 рр.) 237
Бровко Альона Григорівна
РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ МРИНСЬКОЇ ЛЮДМИЛИНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ШКОЛИ СІЛЬСЬКОГО ДОМОВЕДЕННЯ ТА ПРИСАДИБНОГО ГОСПОДАРСТВА) 242
Кожолянко Олена Віталіївна
Воротняк Каріна Іванівна
КУЛЬТУРА І ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ ХОТИНЩИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ П. А. НЕСТЕРОВСЬКОГО 247
Каковкіна Ольга Миколаївна
ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС АРХІВІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ДОСЛІДЖЕННІ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РЕГІОНУ ТА УКРАЇНИ 1945–1991 рр. 257
Дмитренко Віталій Анатолійович
ЦІНА ТРЕБ У ПАРАФІЯХ КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ НА СЕРЕДИНУ XVIII СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ 264
Москалюк Микола Миколайович
Москалюк Вікторія Миколаївна
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 268
Вдовіна Олена Олександрівна
ІСТОРІЯ ПОЛТАВЩИНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) 276
Остапчук Олексій Олександрович
Курок Олександр Іванович
ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ТА ФОРМА ЇХНЬОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ 281
Романець Людмила Миколаївна
ІСТОРІЯ ЛІТИНСЬКОГО СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО СОБОРУ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ 290
Сидоренко Наталія Володимирівна
ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ А. С. МАКАРЕНКА У ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХАРКІВЩИНИ 294

Дегтярьов Вадим Анатолійович
СТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМІЇ У СКЛАДІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1924–1940 рр.) ЯК ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЄКТ СРСР 298
Кохановська Надія Олександрівна
РОЗСЕЛЕНСЬКІ ПРОЦЕСИ НА ПОДІЛЛІ В РАМКАХ РЕКОНСТРУКЦІЇ РАДЯНСЬКОГО СЕЛА 1961–1991 рр. 302
Крижанівська Валерія Андріївна
СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: ДЖЕРЕЛА ПРАВА, ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ, СУДОЧИНСТВО 307
Крижанівська Валерія Андріївна
СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 311

СЕКЦІЯ 4. ІСТОРІЯ ОСВІТИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ 315
Донік Олександр Миколайович
ВНЕСОК РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ У РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ГЛУХІВЩИНІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) . 315
Онопрієнко Олена Володимирівна
ПРЕДСТАВНИКИ СУМЩИНИ В КОЛЕГІЇ ПАВЛА ҐАЛАҐАНА ... 324
Бондар Ірина Олександрівна
ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСИ СИНЯВСЬКОГО НА СЛОБОЖАНЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ) 331
Клочко Оксана Миколаївна
З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ 337
Штика Олександр Павлович
Ідріс Наталія Олексіївна
ТРАДИЦІЇ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ ЗАКЛАДЕНІ НА СУМЩИНІ ІВАНОМ ТА ПАВЛОМ ХАРИТОНЕНКО 344
Шаповал Марина Валеріївна
ЮРІЙ САМБРОС: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПЕДАГОГА-РЕФОРМАТОРА, ПРОВІДНИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ ОСВІТИ НА СУМЩИНІ 351
Рева Діана Борисівна
ФІНАНСУВАННЯ ЖІНОЧИХ СЕРЕДНІХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ЛЕБЕДИНІ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД 360

СЕКЦІЯ 5. ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ СУМЩИНИ 366
Бірьова Ольга Юріївна
ЗАСЕЛЕННЯ ОХТИРКИ В XVII СТ. ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА МІСТА 366
Медведєв Ігор Анатолійович
РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ РІВНІ (НА ПРИКДАДІ КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ТРОСТЯНЕЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ «МУЗЕЙНО-ВИСТАВКОВИЙ ЦЕНТР «ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ») 370
Приймач Олена Володимирівна
ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ м. РОМНИ У 1941 РОЦІ..... 382
Кудінов Дмитро Валерійович
«ДЛЯ ПРИБЫТИЯ ЕГО СВЕТЛОСТИ ПАЛИЛИ ИЗ 17 ПУШЕК»: ВІДВІДУВАННЯ СУМ ОЛЕКСАНДРОМ МЕНШИКОВИМ 386
Пластун Олег Вікторович
КРОЛЕВЕЧЧИНА (1917–1921 рр.) У ПРАЦЯХ КРАЄЗНАВЦІВ ТА ІСТОРИКІВ 397
Чижов Олександр Ігорович
РОБОТА СУМСЬКОЇ МІСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ ЗА НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 рр..... 403
Семешин Едуард Володимирович
«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» В МІСТІ СУМИ. ПОЧАТОК МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ..... 407
Батраченко Богдан Анатолійович
НАРИС ІСТОРІЇ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ СЕЛА ШПИЛІВКА 425

СЕКЦІЯ 6. ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ 433
Будянський Дмитро Васильович
ПОСТАНОВКА П'ЄС І. КАВАЛЕРІДЗЕ «ПЕРША БОРОЗНА» ТА «ГРИГОРІЙ І ПАРАСКЕВА» НА СЦЕНІ СУМСЬКОГО ТЕАТРУ ІМ. М. ЩЕПКІНА 433
Артюх В'ячеслав Олексійович
«ПРОСВІТИ» КОНОТОПСЬКОГО ПОВІТУ В 1917-1923 рр..... 440
Нікітін Сергій Валерійович
Гриценко Андрій Петрович
РОЛЬ СТОЛИЧНОГО МІСТА У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕРІОДУ В ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ..... 450
Букіна Ірина Василівна
ВІДНОСИНИ ГРОМАДСЬКИХ КОМІТЕТІВ СУМЩИНИ ІЗ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ..... 455

Ребенок Вікторія Русланівна
СУМЩИНА ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АРЕАЛ ДЛЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЗІТКНЕНЬ У IX–XII СТОЛІТТЯХ 461
Баглай Анатолій Володимирович
КАЗАНСЬКО-СЕРАФИМІВСЬКИЙ МОНАСТИР В СЕЛІ СЕМЕРЕНЬКИ..... 464

ДОПОВІДІ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ

Тимошенко Дмитро Ігорович
учень 11 класу, Лебединський заклад загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів № 1 Лебединської міської ради Сумської області

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА НА ПОЧАТКУ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕРІОДУ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

У сучасній історичній науці прийнято вважати, що саме в Першій світовій війні зародилося поняття військової пропаганди. Ця точка зору є цілком обґрунтованою, особливо якщо зважати на масову появу спеціалізованих служб, орієнтованих на ведення психологічної боротьби, саме у рамках першого глобального збройного протистояння. Однак, застосування методів гібридної війни відбувалося уже протягом століть, адже створення нестабільної ситуації у таборі ворога давало значні переваги та полегшувало досягнення цілей. Якщо ж споглядати розвиток мистецтва військової пропаганди в Україні, то неодмінно варто звертати увагу на події 1708–1709 років: потужна інформаційна кампанія, що розвивалася паралельно бойовим діям, помітно відрізняла сутність розвитку подій Полтавського періоду Північної війни у порівнянні з іншими конфліктами того часу.

Мотиви обох сторін прослідковуються при баченні загальної картини конфлікту. Шведська армія, яка прийшла на українські землі, заручилася підтримкою керманича Гетьманщини Івана Мазепи. Ціллю такого маневру було продовольче забезпечення армії. Тобто, застосування насилля задля вилучення провіанту автоматично анулювавлося (у такому разі порушувалося питання підтримки населенням козацького устрою на чолі з Мазепою; до того ж, варто зважати на феномен *«козацької вольниці»* – архітектури устрою влади на місцях – який міг спалахнути масовим повстанням). Перехід Мазеп на бік короля змусив прихідців поводитися із населенням України толерантно, адже король взяв його під опіку, про що заявляв у власних маніфестах, однак, шведи не завжди дотримувалися гуманістичних принципів. Московіти ж мали протистояти впливові шведів; для них було неприпустимим дозволити Карлу XII отримати контроль над продовольчими багатствами Слобожанщини, адже це зводило б нанівець попередні досягнення тактики *«малої війни»*.

Антимосковська сторона конфлікту підтримувалася власне шведською пропагандистською машиною та суспільним авторитетом гетьмана. Російський історик Мстислав Маринин виділив три основні напрямки шведської агітаційної діяльності. ***Перший напрям*** – поширення мережею агентів листівок, головною ціллю яких була дискредитація особистості Петра I серед населення Північної Слобожанщини. Досягалася вона шляхом протиставлення царя церкві, яка на той момент була ідейною основою гуртування українського суспільства. Також уперше застосовувалася формула *«правильного народу, але жахливої влади»* з метою демонстрації порочності російської політичної системи. ***Другий напрям*** – звернення Карла XII до населення Гетьманщини із закликом до спільної боротьби зі *«злом»*, уособленим у цараті. Найвідомішим у даному сенсі є *«Маніфест шведського короля Карла XII про прийняття гетьмана Івана Мазепи із його однодумцями під свій захист»*. Його основним посилом є заклик до боротьби з Москвою, перемога у якій автоматично подарує спасіння з-під ярма, свободу віри, процвітання прав та вольностей, цілість (безпеку) жінок та дітей. Саме цар та вибудувана ним система управління називається причиною всіх бід малоросійського народу. Цікавою та важливою є теза, яку вмістив Карл до свого звернення: *«Москву, яка назад відступила, не осмілюється супроти нас постати, хоча до битви від нас численні частократ подавалися випадки; пізнали ми по правді, що цар розголошеними недавно грамотами сили свої величав, а наші принижував і, щоб обивателів тутешніх застрашити, проповідував наше знеможення. Але чому ж не бився і боєм не розправився, коли таку в силах своїх мав надію? Чому побіг перед наступом військ наших? Марнотна його похвальб…»* [2, с. 201–212]. Тобто, шведський монарх визнавав повномасштабну інформаційну боротьбу як один з важливих етапів перебігу війни. ***Третім напрямом*** є західна скерованість пропаганди машини Карла XII, появі якої сприяло усвідомлення прагнень царя-реформатора побудувати імперську армію європейського зразка (що неможливо без відповідних спеціалістів). Спрямована вона була на фахівців, яких Петро I запрошував до власного війська, з метою дискредитації в їхніх очах російської держави на всіх рівнях організації влади. Для цього Мартин Нейгебауер (колишній вихователь царевича Олексія; був звільнений за розпусту та пиятику) написав на замовлення Карла XII брошуру *«Послання знатного німецького офіцера до одного вельможі про мерзенні вчинки московитів щодо*

чужоземних офіцерів». Видання було профінансоване рахунком шведської держави в ряді європейських міст. Це застереження набуло популярності, хоча деякі країни (союзники Росії по антишведській коаліції) заборонили поширення книжечки на своїй території. До речі, російське командування вчасно зреагувало на цю акцію та відповіло контрвипадом: у відповідь публікувалися та поширювалися статті іноземних офіцерів царської армії, у яких вони доволі критично висловлювалися про творчість Нейгебауера [3, с. 127–129].

30 жовтня 1708 року стародубський полковник І. Скоропадський отримав листа від Івана Мазепи, у якому дізнався про укладення договору зі шведами. Також він одержав інструкції щодо подальших дій та обґрунтування такого ризикованого вчинку від самого гетьмана. Мазепа, спостерігаючи поспішне наближення військ Олександра Меншикова та Дмитра Голіцина, попереджав полковника про те, що *«нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство…»* [2, с. 173–175]. Адресатами подібних листів, сповнених песимізму щодо дій Москви та віри у порятунок у боротьбі пліч-о-пліч з *«єдиним заступником ображених, що любить правду і ненавидить лжу»* (Карлом XII), стали інші підпорядковані гетьманові полковники та кошовий Війська Запорізького [4, с. 279–280]. Внесок Івана Степановича в пропагандистську складову війні в більшій мірі полягав в інформуванні шведського короля щодо особливостей політичного, релігійного та суспільно-економічного життя Гетьманщини.

Не менш активною була московська пропаганда. Олександр Меншиков, спостерігаючи поступове посилення шведського впливу серед простого населення, порадив царю розпочати активну роботу з простолюдом шляхом надання *«обнадійливих»* через публічні універсали. Царська адміністрація активно транслювала дві ключові теми у своїй пропаганді: руйнація репутації гетьмана Мазепи та залякування щодо переходу козацької держави під польське ярмо, що начебто призвело б до окатоличення населення та боротьби з православ'ям [6, с. 139]. Крім того, *«зрада»* Івана Степановича подавалася як факт прояву егоїзму та задоволення виключно особистих цілей (владних, матеріальних) [8, с. 60]. У своїх маніфестах Петро І активно звертав увагу на проблему поступового занепаду господарства

Гетьманщини, спричинену надмірним податковим апетитом гетьмана. Аби завоювати підтримку селян, в кінці указу *«Всьому малоросійському народу про зраду І. С. Мазепи та з'їзд старшини до Глухова для обрання нового гетьмана»* цар окремим абзацом зазначив, що йому відомо про оренди й інші стягнення, які запровадив Мазепа ніби на плату війську, а насправді (за версією Петра І) використовував їх лише заради свого збагачення. І від усіх цих *«тягот»* самодержавець своїм наказом люд звільняв. Справа полягала в тому, що отримані від податків кошти витрачалися на утримання гетьманської гвардії, що викликало обурення у населення. Рішення скасувати оренди населення зустріло схвально і воно стало запорукою підтримки царя з боку жителів міст і козаків Лівобережної України.

Через активне акцентування уваги на відносинах Мазепи з Лещинським (Карловим ставлеником у Варшаві), тобто з Польщею, демонізований образ якої вже давно закарбувався в суспільній свідомості [9, с. 737–740], просувалося питання боротьби за православну віру. Вона поставала як всенародна ініціатива, духовний обов'язок. Саме тому основна увага *«філіпік»* зверталася не на Швецію, а на Польщу, панування якої настане у разі поразки *«заступника православ'я»*, царя, котрому належить *«батьківське піклування»* щодо *«Малоросії»*. У подальших маніфестах цар роздмухував проблему релігійного гніту, що була переплетена з питаннями політичного статусу Гетьманщини у планах західних загарбників. Наводилися факти неприпустимого поводження шведських протестантів із православними церквами. До універсалів, що транслювали ці ідеї, додавалися тексти анафеми різноманітних релігійних діячів (особливо ієрархів) [1, с. 29–30].

Варто відзначити й ефективний хід Петра І, який був не менш вдало висвітлений в інформаційному полі, – обрання Скоропадського як нового очільника Гетьманщини. Фактичне призначення гетьмана стало доволі впливовим рішенням російського керманича. Мазепа, таким чином, значно обмежувався в своїх можливостях відігравати провідну роль в українському політичному житті. Це стосувалося як знецінення ваги його універсалів в очах населення та козацтва, так і зменшення його впливу у шведській стороні. Формувалася ситуація двовладдя, під час якої для старшини та інших козацьких чиновників більш виграшною ставала стратегія очікування явної переваги будь-якої із сил, що робило негайний виступ проти царату недалекоглядним рішенням. Іван Скоропадський також видавав від свого імені деякі універсали (найвідоміший – *«Універсал від 8 грудня 1708 року, супро-*

тилежний до універсалів Івана Мазепи 1 від 10 листопада того ж року, які закликали до визвольного повстання український народ»), які, в основному, дублювали тези царських звернень. До того ж, проведення *«виборів»* [4, с. 185–186] у Глухові цар вважав прямим доказом дотримання Моквою прав та вольностей української старшини, на що постійно наголошував у своїх зверненнях до козацтва (Війська Запорізького та старшини) [5, с. 300–301, 306–309].

Отже, специфіка Полтавського періоду Північної війни полягала в активній комунікації з населенням, зважанням на його інтереси та вподобання. Зазвичай, мирні жителі та крайові очільники розглядалися військовими керівниками в якості постачальників потрібних у війні матеріальних ресурсів. Це змушувало ворогуючі сторони розвернути справжню інформаційну війну, особливостями якої були:

1) усвідомлення сторонами конфлікту прямої залежності між військовим результатом конфлікту та успішністю впливу на населення (його вибором щодо підтримки якоїсь із держав) через пропагандистську кампанію;
2) провідна роль саме гібридної, а не прямої (збройної) боротьби;
3) підміна релігійними діячами церковних звичаїв та правил політичною кон'юнктурою у своїх діях (переважно, застосувалася російською стороною);
4) концентрація уваги шведської пропаганди на матеріальному та політичному становищі Гетьманщини, тоді як російська сторона користувалася більш морально-релігійними закликами.

Список використаних джерел та літератури

1. Грушевський О. С. Глухів і Лебедин. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 92, кн. 6. Львів, 1909. С. 21–65.
2. Бантиш-Каменський Д. М. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. Т. 2. Москва: унів. тип., 1858–1859. 340 с.
3. Маринин М. О. Образ России в военной пропаганде XVIII века. *Язык. Культура. Перевод. Коммуникация: сборник научных трудов.* Вип. 2. М.: «КДУ», «Добросвет», 2018. 568 с.
4. Павленко С. О. Військо Карла на Півночі України / Відп. ред. С. І. Силко. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 510 с.
5. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8 (июль-декабрь 1708 г.). Вип. 1 / Ред. О. І. Андрєєв. Москва; Ленінград: АН СРСР, 1948. 406 с.
6. Сумщина в історії України: Навчальний посібник / Бєлашов В. І., Бєлінська Л. І., Близнюк А. М., Голубченко В. Ю., Звагельський В. Б., Карпенко М. П., Кажан С. Г., Корогод Б. Л., Корогод Г. І., Клименко В. А., Сергійчук І. М., Турков В. В., Яременко М. Ф. Суми: «МакДен», 2005. 496 с.
7. Кудрявцев М. О. Государево око. Тайная дипломатия и разведка на службе России. СПб.: ВД «Нева», 2002. 640 с.
8. Млиновецький Р. (Бжеський Р. С.). Гетьман Мазепа. Вид. 3. Торонто: «Basilian Press», 1976. 376 с.
9. Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы. Москва: «Чарли», 1995. 797 с.

Милько Володимир Іванович
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії України НАН України

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ МЕРЕЖІ ХАРКІВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1860-х – 1870-х рр.

Друга половина 1860-х – 1870-ті рр. в історії освіти Російської імперії розглядається здебільшого як реакційний період, зважаючи на особистість тогочасного профільного міністра Д. Толстого (1866–1880). Складно не погодитися із такою оцінкою, особливо враховуючи посилення нагляду і контролю за юнацтвом та педагогічним персоналом, домінування політичної мотивації під час прийняття ключових рішень. Водночас подібна характеристика потребує доповнення важливими параметрами, які дозволяють об'єктивно оцінити особливості модернізації та розвитку тогочасної освітньої мережі.

У цьому контексті власну специфіку мав Харківський навчальний округ, який на той час включав безпосередньо Харківську губернію, а також Воронізьку, Курську, Орловську (до 1874 р.), Пензенську, Тамбовську і Область Війська Донського. Для цієї відомчої адміністративно-територіальної одиниці у вказаний період була характерна висока змінність керівництва. Наприклад, якщо Київський навчальний округ у 1867–1880 рр. очолював попечитель П. Антонович, а Одеський – С. Голубцов (у 1866–1880 рр.), то у Харківському за цей час змінилося чотири керівники. Перші два, К. Фойгт (1864–1867) та О. Воскресенський (1867–1875), були людьми науки та належали до університетської корпорації. Про важливість підтримки попечителя з боку тутешнього професорського складу свідчить негативна оцінка діяльності третього попечителя, П. Жерве (очолював округ у 1875–1879 рр.), надана тимчасовим генерал-губернатором Харкова М. Лоріс-Меліковим. Він повідомляв міністра, що чиновник не користується повагою *«ні серед вченого персоналу університету, ні серед юнацтва, яке виховується у ньому»* [10, с. 313–314]. Ця характеристика, у поєднанні із особистою неприязню між посадовцями та подіями вбивства попереднього генерал-губернатора Д. Кропоткіна, які вимагали пильного контролю за настроями юнацтва, врешті обумовили відставку П. Жерве. Для його наступника, майора М. Максимовського (1879–1884) ця посада стала лише трампліном на шляху до військової кар'єри.

Одним із основних завдань кожного попечителя був контроль і нагляд за навчальними закладами, тож вони практикували регіональні поїздки. Крім того, будучи немісцевими уродженцями, чиновники тривалий час проводили у столиці, поближче до керівництва та богемного життя дворянства. У сукупності це визначало тривалу відсутність попечителів у центрах підпорядкованих їм навчальних округів. Тим більше для багатьох із них освітня справа здавалася не надто цікавою або далекою від професійних інтересів. Навіть О. Воскресенський, який до призначення попечителем Харківського навчального округу очолював Санкт-Петербурзький університет, постійно був відсутній у місті. При цьому лише частина його поїздок мала місцевий службовий характер і здійснювалася *«з метою огляду навчальних закладів»*. Наприклад, у 1869 р. протоколи засідань Ради університету зафіксували його відсутність у січні-березні, жовтні, листопаді-грудні; у 1870 р. – у березні-квітні, травні, липні, серпні та жовтні [5, с. 260–261; 6, с. 125]. Кожного разу виконання власних обов'язків О. Воскресенський доручав ректору В. Кочетову, який був змушений перекладати власні повноваження на когось із деканів.

Основним досліджуваним параметром є модернізація та розвиток освітньої мережі української частини Харківського навчального округу. У другій половині 1860-х рр. – 1870-х рр. тривала реорганізація повітових училищ, спочатку на прогімназії, а із 1875 р. – на міські училища. Першими цей шлях у 1870 р. пройшли відповідні навчальні заклади у Старобільську та Сумах [3, с. 398, 760–761].

Розширювалася й мережа міністерських чоловічих гімназій в українських містах, часто знову ж таки за рахунок повітових училищ. Зокрема, у Харківській губернії вони були відкриті в Ізюмі (1872 р.) та Сумах (1873 р.). У першому випадку питання про реорганізацію вирішувалося із 1868 р по 1872 р. Підтримуючи цю ідею, Ізюмська земська управа, серед іншого, пояснювала потребу в гімназії декількома факторами: 1) віддаленістю Харкова, який знаходився у північній частині губернії, та ближніх повітів Катеринославської губернії від власного центру; 2) сприятливими кліматичними умовами; 3) дешевизною рівня життя, що мало б сприяти отриманню освіти дітьми незаможних родин. У поданні наводилася статистика переповненості харківських закладів і відмов бажаючим навчатися у них (223 особи у 1868/69 н. р.). Дійсно, поряд із об'єктивними фінансовими чинниками, суттєву роль у стримуванні росту мережі гімназій відігравала позиція профільного міністерства. Аналіз відомчих

документів з цього приводу та окружної документації дозволяє стверджувати, що дієвим методом *«фільтрації»* кандидатів на вступ була саме переповненість гімназій. Наводячи відповідні цифри відмов по Харкову в другій половині 1860-х рр. І. Алєшинцев пояснював високі показники виключно політичними причинами [1, с. 333–336].

Врешті вирішальним фактором прийняття позитивного рішення стали не об'єктивні причини, а запропонований шлях мінімізації фінансових витрат для держави: *«Кращим доказом необхідності відкриття гімназії у м. Ізюм,* – вказувалося у відповідній постанові міністерства, – *є заявлена місцевим земством готовність утримувати цей навчальний заклад за власні кошти, з невеликою дотацією з боку казни, у розмірі 2,11 тис. руб. на рік»* [9, стб. 1366–1376]. Для покриття витрат у розмірі 22 тис. руб. у повіті було запроваджено спеціальний земельний податок.

Подібним шляхом у 1873 р. було реорганізовано Сумське повітове училище. Новостворена гімназія призначалася для задоволення освітніх потреб населення місцевого та сусідніх Лебединського й Охтирського повітів, а також ближніх – Полтавської (Роменський, Гадяцький) і Курської (Путивльський, Рильський, Суджанський) губерній.

Швидке, порівняно із попередніми десятиліттями, зростання кількості початкових і середніх шкіл, особливо після земської реформи 1864 р., породило дефіцит вчительських кадрів. Існуючі педагогічні курси при повітових училищах не виконували покладених на них завдань, тож попечителі навчальних округів клопотали про розширення і реорганізацію їх мережі. У 1871 р. на міністерському рівні було прийнято рішення про відкриття по одній вчительській семінарії на округ [4, с. 732–733]. У Харківському – попечитель запропонував для цих цілей власне центральне місто Харків, яке звісно було перенасичене навчальними закладами. Для порівняння, у Київському вибір впав на Коростишів, а в Одеському – на Каховку, яку, щоправда, пізніше замінив Херсон. Відтак міністерство рекомендувало обрати іншу «місцевість, більш відповідну потребам такого роду закладів». Врешті попечитель О. Воскресенський звернув увагу на Білгород, куди і були переведені педагогічні курси із Харкова та Курська.

Ці вчительські семінарії ще не встигли у повній мірі запрацювати як міністерство прийняло рішення подвоїти (1871 р.), а потім потроїти (1873 р.) їх кількість [9, стб. 596–613, 2187–2195]. Цього разу на території Харківського навчального округу новий заклад було відкрито

у Вовчанську. Крім згаданих семінарій, для підготовки педагогів із 1872 р. передбачалося створити 7 вчительських інститутів, кожен із яких щороку мав випускати по 20 осіб. За кілька років це завдання було виконане: у 1876 р. відкрився вчительський інститут в Білгороді для Харківського навчального округу.

Для контролю за виконанням рішень та розвитку освітньої мережі Д. Толстой кілька разів відвідував українські губернії. У 1870 р. з офіційною поїздкою він ревізував Харків. Зазвичай до приїзду міністра приурочувалися відкриття нових навчальних закладів, влаштовувалися пишні прийоми та обіди за участі не лише окружного керівництва, а й представників губернської й міської влади, депутацій із регіонів, авторитетних дворян тощо. Це був гарний привід не лише поспілкуватися із столичним чиновником вищого ранку, а і попросити про щось чи подати офіційне звернення.

Під час візиту до Харкова міністр насамперед зустрівся із місцевим викладацьким складом. У розмові з педагогами Д. Толстой запевнив, що у своїй діяльності намагався зберігати університетську автономію, яка може бути плідною, коли використовується на користь науки та слухачів навчального курсу [8, с. 16–17]. Утім, як відомо, ці слова розходилися з реальними діями. Саме університетська автономія, про важливість якої говорив міністр у Харкові, де факто, найбільше непокоїла відомство і врешті була фактично скасована у 1884 р. Крім цього, Д. Толстой у звіті за результатами поїздки відзначив слабкість матеріальної бази університету, нераціональність використання орендованих, а не власних, приміщень. Одним із наслідків ревізії стало виділення додаткового кредиту на посилення кадрового складу і розширення бібліотеки [7, с. 91–92, 123–125].

Під час регіональних поїздок міністр здебільшого потрапляв у коло відданих чиновників та вислуховував лише хвалебні відгуки, тож поїздка до Харкова дещо вирізнялася. Невдоволення Д. Толстого викликало подання двох ідентичних колективних звернень (*«на квартирі»* та *«на вулиці перед будівлею університету»*). Його підписанти (понад 200 осіб) просили посприяти реорганізації жіночих середніх закладів освіти *«у реальні, із програмою пристосованою до університетського курсу»* та *«клопотати про допущення жінок до навчання в існуючих університетах»*. Пояснюючи неможливість задоволення клопотання, Д. Толстой послався на затверджене за кілька місяців перед цим *«Положення про жіночі гімназії та прогімназії»* і відкриття публічних курсів/лекцій. Про дозвіл дівчатам

отримувати вищу освіту не могло бути й мови з огляду на відсутність такої *«потреби для загальних державних цілей»*, *«вкрай обмежену кількість»* бажаючих та підготовлених, відсутність європейського досвіду спільного навчання із чоловіками в існуючих університетах [2, с. 269–274]. Врешті, подібне звернення було оцінено як *«безцільну і безплідну агітацію»*, яка лише може зашкодити інтересам освіти.

Власне така позиція цілком розкривала бачення відомства у освітній сфері, а також безпосередньо окружного керівництва, яке віддзеркалювало міністерську політику. Мережа навчальних закладів модернізувалася, насамперед, виходячи із загальнодержавного бачення, під впливом економічних реформ та наростаючої потреби у кваліфікованих фахівцях. Водночас інтереси місцевого населення, яке все більше усвідомлювало соціальне значення освіти для самореалізації особистості, часто враховувалися за лише наявності місцевих джерел фінансування. Подібне чітко простежується на прикладі повітових училищ та гімназій Харківського навчального округу, який дещо відставав від Одеського з його більш розвинутими, у торгово-промисловому відношенні, південними й східними регіонами. Водночас, порівняно з Правобережжям, тут не так яскраво проявлялася політична складова, що дозволяло зосередитися на об'єктивних проблемах.

Список використаних джерел та літератури

1. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). СПб.: Издание О. Богдановой, 1912. IX, 346, VI с.
2. По поводу женского адреса, поданного г. министру народного просвещения в г. Харькове. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1870. Т. 151. С. 269–274.
3. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2. Т. 45. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И.В. канцелярии, 1870. Отд. I: 1870. [2], 896 с.
4. ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 46. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е. И.В. канцелярии, 1874. Отд. I: 1871. [2], 935 с.
5. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1869 года. № 8. Харьков: Университетская тип., 1869. С. 239–266.
6. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1870 года. № 6. Харьков: Университетская тип., 1870. С. 115–144.
7. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1871 года. № 4. Харьков: Университетская тип., 1871. С. 91–152.
8. Речи и статьи графа Д.А. Толстого. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1876. 4, 187 с.

9. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1877. Т. 5: Царствование императора Александра II. 1871–1873. 2258 стб., 53, [1] с., 60 стб., [1] л. портр.: табл.
10. Холмогорова Е.С., Холмогоров М.К. Вице-император. Москва: Армада, 1998. 460 с.: ил.

Kizlova Antonina

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of Department of History, Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

THEFT OF OKHTYRKA MARIAN ICON IN KHARKIV EPARCHIAL MAGAZINE «ВЕРА И РАЗУМ»

Okhtyrka Marian icon was deeply revered among Orthodox believers as revealed in 1739 and glorified by many miracles. It was covered with gorgeous icing set (Ill. 1) [4, c. 411; 6, c. 61]. In contemporary period, versions have begun to be mentioned that the icon disappeared when it was sent for restoration to St. Petersburg, according to various sources, in 1903 [26, p. 217–218] or in 1905 [2]. Local historian, teacher A. Zalavsky, referring to notes in the newspaper *«Русское слово»* dated April 2 and 3, 1905, as well as to a certain *«документ, в достовірності якого сумніватися не приходиться»* (*«document, the reliability of which cannot be doubted»*) [11], concluded that the version about the disappearance of the icon in 1903 was inconsistent.

He also pointed out that in 1905 the stolen sacred image was quickly found and returned to the cathedral [10; 11]. Despite this, in later articles there are still references to the disappearance of the icon in 1903 [10, p. 23; 28, p. 50], albeit sometimes with the proviso that this version is unverified [14, p. 274; 17, pc. 96].

Ill. 1. Okhtyrka icon in the icing set [4, c. 411; 6, c. 61].

This work deals with the materials about the theft of Okhtyrka Marian icon, published in Kharkiv biweekly eparchial magazine *«Вера и разум»* (*«Faith and Reason»*) that replaced the magazine *«Харьковские епархиальные ведомости»* (*«Kharkiv Eparchial Herald»*) [5, p. 176; 23, p. 493–497] during 1905. Each parish, theological school, monastery library, and a number of provincial and zemstvo institutions were required to subscribe to «Вера и разум» [5, p. 176; 24, p. 493–497]). Materials about the icon abduction were placed in its department *«Известия по Харьковской епархии»* edited by the rector of Kharkiv Theological Seminary K. Istomin [5, p. 176]. The aim of this paper is to identify the main content accents in these publications.

A. Kulyk noted that different stories of disappearance concern different worshipped reproductions of Okhtyrka icon with a certain probability [15, p. 120]. Anyway, no information about relocation of the icon outside Okhtyrka in 1903 was found in the magazine under study. That is why, this problem needs further separate investigation.

In the № 7 (April, 15) close to the time of the event, an article from the № 8412 (April, 3) of everyday newspaper *«Южный край»* by the teacher, author of numerous works on local history and agriculture Olexandr Tverdokhlibov [20, p. 707; 21] was cited [18, p. 326–327; 23, p. 5]. The magazine editors made a short introduction, where they called the theft of the icon a misfortune, and the thieves – blasphemers, they also clarified that O. Tverdokhlibov was a resident of Okhtyrka [18, p. 325]. They emphasized the witness status of the correspondent and their attitude to what happened in such a way.

O. Tverdokhlibov's message was chosen among several material published in early April on the pages of *«Южный край»*. The first front page news dated April, 2 (№ 8410) about the theft and finding of the icon without its icing set [1, p. 1] were probably considered to be too short and incomplete in middle April.

However, two more unselected articles in the same newspaper were quite lengthy. In the publication from № 8411 (April, 3), one could find an information about who, at what time and under what circumstances the disappearance of the holy image was noticed, the same about its discovery. The author described the actions of priest Gavriil Bilousov after the icon' disappearance (calling the police, visional inspection of the cathedral), as well as the vestigial traces of crime [16, p. 6]. Another material was published just after the O. Tverdokhlibov's message in № 8412 (April, 3). The *«other employee»* of *«Южный край»* noted that the

theft was well thought out. He suggested that there were two thieves: one inside, the other outside. The first hid and stayed in the cathedral for the night, took out the icon and tied it to a rope, which he threw through the window, and then it was pulled out by his complice. The article contains an indication that there was a fire in Okhtyrka at night, so the alarm was ringing. Therefore, in the morning there were many prayers near the cathedral and it was opened ahead of time. That is why, perhaps, the thief did not manage to steal the church money. There are some details about the find of the icon, about its vestment and about the formal inquest [7, p. 5]. Both mentioned materials are anonymous, and this could affect the attitude of the editorial board of «Вера и разум» to them as to secondary.

O. Tverdokhlibov described the traces of crime in details but without any emotions. He also mentioned the active formal inquest with the assistance of Okhtyrka inhabitants [18, p. 326–327; 23, p. 5]. He also mentioned, that the blasphemers, obviously, did not dare to mock the holy image itself [18, p. 326; 23, p. 5]. However, he started with the story about celebrations on the occasion of the icon finding and getting it back to the cathedral. This part of the article is quite sensuous. It contains such expressions as *«невыносимо тяжелые минуты душевного волнения»* (*«unbearably difficult moments of emotional excitement»*) [18, p. 326; 23, p. 5], *«быстрая, как молния, весть»* (*«lightning fast news»*) [18, p. 326; 23, p. 5]; *«К общей радости, слава Богу»* (*«To the common joy, thank God»*) [18, p. 326; 23, p. 5]; *«встретили… слезами радостного умиления»* (*«greeted … with tears of joyful emotion»*) [18, p. 326; 23, p. 5]. There is a note that the priest of the 29th Odessa Dragoon Regiment, Alexy Pomerantsev together with the cathedral choir solemnly, with singing, accompanied by a mass of worshipers, raised the icon, and then carried it to the cathedral, where he publicly handed it to cathedral priest G. Belousov [18, p. 326; 23, p. 5]. Consequently, O. Tverdokhlibov mainly accented the public rejoicing rather than the first reaction to loss.

He also expressed confidence that all the witnesses will forever remember the highly expected icon return and emphasized the unity of both old and young, without any social distinction [18, p. 326; 23, p. 5]. The descriptions of other church celebrations during the period under study in the Orthodox periodicals [For example: 12, p. 115–118; 13, p. 16–20] typically contain similar accents. Probably, the magazine's editors took this fact into account.

Immediately after O. Tverdokhlibov's article in № 7 (April, 15), there follows a commentary on the abduction of the icon [25, p. 327–328],

written by the superior of St. Dmitry church in Kharkiv, superior of Resurrection church in Kharkiv (1858–1877), editor of the magazine *«Харьковские епархиальные ведомости»* (1867–1883) [19, p. 4], archpriest Ioann Chizhevsky.

Referring to publications in *«Южный край»*, including the one from № 8412 (material by *«other employee»*, not cited in the magazine *«Вера и разум»*), the highly experienced author supported the conclusion that the thief (thieves) had spent the night in Okhtyrka cathedral. He also gave two striking examples (dated to 1860's) when thieves were discovered due to a thorough morning inspection of the church, and then detained [25, p. 327]. I. Chizhevsky did not fail to mention that when he was the superior of Resurrection church, he ordered the church watchmen and psalmists to inspect it at night, and lock the front door before the morning inspection. The archpriest emphasized, that he popularized this way of protecting churches in a magazine *«Харьковские епархиальные ведомости»* [25, p. 327]. After a rather detailed description of the stolen precious icing frame), as well as the opinion about it expressed in 1871 by Empress Maria, I. Chizhevsky, at the end of his material, added that St. Dmitry church was examined, as he described, throughout all period of his administration [25, p. 327]. This material is not perfectly organized. First of all, an insert on the icing set looks heterogenous. Perhaps it was not easy for the author (b. 1821) to fit an interesting, in his opinion, fragment organically into the text (as well as to remember some exact dates) because of some memory and attention disorders, frequently associated [27] with even the most natural aging. Generally, I. Chizhevsky he relied on the experience of his more active age in a long past. At the same time, he approached the design of his main idea of the need to reliably protect the churches with all responsibility. It is possible, that his article was not appreciably edited before publishing.

The second article from the № 8416 (April, 8) of *«Южный край»* by mentioned O. Tverdokhlibov was cited in the № 8 (April, 30) of *«Вера и разум»* [8, p. 375–378; 22, p. 5]. The magazine editors made a short introduction with the accent on sacrilegious character of the icon theft [8, p. 375]. They did not attach this O. Tverdokhlibov's text with highly detailed verbal explanation of the crime locale map (Ill. 2), some comments on the crime circumstances, and new details about the icing set [8, p. 375–378; 22, p. 5] to his previous material in the № 7 (April, 15).

Буквы означаютъ A—зданіе собора, B—графская церковь, C—колокольня съ церковью, c—сторожня, д—иконная лавочка, c—п.-пр. школы, t—новостроющійся домъ, g—главныя ворота, h_1—ворота, h_2—калитка, i—садикъ, k—квартиры странноприимныхъ, l—сарайчикъ, m—отхожее мѣсто, n—колодезь, o—калитка изъ ограды во дворъ школы и изъ послѣдняго, во дворъ новой постройки.

Ill. 2. Ill. 2. Map of the place of crime [8, c. 376; 22, c. 5].

In the № 14 (July, 31) the long article by the priest of Akhtyrka cathedral G. Bilousov was published [3, p. 636–648]. The author described the significance of the Okhtyrka icon for believers [3, p. 636–638], the reasons for its rich decoration, as well as the history and features of stolen icing set, made in 1865 [3, p. 638–639]. Hereafter, as it was rightly noted by H. Bondarenko, the article traces the interpretation of the influence of revolutionary events in Russian Empire on the icon theft [3, p. 639–640; 5, p. 177]. G. Bilousov proved that there were reliable watchmen in his cathedral, and the security was strengthened after the theft of Kazan icon in 1903. He insisted, that the thieves were highly skilled and organized, and the night of April, 1 hold particular promise for their crime [3, p. 640–643]. The author also described his and others' actions after the icon' disappearance, the traces of crime, as well as the first believers' reaction, their unanimous praying, and festive reunion with beloved sacred object [3, p. 643–646]. G. Bilousov concluded, that this praying reached the Heaven, and explained the fast icon finding by great mercy of the Blessed Virgin [3, p. 645–648]. Both material and marvelous (healing of the woman after the return of icon) proofs of the icon's identity [3, p. 646–648] were also provided.

It is possible to make a conclusion that the news about the theft of Okhtyrka icon were borrowed from *«Южный край»* with the attention to

their spiritual tone, and the author's personality. The editors did not did not send special correspondents to Okhtyrka but however, they provided at least respected authors with an opportunity to speak out on the pages of *«Вера и разум»*.

It is promising to study the archive of the magazine for the presence of rejected materials about the theft of Okhtyrka icon, drafts of the published articles, as well as establishing the date of G. Bilousov's article submission to the editorial office.

References

1. Ахтырка, 1 апреля. *Южный край*. 1905, 2 апреля. № 8410. С. 1.
2. Ахтырская икона Божией Матери. *Воскресение.* 1996. № 4. URL: http://hotkovo.net.ru/main.php?id=127.
3. Белоусов Г., свящ. Похищение и обретение из Ахтырского собора чудотворной иконы Божией Матери 1-го апреля 1905 г. *Вера и разум.* 1905, 31 июля. № 14. Отд. 3: Известия по Харьковской епархии. Ч. 2. С. 636–648.
4. Богоматерь. Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее имени чудотворных икон / ред. Е. Поселянин. Кн. 3. СПб.: Сойкин, [1909]. С. 401–608.
5. Бондаренко Г. А. Церковна періодика та революція (за матеріалами газети «Известия по Харьковской епархии» 1905–1907 рр.). *Збірник наукових праць. Серія «Історія і географія»*. Харків, 2012. Вип. 46. С. 175–181.
6. Бухарев И. Н. Чудотворные иконы пресвятой Богородицы: (История их и изображения). М.: Простаков, 1901. 162, VII с.
7. Другой наш сотрудник о том же преступлении сообщает. *Южный край.* № 8412. 3 апреля 1905. С. 5.
8. Еще о похищении иконы Ахтырской Божией Матери из соборного храма г. Ахтырки, Харьковской губ. *Вера и разум.* 1905. № 8 (30 апреля 1905). Отд. 3: Известия по Харьковской епархии. Ч. 2. С. 375–378.
9. Жукова О. В. Формування експозиційного простору шляхом комплексного використання історико-культурного середовища (на прикладі історичного центру м. Охтирка Сумської обл. *Сіверщина в історії України.* 2014. Вип. 7. С. 20–26.
10. Залавский А. *Икона, которая прославила Ахтырку*. 2007, 12 июля. URL: http://www.okhtyrka.net/content/view/2255/106/.
11. Залавський А. *Викрадення Охтирської чудотворної ікони Божої Матері*. 2006, 16 жовтня. URL: http://www.okhtyrka.net/content/view/1865.
12. Кізлова А. А. Прилуцькі Йоасафівські урочистості 1911 р. на сторінках «Полтавских епархиальных ведомостей». *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Тринадцята Міжнародна наукова конференція (28.05.2021).* Київ: НКПІКЗ, 2021. С. 115–118.
13. Кізлова А. А. Хресний хід з Лубенського монастиря на Йоасафівські урочистості 1911 р. за «Полтавскими епархиальными ведомостями». *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: Матеріали ІІ всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2021 р.* Київ, 2021. С. 16–20.
14. Клименко В. А. До питання про особливості слобожанського іконопису. *Матеріали IX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю (24–25 листопада 2011 р.).* Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. С. 271–277.

15. Кулик А. В. Чудотворна ікона Охтирської Божої Матері. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 част. (Суми,18 квітня 2016 р.)* / ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. Суми: Сумський державний університет, 2016. Ч. 1. С. 117–120.
16. Нам пишут из Ахтырки. *Южный край*. № 8411. 1905, 3 апреля. С. 6.
17. Паньок Т. В. Окремі нотатки до історії Охтирської Богородиці. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2009. № 9. С. 94–100.
18. Похищение чудотворной иконы Божией Матери из соборного храма г. Ахтырки, Харьковской губернии. *Вера и разум.* 1905, 15 апреля. № 7. Отд. 3: Известия по Харьковской епархии. Ч. 2. С. 325–327.
19. Протоиерей Іоанн Лукич Чижевский. *Утро.* 1907, 29 июля. № 201. С. 4.
20. С-в Н. Твердохлебов Александр Дмитриевич. *Энциклопедический словарь* / ред. И. Е. Андреевский, К. К. Арсеньев, Ф. Ф. Петрушевский. СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1901. Т. 64. С. 707.
21. Твердохлибов Александр Дмитриевич. URL: http://surl.li/aktzg.
22. Твердохлебов А. Ахтырка (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1905, 8 апреля. № 8416. С. 5.
23. Твердохлебов А. Утром 1 апреля. *Южный край*. 1905, 3 апреля. № 8412. С. 5.
24. Троицкий А. Епархиальные ведомости. *Православная энциклопедия*. Т. XVIII. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2008. С. 493–497.
25. Чижевский И., прот. К похищению из Ахтырской соборной церкви чудотворной явленной иконы Божией Матери. *Вера и разум.* 1905, 15 апреля. № 7. Отд. 3: Известия по Харьковской епархии. Ч. 2. С. 327–328.
26. Щенникова Л. А., Э. П. И. Ахтырская икона Божией Матери. *Православная энциклопедия*. Т. IV. М.: Православная Энциклопедия, 2002. С. 217–218.
27. Юсупов И. М., Мишина Ю. В. Возрастные изменения когнитивных функций у пожилых людей. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология*. 2017. № 2 (29). С. 121–128.
28. Яковенко Н. М. Охтирська чудотворна ікона: простір і семіотика релігійного досвіду. *В орбіті християнської культури: науковий збірник* / за ред. І. Скочиляса, М. Яременка. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 45–57.

Магась В'ячеслав Олегович

доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук, Житомирський військовий інститут ім. С. П. Корольова

ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ІНЖЕНЕРІВ НА ХАРКІВЩИНІ У 1905–1906 рр.

На хвилі революційного піднесення кінця 1904 р. та періоду Першої російської революції посилилася громадсько-політична активність технічної інтелігенції, котра взяла участь у роботі партій і громадсько-політичних організацій. Однією з таких був Всеросійський союз інженерів і техніків (ВСІТ), що утворився під впливом т. зв. *«банкетної кампанії»* і став першим із багатьох інших професійно-політичних організацій цього періоду [6, с. 8].

ВСІТ започаткували на банкеті інженерів і техніків різних спеціальностей, який відбувся в Санкт-Петербурзі 5 грудня 1904 р. [31, с. 159–160]. Результатом обговорення стало написання колективної записки про потреби промисловості. У ній, зокрема, зазначалося, що *«успіх російської промисловості можливий лише на ґрунті широкого розвитку громадської і особистої самодіяльності»* [12, с. 835].

Новим поштовхом для розвитку ВСІТ стали події 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі, відомі як *«Кривава неділя»*. На засіданнях 13 та 14 січня його активісти склали відому *«Записку 198 інженерів»*, до якої з часом приєдналося 800 осіб [14, с. 152].

На початку 1905 р. думка про необхідність утворення місцевих союзів інженерів виникла майже одночасно та незалежно одна від одної серед інженерів Південно-Західного краю, Харківського [12, с. 840] та Московського районів [8, с. 675; 15, с. 450] тощо. Повсюдно союзи організовувалися під впливом новин зі столиці, особливо після подій *«Кривавої неділі»* [2, с. 1395].

До початку квітня 1905 р. осередок ВСІТ виник у Харкові [13, с. 841]. Йому довелося долати різні перешкоди з боку адміністрації. Перше зібрання організації за участю 35 осіб постановило вважати себе відділенням петербурзького ВСІТ. Станом на квітень 1905 р. воно нараховувало 80 членів [2, с. 1395].

22–25 квітня 1905 р. в Санкт-Петербурзі та Теріокі відбувся перший всеросійський делегатський з'їзд ВСІТ. На нього прибуло 125 делегатів, котрі представляли 3228 інженерів та техніків. Зокрема, Харків – інженери С. Ренчлерський, А. Моісеєнко та В. Городецький [10, с. 1674]. Після тривалих обговорень делегати затвердили ідеологічну платформу організації та розробили організаційні засади її діяльності. Головною метою Союзу визнавалося об'єднання інженерів і техніків Російської імперії для спільної суспільно-політичної активності й захисту своїх професійних інтересів. У програмі містилася вимога негайного скликання Установчих зборів на основі загального, прямого, рівного та таємного виборчого права для розробки демократичної Конституції. Також обстоювалося право націй на самовизначення, за умови збереження державної єдності Росії [11, с. 191–192]. Важливе місце у платформі ВСІТ посідало питання покращення становища робітників і селян [11, с. 192–193].

28 липня 1905 р. Департамент поліції розіслав до Охоронних відділень агентурні дані з переліком 22 адресатів, які використовував Постійний комітет з'їздів Всеросійського союзу інженерів і техніків

для листування. У списку містилися відомості про одержувачів листів із Харкова та інших міст [30, арк. 316–316 зв.]. Таким чином, нагляд з боку жандармських органів за осередками Союзу на місцях поступово посилювався.

Наприкінці серпня 1905 р. начальних Харківського охоронного відділення звітував перед директором Департаменту поліції про діяльність у Харкові революційних організацій. До останніх він відніс і Харківське бюро Союзу інженерів, а також констатував відсутність у нього власної друкарні [22, арк. 132]. Останнє було закономірним, оскільки, принциповою позицією діяльності Всеросійського союзу інженерів і техніків та його відділень була повна відкритість, публічність та взаємодія з легальною пресою.

Проведення Всеросійського з'їзду інженерів і техніків спричинило пожвавлення організаційної роботи на місцях. Так, після повернення його делегатів до Харкова, із дозволу губернатора відбулося засідання харківського відділення ВСІТ. Присутні одноголосно схвалили платформу організації, прийняту на всеросійському з'їздові. Решту засідання присвятили обговоренню доцільності й можливості залучення інженерами збройної сили задля вирішення конфліктів *«праці та капіталу»*. Прихильники використання насилля зазначали, що страйки часто переходять у погроми та пограбування, тому відмовлятися від використання збройної сили не можна. Натомість їхні опоненти зазначали, що варто відокремлювати погроми, котрі є кримінальними злочинами, і конфлікти мирного характеру. Зрештою, збори перевагою в 5 голосів визнали, що використання збройної сили при конфліктах *«праці і капіталу»* є несумісним із гідністю інженера [16, с. 2000–2001].

Всеросійський союз інженерів узяв активну участь у створенні Союзу союзів (СС), як координуючого об'єднання Союзів. У ході підготовчої роботи з організації установчого з'їзду СС на зібранні 22 квітня 1905 р. був присутній член бюро Харківського союзу інженерів [19, арк. 102].

Діячі Союзу інженерів і техніків долучилися до двох загальноімперських політичних страйків кінця 1905 року [14, с. 153; 18, с. 113–114]. Дехто з них використовував свої інженерні знання у збройній боротьбі робітників. Так, у жовтні 1905 р. член Харківського відділення Союзу О. Кузнєцов організовував виготовлення бомб у приміщенні електричної станції Харківського паровозобудівного заводу. Згодом він відійшов від керівництва цим процесом [28, арк. 67;

29, арк. 37]. Зазначені випадки не набули масового поширення й залежали від партійної приналежності та особистих переконань технічної інтелігенції.

Наприкінці 1905 р. до бюро Харківського відділення ВСІТ входили: В. Городецький, І. Виноградський, М. Винокуров, А. Моісеєнко, Л. Рабинович, С. Ренчлерський, О. Десятов, Ф. Кондратьєв, Л. Косякін, П. Литвинов, І. Ніколаєв, І. Трєскін [20, арк. 1–1 зв.]. Загалом до відділення Союзу входило 109 осіб [25, арк. 30–30 зв.; 26, арк. 18]. 28 листопада 1905 р. загальні збори Харківського відділення ВСІТ постановили створити *«фонд боротьби»* для допомоги членам свого відділення та іншим організаціям і союзам, що брали активну участь у визвольному русі. Він мав складатися з одноразових внесків (3–10 % від заробітку) та поповнювати в разі потреби. Завідувачем фонду обрали гірничого інженера Л. Рабиновича [23, арк. 52].

На загальних зборах розглянули також питання про звільнення з роботи адміністрацією Харківського технологічного інституту шести педагогів за акцію мирного протесту проти суворого ставлення керівництва навчального закладу до студентів. На знак протесту проти сваволі адміністрації із вишу звільнилася ще низка працівників і, як наслідок, утворилося багато вакантних місць. Від імені Союзу інженерів і техніків учасники засідання оголосили бойкот особам, які вирішать зайняти ці місця. На цих самих зборах схвалили постанову з висловленням презирства до старшого маклера торговельної біржі М. Минаєва за його чорносотенні погляди. Виконуючи постанову, 9 січня 1905 р. бюро Союзу надрукувало в місцевій газеті *«Мир»* запрошення приєднатися до означеного бойкоту як членів Союзу, так і всіх *«заводчиків і фабрикантів»* [1, с. 3–4]. Отже, Харківське відділення Союзу інженерів і техніків використовувало проти опонентів тактику морального осуду й бойкоту.

На початку 1906 р. мережа ВСІТ нараховувала вже 26 відділень, які об’єднували близько 4000 членів [14, с. 153]. У цей же час проти центральних органів ВСІТ і його представників на місцях посилилися утиски та репресії з боку адміністрації [7, с. 531–532]. Така політика влади щодо громадянської активності інженерів і техніків, зважаючи на тактику відкритості та гласності ВСІТ, завдала нищівного удару по організації та його осередках.

Юридичні наслідки за участь в організації для членів місцевих відділень Всеросійського союзу інженерів і техніків у період репресій та переслідувань були різними. Низці діячів ВСІТ вдалося уникнути

переслідувань. Декого із них відсторонили від професійної діяльності, інших відправили у заслання чи дозволили виїхати за кордон [3, арк. 64; 4, арк. 1–3; 5, арк. 1, 16, 28; 9, с. 143–144; 21, арк. 393; 24, арк. 7; 27, арк. 325–326].

Запровадження *«Тимчасових правил про товариства і союзи»* [1] унеможливило подальше легальне існування опозиційно налаштованих громадсько-політичних організацій і стало основною законодавчою перешкодою для відкритого функціонування ВСІТ.

Загалом, Всеросійський союз інженерів і техніків став політичним об'єднанням технічної інтелігенції імперії й виробив свою власну розгорнуту програму, котра включала вимоги демократичних перетворень, покращення становища робітників і розробки з цією метою спеціального законодавства, а також докорінної аграрної реформи. Осередок Союзу утворився і в Харкові. Відкритість і гласність були базовими принципами роботи Союзу. Члени місцевих відділень організації стали активними учасниками революційних подій кінця 1905 р., через що вони зазнавали переслідувань з боку адміністрації та жандармських органів. У цілому, організація технічної інтелігенції відіграла важливу роль у Першій російській революції, засвідчивши ліберальну орієнтацію зазначеної групи і ставши для багатьох її членів місцем набуття політичного досвіду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вниманию академического союза. *Мир.* 1905. № 9. 6 декабря (19 декабря). С. 3–4.
2. Всероссийский союз инженеров. Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 17. 1 мая. С. 1393–1397.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 3. Оп. 287. Спр. 1248. 65 арк.
4. ДАХО. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 1281. 16 арк.
5. ДАХО. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 1323. 28 арк.
6. Дмитриев С. Н. Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906. М.: Молодая гвардия, 1992. 204 с.
7. Заявление бюро союза инженеров. *Право. Еженедельная юридическая газета*. 1906. № 6. 11 февраля. С. 531–532.
8. Заявление союза инженеров в Москве *Право.* 1905. № 9. 6 марта. С. 675.
9. Магась В. О. Союз робітників для захисту своїх прав та влада в роки Першої російської революції в Харкові. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.)*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 143–144.
10. І всероссийский делегатский съезд инженеров и техников. *Право.* 1905. № 20. 22 мая. С. 1666–1674.
11. Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских

[1] Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах»... С. 201.

профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / сост. В. Ивановичем; [Ред. Г. Фальброка и В. Чарнолуского]. СПб.: типо-лит. Б. М. Вольфа, 1906. 252 с.
12. Союз инженеров и техников. *Право.* 1905. № 11. 20 марта. С. 833–840.
13. Союз инженеров Юго-Западного края. *Право.* 1905. № 11. 20 марта. С. 841–843.
14. Спутник избирателя на 1906 год: освободительное движение и современные его формы: справочная книга для желающих ориентироваться в современном общественном движении. СПб.: И. И. Ефрон, 1906. 312 с.
15. Хроника. *Право.* 1905. № 6. 13 февраля. С. 436–456.
16. Хроника. *Право.* 1905. № 20. 22 мая. С. 1998–2017.
17. Хроника. *Право.* 1905. № 37. 18 сентября. С. 3095–3111.
18. Хроника октябрьских дней. *Право.* 1905. № 48–49. 4 декабря. С. 90–214.
19. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України в м. Києві). Ф. 304. Оп.1. Спр. 85. 127 арк.
20. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 137. 34 арк.
21. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 146. 465 арк.
22. ЦДІАК України. Ф. 304. Оп. 2. Спр. 18. 236 арк.
23. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп.1. Спр. 918. 230 арк.
24. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1254. 11 арк.
25. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 3265. 250 арк.
26. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп.1. Спр. 3554. 250 арк.
27. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп.1. Спр. 3727. 178 арк.
28. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп. 2. Спр. 61. 214 арк.
29. ЦДІАК України. Ф. 705. Оп.2. Спр. 62. 262 арк.
30. ЦДІАК України. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 76. 516 арк.
31. Череванин Н. Движение интеллигенции *Общественное движение в России в начале XX-го века*: в 3-х т. / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. Санкт-Петербург, 1910. Т. 2, Ч. 2. С. 146–201.

Демченко Тамара Павлівна

кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, Чернігівська обласна організація НСКУ;

Іваницька Світлана Григорівна

доктор історичних наук, доцент, викладач соціогуманітарних дисциплін, Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія

УРОДЖЕНЕЦЬ ГЛУХІВЩИНИ ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ ТА ЙОГО СТУДЕНТСЬКА КНИГОЗБІРНЯ

У другій половині XIX – на початку XX ст. одним із найважливіших шляхів формування світогляду національно свідомих українців поряд із сімейним вихованням вважалася рідномовна книга. Сучасні дослідники виокремили й інші суттєві грані впливу друкованого слова, особливо, коли література цілеспрямовано збиралася в бібліотеки. Так, в одному з словників у гаслі *«Бібліотеки як інституції пам'яті»*, підкреслюється, що вони *«є соціально-комунікативним інститутом суспільства, який може виступати як інституція пам'яті через*

наявність такої функції як збереження і розповсюдження пам'ятєвих кодів, які зосереджені в книгах». Це не випадково, бо *«домашні (сімейні) бібліотеки у пам'яттєвому сегменті відрізняються від державних не лише в обмеженій кількості книг, але і тим, що вони виступають одночасно як бібліотека і сімейний архів. З одного боку, сімейні бібліотеки здебільше зберігають інформацію пам'яттєвого характеру про своїх фундаторів (батьків, пращурів тощо), а з іншого – наявність домашньої книги дозволяє частіше до неї звертатися, відкриваючи можливості інформаційної інтервенції/ проникнення»* [15, с. 28]. Наприкінці XX ст. на теренах України розпочалося наукове вивчення домашніх бібліотек. Одним із осередків фахового студіювання стала Національна Бібліотека України імені В. І. Вернадського, де було підготована й захищена значна кількість дисертацій із теоретичних та практичних проблем археографії, архівознавства, книгознавства, бібліографознавства, історії бібліотекної справи. Досліджувалися, зокрема, зібрання книг та архівна спадщина видатних українських вчених і громадсько-політичних діячів [12, с. 113–115].

Уже в другій половині XIX ст. кількість сімейних бібліотек в Україні була досить значною. Причому вони закладалися не лише в аристократичних та інтелігентних родинах; серед власників книгозбірень в правобережних українських губерніях налічувалося чимало й представників духівництва. Згідно з підрахунками сучасних істориків, понад 150 священницьких родин мали *«приватні бібліотеки загальною кількістю літератури від 1 тис. до 3–5 тис. примірників»* [13, с. 45]. Цінність книжкових скарбів не зменшувалася навіть від того, що їх не завжди читали дорослі члени сім'ї. Наприклад, Сергій Єфремов навчився читати, коли йому не виповнилося й п'яти років, і з тих пір *«мандрував»* шафами батьківської бібліотеки в пошуках цікавих книг. Найбільш до вподоби хлопчику припав *«Тарас Бульба»* М. Гоголя [9, с. 258]. Пристрасть до читання збереглася у видатного громадського діяча і вченого на все, на жаль, не таке вже й довге життя. До речі, книжки приватного зібрання *«допомогли»* встановити й дату його смерті. У збірнику документів про *«СВУ»* вміщено листування високопосадовців НКВД за січень 1940 р. З Києва до Москви надійшов запит, що робити з бібліотекою С. Єфремова. Із столиці відповіли: книги здати в державний фонд *«как бесхозные»*, бо їхній власник помер 31 березня 1939 р. [19, с. 338–339].

Звичайно, потрібно брати до уваги й видатні здібності молодих українців. Олександр Дорошкевич – автор передмови до *«Вибраних творів»* Володимира Самійленка – наголосив, що ще в ранньому дитинстві майбутній поет *«опанував французьку мову і читав в оригіналі і перекладах силу класичних творів»*, зокрема, на дев'ятому році життя осилив *«Втрачений Рай»* Джона Мільтона. Але автор ґрунтовної розвідки виокремив і такий суттєвий фактор: *«Отут, в бібліотеці лівобережного поміщика, склався весь Самійленко – людина, поет, робітник, склалася певна психічна індивідуальність. Тут взаємно переплітаються два впливи: штучно-літературний і народньо-етнографічний»* [20, с. 10–11].

У щоденникових записах М. Грушевського студентських років теж часто зустрічаються згадки про книги: у юнака з'явилася потреба їх купувати, прийшло розуміння, що *«бібліотека єсть коштовна штука і на сей час і на потім…»*, але *«як маєш книжки, то треба давати й иншим»* [5, с. 23]. Можна тільки уявити, яким ударом згодом для шановного професора – щирого бібліофіла й автора багатьох праць – стало повідомлення, що в радянській Україні його книги та й твори інших авторів, надіслані з-за кордону *«Дніпросоюзом»*, *«здебільшого пішли на фабрику, на картон!»*. Від цих звісток *«ми всі наче потруїлись»*, скаржився він у листі до Кирила Студинського від 23 червня 1923 р. [14, с. 108].

Можна наводити ще чимало прикладів, які засвідчують інтерес і любов до книги, характерні для представників студіюючої української молоді. З іншого боку, поширеністю цього явища, можна певною мірою пояснити й низку заборон в Російській імперії щодо публічного вживання українського слова, книгодрукування, періодики, використання мови, принаймні, в початковій школі. Утім, для начальника Головного управління в справах друку та його київського підлеглого цензора В. Рафальського численні заборони були *«лише деякими півзаходами»*, які не могли зупинити *«шкідливу діяльність поляків, жидів, українофілів – усієї саранчі, для боротьби з якою були потрібні енергійні зусилля…»* [18, с. 135]. Досить часто заповзятливість цензорів та жандармів спрямовувалася на україномовні книжки та їх розповсюджувачів. Показовим у цьому плані є епізод зі спогадів В. Самійленка. Він – студент Київського університету – був заарештований на київському ж двірці (вокзалі), коли отримував посилку з книгами, і доставлений до начальника жандармського управління генерала Новицького. Серед конфіскованих книг була літографія

санскритського тексту, яка викликала підозру, що це якесь *«шифрованное письмо»*. А найбільше обурила очільника київських жандарммів мова збірки *«Складка»*, примірники якої Самійленка попросили отримати на вокзалі й доставити до книгарні. Хоча видання і мало необхідні цензурні дозволи, але для жандарма це були тільки *«малороссийские гадости»*. Він погрожував *«вигнати»* юнака з Києва; мав неприємності й укладач збірки В. Александров [21, с. 276–278]. Читати, тримати навіть у власній бібліотеці, поширювати, а тим паче ввозити з-за кордону книжки, видані забороненою мовою, було небезпечно. Варто належним чином оцінити мужність людей, свідомих свого громадського обов'язку, які наважувалися протистояти владі у такому дражливому для неї питанні. Н. Полонська-Василенко вважала, що несправедливо цих людей *«з деяким презирством називати «українофілами», «культурниками», «просвітянами», не уявляючи собі, що в умовах 1880-х чи 1890-х років треба було мати більше громадянської мужности, щоб російською мовою провадити українське освідомлення, ніж 1917 року вимагати самостійної і незалежної української держави»* [цит. за: 18, с. 138]. Суттєво, що книгозбірні, започатковані поколінням батьків, продовжували поповнювати українськими книжками сини й доньки.

Метою нашої студії є стислий аналіз списку книг приватної бібліотеки молодого подружжя Онацьких. Життя Євгена Онацького та його інтелектуальний доробок в останні роки опинилися у фокусі новітніх історико-біографічних досліджень і дослідницьких рефлексій [4; 6; 7; 8; 10], хоча вище означена проблема не була донині предметом спеціального вивчення. У радянській історіографії будь-який академічний інтерес до постаті Онацького був неможливий. Показово, що лише у 1992 р. у збірці філософських робіт *«Українська душа»* (з передмовою С. Білоконя) побачила світ праця професора *«Українська емоційність»*.

У особовому фонді Є. Онацького Інституту рукопису НБУВ зберігається рукописний каталог під назвою *«Книгозбірня Євгена і Ніни Онацьких»* [11, арк. 26а–13]. (Нумерація сторінок зошита з невідомих причин зроблена архівістами у зворотному порядку). Назви книг, збірників, часописів записувала, судячи з почерку аналізованого документу, Ніна Йосипівна Онацька (дівоче прізвище Кукулевська; 1895–1983). Вона – донька священника с. Нові Петрівці Київської губернії, навчалася на Вищих жіночих курсах у Києві [3, с. 174].

Євген Дометійович Онацький (1894–1979) народився у м. Глухів (тоді Чернігівської губернії, тепер Сумської області) в родині вчителя. Гімназичну освіту завершив у Кам'янець-Подільському, куди батька призначили директором місцевої гімназії. У 1912–1917 рр. юнак навчався на історико-філологічному відділенні університету св. Володимира, брав активну участь в українському студентському русі. На формування особистості цієї помітної постаті національно-визвольного руху доби Української революції 1917–1921 рр., а згодом української політичної еміграції, очевидно, справила вплив та обставина, що він народився на північному сході Лівобережної України, в Чернігово-Сіверщині, підліткові роки провів на Поділлі, а юність – у Києві. Поняття соборності українських земель для Є. Онацького було не абстракцією, а стійким переконанням, виробленим на основі власного життєвого досвіду. Про це свідчать його численні публікації, зокрема, спогади, листування, публіцистика. Не менш суттєвим фактором, що визначив долю нашого героя, став приклад його батька Дометія Григоровича. На початку січня 1932 р. Є. Онацький зафіксував у щоденнику цікаву біографічну інформацію про нього: *«На прохання «Української Енциклопедії» вислав до неї мої біографічні дані. Дописав також короткі дані і про покійного мого батька, що дописував під різними псевдонімами з Глухова, а потім і з Кам'янця, до «Киевских Откликов», до «Ради» та до педагогічного журналу «Світло». В цьому останньому писав під псевдонімом «Збір» чи «Збірок», себто з села Бірок коло Гадяча, коло якого знаходився Хоменківський хутір, що з нього він походив. Це був великий патріот, що вчителюючи, виховав чимало української молоді, хоч з огляду на тодішні обставини, і мусив бути «Нікодимом». Помер він з голоду в 1921 р. Писав мені про це брат Сашко. Дати народження не пригадую. В перші дні революції видав він був у Глухові кілька чисел українського часопису, назви якого не пригадую. Я написав був до нього репортаж з Конґресу, що обрав Центральну Раду. Виїжджаючи з Києва в 1919 р. закордон, я залишив його на моєму місці бібліотекара в Міському Київському Музеї, де він працював із М. Біляшевським та Д. Щербаківським. Не знаю, коли і як він покинув цю службу. Помер в Трипіллі, де його поховано. А мама лежить у Глухові…»* [17, с. 257].

Можна припустити, що Онацький-старший вплинув на сина й у іншому плані: він прищепив любов до книги і читання, чим заклав підвалини для інтелектуального зростання, постійного прагнення до

набуття знань у різноманітних галузях гуманітаристики. Проживши 60 років за межами України, Є. Онацький сформувався як видатний український журналіст, учений, перекладач, автор надзвичайно цікавих мемуарів і енциклопедист, бо вершиною його творчого спадку вважається *«Українська мала енциклопедія»* (*«УМЕ»*), що побачила світ у столиці Арґентини місті Буенос-Айрес в 1957–1967 рр. Із 2016 р. вона перевидається в Україні. Упорядник і науковий редактор С. Білокінь чітко схарактеризував *«УМЕ»*: це – *«квінтесенція українського світосприймання й думання»*, а роботу над подібним проєктом, виконану однією людиною, оцінив як подвиг [1, с. С. VII, IX].

Список книг студентського подружжя складався, ймовірно, у проміжок часу від 1915 (рік весілля) до революційних подій 1917 р. Річ у тім, що в переважної частини видань не зазначені роки виходу, а з тих, що були виставлені, – останнім був вказаний 1916 р. Це праця М. П. Василенка *«Очерки по истории Западной Руси и Украины»* та друга частина восьмого тому *«Історії України-Руси»* М. С. Грушевського [11, арк. 25, 23 зв.]. На користь даного припущення свідчить і відсутність статей самого Є. Онацького, котрі друкувалися у часописах 1917–1918 рр. [22, с. 596–597], видань доби Української революції 1917–1921 рр. узагалі.

Каталог книгозбірні записаний у звичайному зошиті. У ньому зафіксовано 460 назв книг, збірок, часописів. Насправді видань значно більше, бо незрідка упорядниця зазначала під одним числом ціле зібрання творів. Серед книг знаходимо досить багато педагогічної літератури, підручників, словників, зокрема, й друкований доробок Дометія Онацького – посібники чи навчальна література: *«Подолия»* та *«География России»* [11, арк. 18], чимало творів російських і зарубіжних авторів. Проте домінують художні твори, наукові праці й публіцистика українських авторів: доробок Х. Алчевської (доньки), В. Антоновича, М. Аркаса, Д. Багалія, О. Бодянського, М. Василенка, С. Васильченка, В. Винниченка, М. Вороного, Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Джиджори, В. Доманицького, Д. Донцова, М. Драгоманова, Миколи Євшана, С. Єфремова, Марії Загірньої, Івана Карпенка-Карого, А. Кащенка, О. Кониського, М. Коцюбинського, О. Лазаревського, Б. Лепкого, Д. Марковича, Г. Милорадовича, Олександра Олеся, Т. Осадчого, Л. Пахаревського, Олени Пчілки, С. Руданського, С. Русової, В. Самійленка, А. Свидницького, М. Сріблянського, Л. Старицької-Черняхівської, В. Стефаника, А. Тесленка, Лесі Українки, І. Франка, П. Холодного, С. Черкасенка,

П. Чижевського, Т. Шевченка, С. Шелухіна, Л. Юркевича, Л. Яновської, М. Яцківа представлені однією книгою, або ж добіркою. За браком місця наводяться імена далеко не всіх українських авторів – їх понад 80. Привертають увагу також інші різножанрові та різноформатні видання: *«Вік»* (II і III тт.), *«Досвітні вогні»*, *«На вічну пам'ять Котляревському»*, *«Перша ластівка»*, *«Украинский вопрос»*, *«Українська муза»*, *«Український студент»*. Саме ця лектура формувала національне кредо студентської пари. Очевидно, що збирання бібліотеки розпочали батьки – вчитель та священник, – а продовжили їхні діти. Судячи з усього, молода дружина поділяла захоплення чоловіка. Коли на схилі віку професор Онацький майже втратив зір, то саме Ніні Йосипівні довелося опікуватися чоловіковими справами. У листі до Р. Бжеського від 11 лютого 1968 р. він зізнався: *«мушу жити дуже обережно, уникаючи всяких зусиль та використовуючи для свого листування та читання пальці і очі моєї дружини»* [7, с. 880].

Як же склалася доля багато в чому унікальної книгозбірні? Список книжок залишився в Україні. Є. Онацький з дружиною виїхали за кордон 14 січня 1919 р. *«спеціальним дипломатичним поїздом»* делегації УНР на Паризьку мирну конференцію. Через багато років по тому автор передмови до видання останньої книги Є. Онацького Василь Верига так пояснив причину цього відрядження, водночас охарактеризувавши й молодого дипломата: *«Коли після протигетьманського повстання Директорія побачила, що легше було усунути Гетьмана, ніж вдержати владу перед большевицькою навалою, яка захоплювала різношерстних повстанців, готових воювати проти панів і поміщиків, але не проти тих, які проголосили гасло «грабуй награбоване», вже в січні 1919 року висилала якнайбільше української інтеліґенції не на села просвіщати населення, але за кордон на різні «дипломатичні місії», і то часто таких, які не знали жадної чужої мови. Серед тих молодих кандидатів на дипломатів знайшовся і Євген Онацький з тією тільки різницею, що він мав до того здібності, вроджену інтеліґенцію й культуру, скріплену високою освітою, знанням чужих мов та гладкою поведінкою»* [2, с. III]. *«Увесь наш багаж і все наше майно*, – згадував Є. Онацький, – *складали три невеликі куферки, з котрих один був повний книжками. – Були там вісім томів «Історії України-Руси» М. Грушевського, «Історія Зах[ідної] України» М. Василенка, три томи «Описания Старой Малороссии» Ол. Лазаревського і чимало інших рідких і цінних книжок з історії української культури, що мали служити мені, як я думав,*

виїжджаючи з Києва, як журналістові, оборонцеві, пропагандистові української визвольної справи при делегації Української Народної Республіки на мирову Конференцію в Парижі» [16, с. 5].

Оселившись в Італії, Є. Онацький, попри важкі матеріальні умови, уважно стежив за книжковими новинками, продовжував їх збирати. Не лінувався він і вписувати до свого щоденника листи, які отримував від своїх кореспондентів, а також власні відповіді на них. Відтак маємо першокласне джерело, що чітко окреслює сферу інтересів українського емігранта. Показовим у цьому плані є запис у щоденнику від 23 січня 1931 р., в якому зафіксовано зміст листа до львівського колеги-журналіста й однодумця Євгена Зибликевича: *«За пропозицію книжок вельми Вам вдячний. Це власне те, що мені потрібне. Купувати книжки – в мене не вистачає «купища», а залишатися без книжок, особливо спогадів – неможливо. Отже, якщо Ваша ласка, я хотів би мати насамперед книжку III Спогадів Галагана, де говориться про Делегацію на Кубань, і спогади Шухевича. В дальшій черзі, коли буде змога, спогади Петрова і IV книжка Галагана»* [17, с. 12]. Дещо інший аспект спостерігається в листі до одного з очільників ОУН Володимира Мартинця: *«думаю, що Вам, як референтові пропаґанди, треба було б взагалі постачати нас тими книжками, що могли б нам допомагати в нашій журналістській і пропаґандивній діяльності. Напр[иклад], такі книжки, як «На Соловецькій каторзі» абощо, нам кожному треба було б мати, і на те, мабуть, треба призначити гроші. Бо, добра річ – складати лекції для політичного вишколу, але нам самим ще так треба «школитися»!»* [17, с. 24].

Ми не випадково чимало цитуємо саме з другого тому *«У Вічному місті»*. Цій книзі судилося стати останньою, над якою спільно з дружиною працював тяжко хворий професор Онацький. Дружині він і присвятив її. Під присвятою стоїть дата 14 червня 1979 р., а за чотири з половиною місяці – 27 жовтня – вченого й громадсько-політичного діяча не стало… Текст вартий того, щоб його навести повністю: *«Ці записки журналіста за 1931 рік, як останню мою книжку, присвячую любій дружині Ніні, з якою ми прожили душа в душу досі 64 роки спільного подружнього життя. Вона все була і є незаступною помічницею і дорадницею всіх моїх починів, творячи одночасно матеріяльну базу моєї громадської та наукової діяльности, хай же ця присвята послужить як вияв моєї любови і безконечної вдячности за її допомогу. Євген Онацький»*. Присвята стала не тільки прилюдним

освідченням в коханні вірній дружині, а й свідченням палкої любові до книги, одним із переконливих доказів якої було збирання, поповнення й дбайлива каталогізація першої сімейної бібліотеки.

Список використаних джерел та літератури

1. Білокінь С. Переднє слово / *Онацький Є. Українська мала енциклопедія:* У 4-х т. Вид. 2-ге, уточнене. Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2016. Т. 1. С. VI–XI.
2. Верига В. Професор Євген Онацький. *Онацький Є. У Вічному місті*: *Записки українського журналіста.* Т. II: Роки 1931–1932. Торонто: Вид-во «Новий Шлях», 1981. С. II–VII.
3. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією. *Український історик.* 1980. Ч. 1-4. С. 153–179.
4. Гейда О., Демченко Т. Велика Мала… (До виходу в Україні першого тому «Української малої енциклопедії» Є. Онацького). *Сіверянський літопис.* 2016. № 6. С. 197–200.
5. Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. вид., передн. сл., упорядк., комент. і післямова Л. Зашкільняка. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. 261 с.
6. Демченко Т. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Єгена Онацького. Чернігів: ПП «Освітній центр», 2016. 184 с.
7. Демченко Т., Іваницька С. Історія створення «Української малої енциклопедії» у листуванні Євгена Онацького і Романа Бжеського (1957–1968). *Український археографічний щорічник. Нова серія.* К.: Українські пропілеї, 2018. Вип. 21/22. С. 861–894.
8. Демченко Т., Іваницька С. Проблемно-тематичний діапазон біографічних нарисів Євгена Онацького (на прикладі збірки «Портрети в профіль»). *Українська біографістика.* 2016. Вип. 13. С. 204–220.
9. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі / Упоряд., вступ. ст. І. Гирича. К.: Темпора, 2011. 792 с.
10. Іваницька С. Г. [Рецензія на]: Тамара Демченко. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. Чернігів: ПП «Освітній центр», 2016. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 207–211.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 227 (Архів Є. Онацького). Од. зб. № 30. Арк. 26 а–13. *(Нумерація сторінок зошита зроблена у зворотному порядку).*
12. Коваль Т., Литвинова Л. Наукова школа Любові Дубровіної. *Життя в науці: Студії на пошану Любові Дубровіної* / НАН України, НБУВ; від. ред. О. Онищенко; упоряд. О. Боляк, Б. Боряк та ін. Київ: НБУВ, 2020. С. 108–119.
13. Кошель О., Ніколаєва Т. Православне духівництво й національна і інтелігенція Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 41–48.
14. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932) / Упоряд. і археограф. передм. Г. Сварник; автор передм. Я. Дашкевич. Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. XX, 266 с.
15. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Керівн. авт. кол. А. М. Киридон. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.
16. Онацький Є. По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. Ч. 1. 152 с.
17. Онацький Є. У Вічному місті: Записки українського журналіста. Т. 2: Роки 1931–1932. Торонто: Новий шлях, 1981. 631 с.

18. Палієнко М. Національна інтеліґенція в боротьбі за українське слово (кінець XIX – початок XX ст.). *Українські проблеми*. 1997. № 2. С. 133–139.
19. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. 448 с.
20. Самійленко В. Вибрані твори / З перед. сл., примітк. і за ред. Ол. Дорошкевича. Київ: Книгоспілка, 1926. 256 с.
21. Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. / *Самійленко В. І. Поезії: для ст. шк. віку* / упорядк. І. Андрусяка. К.: Національний книжковий проект, 2012. С. 266–283.
22. Ясь О. В. Онацький Є. Д. / *Енциклопедія історії України /* Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл–О. С. 596–597.

Міхно Олександр Петрович

доктор педагогічних наук, директор, Педагогічний музей України

КОНЦЕПЦІЯ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ КОСТЯНТИНА УШИНСЬКОГО У С. БОГДАНКА ШОСТКИНСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

6 серпня 2021 р. президент Національної академії педагогічних наук (НАПН) України Василь Кремень, віце-президент НАПН України Олег Топузов, академік-секретар відділення загальної педагогіки і філософії освіти НАПН України Світлана Сисоєва та директор Педагогічного музею України Олександр Міхно побували в селі Богданка, що біля міста Шостка на Сумщині, та відвідали музейну кімнату, присвячену Костянтину Дмитровичу Ушинському, у селі Ковтунове.

Делегація НАПН України разом з представниками Шосткинської громади обговорили перспективу відновлення музею К. Ушинському у Богданці, який зараз перебуває у занедбаному стані, та створення сучасного музею в історичній будівлі – школі, побудованій донькою К. Ушинського наприкінці XIX ст.

Відтворення музею К. Ушинського у с. Богданка стане важливою подією напередодні 200-річчя від дня народження видатного педагога, яке відзначатимемо у 2023 році. Ініціатор відновлення музею – голова м. Шостка Микола Нога.

Пропонуємо для обговорення концепцію майбутнього музею.

Концепція експозиції музею Костянтина Ушинського у с. Богданка Шосткинського району Сумської області

1. Загальна інформація про музей

Стаття 1 Закону України *«Про музеї та музейну справу»* визначає музей як *«науково-дослідний та культурно-освітній заклад,*

створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини».

Профіль музею – історичний, галузевий (педагогічно-меморіальний).

Музей заплановано створити у 2022 році в приміщенні школи, побудованої донькою К. Ушинського Надією Костянтинівною в 1894 р. у селі Богданка (нині Шосткинського району на Сумщині).

Завдання концепції: створення змістових компонентів експозиції, сучасного музею нового типу, який би ніс нове осмислення історико-педагогічної проблематики та виконував не лише традиційну функцію, але й став культурно-просвітницьким, туристичним центром регіону та України.

2. Мета та основні завдання музею

Головна місія музею – збереження, дослідження, експонування та популяризація життєвого й творчого шляху видатного українського педагога, письменника Костянтина Дмитровича Ушинського.

Завдання музею:

- популяризація творчої спадщини педагога та його внеску у розвиток освіти та педагогічної думки в Україні;
- поширення об’єктивної інформації про К. Ушинського в Україні та світі;
- посилення уваги суспільства до власної історії, генерування педагогічної культури теперішнього й майбутнього на основі збереження та актуалізації історичної спадщини;
- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу.

3. Експозиційна концепція музею

Завдання експозиції:

- висвітлити музейними засобами основні віхи життєвого і творчого шляху видатного українського педагога Костянтина Дмитровича Ушинського;
- показати значення творчої спадщини вченого для світової педагогічної думки;
- популяризувати творчий доробок видатного педагога;
- ушанувати пам’ять видатного українського педагога.

Доцільною є побудова експозиції у поєднанні історико-хронологічного й тематичного принципів. Для наочного встановлення логічних зв'язків між окремими групами музейних предметів використовуватимуться науково-допоміжні матеріали. Для майбутньої експозиції рекомендуються два види плану: тематико-структурний і тематико-експозиційний. Основою експозиції стане музейний предмет, а його структурною одиницею – тематико-експозиційний комплекс, тобто сукупність речових, документальних та інших пам'яток, що об'єднані між собою тематично та є основним ланцюгом експозиції.

Музейний простір зоновано чотирма тематичними блоками, кожен з яких несе власне функціональне навантаження.

Простір 1. Зала 1. Біографія на тлі доби.

Провідна тема:. *«Життя і творчий шлях видатного педагога-земляка Костянтина Дмитровича Ушинського».*

- Підтема *«Українські стежини біографії К. Ушинського»*.
- Пропоновані розділи:
- Батьки. Дитячі та юнацькі роки;
- Навчання у Новгород-Сіверській гімназії (1833–1840);
- Навчання в Московському університеті (1840–1844);
- Викладацька робота в Ярославському юридичному ліцеї (1846–1849); Служба в Міністерстві внутрішніх справ (1850–1854); Викладач та інспектор Гатчинського сирітського інституту (1854–1859); Інспектор класів Смольного інституту (1859–1862);
- Одруження (1851). Дружина – Надія Семенівна Дорошенко. Діти: Павло, Віра, Надія Костянтин, Володимир, Ольга;
- Перебування за кордоном / Ушинський у Європі (1862–1867);
- Останні роки життя педагога (1867–1871);
- Місце останнього спочинку (Видубицький монастир у Києві);
- Увічнення пам'яті К. Ушинського (навчальні заклади, які носять ім'я видатного педагога, вулиці, пам'ятники, пам'ятні дошки).

Простір 2. Зала 2. Грані творчої особистості.

Провідна тема: *«Творчий портрет Костянтина Дмитровича Ушинського»*

Пропоновані розділи:

- Костянтин Ушинський – науковець, публіцист;
- К. Ушинський – головний редактор «*Журналу Министерства Народного Просвещения»*;

- «*Людина як предмет виховання*. Спроба педагогічної антропології» – головна книга життя;
- *«Рідне слово»* – гімн рідній мові;
- К. Ушинський – дитячий письменник;
- Послідовники К. Ушинського;
- Сучасні українські педагоги про спадщину К. Ушинського;
- Віктор Терлецький – дослідник спадщини К. Ушинського, автор книг *«Ушинський і Сумщина»*, *«Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть»*;
- Медаль НАПН України *«Ушинський К. Д.»*;
- Книжкова інсталяція;

Простір 3. Зала 3.

Простір (обладнаний) для змінних експозицій (виставок), проведення заходів; міні-крамничка (сувеніри).

Простір 4.

Приміщення музею. Територія навколо музею. Погруддя К. Ушинського.

- Історія приміщення (фото різних років).
- Інформація про створення музею: реставрацію будівлі, меценатів, місцевих активістів та ін.
- Історія погруддя (скульптор, рік встановлення).

Цільова аудиторія відвідувачів музею – учні закладів середньої освіти, студенти профільних вишів, фахова педагогічна спільнота. Також експозиція розрахована на аудиторію, яка цікавиться українською культурою та відкрита до переосмислення національної історії. Технічно експозиція виконана таким чином, що інтерактивний музейний простір може бути альтернативним місцем проведення різноманітних заходів на базі музею: конференцій, семінарів, тематичних круглих столів, засідань творчих груп, зустрічей як освітнього, так і туристично-рекреаційного змісту.

Пропоновані маршрути для відвідування: оскільки музей розраховано на різні цільові аудиторії, то відвідувачам буде запропоновано різні екскурсійні маршрути:

Маршрут 1: Для учнів закладів загальної середньої освіти, студентів закладів вищої освіти (зокрема, педагогічних).

Маршрут 2: Маршрут для науковців та фахівців у галузі педагогіки, які прагнуть поглибити свої знання.

Маршрут 3: Для місцевої громади та широкого кола відвідувачів.

Маршрут 4. Для іноземців.

Маршрут 5. Для відвідувачів із інвалідністю (інклюзивний напрям).

Інформаційне забезпечення. Відвідувачі матимуть змогу ознайомитися із загальною інформацією про музей на сайті, тематичних сторінках у соціальних мережах, отримати буклет, презентаційний флаєр або путівник.

Рекламна концепція передбачає наявність креативного логотипу, який використовуватимуться для іміджевої сувенірної продукції музею (екосумки, чашки, ручки, блокноти тощо), а також для рекламних кампаній у тимчасових виставках, участі музею у різноманітних інноваційних проєктах.

Очікувані результати: реалізація Концепції дасть змогу музею створити сучасний науковий музейний продукт, здатний максимально задовольнити як потреби територіальної громади, так і запити відвідувачів і туристів з інших місць України та світу.

Автор концепції – директор Педагогічного музею України Олександр Міхно – висловлює вдячність провідній науковій співробітниці музею Ларисі Гайді за допомогу у створенні концепції. Пропозиції та зауваження просимо надсилати на електронну адресу amihno@ukr.net.

Терес Наталія Володимирівна

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТОПОНІМІКА КИЇВСЬКИХ ВУЛИЦЬ У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ ТА СУЧАСНОМУ КИЄВОЗНАВСТВІ

Від кінця XX століття кардинальні зміни, що відбулися в суспільно-політичній, духовній, гуманітарній та науковій сфері безпосередньо вплинули на існуючий топонімічний простір українських міст, сіл і селищ. У цей час, із різним темпом і масштабами, розпочалася відмова від географічних назв (перш за все урбанонімів), пов’язаних з тоталітарним радянським минулим. Їх заміщають географічні назви, що віддзеркалюють новий історико-культурний, духовний та ідейний зміст сучасного українського суспільства. Процес концептуального оновлення засад топонімічної науки та прикладні потреби державної топонімічної політики вимагали обґрунтованих відповідей на різноманітні питання з перейменувань та найменувань на основі досвіду та

результатах наукових досліджень, отриманих історичною наукою, нових даних на основі раніше заборонених або замовчуваних джерел, імплементації цієї інформації в механізм перейменування та найменування географічних назв з урахуванням міжнародних стандартів.

Рушієм цього суспільно-політичного процесу є державна топонімічна політика, для реалізації якої потребувалося створення нової структури та оновлення змісту роботи існуючих топонімічних установ, які займаються збором, дослідженням, кодифікацією, стандартизацією вжитку топонімічної інформації, отриманням та опрацюванням нових даних про топонімічні процеси в минулому, їх взаємозв'язку з історичними та соціально-економічними явищами, повсякденністю, світосприйняттям та менталітетом людей різних поколінь. Цю роботу проводять як державні органи влади (адміністративні, науково-дослідні), так і громадські комісії та організації.

Відмова від радянської тоталітарної топонімічної спадщини розпочалася на початку1990-х років завдяки ініціативі місцевих органів влади відповідно до розкриття історичною наукою правди щодо злочинної діяльності лідерів більшовизму, їхньої особистої відповідальності за мільйоні жертв у роки більшовицького перевороту, Голодомору, в роки Другої світової війни та повоєнний час. У Києві в 1990 році одними з перших були перейменовані вулиці, які носили імена Свердлова, Калініна, Постишева. У 1992 р. відійшли у минуле назви вулиці, пов'язані з темою революції, іменами діячів революційного руху; була перейменована центральна вулиця Леніна, а також вулиці із *«загально-революційними назвами»*: Комсомольська, Жовтневої революції, Радянська, Першотравнева та ін. Загалом у 1992 р. було змінено назви 15 вулиць, бульварів, проспектів, 9 назв парків культури та відпочинку, 9 станцій метрополітену [20, с. 89–90]. Усього впродовж 1990–1993 рр. у Києві було перейменовано 64 вулиці і площі [18, с. 7].

Перейменування підтримувало все більше обізнаних громадян, але воно відбувалося переважно *«знизу»*, на основі рішень місцевих органів влади, яка виявляла вкрай насторожену позицію щодо цих змін, у тому числі і в Києві.

Вибудовування державної системи управління топонімічною політикою пройшло ряд етапів. На ***першому етапі*** (1991–2004) питання найменування та перейменування географічних об'єктів, стандартизація географічних назв відносилися до компетенції Державного комітету із земельної реформи (1991) та інших пізніше переформатованих подібних органів, завдання яких полягало у

впровадженні земельної реформи, розробці та реалізації питань земельної власності, передачі земель з державної власності у приватну та ін. На фоні цих завдань питання топонімічної політики відходило на другий план, ним займалися періодично і не системно. Натомість практичне втілення завдань топонімічної політики потребувало спеціалізованих структур, у томі числі науково-консультаційних. У 1993 р. Президія Верховної Ради України ухвалила постанову *«Про утворення Топонімічної комісії при Президії Верховної Ради України»* від 5 квітня 1993 р. № 3084 – XII, якою затверджувалося Положення про Топонімічну комісію та її персональний склад. Комісія створювалася як науково-консультаційний орган, до складу якої входили провідні фахівці в галузі мовознавства, історії, географії, етнографії (Я. Дашкевич, М. Ковальський, А. Непокупний, М. Паламарчук, Є. Скляренко, М. Стріха, В. Шевчук та ін.), а також народні депутати, працівники Секретаріату Верховної Ради України – всього 17 осіб. Головне завдання органу полягало в попередньому розгляді подань обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів щодо питань, пов'язаних з найменуванням та перейменуванням населених пунктів для подальшого затвердження Президією Верховної Ради України. Рішення топонімічної комісії мали рекомендаційний характер [16].

Постійно діючим органом в ці роки була Національна рада з географічних назв (1993–2006). Її завдання полягало у наступному: 1) розробка проєктів відповідних законів та інших законодавчих актів; 2) впровадження наукових основ з методології найменування та перейменування; 3) розгляд пропозицій щодо найменування. перейменування, уточнення назв географічних об'єктів. Важливою функцією Національної ради був нагляд за збереженням назв об'єктів, що є культурною спадщиною України, а також пов'язаних з історією, життям і діяльністю виданих діячів України. На цю структуру покладалося завдання координації діяльності міністерств, відомств та організацій з питань запровадження назв географічних об'єктів, взаємодія з національними службами інших держав і Групою експертів ООН з географічних назв [15].

Започаткована практика спиратися на думку експертного наукового середовища в питаннях зміни або найменування географічних об'єктів дала позитивний результат. Перейменування назв географічних об'єктів поволі змінювало існуючий тоталітарний топонімічний простір.

У цей же період побачили світ найбільш важливі дослідження з історії київських вулиць. Потреби змін, особливо в найменуваннях географічних об'єктів, які мали відверто ідеологічний та тоталітарний характер, активізували наукові дослідження з топоніміки та підвищили її суспільне значення. Топонімічна наука вийшла з узбіччя загального тренду розвитку суспільства, на якому, за висловом академіка Л. Руденка, директора Інституту географії НАН України, перебувала у радянський час [19, с. 3].

Видатною дослідницею топоніміки столиці України була Лідія Антонівна Пономаренко (16.02.1922 – 03.12.2013). Упродовж 43-х років вона входила до складу київської міської Комісії з питань найменувань та пам'ятних знаків; її науковий доробок представлено у більш ніж 300 наукових публікацій з історії київських вулиць, карт та планів Києва, інших міст і місцевостей. Яскравою сторінкою біографії дослідниці є розшук у 1971 р цензорського екземпляру рукопису М. Берлінського *«История города Киева от основания его до настоящего времени»* (1802) у Науковій бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград; нині – Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург). І в наукових працях, і практичній діяльності Л. Пономаренко відстоювала принципи найменування вулиць Києва відповідно до історичних назв місцевостей, де вони пролягають, увічнення у топоніміці Києва його видатних мешканців, перейменування вулиць тоталітарної доби на користь назв історичного походження.

Важливе значення для практичної роботи з питань перейменувань має довідникова література. Окремі з цих видань стали *«настільними книгами»* держслужбовців та членів Комісії з питань найменувань Київської міської ради. До переліку особливо важливих книг належить довідник *«Вулиці Києва»* (К., 1995), підготовлений А. Кудрицьким, Л. Пономаренко та О. Різником [3]. У книзі міститься інформація про більш ніж 2 тис. вулиць, провулків, площ та місцевостей Києва станом на 1 березня 1995 року. Цінним є список вулиць, провулків і площ, що зникли з карти Києва у 1970–1990-х роках.

Наступне видання Л. Пономаренко та О Різника *«Київ. Короткий топонімічний довідник»* (К., 2003) базувалося на історії походження топонімів Києва, які становлять найбільший інтерес щодо походження назв та їх історичної долі [17]. У довіднику представлено 250 статей. Черговий науково-популярний довідник авторства Л. А. Пономаренко та Л. М. Серенкова *«Київ. Історія в географічних назвах. Площі, вулиці, провулки – короткі нариси»* вийшов друком у 2007 р.

Систематизації знань з топоніміки Києва сприяла поява електронної книги *«Київ. Історична енциклопедія. З найдавніших часів до 1917 р.»*. В енциклопедії представлено 600 статей з історії київських вулиць та місцевостей, 100 карт-реконструкцій міста та околиць, 800 біографій видатних киян та гостей міста та ін. Упорядниками енциклопедії є О. Немировський, Д. Вортман, Н. Фурманова [9].

Окремі дискусійні питання походження київських топонімів були розкриті в публікаціях О. Толочка *«Замітки з історичної топографії домонгольського Києва»*, де на основі аналізу літописної спадщини. Наприклад, уточнене місце розташування гори Щекавиці і Могили Олегової [23]. Походження окремих топонімів Києва пізньосередньовічної доби (Біскупщина, Софійська слобода) представлено у праці С. Климовського [10].

Києвознавство в ці роки поповнилося низкою праць журналіста М. Б. Кальницького з історії стародавніх місцевостей Києва (Поділ, Верхнє місто) [5; 7], путівниками по Києву у співавторстві з В. Киркевичем та М. Грициком, А. Григоруком [6; 8]. Доля зруйнованої архітектурної спадщини вулиць Києва вперше була представлена у путівнику К. Третяка [23].

Після Помаранчевої революції відмова від назв тоталітарної доби стала ще більш актуальною. Необхідно було подолати свідоме затягування цих змін державними структурами різних рівнів та політичними колами, підсилити державну топонімічну політику організаційно та концептуально. Розпочався ***другий етап*** (2004–2013) в реалізації державної топонімічної політики, специфіку та загальне спрямування якого визначив Закон України *«Про географічні назви»* від 31 травня 2005 р. № 2604 – IV, ухвалений з метою вдосконалення унормування географічних назв, управління топографічно-геодезичною сферою та картографічною діяльністю.

Законом передбачалося створення та ведення Державного реєстру географічних назв (повноваження Державного агентства земельних ресурсів України). Даний реєстр призначався для забезпечення потреб органів державної влади та місцевого самоврядування, громадян в офіційній інформації про назви географічних об’єктів, їх однакового усталено вживання в нормативних правових актах, у кореспонденції, на картах та збереження історичних назв як частини історико-культурної спадщини України [4]. На виконання Закону було ухвалено низку постанов Кабінету Міністрів України: *«Положення про Міжвідомчу науково-методичну раду з питань географічних назв»* № 543 від 19.04.2006; *«Положення про Держав-*

ний реєстр географічних назв» (№ 622 від 11.05.2006); Порядок проведення експертизи пропозицій та рішень органів державної влади щодо найменування або перейменування географічних об'єктів, (№ 1166 від 04.11.2009). Ці завдання було покладено на Державну службу геодезії, картографії та кадастру (Укргеодезкартографія), що діяла як урядовий орган у складі Міністерства охорони навколишнього природного середовища України.

До компетенції Міжвідомчої науково-методичної ради з питань географічних назв входило, зокрема, участь у підготовці пропозицій щодо формування напрямів державної політики з встановлення, унормування, обліку, реєстрації, використання та збереження географічних назв, розгляд пропозицій щодо найменування та перейменування географічних об'єктів.

З 1 липня 2009 р., відповідно до постанови Кабінету Міністрів України, вступив у силу Кодекс усталеної практики *«Структура та зміст Державного реєстру географічних назв»*. У Кодексі узагальнено та деталізовано структуру реєстру, визначено порядок формування його бази даних та джерела інформації про географічні назви України та зарубіжних країн та ін. [11].

Існуючі на той час інструкції та кодекси були узагальнені Державним науково-виробничим підприємством *«Картографія»* у вигляді *«Топонімічних настанов для видавців карт та інших видавництв»* (2010). У цьому документі представлено основні принципи та правила унормування і написання українських географічних назв українською мовою та українською латиною на картах, у словниках, довідниках, навчальних посібниках та інших матеріалів відповідно до правил українського правопису.

Серед києвознавців цього періоду треба згадати праці С. Вакулишина *«Околиці Києва»* (2009) та *«Топонімія Києва XX ст.»* (2014), які є результатом досліджень автора впродовж тридцяти років. У довіднику «*Топонімія Києва XX ст.»* представлено 980 географічних об'єктів (900 назв), які існували у Києві у XX столітті, вперше систематизовано близько 170 одиниць макротопонімів (назв адміністративних одиниць, значних урбаністичних об'єктів та ін.) [1; 2].

Потреби перейменувань назв вулиць тоталітарної доби вимагали більш детальних знань про історію походження вулиць та їхніх назв, пояснення, як топоніміка віддзеркалює трагічні сторінки суспільно-політичного розвитку, на чому ограновувалися рішення з питань перейменувань.

Поява праць з державної топонімічної політики, зокрема, таких науковців, як О. Різник, віддзеркалювала нагальну потребу в науковому осмислені топонімічних процесів в контексті державної політики та управління [18].

Однією з перших спроб розглянути взаємозв'язок між біографією особи та підставами для найменування її іменем вулиці зроблено у довіднику *«Назви вулиць Києва в конфлікті ідеологій»* (2009) [13]. Поява праць такого типу мала підсилити аргументацію щодо нагальної необхідності змінити радянський тоталітарний простір, насичений іменами осіб, які здійснювали політику репресій, ліквідації та дискредитації українського народу і ніяк не були пов'язані з Києвом. На момент подій Революції Гідності топонімічний простір Києва, як і інших міст України, ще був насичений такими назвами, на позбавлення від яких не вистачало у місцевих органів влади ні політичної волі, ні рішучості.

В умовах анексії Криму та початку російської агресії на Сході Україні розпочався прискорений процес ліквідації залишків назв тоталітарної доби. І, відповідно, – ***третій етап*** (2014 – по сей день) державної топонімічної політики. Його основою став Закон України *«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»* від 9.04.2015. №317–VIII. На основі цього акту були внесені зміни у попередні законодавчі акти, зокрема і до Закону *«Про географічні назви»*, відповідно до якого перейменування географічного об'єкту здійснюється у випадку необхідності приведення назви цього об'єкту до вимог даного Закону.

З того часу розпочалася велика робота з виконання вимог даного Закону щодо перейменування географічних об'єктів тоталітарної доби. На основі рішень Київської міської ради в столиці впродовж 2014–2020 рр. було перейменовано 226 таких назв [14]. У 2019 р. за підтримки Київської міської адміністрації вийшов друком збірник документів і матеріалів Н. Терес і Л. Іваницької *«Тоталітарна топоніміка радянських вулиць Києва в особах*» [21; 22]. Популяризації тематики та посиленню інтересу до історії київських вулиць сприяла праця науковця й письменника С. Машкевича *«Улицы Киева. Ретропутешествие»* (2015) [12].

Вважаю, що наступний період державної топонімічної політики буде пов'язаний з дерусифікацією як виявом колоніального статусу українського народу в минулому. Це повністю відповідає загально-світовим трендам позбавлення ознак колоніальної залежності в

топонімічних назвах географічних об’єктів багатьох країн світу.

Список використаних джерел та літератури

1. Вакулишин С. Топонімія Києва XX ст. К.: Центр ДЗК, 2014. 257 с.
2. Вакулишин С. Околиці Києва: документально-публіцистична збірка. К.: Географіка, 2009. 151 с.
3. Вулиці Києва. Довідник / За ред. А. Кудрицького. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995. 352 с.
4. Державний реєстр географічних назв. Державна служба України з питань геодезії картографії та кадастру. URL: https://land.gov.ua/derzhavnyi-reiestr-heohrafichnykh-nazv/.
5. Кальницкий М. Верхний город. К.: Укрреклама, 1998. 128 с.
6. Кальницький М., Киркевич В., Грицик М. Київ: Туристичний путівник. Київ–Львів: Центр Європи, 2001. 710 с.
7. Кальницкий М. Подол: путеводитель /М. Кальницкий. К.: Укрреклама, 1996. 47 с.
8. Кальницкий М., Григорук А. Прогулка по Киеву. К.: Балтия-Друк, 2002. 292 с.
9. Київ. Історична енциклопедія. З найдавніших часів до 1917 р. / Упоряд.: Немировський О., Вортман Д., Фурманова Н. Диск. 3 Медіа, 2000.
10. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XI – середини XVII століття. К.: Стилос, 2002. 230 с.
11. Кодекс усталеної практики Державної служби геодезії, картографії та кадастру. Топонімічні настанови (для видавців карт та інших видавців). К.: Укршеодезкартографія, 2010. 51 с.
12. Машкевич С. В. Улицы Киева. Ретропутешествие. Харьков: Фоліо, 2015. 315 с.
13. Назви вулиць Києва у конфлікті ідеологій. Навчально-методичний довідник / За ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. К.: б. в., 2009. 32 с.
14. Перелік вулиць у Києві, які перейменовані протягом 2014–2020 років. URL: https://dsk.kyivcity.gov.ua/content/pereymenuvannya-vulyc-dekomunizaciya.html.
15. Про утворення Національної ради з географічних назв. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 вересня 1993. № 783. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-93-%D0%BF#Text.
16. Про утворення топонімічної комісії при Президії Верховної Ради України . Постанова Президії ВР України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 20. С 215.
17. Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний словник. К.: Павлім, 2003. 124 с.
18. Різник О. Топонімічний ландшафт Києва і проблеми державної топонімічної політики. URL: http://tram.mashke.org/files/AMY/books/riznik_topolandshaft_2007.pdf.
19. Руденко Л. Важливий екскурс в історію міста. Передмова. *С. Вакулишин. Топонімія Києва XX ст. К.: Центр ДЗК, 2014.* С. 3–4.
20. Терес Н. Перейменування вулиць Києва: тоталітарна спадщина і сучасність. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviencia*. 2013. № 1. С. 79–83.
21. Терес Н. В., Іваницька Л. В. Тоталітарна топоніміка радянських вулиць Києва в особах. Документи і матеріали. К.: Саміт-книга, 2019. 309 с.
22. Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. *Київська старовина*. 1997. №. 5. С. 152–167
23. Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. *Київська старовина*. 1997. № 6. С. 144–163.
24. Третяк К. О. Київ. Путівник по зруйнованому місту. К.: РВЦ «Київський університет», 1998. 159 с.

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стецюк Вадим Борисович
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФОТОЗНІМКИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1870-ті – 1914 рр.)

У першій половині XIX ст. з'явилася нова технологія, що дозволяла фіксувати зображення на цупкому папері, – фотографія. Фотознімки дали можливістьне лише масово й недорого створювати зображувати портрети, що було неможливо в умовах класичного живопису, але й фіксувати численні побутові сцени. Тому фотографія є цінним ресурсом, яка виступає оповідним джерелом і водночас передає певні суспільні настрої, ідеологію, духовну культуру певної епохи загалом. Крім того, фотознімки другої половини XIX – початку XX ст. є важливим джерелом про історичні події того часу, дозволяючи скласти уявлення про військову інфраструктуру, діячів, тим чи іншим чином пов'язаними із армією, події життя гарнізонів.

Слід зауважити, що у вітчизняній історіографії є цілий ряд досліджень, присвячених розвитку фотографування на українських землях, джерелознавчому потенціалу певних типів фотографій тощо. Тим не менш, нам не відомі дослідження, в яких би аналізувався джерелознавчий потенціал фотографій при вивченні імперської військової присутності на теренах України другої половини XIX – початку XX ст. Принаймні частково заповнити цю прогалину і покликана дана стаття.

Зауважимо, що більшість використаних мною фото опубліковані у книгах та періодичних виданнях досліджуваного часу. Безумовно, це визначає певну специфіку роботи із ними.

З метою аналізу фотографій як джерела з історії імперської військової присутності у Правобережжідоречно виділити кілька тематичних груп.Зокрема, частина знімків дозволяєдізнатись про використання певних споруд військовими частинами, а також про будівельну діяльність імперського військового відомства. Наприклад,

на одному з перших фото Кушнірської башти (Верхньої Польської брами) у Кам'янці-Подільському добре видно розташовану біля будівлі караульну будку та вартового.Відзначимо, що в Російському державному військово-історичному архіві відсутнійархівний фондчастини, також згадок про передачу башти в розпорядження військових немає у документах Кам'янець-Подільської міської думи та Подільського губернського розпорядчого комітету. Таким чином, ми маємо цікавий дослідницький кейс, коли візуальне джерело – фотознімок – містить інформацію, не відому нам з жодних введених у науковий обіг документальних джерел.

Фотографії також дозволяють сформувати уявлення про зовнішній вигляд гарнізонних містечок і окремих військових споруд: казарм, офіцерських флігелів, полкових храмів, офіцерських зібрань тощо. Зауважимо, що ці будівлі зазвичай створювались за типовими архітектурними проектами, однак відрізнялись оздобленням, інтер'єрами тощо.

Особливу цінність представляють фотографії будівель та внутрішнього оздоблення полкових храмів.Адже саме в храмах у більшості частин зберігались історичні реліквії, трофеї, цінні подарунки від осіб царської родини тощо. Напередодні Першої світової війни у царській армії, в тому числі в частинах, які дислокувались у трьох правобережних губерніях, існували церкви кількох архітектурних типів: 1) розташовані в пристосованому казарменому або господарському приміщенні, 2) типового проекту інженера Вержбицького, 3) довільного архітектурного вигляду. У першому випадку церква зовні взагалі не виділялась або позначалась мінімальним декоративними елементами – хрестом над певною частиною будівлі, вітражами тощо, у другому – екстер'єр споруди був стандартним. Найбільш цінними для дослідників є фото храмів, збудованих полками за індивідуальним архітектурним проектом – мова йде про храми 42-го піхотного Якутського полку (Кременець; збудований за індивідуальним проектом), 73-го піхотного Кримського полку (Умань; перебудований з колишнього концертного залу графів Потоцьких), 7-го драгунського Кінбурнського і Ковельського піхотного полків (обидва у Ковелі; єдині дерев'яні церкви військового відомства у Правобережній Україні).

Подібними до попередньої групи фотографій є фотознімки матеріальних об'єктів, пов'язаних із історією певних військових частин. Наприклад, у дореволюційному військовому журналі *«Разведчик»* опубліковано знімок срібної чаші – царського призу за стрільбу,

отриманого 11-м стрілецьким полком (місце дислокації – Жмеринка Вінницького повіту) [6, с. 594]. Доля цієї пам'ятки після 1918 р., коли полк було розформовано, невідома. Цілком імовірно, що вона була знищена (розрубана або переплавлена), однак, якщо чаша зберіглась до наших днів, то ідентифікувати її можна саме за дореволюційними фотознімками.

Інший приклад таких фото – фотоілюстрації до статті про святкування двохсотрічного ювілею 35-го драгунського Білгородського полку, що у досліджуваний період дислокувався в м. Проскурів Подільської губернії [15, с. 644–646]. Серед ілюстрацій є зображення цілого ряду цінних подарунків, отриманих полком з нагоди святкування від міста Білгород, єврейської громади Проскурова тощо.

Найбільш поширеним видом знімків є портретні фото. Вони не лише зберігаються у вигляді негативів і виготовлених в ательє фотографій, але й нерідко публікувались у пресі. Як приклад можна навести фотографії настоятеля Київського Миколаївського військового собору отця Даміана Борща [12, с. 993–994], унтер-офіцера Ізюмського драгунського полку Семена Юрка, загиблого під час пожежі [14, с. 73]. Ще одним цікавим фотографічним джерелом є знімок уродженця містечка Вороновиця Брацлавського повіту Івана Кутузова, опублікованe з нагоди п'ятдесятиріччя його військової служби [4, с. 921]. Атрибутація подібних фотографій, детальний аналіз їх різних елементів (місце та обставини створення знімку, зовнішній вигляд зафіксованої на знімку особи, наявність нагород чи інших індивідуальних відмінностей) дозволяють проаналізувати перебіг служби, участь у певних воєнних кампаніях тощо. В якості прикладу наведемо відому подільську діячку, керівника Кам'янецького повітового земства у 1918–1920 рр. Олімпіаду Пащенко. У роботах сучасних істориків, присвячених Олімпіаді Михайлівні, можна зустріти твердження, що за участь в якості сестри милосердя у російсько-японській війні 1904–1905 рр. вона була нагороджена п'ятьма медалями [13, с. 87]. Однак вивчення правових актів Російської імперії про нагородження учасників війни з Японією засвідчує, що у роки війни всього було запроваджено п'ять медалей, на нагородження двома з яких Олімпіада Пащенко не могла претендувати згідно з їх статутом. Підтвердженням факту відзначення лише трьома медалями можуть слугувати фотографії О. Пащенко; на всіх фото вона зображена лише із трьома медалями.

Значну цінність фотографії досліджуваного періоду становлять при вивченні подій повсякденного життя військовослужбовців. У

першу чергу, такі фото стосувались базових занять військово-службовців – бойової підготовки, участі в маневрах тощо. Так, у дореволюційній пресі можна знайти групу знімків, присвячених польовим зборам Київського військового училища; на фотографіях зафіксовано участь юнкерів у наведенні наплавного моста, освоєння ними способу переправи за допомогою понтонів, а також зображено відпочинок на привалі [7, с. 792–793]. Низка фотографій, опублікованих в часописі *«Разведчик»*, ілюструє опис так званої *«прогулянки»* мисливської команди 41-го піхотного Селенгінського полку, дислокованого в Дубно [5, с. 385].

Ще одне подібне фото – знімок офіцерів 131-го піхотного Тираспольського полку (місце дислокації – Київ), які брали участь у Всеросійській олімпіаді 1913 р. і отримали приз офіційного покровителя заходу, великого князя Дмитра Павловича. Цікаво, що фотографія, крім зовнішнього вигляду кубку та зображень офіцерів, містить і певну побічну інформацію. Так, привертає увагу факт, що всі зафіксовані на знімку офіцери носять невеликі, закручені догори вуса; відповідно, фото дозволяє скласти деяке уявлення про чоловічу моду початку XX ст., зокрема, про місце в ній вус і борід. Більше того, порівняльний аналіз подібних фото із візуальними джерелами, що зображують представників інших суспільних груп, можуть стати основою для дослідження про тіло як спосіб саморепрезентації у пізньоімперському соціумі. Наразі єдине відоме нам ґрунтовне дослідження такого типу – робота С. Єкельчика про тіло як політичний маніфест, присвячена українофілам другої половини XIX ст. [3]. Імовірно, зібравши репрезентативну базу фотографій військово-службовців, можливо порівняти *«військову»* моду на фоні цивільної, дослідити зміни в одязі, зачісках і голінні офіцерів та *«нижніх чинів»* відповідно до регіону, роду військ, віку військовослужбовців тощо.

Як інший приклад фотографій, що зафіксували певні побутові епізоди, наведемо знімки, вміщені в брошурі В. Поселянина *«Краса і гордість російської армії»*, присвяченій офіцерській родині братів Панаєвих. Так, на одному із фото можна побачити офіцера, який перестрибує на коні кам’яну стінку, опершисьна яку стоїть інший офіцер[11, с. 9]. Беззаперечним є постановочний характер знімку – добре видно, що другий офіцер стоїть підкреслено розслаблено (поза, щонавряд чи можлива за умови несподіваного стрибка верхового коня над головою). Очевидно, що така поведінка прямо суперечить нормам безпеки при бойовій підготовці. Загалом її можна характеризувати як

жанрове фото, що ілюструє певні корпоративні практики – імовірно, вона призначалась для демонстрації друзям і знайомим безстрашності того чи іншого офіцера.Цікаво, що це фото прямо суперечить тексту, який покликано ілюструвати – автор вказує, що Борис Панаєв відрізнявся надзвичайно скромним і навіть аскетичним характером, глибокою релігійністю та відповідальним ставленням до служби, в тому числі, до питань безпеки в ході бойової підготовки. Тому, характеризуючи подібні фото, доречно пригадати спосіб, використаний наприкінці ХХ ст. дослідницею із Нью-Йоркського університету Флорою Каплан у Нігерії. Вона спершу фотографувала нігерійців згідно їхніх побажань (у багатому святковому одязі, з дорогими предметами), а потім – у тому вигляді, який вважала доречним для дослідження [18, с. 322]. Гадаємо, подібний метод дослідження має сенс і для аналізу фотографій військовослужбовців російської армії (як з теренів Правобережної України, так і з інших регіонів). Адже порівняння фотографій, призначених для саморепрезентації військових, із фото, зробленими спонтанно, дозволяє робити висновки щодо особливостей складу мислення військовослужбовців (особливо кадрових – офіцерів та унтер-офіцерів понадстрокової служби). В якості робочої гіпотези можна припустити, що подібні постановочні фото робили для демонстрації безстрашності та військових навичок, а потім дарували іншим особам.

Своєрідним прикладом побутового жанру слугує фотографія зі святкування полкового свята 47-го піхотного Українського полку, дислокованого у Кам'янці-Подільському. Фото зафіксувало так зване *«весілля ряджених»*. Слід зазначити, що солдати строкової служби, які проходили службу далеко від дому і близького та зрозумілого їм культурного середовища, з величезним ентузіазмом сприймали подібні святкування, що давали можливість відволіктись від труднощів служби, отримати певне психологічне розвантаження. Оскільки серед солдат переважали представники селянства (як, власне, серед населення імперії загалом), командування військових частин намагалось включати до святкувань, окрім офіційної частини, близькі й знайомі селянам розваги.

Дане фото доречно також розглянути в контексті міжкультурної комунікації. Адже загалом *«ряжені»* як елемент народної карнавальної культури були характерні саме для російського етносу. Водночас, 47-й піхотний Український полк наприкінці XIX – на початку XX ст. комплектувався вихідцями із Курської, Київської, Єлизаветпольської та Самарської губерній [16, арк. 143]. Відповідно, серед солдатів полку

досить значну частину становили представники українського, єврейського,чуваського, мордовського, татарського, башкирського, вірменського, азербайджанського етносів.

Також подібні фото можна розглядати в контексті ролі армії в модернізаційних процесах у Російській імперії в пізній імперський період. З часу появи монографії Ю. Вебера *«З селян – у французи»* утвердилось сприйняття армії як одного із інструментів формування модерних націй у Європі в *«довгому XIX столітті»* [20, с. 163]. Цю тезу заперечує, наприклад, Дж. Бушнелл, вказуючи, що в Російській імперії селяни часто переносили в армію власні традиційні інститути, сприяючи її демодернізації [18, с. 576]. Відповідно, включення до армійських святкувань елементів традиційних сільських та ярмаркових гулянь можна трактувати як певний компроміс між *«модерними»*, ідеологічно наповненими, святкуваннями у військових частинах і традиційними практиками дозвілля, характерними для російського селянства.

У більш широкому контексті фотографії висвітлювали не лише життя військових, але й ті події, участь в яких брали армійські інституції. Так, відомо чимало фото, зроблених у ході різноманітних пропагандистських акцій.Зокрема, відома низка фотознімків (а також кінохроніка) з перебування Миколи II на освяченні храму 3 вересня 1911 р. в Овручі. Для мого дослідження цікавою на цих кадрах є фіксація почесного караулу з солдатів і офіцерів 41-го піхотного Селенгінського полку, а також так званих *«потішних»* – учасників парамілітарного дитячо-юнацького руху, що існував у Російській імперії напередодні Першої світової війни. Інші відомі нам фотографії *«потішних»* з Правобережжя походять з села Мілівці Кам'янецького повіту Подільської губернії, котрі дозволяють приблизно реконструювати чисельність напівсотні *«потішних»*, що діяла в селі при підрозділі прикордонників, охарактеризувати рівень її матеріального забезпечення та організацію занять [10, с. 787]. Зважаючи на значну кількість рот *«потішних»* у губерніях Правобережної України, дозволю припущення, що подібних фотографій було зроблено більше, тому доречні подальші пошуки подібних джерел.

Загалом пропагандистські акції за участі військ достатньо детально зафіксовані на фотознімках, однак у певних випадках вони вимагають додаткової атрибутації. Прикладом може слугувати фотографія шикування кавалерійського підрозділу на подвір'ї Нового замку м. Кам'янець-Подільський. У путівнику вона вміщена під назвою *«Військовий парад, присвячений 100-річчю Подільської губернії»* [9,

с. 186]. Відповідно, знімок можна датувати 1895 р. Однак у цей час у губернському центрі Поділля не дислокувалась жодна частина регулярної кавалерії; більше того, малоймовірним видається направлення на урочистості підрозділів регулярних кавалерійських частин, найближча із яких дислокувалась у Проскурові, в ситуації, коли в самому місті було розміщено піхотний і два козачих полки. Таким чином, атрибутація фотографії потребує подальшого уточнення, порівняльного аналізу із іншими джерелами тощо.

Як бачимо, фотографії другої половини XIX – початку XX ст. дозволяють вивчати події життя військових частин імперської армії, розміщених у Правобережній Україні. На фотознімках зафіксовані представники імперських збройних сил, різні аспекти життя військових частин, а також життєві ситуації, до яких були залучені як військовослужбовців, так і цивільне населення.

Список використаних джерел та літератури

1. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России. Москва: Издательство АН СССР, 1957. 453 с.
2. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе. *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология* / Сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. Москва: Новое издательство, 2005. С. 83–116.
3. Екельчик С.Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX века. *Ab Imperio*. 2006. № 3. С. 23–54.
4. И-ъ. Пятьдесят лет солдатской службы. *Разведчик*. 1896. № 314. С. 921–922.
5. Корреспонденция «Разведчика». Дубно. *Разведчик*. 1895. № 236. С. 385.
6. Корреспонденция «Разведчика». Каменец-Подольск. *Разведчик*. 1912. № 1140. С. 594.
7. Корреспонденция «Разведчика». Киев. *Разведчик*. 1912. № 1151. С. 792–793.
8. Меньшиков Е. Наши офицеры на Киевской Олимпиаде.*Разведчик*.1913. № 1196. С. 604–605.
9. Пламеницька О. *Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник*. Львів: Центр Європи, 2007. 320 с.
10. Полусотня потешных Милевицкого отряда 20-й пограничной Хотинской бригады. *Разведчик*. 1911. № 1102. С. 787.
11. Поселянин Е. Краса русской армии (Братья Панаевы). Петроград: Издание Главного управления военно-учебных заведений, 1917. 30 с.
12. Протоиерей Д. А. Борщ (К 50-летию служения). *Разведчик*. 1896. № 317. С. 993–994.
13. Сохацька Є. Олімпіада Пащенко – діячка «Просвіти» та організатор українського шкільництва на Кам'янеччині (1917-1920 рр.). *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», 1996. С. 85–94.
14. Унтер-офицер Юрко. *Разведчик*. 1897. № 328. С. 73–74.
15. Шумов В. Двухсотлетие Белгородского полка. *Разведчик*. 1901. № 561. С. 644–646.
16. Центральний державний історичний архів у місті Києві. Ф. 442. Оп. 703. Спр. 116. 439 арк.

17. Цитович Г. А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. В 2-х ч. Пятигорск: Типо-лит. А.П. Нагорова, 1913. 520, 40, XIV с.
18. Bushnell J. Peasants in Uniform: The Tsarist Army as a Peasant Society. *Journal of Social History*. Volume 13. № 4. P. 565–576.
19. Kaplan F. S. Some uses of Photographs in Recovering Cultural History at the Royal Court of Benin, Nigeria.*Visual Antropology*. 1990. № 3. P. 317–341.
20. Weber J.*Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914.* Stanford: Stanford University Press, 1976. 632 p.

Беценко Тетяна Петрівна

доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови і літератури, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ТОПОНІМІЧНІ СТУДІЇ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ (ДЕЯКІ УЗАГАЛЬНЕННЯ З ДОСВІДУ РОБОТИ)

Сьогодні все більше уваги привертає топоніміка – як царина наукової діяльності і як навчальна дисципліна. Топоніміка – універсальна галузь наукових знань; наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан функціонування, написання і вимову. Показово, що топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка перебуває на межі трьох наук і використовує відомості з трьох галузей знань: географії, історії та лінгвістики. Топоніміка – також галузь ономастики (розділ мовознавства), що вивчає географічні назви (топоніми).

Мета статті – з'ясувати значення міждисциплінарних топонімічних студій для підготовки фахівців-гуманітаріїв; окреслити тематичний обсяг курсу «*Топоніміка*»; запропонувати анкету для збору та систематизації топонімічного матеріалу.

Чому ж сьогодні є нагальна потреба у вивченні топонімів, у поширенні топонімічних знань, у культивуванні топоніміки в освітньому процесі навчальних закладів різних типів? Спробуємо відповісти на це питання.

Топонімічні студії безпосередньо пов'язані з краєзнавчою діяльністю, насамперед – з лінгвістичним краєзнавством, а також з історичним, географічним. Краєзнавство – інтегративне науково-дослідне і популяризаторське вивчення природи, географії, історії, економіки, етнографії та ін. певної місцевості. Це галузь науки і навчальна дисципліна. Об'єктом науки про рідний край є природа, населення та господарство, мистецтво, культура та історичне минуле окремого регіону, а також – його топонімікон, що виступає складником

духовної культури етносу. Взагалі топоніми – пам’ятки давнини, своєрідні свідки зв’язку та перетину епох.

Значення топоніміки у життєдіяльності культуроносіїв – безперечне. Необхідно враховувати те, що топоніміка розвивається в тісній взаємодії з географією, історією, етнографією. Топонімія – найважливіше джерело для вивчення історії мови (її лексики, діалектів та ін.); відомості топоніміки використовуються в етимології, лінгвістичній географії, тому що деякі топоніми (особливо гідроніми) стійко зберігають архаїзми і діалектизми, часто сягають до мов-субстратів народів, що жили на цій території у доісторичні часи. Топоніміка допомагає відновити риси історичного. минулого народів, визначити межі їх розселення, окреслити регіони колишнього поширення мов, географію культурних і економічних центрів, торгових шляхів і т. ін. Вирізняють прикладну топоніміку, яка займається проблемами норм вимови і написання топонімів, їх практичною транскрипцією, уніфікацією і стандартизацією (що особливо важливо для картографії, поштового зв'язку, ЗМІ та ін.). Одне із завдань прикладної топоніміки – створення топонімічних словників різних мов. Хоча топоніміка – наука про етимологію географічних назв – міждисциплінарна галузь, що споріднена з історією, лінгвістикою, географією, етнографією тощо, утім пріоритет у поясненні витоків географічних найменувань віддають все-таки лінгвістиці. Тільки завдяки мовознавчим студіям можна остаточно встановити походження географічної назви, правильно, кваліфіковано потрактувати її зміст, мотивувати виникнення.

Важливість топонімічних дослідів неспростовна. Номінація топооб’єктів довкілля усвідомлено сприймається як універсальна і необхідна умова існування людини в макро- та мікропросторі, також як умова освоєння локусу. Топонім постає як універсальний знак лінгвосеміотичної системи. Він має статус мовної універсалії. Виникає потреба у зібранні, вивченні, описові топонімів макро- та мікрорегіонів всієї Земної кулі, їх зіставленні з метою обґрунтування законів номінації об’єктів довколишнього світу у різних континуумах (історичних, географічних, адміністративно-територіальних, етнограффічних тощо). Перспективним постає зіставний аналіз топонімів споріднених і неспоріднених культур.

Для топоніміки характерні свої специфічні методи досліджень. Ці методи можуть бути активно використані у навчальному процесі. Основну роль відіграють польові дослідження, збір первинного

матеріалу, виявлення природних, історичних і етнографічних особливостей певного регіону, встановлення рис, які визначають своєрідність топонімії краю. Топоніміка послуговується методами, які притаманні історичній науці, – робота з архівними матеріалами, аналіз письмових джерел. На службу топоніміці поставлені методи, які властиві географічній науці, – картографічний, просторово-порівняльний та ін., також методи лінгвістичної науки – порівняльно-історичний, зіставний, описовий, метод компонентного аналізу та ін.

Топонімічні знання значно розширюють науковий світогляд особистості. Більше того, топонімічні студії деякою мірою пов'язані з культивуванням національно-культурних знань (з одного боку), а також з вихованням інтернаціональних почуттів (з другого).

Вважаємо, у ЗВО (зокрема, педагогічного профілю, взагалі – гуманітарного спрямування) на різних факультетах доцільно вивчати курс топоніміки. Пропонуємо орієнтовну проблематику курсу «*Топоніміка*».

Тема 1. Предмет та місце топоніміки як розділу ономастики у системі наук. Завдання топоніміки. З історії формування та розвитку топоніміки як науки. Основні етапи розвитку топоніміки. Понятійно-термінологічний апарат топоніміки як галузі наукових знань. Топоніміка. Топонімія. Топонімікон. Поняття топоніма. Джерела топоніміки.

Тема 2. Методи топонімічних досліджень. Історичний метод, етимологічний аналіз, словотвірний аналіз, лексикографічний аналіз, картографічний аналіз. Наукова і народна етимологія.

Тема 3. Класифікація географічних назв. З історії класифікації топонімів. Класифікації Ф. Паляцького (1834), Ф.Міклошича (1872), С.Роспонда, О.Суперанської та ін. Принципи класифікації топонімів. Різновиди класифікацій географічних найменувань. Класи топонімів: ороніми, гідроніми, ойконіми, хороніми, гелоніми, антропотопоніми, етнотопоніми та ін. Виробничі та сільськогосподарські топоніми. Торгівельно-транспортні та релігійно-культові топоніми. Макротопоніми і мікротопоніми.

Тема 4. Словотвірні моделі в топонімії. Топонімічні форманти. Первинні і вторинні топоніми.

Народна географічна термінологія як база творення топонімів.

Специфіка творення топонімів та мікротопонімів.

Топонімічні універсалії. Основні види трансформації географічних назв.

Принципи конверсії і стандартизації в топонімії. Стандартизація і уніфікація топонімів.

Найменування та перейменування географічних об'єктів.

Тема 5. Міждисциплінарний статус топоніміки.

Топоніми в історичних, історико-географічних та етнографічних студіях. Фольклорні дослідження і топоніміка. Топоніміка та лінгвістика. Художня топоніміка. Поетична топоніміка. Топоніми-символи.

Тема 6. Топонімічні студії в Україні. Топонімічні дослідження в Україні: історія та сучасність. Характеристика топонімікону України.

Відображення у топонімії кімерійського та скіфо-сарматського періодів історії України.

Слов'янський елемент в українській топоніміці. «*Готсько-хозарський*» елемент в українській топоніміці. Топонімічна спадщина на території України готів, гунів, аварів/обрів, болгар, хозар.

Топоніми, пов'язані з назвами східнослов'янських напівдержавних племінних утворень, що сформували Київську Русь. Походження хороніма «*Русь*». Топонімічний слід угрів, печенігів, половців, татар. Литовсько-польське назовництво на теренах України. Походження хороніма «*Україна*». Топонімічне районування України. Топонімічна політика у сучасній Україні. Законодавство про географічні назви в Україні.

Тема 7. Топонімія Центральної України. Умови формування топонімічної системи Центральної України. Фізико-географіча специфіка регіону. Історичні аспекти заселення, розселення та господарського освоєння території. Суспільно-географічні особливості регіону. Гідроніми, ойконіми, антропоніми, фітотопоніми, зоотопоніми, урубаноніми, виробничі топоніми, торгівельно-транспортні, етнотопоніми, релігійно-культові, меморіальні топоніми, перенесені топоніми, запозичені топоніми та ін.

Тема 8. Топонімія Сумської області. Класифікація топонімів Сумського регіону. Топонімічні класи. Класифікація топонімів за семантичними ознаками. Стратиграфічна класифікація топонімів. Лінгвістична класифікація топонімів Сумщини. Народні географічні терміни у складі топонімів Сумщини. Стан дослідження топонімікону мікрорегіонів Сумшини. Напрями дослідження походження топонімів Сумщини. Перспективи різновекторних досліджень топонімів Сумщини. Джерельна база з топоніміки Сумського ареалу.

Тема 9. Топоніміка в освітньому процесі. Курс «*Топоніміка*» у вищих навчальних закладах педагогічного профілю. Топоніміка у

шкільному курсі історії, словесності, географії. Форми роботи з топоніміки. Збирання, систематизація та вивчення топонімів мікрорегіону. Методика організації науково-дослідної роботи з топонімічних студій. Етапи проведення топонімічних досліджень. Діалектологічна практика з топоніміки. Науково-дослідні завдання з топоніміки. Топонімічні експедиції. Топонімічні екскурсії. Топонімічне анкетування. Укладання картотек, топонімічних карт. Підготовка словника топонімів.

Пропонуємо анкету, орієнтовану на зібрання та подальше вивчення топонімів.

Анкета для збору та систематизації топонімічного матеріалу

1. Яка назва вашого населеного пункту? Чи існують у побуті, окрім офіційного, місцеве чи давнє найменування?
2. Що Вам відомо про походження Вашого поселення і його назви (з документів та розповідей старожилів)?
3. Чи мають назву окремі частини поселення, вулиці тощо. Відомі Вам давні назви цих об'єктів?
4. Чи знаходяться поблизу Вашого поселення городища, вали, земляні укріплення і як вони іменуються?
5. Як іменуються близько розміщені до Вашого населеного пункту поля, ліси, луги? Чому вони так названі?
6. Які назви мають місцеві річки, озера, струмки, ставки, болота?
7. Як іменуються місця купання на річці, найбільш глибокі місця, звивини, коси, мілководдя тощо?
8. Чи є у Вашому поселенні нові найменування? Що вони відображають? Чи вдалі вони?
9. 9.Які назви географічним об'єктам, що розташовані у Вашій місцевості, Вам хотілося б дати і чому?

Отже, сучасний освітній процес потребує введення топонімічних студій. Топоніміка відзначається міждисциплінарним характером. Це свідчить про потужні можливості топоніміки як науки та навчальної дисципліни.

Список використаних джерел та літератури

1. Афанасьєв О.Є. Напрями топонімічних досліджень міст України URL: https://olaff.at.ua/Science_work/2005_ToponDoslidMistUkr.pdf.
2. Бабишин С. Топоніміка в позакласній роботі з географії. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Babyshyn_Stepan/Toponimika_v_pozaklasnii_roboti_z_heohrafii/.
3. Баньої Вероніка. Деякі аспекти дослідження мікротопонімів. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/23039/1/Вероніка%20БАНЬОІ.pdf.
4. Беленов Н.В. Принципы и методы топонимических исследований. URL: https://www.gramota.net/materials/2/2019/4/46.html.
5. Беценко Т. П. Вступ до топоніміки: навчальний посібник. Суми, 2019. 150 с.
6. Беценко Т. Етюди з топонімії Сумщини. Суми: Собор, 2001. 71 с.

7. Беценко Т. П. Лінгвістичне краєзнавство. Походження географічних назв Сумщини: Навчальна монографія. Суми: ВПП «Мрія», 2015. 180с.
8. Беценко Т. П. Ромен (гіпотези про походження назви міста Ромни Сумської області та мікротопонімії поселення). Суми: Мрія-1, 2020. 108 с.
9. Браславська О. В. Топонімічні дослідження як актуальний напрям географії. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/8837/1/PAS.PDF.
10. Вербич С. Українська ономастика: перспективи розвитку. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37731/07-Verbych.pdf?sequence=1.
11. Горпинич В. О., Антонюк Т. Р. Географічні назви в українській мові: складні питання словозміни, творення, правопису та наголошення: Посіб. для студ. вузів. К.: І. Федоров; Д., 1999. 152 с.
12. Дзира Я. І. Ономастика. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Onomastyka.
13. Дністрянський М. С. Топонімія Українських Карпат як джерело дослідження процесів заселення. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dnistrianskyi_yroSlav/Toponimiia_Ukrainskykh_Karpat_iak_dzherelo_doslidzhennia_protsesiv_zaselennia.pdf?
14. Зелінська А. А. Радянська топонімія в Україні: сучасна ситуація та перспективи. URL: http://maptimes.inf.ua/CH_12/3.pdf.
15. Карпенко О. П. Топонім. *Українська мова: енциклопедія* / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; ред. В. М. Русанівський [та ін.]. К.: Українська енциклопедія, 2000. С. 637.
16. Купач Т. Г., Верес К. О. Прикладні аспекти топонімічних досліджень в краєзнавстві. URL: http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12515/3/Applications%20of%20toponymic%20research%20in%20Nandigram.pdf.
17. Купчинський О. Топоніми на -ичі і питання заселення України. *Історичні джерела та їх використання* / Ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 2. К.: Наукова думка, 1966. 288 с.
18. Лабінська Г. Топоніміка : навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 274 с.
19. Мосур О.С. Мікротопономія кінця XVIII – початку XIX століття: Самбірський циркул. 10.02.01 – українська мова. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук Львів, 2019. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/05/dis_mosur.pdf.
20. Музя Є. М. Топонімічна лексика та методи її лінгвістичного вивчення. URL: http://rgnotes.onu.edu.ua/article/view/186248.
21. Пачева В. М. Проблеми правопису топонімів (на матеріалі системи номінацій Запорізького Надазов'я). URL: https://phil.duan.edu.ua/images/PDF/2019/1/30.pdf.
22. Пежинська О. М. Аспекти методології ономастичних досліджень. URL: http://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/2_2019/part_1/31.pdf.
23. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник. К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. URL: http://elcat.pnpu.edu.ua/ docs/Прокопчук% 20В.С..pdf.
24. Словник власних географічних назв Ярмолинеччини: словник топонімів. Ярмолинці: Ярмолиненецька центральна районна бібліотека, 2015. 48 с.
25. Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР). К.: Наук. думка, 1967. 127 с.

26. Таранова Н. Основні етапи розвитку топонімії як науки. *Наук. зап. Терноп. Нац. пед.. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. № 2 (2006). URL: http://www.library.tnpu.edu.ua.
27. Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. К.: Аквілон-Плюс, 2008. 480 с.
28. Тищенко К. М. Іншомовні топоніми України: етимологічний словник-посібник. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 240 с.
29. Тищенко К. М. Кельтські назви селищ на витоках річок України. *Народна творчість і етнографія*. 2003. № 5–6. С. 63–73; 2004. № 3. С. 109–119.
30. Тищенко К. М. Топонімічні сліди кельтських сусідів скіфів. *VII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей*. К., 2003. С. 136.
31. Тищенко К. М. Мовні свідки формування українців. *Дивослово*. 2007. № 7. С. 36–44.
32. Тищенко К. М. Ім'я Глухова серед однотипних назв. *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини*. Глухів, 2004. С. 9–18.
33. Топоніми. *Шевченківська енциклопедія*: Т. 6: Т–Я: у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. К.: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. С. 282–284.
34. Лучик В. В. Топоніміка URL: http://www.history.org.ua/?termin=Toponimika.
35. Щербатюк В. Топоніміка Лисянщини. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/3041/1/Щербатюк%20В.%20Топоніміка%20Лисянщини.pdf
36. Янко М. Т. Топонімічний словник України: Слов.-довід. К.: Знання, 1998. 430 с.

Беценко Тетяна Петрівна

доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови і літератури, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТОПОНІМА ПУТИВЛЬ

Топонімікон – цікавий і водночас маловивчений фрагмент будь-якої системи мовних знаків. Як правило, топонімічний матеріал кожної культури поєднує універсальні закони творення назв та власне національні, що заховані в глибині віків. Так чи інакше всяка географічна назва - витвір мовномисленнєвої культури наших предків. Це зумовлює повсякчасний інтерес до географічних найменувань. Показовим є топонімікон Сумського регіону, на теренах якого спостережено багатовікове переплетення різних культур, а отже, і мов, які залишили у спадок географічні найменування. Пізнання елементів *«чужого»* і *«свого»* у топонімічному просторі також виступає одним із суттєвих завдань сучасних пошуків.

Мета статті – з'ясувати імовірні шляхи виникнення назви Путивль; окреслити етимологію найменування.

Путивль – одне з найдавніших міст Сумщини. Місцевість навколо Путивля була заселена ще в IV тисяч. до н.е. Поблизу міста і на його території виявлені поселення епохи неоліту і бронзи, городище скіфського періоду, ранньослов'янські поселення перших століть н. е.,

а також сіверянське VIII–X ст.) і два давньоруські поселення (XI ст.), які поклали начало Путивлю.

Путивль розташувався на крайньому лівому фланзі Лівобережної оборонної системи, що сформувалася ще у додержавний період і потім розвинулася за сприяння князів Володимира, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Путивль слугує стратегічно важливим пунктом загальнодержавної оборони Київської Русі від набігів степових кочівників. У XII ст. він був феодальною вотчиною новгород-сіверських князів Ольговичів і величезним містом Присейм'я.

Безупинні напади степових кочівників змусили князя Володимира попіклуватися про укріплення руських земель зі сходу та півдня. «*Худо, что мало городовъ около Кіева*», – сказав Володимир і «*начал ставити городы по Десне, по Устре (Остру), по Трубежеви и по Суле и по Стугне*», – так мовиться в Іпатіївському літописі. У літописній згадці хоч і не вказується безпосередньо на час заснування Путивля, проте історики схильні пов'язувати його виникнення з часами Володимира святого або Ярослава.

У минулому Путивль за значущістю виступав другим містом у Сіверський землі, яка почала відокремлюватися від Чернігівського князівства на межі XI–XII ст. Уперше Путивль згадується в Іпатіївському літописі 1146 р. у зв'язку з міжусобицею князів Святослава Ольговича та Ізяслава Мстиславовича.

Путивль мав зв'язок з багатьма містами України та Росії. Ромоданівський шлях проходив від Путивля через Ромни – Лохвицю – Кременчук. Цей шлях виявився настільки зручним, що ним користувалися ще і на поч. XIX ст. З Путивля до Бєлгорода пролягала стара посольська дорога, що перетинала Ворсклу і Муравський шлях.

Путивль славний і тим, що неодноразово згадується у всесвітньо відомій пам'ятці поетичної творчості Давньої Русі – «*Слові о полку Ігоревім*».

З-поміж учених немає одностайної думки щодо пояснення семантики топоніма Путивль. Наприклад, на думку М. Т. Янка, назву Путивль треба виводити з урахуванням географічного розташування міста: Путивль знаходиться на шляху «*із варяг у греки*», тобто на роздоріжжі (рос. на *перепутье, на пути*) [14, с.122]. Відомо, що у Путивлі сходилися дороги, що вели на північний схід – у Володимиро-Суздальську землю, до Волги і на південний схід – у половецькі степи. Цю гіпотезу розглядає і О. Луговський, додаючи, що, можливо, топонім походить від гідроніма Путивлька – невеликої річечки, що нині зникла під землею.

Досить популярною і прийнятною була гіпотеза, згідно з якою топонім Путивль виводили від антропоніма Путим (скороченого варіанта імені від Путимир тощо): таке ім'я мав нібито новгородський князь, що заснував місто. Прихильники цієї гіпотези наводять варіанти імені князя: крім згаданого, – Путислав, Путива, Путимир, Путимисл тощо.

Аналогічні припущення подає А. Коваль у монографії «*Знайомі незнайомці: походження назв поселень України*»: «*Можливо, – зазначає А.Коваль, – ім'я, від якого утворено назву міста, було Путив, Путивол*» [3, с. 229–230].

Ще інші дослідники (В. Ташицький, Т. Лукінова, З. Франко, О. Поспєлов та ін.) припускають, що ойконім Путивль утворився від імені Путив за допомогою давнього праслов'янського форманта (суфікса) –ль (у дохристиянські часи існували такі імена, як Путив, Путивой, Путьша, Путята; прізвище Путивлець Васко зустрічається у козацькому реєстрі).

На нашу думку, ойконім Путивль треба виводити від гідроніма Путивлька. Підтвердженням запропонованої гіпотези досить промовисто слугують міркування священника Іакова Левитського, викладені в його праці «*Город Путивль*». Він, зокрема, зазначає, що Путивль як фортеця, як оборонне укріплення виник на березі річки Путивльки: «*Следовательно, первоначальное положение города нужно искать тамъ, где была крепость. Крепости ставили по близости къ рекам, для того, чтобы на случай осады иметь воду, проведену изъ реки въ тайном ходе, «въ тайнике» или въ «потайнике». По имени реки, вблизи которых был построенъ городъ, он получал часто и наименование*» [4, с. 3]. Фортецю завжди будували поблизу водойми – для того, щоб на випадок осади мати воду, проведену з річки потайним ходом. Закономірно (і це підтверджують численні факти), що ім'я річок, поблизу яких будували місто, часто використовували для найменування останнього.

Іаков Левітський посилається на історичну згадку про містечко (городок) і фортецю, що їх подає в описі подорожі 1654 р. патріарха Макарія його син, архідиякон Павло. Його думка така: «*Город названъ «Путивлемъ» именно по близости его положення у речки Путивльки*» [4, с. 4].

Не можемо заперечити міркування Павла Аллепського, почуті, напевне, ним від батька і підтримувані Іаковом Левітським – через те, що ці міркування не суперечать науковим підходам у поясненні витоків топонімів.

Топонім Путивль не поодинокий на терені України: пор. ойконім Путивці (село у Полтавській обл.), Путила (селище в Чернівецькій обл., що раніше звалося Путилів, Сторонець-Путилів, Путила-Сторонець, Сторонець: воно розташоване на р. Путила; Сторонець – притока р. Путили, селище вперше згадується у грамоті 1501 р.).

Скажімо, назва с. Путила, як вважає М. Т. Янко, – від назви річки Путили [14, с. 122]. Окрім того, М. Т. Янко фіксує й інші топоніми з аналогічною основою: Путила – також назва правої притоки Черемошу (бас. Дунаю), Путня – права притока Вітниці (бас. Дністра). Очевидно, що ойконіми з аналогійною топоосновою мають безпосереднє відношення до гідронімів.

Вважаємо, що топонім (ойконім) Путивль – відгідронімного творення. Гідронім Путивлька логічно зіставляти з назвами р.р. Путна (бас. Тиси), Путня, Путола – в бас. Оки.

Походження гідроніма Путивлька пов'язуємо з апелятивом *путь* у значенні «*діал. проточна вода*», «*течія*» [5, с. 469]. Підтвердженням слугують топонімічні матеріали Є. О. Черепанової. З-поміж мікротопонімів з топоосновою *путь* дослідниця виявила такі одиниці: *путаниця* «урочище, що заливається весняною водою» (Чернігів, обл., Коропський р-н, с. Понорниця), *Путивський спуск* «*гора, спуск до річки*» (Чернігів обл., Новгород-Сіверський), *Путимка* – «*джерело*» (Сумська обл., Путивль), *Путянський ліс* – «*ліс*» (Сумська обл., Конотопський р-н, с. Бочечки), *Путянський шлях* – «*дорога*» (Сумська обл., Конотопський р-н, с. Бочечки), *Путаниця* – «*глибоке місце в річці*» (Сумська обл., с. Добротове) [11].

У Словнику української мови, укл. Б. Д. Грінченком, наведено низку слів – апелятивів з основою *путь : пут* - «*путь*»; *путивець* – «*проселочная дорога*», ум. *путивчик; путимець – «путивець»;* пуття – «*путь*» [6, с. 502].

Як переконуємось, ойконім Путивль (це засвідчують словникові джерела) може мати зв'язок з апелятивами *путь* «*дорога*» і *путь* «*течія*». Перевагу віддаємо останньому, тому що існував гідронім Путивлька. Гідрооб'єкт набагато старший за поселення (а відповідно і його назву).

Закономірність щодо найменування поселення на основі гідроніма, поблизу якого розташовується останнє (пор. аналогійні випадки: Полтава – від Лтава (Олтава) – назви урочища вздовж річки; Почаїв – від поча (калюжа), пор.: р. Почайна у Києві; Лохвиця – від назви р. Лохвиця (локва – «*калюжа*»); Золотоноша від гідроніма

Золотоношка та ін.), – доволі стійка й логічно мотивована у системі назовництва. Тому, за нашими переконаннями, ойконім Путивль походить від гідроніма - назви річки.

Отже, як мали змогу пересвідчитися, є всі підстави кваліфікувати, що топонім Путивль - вивідний від власної назви гідрооб'єкта.

Список використаних джерел та літератури

1. Беценко Т. Етюди з топонімії Сумщини. Походження географічних найменувань. Суми: Собор, 2001. 72 с.
2. История городов и сел Украинской ССР. Сумская обл. К.: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1980. 698 с.
3. Коваль Я. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. К.: Либідь, 2001. 304 с.
4. Левитский И. Город Путивль (краєзнавчий рукопис). Левитскій Іаковъ, священ. Городъ Путивль. Москва, 1905. 54 с.
5. Мурзаев Э. М. Словарь народной географической терминологии. М.: Мысль, 1984. 653 с.
6. Словарь української мови за ред. Б. Д Гринченко. К., 1909. Т. 3.
7. Словник української мови: В 11 т. К.: Наук. думка, 1975–1985.
8. Терещенко А. Я. Город Путивль и его население во второй половине XIX – начале XX в. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Суми, 2005. Вип. 2. С. 84–99.
9. Тищенко К. М. Кельтські та іранські зв'язки топонімії Путивльщини. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Суми: Унів. книга, 2008. Вип. 4. С. 12–27.
10. Черняков И. Путивль на перепутьях истории Украины и России. К.: Оптима, 2005. 232 с.
11. Черепанова Е. А. Микротопонимия Черниго-Сумского полесья. Сумы, 1984. 457 с.
12. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниго-Сумского полесья. Сумы, 1984. 275 с.
13. Янко М. Т. Топонімічний словник України: словник-довідник. К.: Знання, 1998. 438 с.
14. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. К.: Рад. письменник, 1973. 179 с.

Оліцький В'ячеслав Олександрович

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ОСОБИСТИЙ АРХІВ СВЯЩЕННИКА І. ШУГАЙЛА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВ'Я НА РОМЕНЩИНІ У 1940-х – СЕРЕДИНІ 1950-х рр.

Період пізнього сталінізму – важливий етап розвитку сучасної церковної історії та формування державно-церковних відносин. З одного боку, держава відмовилася від репресивних заходів відносно Церкви, що дало можливість останній відродити своє служіння та зайняти належне місце в суспільній сфері. З іншого боку, держава дотри-

мувалася курсу побудови атеїстичного суспільства, здійснюючи кардинальний вплив на життя Церкви, що змусило останню зайняти позицію співіснування та значно обмежити пастирське й соціальне служіння, залежати від політичних процесів в країні та на міжнародній арені, врешті-решт стати складовою даних процесів. На фоні державно-церковних відносин, важливою складовою залишалося місце Церкви у суспільному житті. В очах населення ця функція часто ототожнювалася із персоною конкретного парафіяльного священника. Певною мірою це бачення розкривається за допомогою особистих архівів священнослужителів, адже вони репрезентують релігійне життя на місцевому рівні, сприйняття церковних процесів клiриками, між особистісне ставлення духовенства, відносини із церковними ієрархами тощо.

Одним із священників Роменщини, особистий архів якого вдалося виявити, є Шугайло Іван Прохорович. Він народився у 1896 р. Священний сан прийняв 5 травня 1942 р. належачи до Автономної Православної Церкви в Україні. З 5 травня 1942 р. до грудня 1942 р. був священником Соборної церкви м. Ромни Сумської області. У грудні 1942 р. був позбавлений парафії, тому до жовтня 1943 р. відправляв богослужіння за проханнями парафіян в оточуючих Ромни селах. З 1 жовтня 1943 р. до 1 жовтня 1947 р. знову служив у Соборній церкві м. Ромни. З 11 квітня 1944 р. тимчасово виконував обов'язки благочинного Роменського, Талалаївського, Липово-Долинського районів. 2 жовтня 1947 р. був переведений до Свято-Георгіївської церкви с. Лозова Роменського району (на даний час мікрорайон міста) [1, арк. 1–1 зв.; 9, арк. 1; 10, арк. 1, 2 зв.].

Особистий архів священника І. Шугайла передано автору у квітні 2020 р. жителькою м. Ромни Валентиною Андріївною Сідоренко. Він складається із фотокартки І. Шугайла (8,5 х 5,5 см) [15], Великодньої листівки, записника [3], семи оригіналів [1; 5; 7; 10–14] та семи ксерокопій [2; 4; 6; 8; 9] документів середини 1940-х – середини 1950-х рр. До збірки документів, у тому числі, входить п'ять рукописних чернеток листів священника адресованих різним особам. Аналіз листування в контексті міжособистісних відносин православного духовенства в середині 1940-х – середині 1950-х років здійснено автором в окремій публікації [16].

Даний архів є цікавим тому, що він не лише представляє особисту історію персони священика, а й висвітлює міжособистісні відносини православного духовенства Роменщини, характеризує процес включення клiриків інших православних конфесій до складу РПЦ. Разом із

тим, значний масив висвітлює ставлення І. Шугайла до міжконфесійних відносин середини 1940-х років, зокрема, до УАПЦ. Подібні настрої та ставлення до міжконфесійної ситуації, виходячи із наявних у зібранні документів, можна зпроєктувати й на інших представників РПЦ.

Послужний список (після 1944 р.) та Анкета служителя культу (1953 р.) є рукописними документами. Перший виконаний на звичайному папері, розділений на 12 пунктів. Другий – на віддрукованому бланку. Ці документи містять персональні дані щодо дати та місця народження, сімейного стану, відомості про діяльність до прийняття духовного сану, інформацію про посвяти, перебування під церковним судом чи забороною, перебування на окупованій території, відомості про священицьке служіння. Дані матеріали дають можливість встановити конкретні факти біографії І. Шугайла [1; 7].

Три документи відносяться до періоду нацистської окупації Роменщини (датуються 1942–1943 рр.): дозвіл на відправлення похорону П. П. Піскуна [2], Указ єпископа Пантелеймона про призначення І. Шугайла священником Соборної церкви м. Ромни [8] та лист протоієрея М. Іваськова до священника І. Шугайла [5]. Перші два документи – рукописні, передані авторові даної публікації у вигляді ксерокопій, третій – машинописний. Останній документ становить значний інтерес, оскільки характеризує становище та структуру Української автономної Церкви після вбивства митрополита Олексія (Громадського). Крім того, у ньому висвітлюється ставлення УАЦ до УАПЦ, несприйняття з боку першої священнодійств та кліру останньої. Священнику надаються вказівки щодо форм поминання за богослужіннями. Даний лист крім загального, міжправославного відношення характеризує ставлення місцевої влади м. Ромни до різних православних конфесій. Так, виділяється прихильність завідуючого відділом культів м. Ромни Д. Зимбалевського до УАПЦ. Роль та місце Д. Зімбалевського в поширенні автокефального руху та його сприйняття у середовищі УАЦ додатково висвітлює чернетка листа священника І. Шугайла до невстановленої особи за 1944 р. [10].

Записник І. Шугайла являє собою рукопис виконаний чорнилами в звичайному зошиті, обсягом 14 аркушів. У ньому занотовані звернення єпископа Пантелеймона до Д. Зимбалевського, дві відозви Собору єпископів УАЦ за 1942 р., дві виписки із Журналу Московської патріархії за 1943–1944 рр., програма іспитів кандидата на дияконську посвяту при Харківському єпархіальному управлінні 1943 р. [3]. Дані замітки стосуються з’ясування канонічного становища УАЦ, відносин із

УАЦП та переходу архієреїв та кліру до складу РПЦ. Таке компонування матеріалу в окремий зошит може свідчити, що священник надавав значної ваги даному питанню. Разом із тим, звернення єпископа Пантелеймона доповнює джерельну базу не лише церковної історії Роменщини, але й міжцерковного спілкування та державно-церковних відносин періоду окупації, адже спрямовувалося воно до священника УАПЦ, який обіймав посаду завідуючого відділом культів м. Ромни.

Наступні три документи представлені ксерокопіями рукописів – звернення єпископа Сумського і Охтирського Корнилія, датовані 21 лютого 1944 р. Вони характеризують процес прийняття духовенства колишньої УАЦ та стратегію поведінки на території Сумської єпархії до духовенства УАПЦ [4]. У них лунає кардинальне несприйняття клірикiв УАПЦ єпархіальним архієреєм, який сам 4 грудня 1943 р. через покаяння перейшов до РПЦ із обновленської Церкви, у складі якої перебував близько 20 років, та формування такого ж ставлення у рядового духовенства. Священники УАЦ для входження до числа кліру РПЦ мали понести покаяння за приналежність до даної Церкви та подати на ім'я архієрея розписку у вірності Московському Патріархові Сергію (Страгородському). Форма розписки наведена в одному з листів. Однією із умов для переходу була відмова від отриманих нагород УАЦ. Дана пропозиція стосувалася виключно духовенства УАЦ, окремо єпископом Корнилієм наголошено, що такі дії не можуть застосовуватися до автокефального духовенства. Певний інтерес представляє лист із повідомленням про нагородження І. Шугайло камилавкою. Підставою для відзначення було *«стойкое стояние в православии при натиске самосвятов и автокефалистов»* [4, арк. 1]. Це відбулося в той же день, коли священник перейшов із УАЦ до РПЦ. Дане формулювання вказує, що не зважаючи на невизнання з боку РПЦ УАЦ, дії навіть її колишніх клірикiв, спрямовані проти автокефального руху, віталися та відзначалися нагородами, хоча самі нагороди УАЦ не визнавалися.

Отже, особистий архів священника І. Шугайла є важливим джерелом, яке доповнює та розширює джерельну базу вивчення історії православ'я на Роменщині у середині 1940-х – 1950-х років. Його матеріали дають можливість висвітлити міжособистісні відносини духовенства, міжправославні відносини в регіоні, процес включення духовенства інших православних конфесій до РПЦ. Крім того, даний архів є важливим джерелом для вивчення біографії як самого І. Шугайло, так і інших клірикiв Роменщини.

Список використаних джерел та літератури

1. Анкета служителя культу. Шугайло Иван Прохорович. Приватний архів В. Оліцького. 1 арк.
2. Дозвіл на відправлення похорону. 08.07.1943 р. Приватний архів В. Оліцького. 1 арк.
3. Записник І. Шугайло. Приватний архів В. Оліцького. 14 арк.
4. Листи єпископа Сумського і Охтирського Корнілія (Попова) до священників І. Шугайло та П. Роговенка (ксерокопія). Приватний архів В. Оліцького. 3 арк.
5. Лист секретаря єпископа Львівського, управляючого Київської єпархією Пантелеймона протоієрея М. Іваськова до священника І. Шугайла. 03.07.1943 р. Приватний архів В. Оліцького. 1 арк.
6. Повідомлення про нагородження. 21.02.1944 р. Приватний архів В. Оліцького. 1 арк.
7. Послужной список И. П. Шугайло. Приватний архів В. Оліцького. 1 арк.
8. Призначення. 05.05.1942 р. Приватний архів В. Оліцького. 1 арк.
9. Указ. 11.04.1944 р. Приватний архів В. Оліцького. 1 арк.
10. Чернетка листа священника І. Шугайла до невстановленої особи. 17.05.1944 р. Приватний архів В. Оліцького. 4 арк.
11. Чернетка листа священника І. Шугайла єпископу Сумському і Охтирському Євстратію. 1952 р. Приватний архів В. Оліцького. 2 арк.
12. Чернетка листа священника І. Шугайла єпископу Сумському і Охтирському Євстратію. Травень 1954 р. Приватний архів В. Оліцького. 4 арк.
13. Чернетка листа священника І. Шугайла священнику Г. Сидоренку. 23.07.1956 р. Приватний архів В. Оліцького. 5 арк.
14. Чернетка листа священника І. Шугайла священнику Г. Сидоренку. Після 1955 р. Приватний архів В. Оліцького. 2 арк.
15. Шугайло І. Фото. Приватний архів В. Оліцького. 1 арк.
16. Оліцький В.О. Листування священника І. Шугайла як джерело до вивчення міжособистісних відносин православного духовенства України в середині 1940-х – середині 1950-х років. *VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 23 квітня 2021 р.).* Суми: Сумський державний університет, 2021. С. 79–82.

Цибка Веніамін Іванович

голова Сумського міського об'єднання громадян
«Фонд підтримки інформаційних проектів «Алгоніка»

МАТЕРІАЛИ ДО РОДОВОДУ «ПЕРШОГО КИЇВСЬКОГО АРХЕОЛОГА» МАКСИМА БЕРЛИНСЬКОГО

Список публікацій про життя та науково-педагогічну діяльність відомого історика, архівіста, археолога та педагога Максима Федоровича Берлинського обмежений. Короткі біографічні статті у енциклопедичних словниках, довідниках [1; 2; 3, 15, 16], календарях знаменних дат [6] і декілька газетних публікацій [5] та студій присвячених М. Ф. Берлинському [4; 14; 20] – от, власне, і весь науковий доробок життєпису й опису наукового спадку видатного історика. При

цьому автори здебільшого повторювали одні й т самі факти з життя та творчості науковця. Звісно, не досліджувався родовід історика – практично тільки в одній праці є згадка про братів, дружину, дітей та онуків Максима Федоровича Берлинського [16]. Отже, генеалогія М. Ф. Берлинського залишається *«білою плямою»* вітчизняної історіографії, що спонукає до відповідного наукового пошуку. Мета публікації – відтворити та описати родовід М. Ф. Берлинського.

Як відомо, Максим Федорович Берлинський народився у 1764 році в родині священика церкви Архистратига Михаїла [1] с. Нова Слобода Путивльського повіту. Згідно переписної книги Севської провінції Білгородської губернії за 1748 рік, по новослободській церкві налічується семеро священо- і церковнослужителів та їх дітей. Як *«действительно служащие»* зазначені: піп Олексій Григор'єв [син], п'ятдесяти двох років; дяк Іван Лук'янов [син], двадцяти трьох років; пономар Григорій Олексієв [син], двадцяти років, та шести десяти-річний колишній пономар Олександр Яковлєв [син]. Священик Олексій Григор'єв [син] мав півріччного сина Захарія. Такого ж віку зазначений у книзі і син дяка – Петро. Другому Петрові, сину пономаря, на момент перепису виповнилось два тижні. Відомості про дружин та дочок до переписної книги не були занесені [7, арк. 26 зв. – 27]. Отже, станом на момент 2-ої ревізій 1748 року родина священика Федора Берлинського у Новій Слободі не проживала.

Сповідна відомість церкви Архистратига Михаїла с. Нова Слобода за 1763 рік, яка перебуває на збереженні у фондах Державного архіву Сумської області (ДАСО), надає нову інформацію про клір вказаної церкви. Згідно *«Росписи Путивльскаго уезду села Новой Слободы церкви Архистратига Михаила священников Димитрия Климентова да Федора Лазарева с причетники обретающимся при оной церкви в приходе нижеявленных чинов людям со изъявлением против коегождо имени о бытии их в Святую Четыредесятницу у исповеди и святых тайн причастия, и кто исповедались токмо, а не причастились и кто не исповедались сего «1763» году»* у розділі *«Духовные и их домашние»* зазначені: *«тоя церкви поп»* Димитрій Климентієв син Італієвський, 47 років від народження; дружина його Євдокія Григорієва дочка, 41 рік від народження; діти їх: зять,

[1] Відповідно «Справочной книги о церквах, приходах и причтах Курской епархии за 1908 год» дерев'яна церква Архистратига Михаїла була збудована 1786 року. Утім, церква в селі існувала й раніше – нова церква збудована взамін старої, «обветшалой» або постраждалої від пожежі.

священик тієї ж церкви Федір Лазарєв син, 37 років, його дружина Пелагія, 23 років та їх діти: Стефан, 6 років, Іван, 4 роки, Ганна, 1 рік. У другому дворі записані: тієї ж церкви дяк Федір Семенов син, 26 років від народження; удова, дяка Івана дружина Євдокія Михайлова дочка, 36 років; її діти: Кирило, 14 років; Григорій, 6 років; Пилип, 5 років; Тетяна, 10 років. Крім того, у тому ж дворі вказані: записаний по ревізії у *«шпиталі»* пономар Григорій Олексієв син Попов, 39 років від народження; його дружина Євдокія Прохорова дочка, 34 років; їх діти: Семен, 10 років, Олексій, 9 років [10, арк. 130–130 зв.]. Таким чином, маємо першу документальну згадку про родину священника Федора Берлинського. На підставі віку старшої дитини можна зробити припущення, що за рік до народження сина Стефана священник Федір Берлинський *«пішов у прийми»* до очільника місцевої парафії й отримав друге священицьке місце при церкві Архистратига Михаїла села Нова Слобода.

У фондах Державного архіву Курської області (ДАКО) відшукана ревізька казка 1782 року *«о находящихся ныне в том селе при вышеписанной церкви наличных священно и церковно служителях и их детях мужеска и женска пола статны и за статных…»* Згідно неї, до штату парафії занесені: священик Федір Лазарєв син, *«из малоросиян»*, 46 років; його дружина Пелагія Дмитрієва дочка, 41 рік; їх діти: Степан, 27 років, *«находится в драгунском Астраханском полку подлекарем»*; Максим, 19 років та Матвій, 17 років, обидва *«определены в Севскую семинарию»*; Іван, 22 років; Василь, 15 років, *«определен в Севскую семинарию»*; Олексій, 10 років; Михайло, 1 рік.

Також у штаті записані: 31-річний диякон Петро Іванов син з 29-річною дружиною Марією Яківною та дочками: 4-річною Мотроною і однорічною Ганною; 23-річний дяк Пилип Іванов син з 28-річною дружиною Євдокією Семенівною та матір'ю, 55-річною удовою Євдокією Михайлівною; 27-річний пономар Олексій Григорієв син з 19-річною дружиною Агрипиною Наумівною.

За штатом церкви зазначені: *«престарелой»,* 67-річний удівець, священик Дмитро Климентович, *«из малоросиян»;* невизначеної церкви служитель [2] 57-річний Григорій Олексієв син з 43-річной дружиною Євдокією Прохорівною та 18-річною дочкою Марфою [8, арк. 116–116 зв.]. Таким чином, ревізька казка священо- і церковно-служителів церкви Архистратига Михаїла с. Нова Слобода 1782 року надає повні відомості про склад сім'ї священика Федора Берлинського

[2] У документі посада не зазначена.

зі згадкою серед інших і сина Максима, а також нову інформацію стосовно навчання Максима Федоровича та його братів. Останнє – найбільш цінна інформація, бо більшість дослідників стосовно навчання Максима Берлинського притримуються однієї версії, що він у період 1776–1786 років навчався у Київській духовній академії, після закінчення якої – у Петербурзькій учительській семінарії [15]. Отже, факт навчання у Севській семінарії не можна вважати помилково зазначеним у ревізькій казці, бо *«к сея сказки … руки приложили»*, тобто її підписали не тільки батько Максима Федоровича, священик Федір Лазарович, а й диякон, дяк та пономар церкви. Таким чином, маємо додатковий напрям архівного пошуку стосовно навчання Максима Федоровича Берлинського та його братів у семінарії у місті Севськ Орловської губернії [3].

Стосовно одного з братів Максима Берлинського в ДАСО у фонді Путивльського повітового суду виявлена датована 1794–1795 роками слідча справа про неумисне вбивство дияконом церкви Архистратига Михаїла Олексієм Берлинським економічного селянина с. Нова Слобода Самійла Колчужного. На допиті Олексій Берлинський показав: *«Точно ево звать Алексеемъ Федоров сынъ Берлинской[,] села Новой Слободы церкви Архистратига Михаила дияконъ[,] отъ роду ему двадцать три года[.] Сего Сентября 29 числа поутру поехалъ онъ дияконъ изъ дому своего Харьковскаго намѣстничества в слободу Терны по надобности к тестю ево священнику Василію и с нимъ диякономъ по прозбе ево обще ехалъ Путивлской округи села Новой Слободы экономической крестьянинъ Самойло Колчужной и для дороги взялъ онъ дияконъ собъственное свое ружье которое оной Колчужной будучи охотникъ стрелять в доме ево диякона зарядилъ своею дробью и … по тракту доехали сей округи к деревни Святому Озеру то онъ Колчужной усмотря на озере многое число диких утокъ и сидя в повозки на передке сказалъ ему диякону чтобы онъ то имеющееся в повозки заряженное ружье изъ оной доставши подалъ ему почему онъ дияконъ то ружье взялъ за стволъ потащилъ с повозки и в тужъ самую минуту вдругъ зделался изъ онаго самъ собою выстрелъ от котораго оной Колчужной с передка и упалъ наземь почему онъ дияконъ выскоча ис повозки усмотрелъ ево Колчужнаго уже мертваго…»* [9, арк. 8]. Під час слідства було опитано під присягою чимало мешканців Нової Слободи, у тому числі, 60-річний бурмістр Михайло Олексійович Самохін, економічні селяни

[3] Нині – м. Севськ Брянської області Російської Федерації.

40-річний Тимофій Матвійович Кагітін, 60-річний Абрам Михайлович Кагітін, 40-річний Никифор Іванович Тішаєв та інші, які підтвердили слова диякона показавши, що загиблий дійсно *«умелъ стрелять и былъ охотникъ»* [9, арк. 16]. Були опитані й інші свідки, у тому числі і мешканці Святого Озера, яким Олексій Берлинський особисто розповідав обставини трагедії.

18 січня 1795 року на засіданні Путивльского повітового суду за участі депутата *«изъ духовной стороны»* було заслухано усі обставини справи та вирішено повідомити Путивльське духовне правління для подальшого вирішення ним мірі покарання для Олексія Берлинського [9, арк. 46 – 47]. Чи була накладена на диякона Берлинського церковна єпитимія чи духовне правління обрало іншу кару невідомо, бо слідча справа має вигляд незавершеної.

На підставі свідчень диякона Олексія Берлинського можна зробити висновок, що на момент трагедії від був одружений на дочці священика слободи Терни. Це зумовило додатковий напрям архівного пошуку. На збереженні у Державному архіві Харківської області (ДАХО) у фонді Харківської духовної консисторії є комплекс ревізьких казок священо- і церковнослужителів церков Харківського намісництва за 1782, 1795 роки. Серед них зберіглася й ревізька казка церковників Покровської церкви слободи Терни за 1795 рік, у якій зазначений 47-річний священик Василь Кіндратович Совонов з 44-річною дружиною Іриною Микитівною. Серед їх дітей записана і дочка Уляна, якій станом на попередню ревізію було 6 років і яка *«выдана в замужество Путивльской округи в село Новую Слободу за священнического сына Алексѣя Барвѣнского*[4]*»* [11, арк. 851–851 зв.].

Для подальшого дослідження родоводу Берлинських був використаний сповідний розпис київської на Подолі церкви Миколи Доброго за 1811 рік з фонду *«Київська духовна консисторія»* Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК). У розділі розпису *«Разночинцы и ихъ домашніе»* надані відомості про склад родини М. Ф. Берлинського: двір № 2 займав *«Киевскихъ главныхъ народныхъ училищъ учитель»* колезький асесор Максим Федорович Берлинський, 47 років; його дружина Ганна Петрівна, 29 років; їх діти: Катерина, 15 років; Марія, 4 роки; Іван, 2 роки; *«памянутой Анны мать родная»* Євдокія Василівна «Балабушиха», 62 роки, удова. Також у цьому ж дворі зазначені *«служители ихъ»*: 28-річна Євдокія Нагорна з одинадцятирічним сином Григорієм та

[4] У документі помилково вказане інше, хибне прізвище.

вісімнадцятирічна дівиця Параскева [17, арк. 147].

Наступна знахідка чекала у сповідному розписі київської Свято-Троїцької церкви за 1813 рік. У цьому документі у дворі № 77 записані: 41-річна удова, *«секретарша»* Марина Калениківна Вербицька з 17-річною дочкою Марією та 14-річною Варварою [5]. Крім того, *«в нее квартируетъ»*: 47-річний колезький асесор Максим Федорович Берлинський з 33-річною дружиною Ганною Петрівною, дітьми: 15-річною Катериною, 5-річною Марією, 4-річним Іваном та 56-річною тещею Євдокією Василівною Балабухою. У тому ж дворі також зазначені кріпосні *«люди ихъ»*: 56-річний Григорій Нагорний з 40-річною дружиною Євдокією, 11-річном сином Григорієм, однорічною Килиною та 30-річна *«дѣвка»* Параскева [18, арк. 111].

Слід звернути увагу на те, що колезький асесор М. Ф. Берлинський у 1811 році жив у власному будинку на Подолі, а станом на весну 1813 року був вимушений винаймати квартиру чи дім у вдови колезького секретаря Омеляна Вербицького у парафії Свято-Троїцької церкви на Печерську. Цьому факту є пояснення: *«во время страшнаго пожара въ 1811 г. іюля 9 дня, коимъ истребленъ почти весь Кіево-Подолъ, и академія сильно пострадала. Огонь разрушилъ почти всѣ зданія; жаръ былъ столь сильный, что металлъ колоколовъ плавился на колокольняхъ»* [12, с. 163]. Про пожежу свідчить і сам Берлинский у своєму відомому *«Кратком описании Киева»*: *«Силою жестокаго огня не только все сгараемое плевращено в пепелъ, но и металъ колоколовъ плавился на колокольняхъ»* [13, с. 101]. На цю ж причину переїзду родини Берлинського на Печерськ вказує і дослідниця історії Києво-Могилянської академії Зоя Іванівна Хижняк [16].

Обробка окремих сповідних розписів Свято-Троїцької церкви після 1813 року результатів не дала. Нова інформація була виявлена у сповідному розпису Києво-Печерської Спасо-Преображенської церкви за 1838 рік. У ньому в дворі № 68 зазначений 74-річний статський радник Максим Федорович Берлинський з 58-річної дружиною Ганною Петрівною та 33-річною дочкою Катериною. На тому ж місці мешкали *«крѣпостные дворовые ихъ люди»*: 60-річна Анастасія Трофімова, 36-річний Григорій Нагорний з тридцятирічною дружиною

[5] Згідно сповідного розпису київської Свято-Троїцької церкви за 1811 рік у дворі № 61 мешкав 51-річний колезький секретар Омелян Євстафійович Вербицький з 39-річною дружиною Марією Калениківною та дочками – 15-річною Марією і 12-річною Варварою. Квартиранти по цьому дворі не зазначені [16, арк. 621 зв.].

Єфросинією Яківною і чотирма дітьми та 33-річна Єфросинія Тарасенкова [19, арк. 385 зв.].

Підказка З. І. Хижняк прізвища дочки М. Ф. Берлинського Марії після заміжжя [16] спонукала звернути увагу на іншу родину, яка мешкала у дворі № 87: сорока семирічний колезький асесор Петро Осипович Абрамов з 41-річною дружиною Марією Максимівною та дітьми: Євдокія, 9 років; Іван, 8 років; Ганна, 5 років; Василь, 4 роки. Тут же, у цьому дворі записано й 5 душ кріпосних людей [19, арк. 386 зв.].

Виявлені архівні документи Берлинського надали можливість відновити фрагмент змішаного родоводу Берлинських (див. додаток), але генеалогія історика, архівіста, археолога та педагога М. Ф. Берлинського, без сумніву, потребує подальшого студіювання.

Список використаних джерел та літератури

1. Берлинский (Максим Федорович). *Энциклопедический словарь*. Т. 3-а: Бергер–Бисы. / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; под. ред. проф. И. Е. Андреевскаго. СПб.: Типо-лит. И. А. Ефрона, 1891. С. 545.
2. Берлинского Максима улица. *Киев: энциклопедический справочник* / Под ред. А. В. Кудрицкого. К.: Глав. ред. УСЭ, 1982. С. 58.
3. Берлинський (Берлінський) Максим Федорович. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник*. Суми: РВО «АС-Медіа», СумДУ, 2003. С. 47.
4. Брайчевський М. Ю. Максим Берлинський та його «Історія міста Києва». *Берлинський М. Ф. Історія міста Києва*. К.: Наук. думка, 1991. С. 5–20.
5. Василь Туркевич. Він любив Київ як власну долю. *День*. 2014. № 145.
6. Дати і події, 2014, друге півріччя: календар знаменних дат. № 2 (4) / Нац. парлам. б-ка України; уклад.: В. Кононенко (кер. проекту), О. Галганова, Т. Заморіна та ін. К.: б. в., 2014. 160 с.
7. ДАКО. Ф. 184. Оп. 2. Спр. 23. 62 арк.
8. ДАКО. Ф. 184. Оп. 2. Спр. 168. 456 арк.
9. ДАСО. Ф. 449. Оп. 1. Спр. 383. 49 арк.
10. ДАСО. Ф. 456. Оп. 1. Спр. 1. 409 арк.
11. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 118. 1008 арк.
12. Закревский Николай. Описание Киева: Т. 1. М.: иждивением Моск. археол. о-ва, 1868. 455 с.
13. Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показания достопамятностей и древностей оного, собранное надворным советником Максимом Берлинским. СПб.: Тип. департамента нар. просвещения, 1820. 204 с.
14. Максимович М. А. Поминка о М. Ф. Берлинском. *Временник Московского общества истории и древностей российских*. 1850. Кн. V. С. 39–40.
15. Тронько П. Т. Берлинський Максим Федорович. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В* / Редкол.: В. А. Смолій (голова), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. С. 239.
16. Хижняк З. І. Берлинський Максим Федорович. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: енциклопедичне вид.* К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2001. С. 66–68.

17. ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 207. 1203 арк.
18. ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 217. 1593 арк.
19. ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 555. 480 арк.
20. Щербина В. И. Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский. *Киевская старина*. 1896. № 12. С. 395–417.

Додаток. Відновлений фрагмент змішаного родоводу Максима Федоровича Берлинського

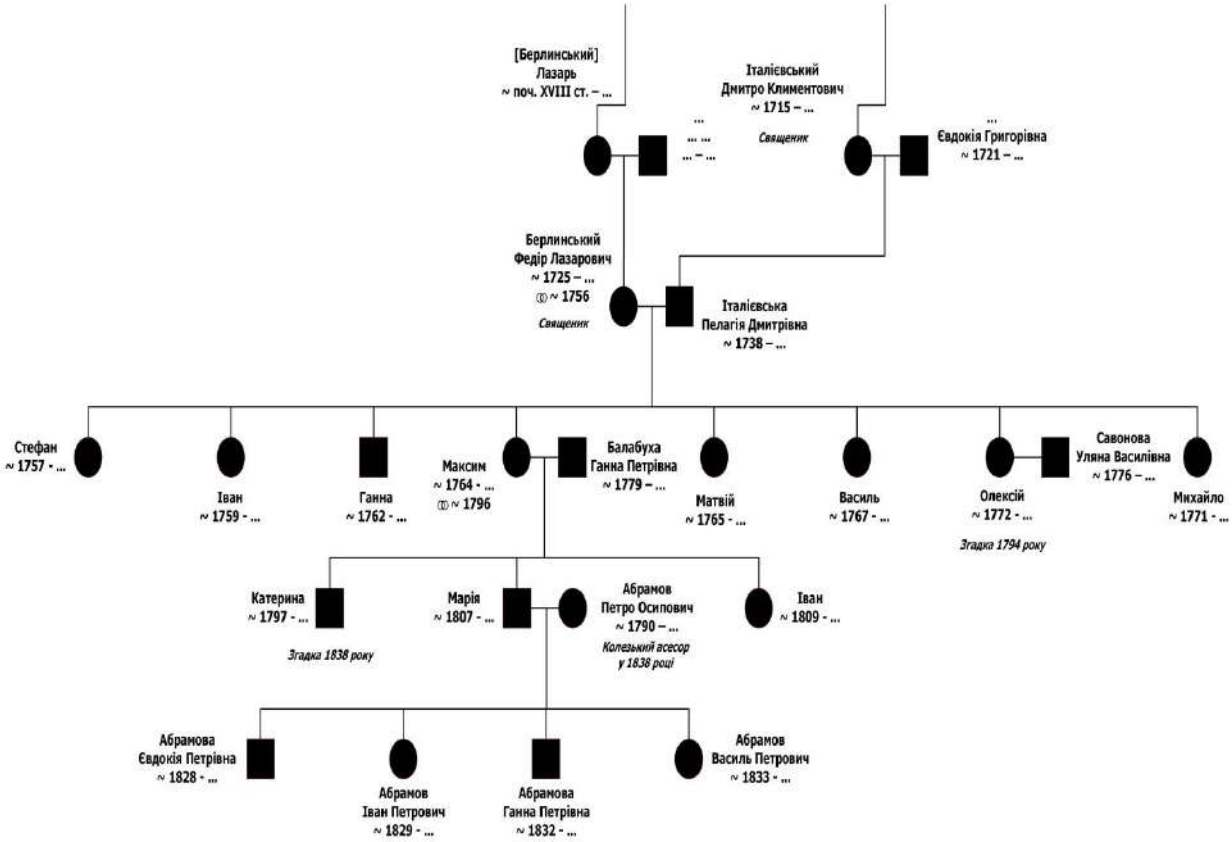

Гончаренко Анатолій Володимирович
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії,
Сумський державний університет

ПОЛІТИКА США ЩОДО КИТАЮ У 50-х рр. XX СТ.: ВІЗІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ АМЕРИКАНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ

На початку 1950-х років США сприймали КНР як одного зі своїх головних суперників у боротьбі за ідеологічний, військово-політичний і економічний вплив в Азії. Розробка зовнішньополітичної стратегії щодо Китаю була важливою складовою частиною міжнародної політики США у контексті формування американської геополітичної доктрини. Її підґрунтя сформували політичні концепції *«стримування»* і *«відкидання»* комунізму, які забезпечували ідеологічне обґрунтування зовніньої політики США. Мета даного дослідження – схарактеризувати бачення представниками американського політичного реалізму американо-китайських відносин у 1950-х роках.

У геополітичних категоріях Вашингтон розглядав систему міжнародних відносин як біполярне протистояння США–СРСР. При цьому до поняття *«радянський комунізм»* підпадав монолітний блок СРСР, КНР і прорадянських країн Східної Європи. Саме в цей час в американській системі політичних концепцій спостерігається відмова від панівних у розпал *«холодної війни»* уявлень про *«всесильність»* і *«всемогутність»* США, згідно з якими вони, спираючись на свою міць, повинні були заповнювати *«вакуум сили»* в Європі та інших регіонах світу, і звернення до концепції *«балансу сил»*.

Цьому також сприяла докорінна зміна співвідношення сил на світовій арені в 1950-х роках у результаті розвитку національно-визвольного руху в країнах Азії і Африки. Не виправдалися надії архітекторів зовнішньої політики США на ядерну монополію, була забута ідея *«превентивної війни»* проти СРСР, яку запропонував відомий американський дипломат, однин із представників політичного реалізму Роберт Страус-Хюпе (1903–2002 рр.) [4, с. 279].

Унаслідок цього в Білому Домі вирішили перетворити китайський фактор на один з найважливіших елементів у системі американо-радянських відносин. На думку теоретиків *«силового балансування»*, перетворення КНР у *«центр сили»*, дружній США і Заходу і ворожий СРСР, допомогло б Вашингтону *«врівноважувати»* стратегічну міць Москви, що зростала.

Розробник концепції *«політичного реалізму»* і один з авторів теорії *«балансу сил»* Ганс Моргентау (1904–1980) зазначав, що вся історія зовнішньої політики США виступала як важливий аргумент на користь зазначеної теорії. Активне відстоювання зовнішньополітичних інтересів США в Азії з початку XX ст., згідно з Г. Моргентау, знайшло своє відображення в доктрині *«відкритих дверей»* (спочатку – боротьба за свободу *«конкуренції у напівколоніальній експлуатації Китаю»*, а потім – політика *«балансу сил»* в Азії, яка мала за мету створення сильного Китаю, оскільки США були проти спроб Японії зміцнити імперію, передусім, за рахунок Китаю).

Якщо націоналізм нації, що розвивається, не суперечить американським інтересам, то США, згідно з Г. Моргентау, не тільки не повинні виступати проти нього, але й повинні спиратися на нього в своїй політиці. Не треба ідентифікувати будь-яку революцію з комунізмом і стримувати лише той тип *«комуністичної діяльності»*, який суперечить інтересам США [3, с. 9, 99]. Саме тому в розпал маккартизму в першій половині 1950-х роках у США Г. Моргентау відкрито заявив про свої симпатії щодо *«китайського відділу»* Державного департаменту. Він також дійшов до висновку, що перемога революції у Китаї зруйнувала основи азійської політики США, оскільки *«новий Китай»* став союзником недружньої щодо Америки держави. На думку Г. Моргентау, політика «ізоляції» щодо КНР дала зворотні результати: ізольованими виявилися США. Пізніше він підтримав запровадження стосовно КНР політики *«стримування без ізоляції»*, яка була запропонована відомим американським ученим-синологом А. Д. Барнеттом. Її сенс полягав у тому, щоб почати низку заходів соціально-політичного, економічного і культурного характеру щодо зміцнення сусідніх з Китаєм азійських держав без створення військових союзів, що мають антикитайську спрямованість. Г. Моргентау також вважав, що керівники КПК ставлять свої національні цілі понад інтернаціональних інтересів світового комуністичного руху і будуть дотримуватися їх незалежно від загальних цілей світового соціалізму і комунізму [1, с. 96].

Виступаючи активним проповідником захисту інтересів США шляхом створення власної сили і підтримки регіональної та світової *«рівноваги сил»*, Ганс Моргентау констатував, що увага Вашингтону має бути зосереджена на формуванні на міжнародній арені такої обстановки, яка дозволила б США тримати у своїх руках основні важелі *«балансу сил»*, виступати в ролі арбітра в рамках цього

балансу і, так як основною силою в боротьбі з США і їх союзниками є СРСР, *«урівноважувати»* його міць силами *«третіх країн»*. Оскільки в практиці міжнародних відносин зрідка формується становище, в якому у конкурента в боротьбі за владу є можливість протиставити силу, рівну йому по силі, для *«урівноваження»* цього конкурента, згідно з концепцією *«балансу сил»*, слід вдаватися до об'єднання сили, тобто створення коаліцій або союзів держав. До початку 1960-х років різні комбінації коаліцій у системі *«балансу сил»* розглядалися теоретиками *«політичного реалізму»* в рамках доктрини протистояння капіталізму і комунізму.

Коли ж керівництво КНР стало на шлях відкритих розбіжностей з СРСР, і комуністичному блоку почав погрожувати розкол, дослідження західних політологів взяли інший напрямок [1, с. 96]. У 1962 р. Р. Страус-Хюпе наступним чином оцінював наслідки радянсько-китайських розбіжностей для американської політики: *«як вчить історичний досвід, утримувач балансу більш успішно досягав своєї мети, підтримуючи слабшу сторону незалежно від ідеологічних розбіжностей або взаємних антипатій. Слабша сторона, як правило, з більшою готовністю сплачує високу ціну за допомогу, йдучи не тільки на дипломатичні, але навіть на ідеологічні поступки. Відповідальний державний діяч не повинен скидати з рахунків цих міркувань, як би неприємні вони не були для нього»* [5, с. 37]. Подібні погляди були притаманні представникам одного з напрямків школи *«політичного реалізму»*, для якого характерним було ігнорування ідеологічних і політичних розбіжностей між потенційними партнерами заради глобальних переваг, які може принести подібний союз у майбутньому.

Важливе значення китайсько-радянських розбіжностей для зовнішньої політики США першими почали стверджувати представники ліберальних кіл, які тяжіли, як правило, до Демократичної партії. Вони знову виникли на американській політичній сцені, оговтавшись від важких наслідків маккартизму. Американські ліберали вбачали в особливому курсі КНР нові можливості для США збільшити свою здатність маневрувати на міжнародній арені. Абстрагуючись у теоретичному плані від протиборства двох світових систем, вони хотіли бачити в антирадянському спрямуванні китайського керівництва підтвердження дієвості теорії *«політичного реалізму»* і концепції *«балансу сил»*. Більш того, робилися спроби втілити ці концептуальні схеми в політичну реальність [1, с. 97].

У той час, як уже зазначалося вище, значна частина американських політичних спостерігачів вважала основним атрибутом *«китайського комунізму»* націоналізм його лідерів. Саме на ґрунті націоналізму Заходом прогнозувався ймовірний відхід КНР від комуністичного блоку. Отримали нове життя ідеї заохочення націоналістичних настроїв у керівництві китайської компартії, які в роки Другої світової війни роздмухували представники американського посольства в Китаї. Уявлення про спільність інтересів США та КНР були широко розрекламовані прихильниками активізації американо-китайських відносин. Однак у середині 1950-х років роль лібералів у формуванні зовнішньополітичного курсу США щодо КНР була зведена до мінімуму. Тому на практиці політичні заходи Вашингтону стосовно Пекіну вписувалися в рамки загальної стратегічної лінії Заходу, яка була спрямована на посилення блокового протистояння. У США продовжували розглядати Китай як на невід'ємну частину комуністичного блоку й проводили щодо нього жорсткий курс.

Питання про перегляд політики США щодо КНР – спочатку виключно в теоретичному плані – вперше було порушене на конференції, присвяченій проблемам Далекого Сходу, яка відбулася в 1956 р. у Колумбійському університеті в Нью-Йорку. Дискусії на конференції виявили існування двох точок зору. Прихильники перегляду політики сподівалися на можливість встановлення корисних контактів. Не останнє місце серед їхніх доводів займало твердження про те, що навіть якщо визнання Сполученими Штатами Америки Китайської Народної Республіки і не призведе до повного розриву між Пекіном і Москвою, воно все ж може підвести до формування *«більш незалежної»* зовнішньої політики КНР. Крім того, виходячи із зацікавленості США у дружньому і економічно потужному Китаю, необхідно було б визнати КНР і надати їй відповідну допомогу. В іншому випадку комуністичний Китай все одно стане економічно сильною країною, але тільки ворожою США [2, с. 92].

У свою чергу, противники перегляду зовнішньої політики США щодо КНР стверджували, що позитивне ставлення до Пекіну деморалізує азійських союзників Вашингтону, а також сприятиме зміцненню існуючого в Китаю комуністичного режиму. Проте, в заключній доповіді учасники конференції рекомендували, зокрема, зняти обмеження на поїздки американських кореспондентів і вчених до КНР, а також на ввезення найбільш важливих публікацій із цієї країни [1, с. 98].

Наприкінці 1950-х років необхідність нормалізації американо-китайських відносин визнавали не лише в академічних, але й в політичних колах. У 1958 р. з'їзд Демократичної партії у штаті Вашингтон більшістю голосів проголосував за нормалізацію стосунків з КНР. Активізацію торгівлі з Китаєм підтримували такі організації як *«Молоді демократи Сан-Франциско»*, значна частина клубів демократичної ради Каліфорнії тощо. Аргументи прихильників перегляду китайської політики США в політичному істеблішменті варіювалися від бажання більш ретельного вивчення Китаю й розширення політичних обговорень щодо КНР (колишній міністр авіації Т. Фінлеттер), до включення Китаю в систему безпеки і контролю над озброєннями (сенатор Г. Хемфрі) і навіть припинення підтримки Чан Кайші, визнання КНР і встановлення з нею широких торгово-економічних зв'язків (конгресмен Г. Портер). Саме в цей час в американському Конгресі сформувався ліберальний блок, найбільш відомими представниками якого були сенатори Т. Грін, М. Менсфілд, Дж. У. Фулбрайт та ін. Вони виступали з критикою зовнішньополітичного курсу США і закликали до розвитку зв'язків з країнами комуністичного блоку, в тому числі, і з КНР [1, с. 99].

Отже, у 1950-х роках підґрунтя американської геополітичної доктрини сформували концепції *«стримування»* та *«відкидання»* комунізму. Проте, завдяки представникам американського політичного реалізму Гансу Моргентау, Роберту Стаус-Хюпе та ін., у зовнішньополітичному дискурсі з'явилася концепція *«балансу сил»*, прибічники якої виступили за перегляд політики Вашингтону щодо Пекіну. Питання про зовнішньополітичний курс стосовно Китаю досить гостро постало у передвиборній кампанії 1960 р. у США. Заяви кандидата у президенти від Демократичної партії Джона Фіцджеральда Кеннеді свідчили про намір, у разі обрання його президентом, змінити китайський курс США.

Список використаних джерел та літератури

1. Давыдов А. С. Идеология и прагматизм в китайской политике США: дис. … канд. ист. наук: 07.00.03. М., 2005. 247 с.
2. Сергейчук С. США и Китай (Политика США в отношении Китая. 1948–1968). М.: Международные. отношения, 1969. 184 с.
3. Morgenthau H. J. A New Foreign Policy for the United States. N.-Y., W., L.: Frederik A. Praeger, 1969. 252 p.
4. Strausz-Hupe R., Kintner W., Possony S. International Relations: In the Age of the Conflict Between Democracy and Dictatorship. N.-Y.: McGraw-Hill Book Company, 1950. 947 p.
5. Strausz-Hupe R. The Sino-Soviet Tangle and U.S. Policy. Orbis. 1962. V. 6. № 1. P. 25–37.

Клюєв Андрій Миколайович
аспірант, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка;
Чумаченко Олена Анатоліївна
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

СРІБНА РОСІЙСЬКА КОПІЙКА «ЧЕШУЙКА» (ДРОТЯНА) В ГРОШОВОМУ ОБІГУ СІВЕРЩИНИ В XVII–XVIII ст.

Вивченням грошового обігу Сіверщини XVII–XVIII ст. займалися відомі нумізмати: І. Спаський, М. Котляр, В. Рябцевич. Останніми роками значний внесок у дослідження грошового обігу та лічби монет Сіверщини здійснили О. Бакалець, Ю. Коваленко, А. Армен, В. Белашов, А. Клюєв, С. Тупік.

Метою нашої розвідки є реконструкція грошового обігу категорії окремих локальних частин (міст районів Сіверщини) знахідки окремих монет і скарбових комплексів, які були знайдені з 2000 по 2018 рік на території півночі (с. Середина-Буда, Ямпіль, м. Путивль) та півдня (м. Ромни) Сумської області. Топографія розміщення скарбів на території Сіверщини свідчить про головні центри ремесла і торгівлі, розміщення реєстрових козацьких полків, про існуючі у досліджуваний період міжнародні торговельні шляхи [1]. Перший пролягав з Новгорода-Сіверського через м. Ямпіль, м. Середино-Буду, до російських м. Рильська, Севська, Брянська, а далі на Калугу, Тулу, до Москви. Другий – з Новгород-Сіверського через села Гірино, Березу до Глухова, Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будищі), а далі до м. Путивль, м. Ромни, м. Суми [2; 3]. Срібно-дротяна російська копійка від початку XVII ст. почала активно надходити в грошовий обіг Сіверщини, про що свідчать знахідки монетних комплексів на півночі й півдні Сумської області.

Північ Сумської області: місто Середино-Буда – засновано у другій половині XVII ст. старообрядцями, які переселялися з Росії на територію стародубського полку, входило до складу Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку в 1663-1789 рр. [4]. На території Середино-Будського району в 2017 році під час проведення земельних робіт було виявлено скарбовий комплекс, який налічував: 400 срібних *«чешуйок»* та 70 талерів, останні репрезентовані талерами карбування самостійної частини Нідерландів (ріксдаальдерами) 20 шт. Найбільша кількість (48 шт.) належить левковим талерам або *«левкам»*:

монетам із зображенням лева, що стоїть на задніх лапах, карбовані від 1575 року в Об'єднаних Голландських Провінціях [2]. Для дослідників найбільшу історичну цінність мають два талери, так звані *«єфимки з ознакою»* на талерах іспанських Нідерландів, так званих *«хрестових талерів»* або крижаків (крижових) із зображенням андріївського хреста, з накладеними на них у Москві двома таврами; датою *«1655»* і зображенням царя на коні [6]. Це перша знахідка на півночі Сумської області *«єфимків з ознакою»* з 2000 року.

Срібні копійки належать періоду царювання московських царів: Михайла Федоровича Романова, (1613–1645) 150 од., Олексія Михайловича Романова (1645–1676) 250 од. Ще два скарбових комплекси на території С-Будського району налічували: перший 1350 *«чешуйок»* Михайла Федоровича Романова, (1613–1645). Вага однієї *«чешуйки»* становить 0,48-0,52 г [2; 5].

Другий налічував 850 *«чешуйок»* Михайла Федоровича Романова, 800 срібних *«чешуйок»* та 50 мідних 1655 року карбування Олексія Михайловича Романова.

Смт Ямпіль – маєтність гетьманів з 1673 року, сотенне місто Ніжинського полку. 2015 року біля місця, де розташовувався постоялий двір с. Воздвиженське [4] під час пошуку металобрухту було знайдено горщик, в якому знаходились 700 талерів і 2000 срібних копійок. Срібні копійки: царювання Бориса Федоровича Годунова (1598–1605) 5 шт., Дмитра Івановича (Лже Дмитрій I, 1605–1606) 4 шт., Василія Івановича Шуйського (1606–1610) 3 шт., Владислава Жигімонтовича (Сигізмундовича, 1610–1612) 2 шт., Михайла Федоровича Романова (1613–1645) 800 шт., Олексія Михайловича Романова (1645–1676) 1186 шт.

Талери, які вдалося дослідити, належали: 150 талерів левкових (Голландської республіки), вагою 27–29 г., альбертусталери 20 шт, флорини (легкий талер вага – 20 г) Священної Римської імперії – 50 шт. Найрідкіснішою монетою скарбу є Севський чех 1686 р. 1675 року московський уряд робить спробу вилучення іноземної монети і випуску особливої монети для України на зразок польського чеха – півторока. Карбування повинно було розпочатися у м. Путивль, але тоді виробництво монет не було розпочато. Лише 1686–1687 роками чехи були викарбувані на монетному дворі у м. Севськ. Севські чехи замість щита з польсько-литовськими гербами містять зображення московського двоголового орла, навкруги легенд а з позначенням міста карбування – Севська і року. Призначені для обігу в

Україні севські чехі мали дуже низьку якість, бо були майже мідними. В результаті того, що населення висловлювало велике невдоволення і бунтувало, московський уряд 1687 р. припинив карбування севських чехів. Нині севські чехі становлять величезну рідкість [8].

М. Глухів Сумської області – гетьманська столиця Лівобережної України з 1708 року. Розташоване на р. Есмань. Сотенне місто Ніжинського полку. Скарб, віднесений до XVI–XVII ст., був знайдений у Глинській пустині, за 16 кілометрів від м. Глухова на місці зручно-ваного радянською владою у 1922 р. чоловічого православного монастиря, так званої *«Глинської пустині».* Цей монастир був заснований на початку XVI ст. на кошти родини дворян Глинських на місці появи чудотворного образу *«Різдва Богородиці»,* яка врятувала їх від смерті. Це були воєвода Путивля та його дочка Олена Глинська, яка стала дружиною Великого князя Московського Василя III (1505–1533) та матір'ю Івана IV Грозного (1547–1584). Сама Олена Глинська після смерті чоловіка, будучи регентом свого малолітнього сина Івана, у 1534 р. провела реформу московської копійки, ввела в обіг срібний рахунковий рубель, який складався із 100 срібних *«проволочених»* ко-пійок. Пізніше, на вилучених у XVII ст. із грошового обігу *«чешуйках»* – потертих монетах XVI–XVII ст., пробивали на кінцях отвори і нанизували на тоненькі мотузки [2; 8]. Їх використовували як нашийні прикраси – дукачі або як своєрідний скарб, який передавався на користь церкви та монастирів. Скільки було цих монет і як довго здійснювалася ця традиція не відомо, тому що під час погрому та закриття церков і монастирів у перші десятиріччя радянської влади, значна частина старих ікон, підвісок, копійчаних в'язок були викинуті або розійшлися серед населення. Скарб нараховує 294 срібних копійок та 6 свинцевих пломб (підробок). Скарб на двох в'язках потрапив у 1929 році від невідомого глухівчанина до рук місцевого вчителя історії та краєзнавця Заїки Володимира Миколайовича (1925–1994). Перед смертю він подарував знахідку своєму синові – Заїці Віктору Володимировичу, який у 2002 р. передав в експозицію Глухівського історико-краєзнавчого музею 110 срібних монет із скарбу [3].

Попереднє дослідження Глинського скарбу вказує на те, що це скарб срібних російських копійок та дєнег XVI–XVII ст. Тут також присутні 6 свинцевих пломб копійчаної форми та 16 так званих *«мордовок»*. Як відомо із нумізматичної літератури, *«мордовки»* – це грубе копіювання допетровських монет, «*написи»* на яких зазвичай не читаються – це просто орнамент, складений із подібних на букви зна-

ків. Виробництво їх в Поволжі викликала необхідність в звичних, традиційних прикрасах для шиї, одягу, яка стала відчутною у XVII – на початку XVIII ст., коли російська монета стала більш легкою і дрібною та особливо зросла після реформи Петра I (1698–1718), коли поряд із срібною, в грошовий обіг Росії та Лівобережної України було введено круглу мідну копійку. Відомо, що срібні круглі копійки вагою 1,47 – 0,60 г карбувалися в Росії з 1710 до 1718 р. включно. І. Спаський вважав, що ці копії срібних російських копійок, яких завжди бракувало російській казні, особливо для окраїн, були неофіційним платіжним засобом у Сибіру та Поволжі і тому часто зустрічаються там у вигляді скарбів. Як *«мордовки»* потрапили до Глинської пустині не відомо. У всіх 16 *«мордовок»*, як і у всіх монетах скарбу, зроблено отвір, на одному боці викарбувано орнамент, на іншому – зображено коня із вершником або без нього [8]. У скарбі є 45 срібних копійок, на яких зображення майже стерті, що свідчить про тривалий термін їх використання в грошовому обігу.

У Глинському скарбі наявні копійки Івана Грозного (1533–1584), Федора Івановича (1584–1598), царя Михайла Федоровича Романова (1613–1645), Олексія Михайловича (1645–1676), Федора Олексійовича (1676–1682). Найбільше монет скарбу припадає на період правління Федора Олексійовича (1676–1682), коли в умовах *«руїни»* в Лівобережній Україні посилюється московський вплив та в більшій кількості на ринок проникає московська срібна дрібна монета. На монетах, з одного боку – зображено царя верхи на коні із списом у руці, а з іншого – напис *«Великий цар Фёдор Алексеевич»*[3].

Аналізуючи лицьове зображення на копійчаних та напівкопійчаних монетах Глинського скарбу, можна дійти висновку про те, що на всіх монетах XVI–XVII ст. зображено стилізований образ правителя верхи на коні [3].

Путивль – місто, райцентр на річці Сейм, притоці Десни [4]. У 2004 році біля жіночого Мовченського монастиря, на городах був знайдений великий скарбовий комплекс, який налічував 5000 срібних дротяних копійок царювання Михайла Федоровича Романова, Олексія Романовича Романова, Федора Олексійовича Романова (1676–1682), Івана Олексійовича Романова (1682–1696), Петра Олексійовича Романова (1689–1725). Ці монети вимило під час великих дощів. Автору вдалося опрацювати скарб срібних копійок, які знаходяться в фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль. Скарб налічує 1787 шт. монет, загальна вага – 802,5 г., проба від

800 до 900. Це копійки правління Михайла Федоровича Романова, Олексія Федоровича Романова.

Південь Сумської області: м. Ромни – місто обласного під порядкування (1964), районний центр, сотенне місто Миргородського полку з 1648 р. [4; 7]. У Роменському районі біля села Пустовійтівка в 2009 році під час земляних робіт було виявлено скарб срібних талерів – 500 шт. та 200 срібних копійок Михайла Федоровича Романова. 200 талерів флоринів (20 г) періоду Священної Римської імперії міст Емдена і Гановера, ольденбурзькі флорини, 200 левкових талерів і 50 півталерів – Голландської республіки [6]. Одна з монет скарбу є *«єфімок з ознакою»* на талері Нюрнберга 1623 р. Скарб належав, ймовірно, заможному козаку.

Введення в науковий обіг даних із зазначеного питання потребує розширеної розвідки. Його продовження буде опубліковано в подальших статтях автора.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін.: Навч. посібник. К.: ІЗМН, 1997. 336 с.
2. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.) / Наук. ред. М. Ф. Дмитрієнко. НАН України. Інститут історії України. К.: ВД «Стилос», 2012. 336 с.
3. Бєлашов В. І., Клюєв А. М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.). *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 127–132.
4. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.] ; Ін-т історії АН УРСР. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967–1974. Сумська область / АН УРСР; редкол. тому: І. Я. Макухін (голова) [та ін.]. 1973. 693 с.
5. Клюєв А. М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 95–103.
6. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / Відп. ред. І. С. Слабєєв. АН УРСР. Інститут історії. К.: Видавництво «Наукова думка», 1981. 240 с.
7. Путро О. І. *Калнишевський Петро Іванович*. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.
8. Спасский И. Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк / Худож. П. Калюжный. 4-е изд., доп. Л.: Аврора, 1970. 256 с.

Осадчий Євген Миколайович
кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-освітнього відділу, Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ X–XIII СТ. ПОБЛИЗУ С. ВОЛОКИТИНЕ

Археологічний комплекс, що складається з земляного укріплення, відкритого поселення та курганного могильника, сформувався у IX ст. в межах роменської археологічної культури. Поселенська структура належала племені сіверян. За традицією, місце поховання знаходилося на відстані від поселення та було відділене від нього яром. На початку XI ст. Путивльське Посейм'я увійшло до складу Давньоруської держави. У цей час перестає функціонувати курганний могильник. 1024 р. після Лиственської битви Дніпровське Лівобережжя опинилося у складі Чернігівського князівства. Після смерті князя Мстислава усі землі об'єдналися під владою київського князя Ярослава Мудрого. Наприкінці XI ст. на теренах Чернігово-Сіверщини виникає Новгород-Сіверське князівство, а згодом Путивльське удільне. Загибель поселення припадає на осінь-зиму 1239 р., коли війська монголів зруйнували місто Чернігів та розорили Сіверські землі.

Уперше городище згадується у документі, датованому 1718 р. Це грамота Петра I військовому товаришу Війська Запорозького Афанасію Грушинському. У документі перераховано маєтності і ґрунти, що були пожалувані за службу. Серед них *«перевоз на реке Клевень, нижей гребли его ж волокитинской, против городища…»* [3, с. 399].

На початку XX ст. дані про археологічний комплекс поблизу с. Волокитине опубліковані Д. Я. Самоквасовим у монографії *«Могилы русской земли»*. За даними, наданими місцевими жителями, могильник нараховував сотні насипів та займав площу від городища до с. Щербинівка. У другій половині XIX ст. його було знищено розорюванням та будівництвом слободи Городище. Уціліли тільки 20 насипів, більшість з яких розкопані місцевим поміщиком А. М. Міклашевським. Селяни, які копали ці кургани повністю зруйнували поховання, а поховальний інвентар викинули. Д. Я. Самоквасов зібрав у відвалах кілька скляних намистин з золотою фольгою, пряжку та скроневе кільце. За його даними, у кінці XIX ст. зберіглося 18 насипів. На городищі також велися розкопки, але даних щодо їх результатів немає; уціліли лише дві кістяні проколки та сокира [11, с. 112].

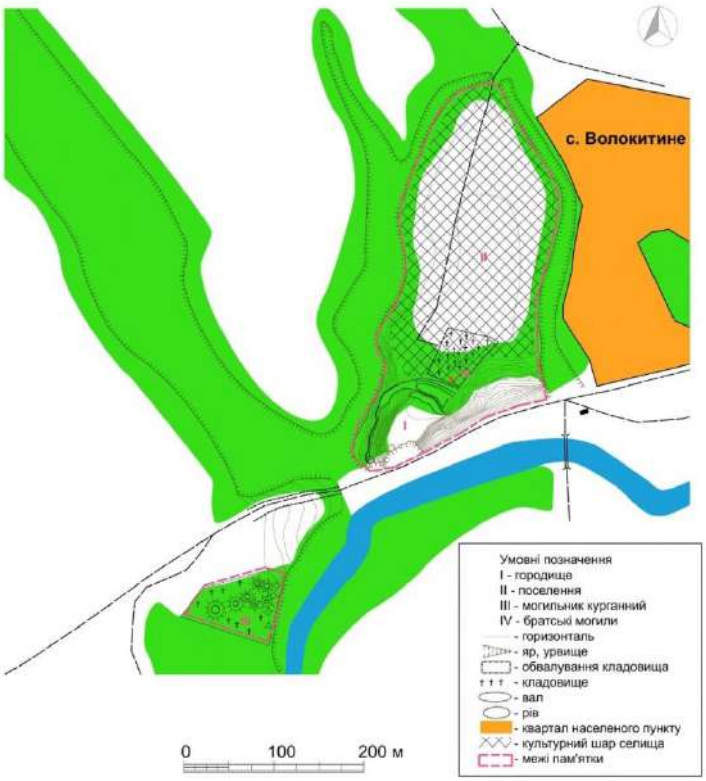

Рис. 1. План археологічного комплексу поблизу с. Волокитине. План Є.Осадчого та О. Качури 2021 р.

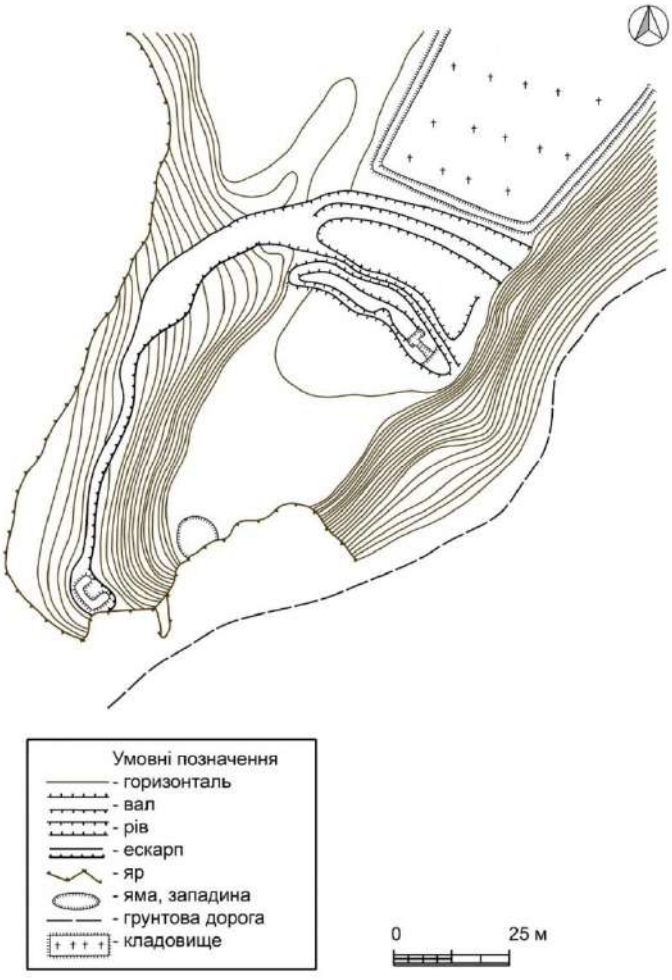

Рис. 2. План городища «Волокитине». План Є. Осадчого та О. Короті

У 1873 р. Д. Я. Самоквасов розкопав дев'ять насипів, з яких дві інгумації на рівні давнього горизонту, решта – кремації на стороні з поміщенням праху в урну. Частина насипів була зруйнована береговим урвищем. У збереженій частині кургану знайдений череп з шийною гривною. Ученим також було досліджено городище, подано його опис та зібрано колекцію ліпного та гончарного посуду роменської та давньоруської археологічних культур [10, с. 229].

У 1931 р. Глухівський округовий музей організував археологічні розвідки в околицях міста та по басейнам річок Клевень та Есмань. Під керівництвом Я. М. Морачевського було обстежено ряд городищ, серед яких комплекс поблизу с. Волокитине [13, арк. 13]. У 1950–1951 рр. курганний могильник було досліджено Д. Т. Березовцем. За два польових сезони розкопано 8 курганів. У половині з них слідів поховань не виявлено, решта містили поховання за обрядом кремації (3) та інгумації (1). Учений відніс могильник до сіверянських старожилностей і датував VII–IX ст. [1, с. 11; 4, с. 242] Городище враховано у каталозі археологічних пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя І. І. Ляпушкіна та А. В. Кучери [4, с. 113; 5, с. 247–248].

У 1988 та 1992 рр. археологічний комплекс було обстежено В. В. Приймаком: знято план городища, на якому позначено дві лінії укріплень, зокрема, у площу городища включено територію кладовища. Про дві укріплені частини городища указував на початку XX ст. Д. Я. Самоквасов. В. В. Приймак одним з перших згадував не тільки городища та курганний могильник, а й селище. За планом В. В. Приймака могильник нараховував 24 насипи, що відрізняється від даних Д. Т. Березовця та сучасних дослідників. Один із курганів, розташований на обриві правого берега р. Клевень, був розкопаний В. В. Приймаком у 1986 р. [9, с. 156, рис. 36а].

У 2012 та 2021 рр. археологічний комплекс поблизу с. Волокитине обстежувався спеціалістами відділу охорони культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації спільно з фахівцями Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль [7, с. 31–32; 8, с. 227]. За даними археологічного обстеження, городище має одну лінію оборони, що складається з валу та рову, селище використовується лише під сіножаті (східна частина зайнята діючим кладовищем), курганний могильник нараховує 11 насипів (рис. 1, 2).

На державний облік городище, селище та курганний могильник взяті розпорядженням представника Президента України в Сумській

області від 19.07.1994 № 227 *«Про державний реєстр пам'яток археології області»* (№ 466). Наказом Міністерства культури молоді та спорту України від 10.02.2020 № 630 пам'ятка археології *«Городище, селище, курганний могильник»* внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (охор. № 4163-См).

Список використаних джерел та літератури

1. Березовец Д. Т. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснинской экспедиции 1950 г. *НА ІА НАН України 1950/2а*. С. 11.
2. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949–1950 рр. *АП УРСР*. 1955. Т.5. С. 242.
3. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. (Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии). Чернигов: изд. ред. Зем. сб. Черниг. губ., 1901. XXX, IX, 417 с.
4. Кучера М. П., Сухобоков О. В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). К.: Наукова думка, 1984. 196 с.
5. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. *МИА-1961*. № 104. С. 247–248.
6. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Приймак В. В., Кропоткин А. В. Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992г. *НА ІА НАН України*. 1992/56. С. 12.
7. Осадчий Є. М., Коротя О. В. Замки та фортеці Сумщини XVII–XVII ст.: ілюстрований довідник. К.: вид. Олег Філюк, 2015. С. 31–32.
8. Осадчий Є. М. Шляхи сполучення Путивльського уділу наприкінці XVI–XVII ст. *Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць*. К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. Вип. 27. С. 226–234.
9. Приймак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс»», 2007. 179 с.
10. Самоквасов Д. Я. Исторические значение городищ. *Труды III Археологического Съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г.* Киев, 1878. Т. I. С. 225–235.
11. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М.: Синодальная типография, 1908. 119 с.
12. Сухобоков О. В. и др. Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. *НА ІА НАН України-1986 / Ф. е. № 22032-22035.* С. 92–95.
13. НА ІА НАН України. Ф. ВУАК. Оп. 1. Спр. 202/40. 13 арк.

Костенко Ольга Олександівна
вихователь, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумська обласна гімназія-інтернат для талановитих та творчо обдарованих дітей», м. Суми, Сумської області

ТОПОНІМІКА ЛЕБЕДИНЩИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

Ще з часів античності та середньовіччя люди цікавилися витоками еволюції власних назв різних географічних об'єктів. До кінця XIX ст. розвідки географічних назв були частиною пізнання навколишнього світу людини, а з кінця XIX ст. розпочато цілеспрямовані наукові пошуки, що дозволило вивчити походження, смисл, загальні закономірності формування сукупності географічних імен. Науковці, які досліджували дане питання, звертали увагу на характерні риси у поширенні топонімічних явищ: схожість та повторюваність кінцевих елементів у назвах річок та поселень територій, відбиття природних та соціальних умов у географічних назвах, багатство мотивів для іменування об'єктів оточуючого світу [3].

Дослідження топонімії поглиблюються й розширюються завдяки новим методам, а це в багатьох випадках сприяє розширенню історичної, писемної та викопної джерельної бази, часто допомагає по-новому прочитати й оцінити відоме та водночас унести в науку нові, нерідко невідомі й унікальні за своїм значенням факти [6].

Дискусія, яка ще донедавна велася в наукових колах, – до якої галузі повинна належати топоніміка, на які методи дослідження спиратися, якими принципами повинні керуватися її дослідники та які обирати напрями опрацювання тих чи інших топонімічних питань, – нині визнана безпідставною. З огляду на специфіку походження кожної назви зокрема й усіх разом узятих, топонімія може бути водночас предметом дослідження і географа, й етнографа, й історика, й лінгвіста, і соціолога [6].

Окремі питання топоніміки розглядалися у працях географів, істориків та мовознавців від часу виникнення цих наук і до наших днів. Творцем топоніміки був народ, географи-мандрівники, першовідкривачі, які давали назви континентам, островам, гірським вершинам тощо. Вони здійснювали збір географічних назв, їх первинну систематизацію, картографування і т. д. Тому цілком зрозумілий величезний внесок у топоніміку географів, починаючи від невідомих мандрівників і до таких вчених як Л. Берг, О. Гумбольдт, В. Семенов-Тянь-Шанський, О. Степанів, П. Тутковський тощо. Проте для з'ясування семантики

і лінгвістичних особливостей топонімів у ті часи не вистачало наукового підґрунтя [8].

Топонімікою цікавилися також і зарубіжні науковці. Наприклад, І. Бодуен-де-Куртене, М. Ломоносов, О. Потебня у своїх мовознавчих дослідженнях спиралися на топонімічний матеріал, а інші – М. Максимович, О. Саліщев, О. Соболевський, І. Срезневський, М. Сумцов – розглядали його як предмет окремого дослідження. Ще найдавніші руські літописи містили збірники географічних назв, де подавалася не лише їхня класифікація, але й здійснювалися перші спроби пояснення їх походження. Сам термін «топоніміка» з'явився близько ста років тому, коли відповідна йому галузь знань виокремилася в особливий науковий напрям [8].

З кінця XIX ст. інтерес до топоніміки швидко зріс. У США, Великобританії, Франції, Німеччині та інших країнах організовувалися комісії й товариства з вивчення географічних назв. У 1904 році була створена Картографічна Комісія при Російському географічному товаристві, яка здійснила переклад іншомовних назв російською мовою, розробила словник географічних термінів та ін.

Розвиток топонімії в Україні у XX ст. можна поділити на три етапи:

1) до середини XX ст. – переважали регіональні роботи, питання загальної теорії розроблялися слабко;

2) 1950–1970-ті роки – роботи з топонімії А. Дульзона, М. Мурзаєва, В. Никонова, А. Попова; зростання загального інтересу до проблем топоніміки;

3) кінець XX ст. – початок XXI ст. – відрізняється найбільш результативними дослідженнями, формуються наукові топонімічні школи, видаються перші топонімічні посібники [8].

Необхідно зазначити, що велике значення у питаннях встановлення методології та принципів дослідження топонімії мали роботи Л. Гумецької, Ю. Карпенка, Е. Мурзаєва, В. Никонова, К. Цілуйка та топонімічні конференції, що відбулися у Києві у 1959 та 1962 роках і Москві у 1962 р. [8]. А найбільших успіхів в ареальному вивченні слов'янської топонімії досягли мовознавці В. Борек, О. Вільконь, М. Карась, В. Ташицький, С. Роспонд та ін.

Окреме місце займає вивчення топонімії за давніми історичними пам'ятками, тобто ґрунтовне дослідження Л. Гумецької *«Топографічні назви української актової мови XIX–XV ст.», «Топонімічні назви»*, статті М. Брайчевського, О. Стрижака та інші праці [8].

Топонімічні студії в Україні представлені численними дослідженнями таких науковців: І. Желєзняк, О. Карпенко, Ю. Карпенко, О. Стрижак, К. Тищенко, З. Франко, Л. Худаш, І. Чепіга, Є. Черепанова, В. Шульгач, М. Янко [9] та ін. Предметом наукового опису були ойконіми, гідроніми, мікротопоніми та інші топоодиниці [1; 2].

Серед провідних топонімістів можна виділити київських вчених – А. Белецького, Р. Кравчука, В. Німчука. У Львові Б. Думін опублікував цікаві спостереження про перейменовані географічні назви. Типологічними класифікаціями ойконімів займалися Д. Бучко, О. Купчинський, В. Никонов, О. Стрижак, О. Суперанська, В. Жучкевич, О. Черняхівська, К. Цілуйко, Л. Гумецька, Ю. Карпенко та інші [8]. Сучасний рівень розвитку вітчизняної топоніміки досить високий, свідченням цього є енциклопедія «Słowiańska onomastyka» у 2-х томах (Варшава–Краків, 2002–2003), українську частину до якої підготували Ю. Карпенко, В. Лучик, П. Чучка. У новітній топоніміці продуктивно працюють Д. Бучко, В. Бушаков, С. Вербич, В. Горпинич, І. Желєзняк, О. Іліаді, О. Карпенко, В. Лучик, Є. Отін, Я. Редьква, М. Торчинський, В. Шульгач та ін. [5].

У цілому, для української топонімії характерна широка вживаність географічних термінів, що функціонують, як частини складних топонімів, а також виступають у ролі самостійних топонімів. На це було звернено увагу географів в працях таких дослідників, як Л. С. Берг, В. П. Семенов-Тян-Шанський, С. Рудницький, П .О. Тутковський, Н. Р. Сумцов, И. П. Новицкий, Н. Барсов та ін. Серед робіт, які власно описують розвідки в дослідженнях української, і, загалом, слов'янської, географічної термінології потрібно відмітити насамперед роботи авторів: Н. Сумцова, Н. Барсова, С. Рудницького, П. А. Тутковського, В. В. Докучаєва, Т. Масенко, О. Стрижака, Ю. Карпенка, Л. Лемтюгової, Т. Суперанської, В. Бушакова, Н. Таранової, Л. Василюк, А. Байцара, К. Тищенка, В. Стецюка [3].

Мета статті – визначити основні аспекти методології ономастичних досліджень на прикладі топонімів Лебединщини, а також з'ясувати походження назв географічних об'єктів. У даному випадку це стосується назв головних вулиць міста Лебедина та сіл колишнього Лебединського району.

На сьогодні географічний аспект дослідження онімів є найбільш поширеним, адже він полягає у визначенні впливу географічного середовища на вибір власної назви, її міграції, визначення ономастичних ареалів.

Також виділяють лексикографічний аспект вивчення онімів, який реалізується в спеціальних ономастичних словниках. Варто зауважити, що більшість зі словників мають етимологічне спрямування, тобто з'ясовують походження слова, розкривають його першоісторію, визначають словотвірну структуру, обґрунтовують семантичну мотивацію. Виникнення географічних назв зумовлене низкою важливих суспільно-пізнавальних факторів, що характеризуються діалектичною єдністю, тому їх дослідження повинно ґрунтуватися на комплексному підході, а це передбачає залучення результатів досліджень багатьох суміжних наук [6].

Топоніміка (від др.-грец. Topos – *«місце, місцевість, область, країна, простір»* і onoma – *«ім'я, назва»*) – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на стику трьох областей знань: географії, історії та лінгвістики [5].

Базовим поняттям топоніміки виступає топонімія – сукупність назв (топонімів) на певній території. Основне значення і головне призначення географічної назви – фіксація місця на поверхні Землі. Серед топонімів виділяються різні класи, такі як: ойконіми – назви населених місць, астіоніми – назви міст, гідроніми – назви річок, дрімоніми – назви лісів, ороніми – назви гір, урбаноніми – назви внутрішньоміських об'єктів, годоніми – назви вулиць, агороніми – назви площ, дромоніми – назви шляхів сполучення, макротопоніми – назви великих незаселених об'єктів, мікротопонімія – назви невеликих незаселених об'єктів, антропотопоніми – назви географічних об'єктів, вироблених від особистого імені [5].

Оскільки географічні назви мають лінгвістичну природу, спостерігається тісний зв'язок топоніміки з мовознавчими науками: ономастикою (наукою про виникнення та поширення власних назв; історичною лінгвістикою); етимологією (наукою, що займається вивченням походження слів); семантикою; морфологією; фонетикою та діалектологією.

Предметом дослідження топоніміки є закономірності виникнення, формування і розвитку як окремих географічних назв, так і топонімічних систем (ландшафтів), а саме складену на даній території систему назв форм рельєфу, населених пунктів, водних об'єктів тощо. Дослідження топонімічного ландшафту не виключає вивчення окремо

взятої назви, але вимагає врахування цих зв'язків, у яких перебуває кожна назва як складовий елемент природно-топонімічної системи. Враховуючи це, підсумовуємо, що топонімія вивчається не лише мовознавством, а й археологією, ботанікою, географією, етнографією, зоологією, історією, народознавством тощо [5].

Для того, щоб отримати важливу інформацію про минуле свого краю (його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо), необхідно правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження. Ця особливість географічних назв використовується в історичних та географічних дослідженнях для реконструкції ландшафтів минулого, вивчення особливостей освоєння території, виявлення зниклих ареалів рослин чи тварин. Але, щоб одержати таку поглиблену інформацію, потрібно досліджувати їх сукупність, сформовану під впливом характерних географічних або історичних умов. Топонімія являє собою систему понять, які формувалися протягом певного історичного часу. Сучасні топонімічні дослідження обов'язково базуються на даних археології, історії, географії, палеонтології, без яких топоніміка не мала б необхідного наукового підґрунтя [5]. Узагальнюючи це, можна стверджувати, що топоніміка спирається не лише на закони мови, але й тісно пов'язана з природою, населенням і господарством території, тому у широкому значенні є розділом географічної науки.

При дослідженні топоніміки не можна обійтися і без кількісно-статистичного аспекту вивчення місцевих назв. Важливість кількісного фактору надзвичайно велика при виявленні складу топонімів. Кількісні дані дозволяють часто поглиблювати висновки [5].

Розвиток східнослов'янської топоніміки припадає на XIX ст. Спочатку цей розвиток ішов стихійним шляхом, без відповідних управлінських постанов, проте вивчення топонімії з кожним роком набирає ширшого розмаху. Першим дослідником народної ландшафтної термінології в Україні був П. Тутковський. Він створив словник геологічної термінології, до якого увійшло 5000 українських наукових термінів. Такі села, як Бобрик, Ворожба, Кам'яне, Межирич, Михайлівка, Червлене засновані у проміжку 1642–1647 років. Назви сіл (слобід) походять від назв річок, на яких осідала слобода (Боровенька, Будилка, Вільшанка, Висторопь, Грунь), або від місця попереднього проживання переселенців (Бишкінь, Межирич), чи від імені засновників слободи (Михайлівка, Рябушки).

Розглянемо походження назв сіл Лебединського району.

Байрак – село, назва якого походить від слова *«байрак»*, що в перекладі означає *«балка, поросла травою»* – це сухий яр, балка з деревною рослинністю; характерний північно-степовий природно-територіальний комплекс рангу урочища; ліс, чагарник у степовому яру чи балці, байрачний ліс. Село *Байрак* знаходиться біля витоків річки Лозова; нижче за течією на відстані 2 км розташоване село Лозово-Грушеве. Річка в цьому місці пересихає, на ній зроблено кілька загат. Примикає до селища Першотравневе.

Після ліквідації Лебединського району 19 липня 2020 року село увійшло до Сумського району. Населення становить 63 осіб. Орган місцевого самоврядування – Михайлівська сільська рада.

Будилка засноване у 1630-х роках селянами-утікачами з Правобережної України. Назване від однойменної річки Будилка. Інша версія – у селі є спиртовий завод, який збудував у свій час пан Яків Кучеров. Підприємство подавало гудки для своїх робітників – будило на роботу. Від цього слова і назва села Будилка.

Василівка заснована у 1680-х роках. Існує легенда про переселенців із Правобережжя, які під час колонізації Слобожанщини поселилися на берегах річки Грунь. Серед них був багатий козак Василь, за ім'ям якого й був названий хутір.

Колишній **хутір Хорол** (біля Василівки). На південному сході від хутора було підвищення-вододіл річки Грунь, в честь неї і назване село. **Хутір Тирло** названий від слова *«тирлувати»*, випасати худобу, зганяти в одну череду.

Хутір Руське, яке знаходилось на межі Лебединського і Недригалівського районів, існувало до 1975 року. Заселений він був вихідцями із Росії двома багатодітними родинами: Товстолиткіним і Коржовим. Від країни походження переселенців походить і назва села.

Ворожба – центр сільської Ради. Розташоване на берегах р. Псел. Ворожба має декілька версій походження. Перша походить від однойменної річки Ворожби. Друга указує на те, що в долині річки, там де були млини, жив дід-ворожбит (ворожка) – від цього і назва села. І третя версія – сюди переселилися люди із Великої Ворожби (колишній Білопільський район) і назвали поселення Малою Ворожбою.

Калюжне – село, центр сільської Ради, знаходиться в 13 км від Лебедина. Населення – 364 людини. Сільраді підпорядковані села **Вершина, Груньки, Гудимівка, Забуги, Іщенки, Корчани, Ляшки,**

Радчуки, Топчії, Тригуби і Черемухівка. Перші згадки про Калюжне відносяться до першої половини XVIII ст. Першими поселенцями була родина Калюжних – від них і назва села. **Хутір Гудимівка** названий на честь першого пана Гудима. Село **Забуги** названо відповідно діалогу неназваних осіб із першим поселенцем, якого запитали: *«Звідки ти?»*. Той відповів: *«Я із-за Буга (річки)»*.

Катеринівка – село, центр сільської Ради. Розташоване в 35 км від Лебедина. Населення – 576 чоловік. Сільраді підпорядковані села Великі Луки, Верхнє, Грунь, Жовтневе, Олексіївка. Село відоме з другої половини XVII ст. У 1774 р. у Катеринівці та Груні сталися селянські хвилювання. Існує легенда (можливо це й правда), що ніби цариця Катерина II виселяла на цей шматок дикого поля непокірних селян. Тому й село називається Катеринівка.

Курган знаходиться на правому березі річки Псел, за 10 км від Лебедина. Річка в цьому місці звивиста, утворює лимани, стариці і заболочені озера. Село Курган до 1949 року називалося Курган-Озак. Така назва походить, як свідчать перекази, від куполоподібної гори Курган в центрі села та від Озачка – окраїни села. Жителі села із покоління в покоління передають легенду про походження назви Азак. Хан Асу (Асак) підійшов з ордою до поселення, що біля сучасного Озачка. Отаборився на місці сучасної Поляни (об'їздна дорога та вулиця, що примикає до неї в селі Курган) біля броду через річку Псел. Оточив поселення і став брати його штурмом. Захисники городища захищалися відчайдушно. Вони відбили навалу кочівників, самого хана вбили в бою. З того часу поселення і місцевість, де воно розташовувалося, стали називати Асак (Азак), а місцевість за дві версти від городища, де був табір кочівників – від слова *«поле»* – Полянь. Пізніше під горою виник Курган (тюркською мовою *«Кур»* – гора, а хан (ган) –велика).

Межирич – розташоване у північній частині Лебединського району за 40 км на південь від міста Суми і на 15 км від залізничної станції Лебединська. У селі знаходиться центр сільради, до складу якої входить і село Гостробури. Нині село Гостробури – не жилий населений пункт. Межиріч належить до найстаріших поселень Слобідської України. Село назване так тому, що розташоване між річками Псел і Олешня [16; 17]. Воно засноване на місці стародавнього Городецького городища у 1642 році українськими козаками – вихідцями з Правобережжя. За народними переказами, першими поселенцями вважаються Онуфрій Супрун, його два сини і брат, за походженням з

Волині. Прибувши на нове *«дике»*, незнайоме місце, козаки рубали ліс, орали поле, будували житла… Їх руками була збудована дерево-земляна фортеця.

З формуванням у 1653 році [1] Сумського слобідського козацького полку Межиріч став сотенним містом. Першим сотником був І. Ю. Штепа. До 1712 року у фортеці постійно перебував гарнізон. Козаки охороняли південні кордони Російської держави від грабіжницьких нападів кримських і ногайських татар. Межиріцька сотня у складі Сумського полку брала участь у Північній війні 1700–1721 рр. [16; 17]. У другій половині XVIII столітті Межиріч являв собою досить великий населений пункт.

Михайлівка – село, центр сільської Ради, розташоване по обох берегах Псла, у 10 км від Лебедина. Населення – 1867 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Байрак, Кринички, Парфили, Першотравневе, Степне і Шумили. Михайлівка заснована у 1675 р. Племінником гетьмана Івана Самойловича Михайлом Самойловичем; саме від його імені і пішла назва села.

Пристайлове – центр сільської Ради. Знаходиться на правому березі р. Псел, за 12 км від районного центру. Сільській раді під порядковані села Барабашівка, Горки, Маськи і Шевченкове. Пристайлове засноване в 1650-х роках переселенцями із Придніпров'я. Назва походить від слова *«пристават и»*. У свої часи козаки, пропливаючи на своїх човнах по р. Псел, приставали до берегів і поселялися.

Червлене – центр сільської ради, розташоване на правому березі річки Псел, за 8 км від районного центру. Це одне із старовинних поселень на північний захід від міста Лебедина. Історичні дані про нього скупі. Відомо, що в XVII–XVIII ст. с. Червлене входило до складу Слобідської України. За архівними даними, його заснував у 1652 році лебединський сотник Татарчук. У той час територія Червленого відносилася до Лебединської сотні Сумського слобідського козацького полку. Назва села походить від названих в народі Червленівських гір. Вони знають свою давню історію і кожна з них – свою назву, ділять село на декілька частин. За іншою версією, Червлене походить від назви озера Черне, що за переказами знаходилося саме в районі провулку Гладкого.

[1] Редколегія збірника не поділяє позиції автора стосовно дати створення Сумського слобідського козацького полку. У сучасній українській історіографії процес оформлення регіменту відносять до 1658–1659 рр.

Штепівка заснована у 1670 р. селянами з Правобережної України, які втікали від польсько-шляхетського феодального гніту. Спочатку поселення називалось слободою Степівкою (від слова *«степ»*). Згодом назву отримало від прізвища сотника Сумського полку І. Ю. Штепи, якому цар у 1670 році надав землю між річками Псел і Сула.

У 1654 р. переселенці із Правобережжя заснували слободу **Лебедин**, назва якої походить від однойменного озера, що знаходиться поблизу, або ж походить від назви однойменного села на Черкащині чи Київщині, звідки прийшли переселенці.

Розглянемо найголовніші вулиці міста Лебедина.

Будильська

Вулиць із адресним напрямком у Лебедині зовсім небагато, їх можна перелічити на пальцях руки. Одна з них - Будильська, яка бере початок від автостанції та міського базару і закінчується котеджами біля мальовничого озера Лебедин, простягнувшись майже на 7 кілометрів. Протягом ряду років Будильській таланило у багатьох відношеннях. Своїм напрямком вона вписалася в одну із важливих доріг республіканського значення Суми–Полтава. Непролазну її піщугу на околиці міста замостили гранітною бруківкою. Це було наприкінці 1960-х років. А ще раніше, у передвоєнних 1930-х роках, болотисту частину важливої магістралі довелося вимощувати щебенем зірваного у центрі міста Свято-Успенського собору, який не зміг протистояти атеїстично-руйнівному натиску епохи.

Вулиця Героїв Майдану

Ще до революції називали її Сумською, а її продовження – в сторону Сум, на той час такого ж повітового містечка, як і Лебедин, – Верхньою Сумською. Патріотично налаштовані лебединці біля медичного училища поставили гранітну плиту з написом *«В честь бійців Героїв Небесної сотні і учасників революції Гідності» ВО «Свобода»»*. Жителі міста Лебедина активно підтримали учасників революційних подій на Майдані 2013–2014 рр. 26 лютого 2014 р. на 45-й сесії Лебединської міської ради вулицю Карла Маркса перейменовано на Героїв Майдану.

На вулиці знаходиться поштамт – своєрідний географічний центр Лебедина, від якого визначається відстань у всі сторони міста. Саме з цієї вулиці тутешні гіди і починають екскурсії для прибулих туристів.

Таємниці Соборної площі – Інтернаціональної

Карколомні події 1917 року, що відбулися у передреволюційному Петербурзі, знайшли свій відголосок і в провінційному Лебедині. 1 квітня за старим стилем у містечку почала щодня виходити повітова газета *«Лебединские известия»*, яку видавала земська управа. У ній подибаємо інформацію про першотравневу демонстрацію у Лебедині, що відбулася на Соборній, а тепер Інтернаціональній площі міста. Ось один рядок із неї: *«Попереду колони несли портрет Т. Г. Шевченка, над яким майорів жовто-блакитний прапор із закликом «Хай живе вільна і незалежна Україна»»*. А поряд височів старовинний Свято-Успенський собор, зведений у кінці XVIII століття. Його красою захоплювалися і малювали видатні художники України Сергій Васильківський та наш земляк Василь Кричевський. Його ж краса у стилі українського бароко і погубила перлини монументального мистецтва. Із середини 1930-х років минулого століття почалася підготовка до відзначення осінніх подій 1917 року у Петербурзі. Їх прагнули ознаменувати всілякими феєрверками і закладенням вибухівки у підмурки храмів та монастирів, як співається в *«Інтернаціоналі»*. Тоді професія піротехніка ставилася вище за професію будівельника. Майстерність першої полягала у тому, щоб підкладена під храм вибухівка не завдала шкоди сусіднім будовам. У розкладеному на площі багатті горіли старовинні ікони і церковні книги. З ікон попередньо здирали золоті оклади, із книг – срібні застіжки. У державну казну передали церковне золото і срібло.

Головні свята міста проходять на цій площі.

Імені партизанського командира Карпова

Україна щороку відзначає День партизанської слави. А історія Лебедина і багатьох сіл району тісно пов’язана з місцевими месниками; їхні імена залишилися у назвах вулиць, у пам’ятних знаках. Свого часу одну з центральних вулиць Лебедина – Замкову – нарекли іменем командира партизанського загону Кіндрата Григоровича Карпова. Місцевим старожилам і краєзнавцям шкода було колишньої старовинної назви цієї вулиці.

Легенди старого Лебедина розповідали, що у сиву давнину уздовж берегів річки Вільшанки у цьому місці був насипаний великий земляний вал. На тому місці, де річка повертала ліворуч, козаки сотенного містечка звели фортецю, яку згодом нарекли замком, який допомагав їм відбиватися від навали кочівників, а згодом і давати відсіч своїм поневолювачам, які у XVIII столітті зруйнували козацьку

Січ на Дніпрі, козацькі монастирі, щоб разом з ними *«викурити»* мужицьку мову *«малоросійського наріччя»*. Тому, замінивши імпозантну назву старовинної вулиці, місцеві архітектори розправилися і з назвою Замкового провулку, що виходив уздовж річки на лужок, і нарекли його Набережним.

Народився К. Г. Карпов у 1898 році у с. Будилка. Старанно навчався у школі, мав красивий каліграфічний почерк. З юних років став писарем Будильської волості, згодом секретарем районного суду, далі працював у виконавчій службі міської ради. Завідував міськкомунгоспом, відав житлофондом. У 1940 р. його обрали головою міськради, а у вересні 1941 р. призначили командиром партизанського загону № 1 з дислокацією у Гарбузівському лісі. Завчасно там вирили землянку, завезли необхідне продовольство. Одержали польські гвинтівки з патронами. На свято Жовтня на Маловисторопській комендатурі і Великовисторопській сільраді вночі підняли червоні прапори, а в селах розклеїли перші партизанські листівки з одержаним через партизанський радіоприймач зведенням від Радянського інформбюро про першу перемогу радянських військ під Москвою.

Площа Волі

У старовину люди називали її просто Майданом. Нову назву – площа Волі – Майдан одержав у 1920-х роках.

У пору солом'яних покрівель ще у середині XIX ст. місто страждало від частих пожеж. Солом'яні покрівлі призводили до того, що вогонь пожирав цілі квартали міста. Саме в цей час після зведення Вознесенської церкви житлові будинки навколо храму утвердили обриси майбутнього Майдану. Як свідчить довоєнний краєзнавець Іван Рожевецький, значну частину болотистого плацу засадили парком, щоб створити місце відпочинку для мешканців міста. Цю ініціативу подав повітовий справник Іван Миколайович Писаревський, який запам'ятався багатьом лебединцям своїм улюбленим заняттям – саджати у холод на воду і хліб волосних старшин і писарів за найменшу провину. Через 26 років дерева міського парку вирубали. Часто тут збиралися всі лебединські ярмарки, а влітку площа служила плацом для військових навчань Брянського і Севського піхотних полків 9-ї дивізії, розквартированих у Лебедині після Кримської війни.

Вулиця Леніна

У кожному обласному центрі центральні, найбільш упорядковані вулиці свого часу нарекли іменами Леніна і Сталіна. Багатьом райцентрам така розкіш певний час не дозволялася, щоб своєю

вуличною жалюгідністю не принизити великих імен. Тільки у 1965 році з ініціативи першого секретаря райкому партії Д. Ю. Ільїна вулицю Охтирську перейменували у вулицю Леніна, хоча вождь світового пролетаріату ніколи не був ні у Лебедині, ні в Україні. Тодішній голова міськради В. П. Устенко журився, що міськрада поспішила з перейменуванням Охтирської. Вона розтяглася на 3,5 км.

Візитна картка Лебедина – вул. Сумська

До революції вона була куценькою і називалася Верхня Сумська. А Сумською тоді називалася теперішня вулиця Героїв Майдану. На вулиці розташовані багатоповерхові будинки, магазини, завод *«Укртранспневматика»*, дитячий садок *«Чайка»*, міський відділ освіти, стадіон, ЗОШ № 7, райдержадміністрація, військовий комісаріат. На цій вулиці знаходяться святі місця: Мироносне кладовище, в парку *«Пам'ятний знак – голодомор – 1932–1933 рр.»*, козацька могила, на плиті якої викарбувано *«Славним козакам – борцям за волю України 1708–1709 рр. Пам'ять про вас довічна… від вдячних нащадків»*.

Покрівська

Ще на початку 1930-х років на знак дружби з Німеччиною цю вулицю нарекли іменем Рози Люксембург – відомої революціонерки і компартійної діячки Німеччини, а щоб *«німкеня»* не сумувала у чужому Лебедині, переінакшили заодно і сусідній козацький провулок, охрестивши його іменем сподвижника Рози – Карла Лібкнехта. У війну, коли ворог окупував Лебедин, земляки Рози і Карла позривали і спалили дощечки з новоявленими іменами, а після війни про Карла забули, а Розу шанують і зараз, бо у неї красиве, наче квітка, ім'я. Стару вуличну назву знають усі, а хто така Роза, так і не дізнались.

Подібних чудес із вуличними назвами у Лебедині багато. Хтось надто квапився викорінити не тільки козацькі полки, а й старовинні назви вулиць, мешканці яких у всі роки вдосконалювали промисли, щоб якось вижити. По-своєму виживала і Покрівська. Колись тут розвивалися ковальські, теслярські, столярні, дігтярні галузі, шитво і бджільництво. Шили красиві кожухи і широкі пояси, гаптували чоловічі, жіночі сорочки, пряли, ткали і вибілювали на берегах Вільшанки полотно, розводили худобу, майстрували сани, вози, гнули дуги і обіддя коліс, розвивали візничий промисел і торгівлю. Набирала темпів і переробна галузь – будували круподерні, водяні і вітрові млини, один із яких, триповерховий млин промисловця Таранушенка, був паровим. Його спорудили неподалік від вулиці Покрівської. Одначе завдяки конкурентам він швидко збанкрутів. Вулиця Покрівська з'єднує

центр міста з його околичним лісом, яким пишаються всі лебединці, а жителі Покрівського мікрорайону особливо. Тут на вулиці знаходиться й реставрована Покрівська церква. У честь Покрови Пресвятої Богородиці і названа вулиця.

Кобижча

Це одна з найстаріших і найдовших вулиць Лебедина. Назву її привезли переселенці з Черкащини, які заснували Лебедин на початку 1650-х років, за іншою версією – назва походить від українського, музичного інструменту – кобзи.

Місцеві жителі пов'язують виникнення назви з перебуванням тут Петра І. Насправді це не так. Назва прийшла до нас з сивої давнини., бо Кобижча – топонім, який дозволяє заглянути в часи язичеські. Він походить від слова *«коб»*, яке знову прийшло на пам'ять у зв'язку з поширенням у пресі матеріалів про ясновидців та знахарів [14].

Коби (кобники) – їхні віддалені у часі попередники. Що вражає – топоніміка теперішньої Сумщини і взагалі колишньої Сіверянщини досить явно вказує на поширеність такого явища у давнину. Згадки про кобів і споріднених з ними за характером діяльності волхвів та ворожбитів збереглися в назвах сіл та вулиць на Сумщині: с. Волфине (Волхвине), с. Ворожба колишнього Лебединського району, м. Ворожба колишнього Білопільського району, вул. Кобижча у Межирічі тощо.

Чаклування-коблення було поширене по всій Київській Русі. Про існування в минулому екстрасенсів нагадують українські прізвища Коб (у запорізькому війську був козак Павло Коб) та Кобів (в Україні знають талановитого перекладача з латинської Йосипа Кобіва). Якщо вивчати праслов'янський лексичний фонд, то можна дізнатися, що коби і коблення існували ще за праслов'янської єдності, коли всі слов'яни мали одну мову. Звідси – *«коба»*, *«кобник»* у болгар, *«коб»*, *«кобник»* у сербів та хорватів, *«кобнити»* у словен [14].

Коби у сприйнятті наших перших літописних предків, сіверян, – це провидці, пророки, знахарі. Вони з тих, хто в давнину осягнув науку зцілення людського духу й тіла, передбачення подій, наблизились до знання найпотаємніших законів Всесвіту і природи. Часто вони передбачали майбутє, спостерігаючи політ птахів, слухаючи їх крик.

Отже, вулиця Кобижча доносить до нас пам'ять про язичеські часи, про кобів. Тут вони колись жили.

Традиція знахарства живе в місті Лебедині понині. Тисячі хворих з багатьох куточків країни приїздили лікуватися до народного зцілителя Василя Йосиповича Корчана – діда Корчана, як називали між людьми. Тепер його справу продовжує Костянтин Борисович Кульомза [14].

Будь-який топонім є слово або словосполучення. Слово – явище культурно-історичне. Варто згадати слова К. Ушинського: *«Природа країни, історія країни й народу, відтворюючись в душі, виражається в слові. Люди зникли, але слово, створене ними, залишилось у безсмертній скарбниці мови»*.

Отже, топоніміка Лебединщини формувалася протягом тривалого часу як багатошарове, рухоме утворення, що відображає різноманітні потреби мешканців в ідентифікації тих чи інших об'єктів. Народна топоніміка Лебедина та його околиць представлена великою кількістю назв. Вони існують паралельно з офіційними, маючи безпосередній вплив одна на одну. Народні назви також використовують для уточнення розташування певних об'єктів.

Інформацію про походження географічних назв об'єктів можна використовувати на уроках історії, географії та у позакласній роботі. У здобувачів освіти розвивається пізнавальний інтерес до історії рідного краю._Вивчення культури рідного краю сприяє духовному піднесенню молоді, вчить шанувати минуле, без якого немає тієї стежки, яка веде до храму майбутнього, виховуються патріотичні почуття.

У подальших дослідженнях слід відстежити, як пов'язані питання народної топоніміки з проблемами краєзнавства та вітчизняної історії.

Список використаних джерел та літератури

1. Беценко Т. П. Закономірності назовництва в топоніміці. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2016. Вип. 21. С. 208–210.
2. Беценко Т. П. Лінгвістичне краєзнавство. Походження географічних назв Сумщини. Суми: Мрія-1, 2015. 180 с.
3. Купач Т. Г., Верес К. О. Прикладні аспекти топонімічних досліджень в краєзнавстві. *Наукові праці НУХТ*. 2012. № 47. С. 138–144.
4. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов М.: Мысль, 1984. 653 с.
5. Лучик В. В. Топоніміка. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Toponimika.
6. Пежинська О. М. Аспекти методології ономастичних досліджень. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2019. Т. 30 (69), № 2. Ч. 1. С. 161–165.
7. Смолицкая Г. П. Занимательная топонимика. К.: Просвещение, 1990. 127 с.
8. Таранова Н. Основні етапи розвитку топонімії як науки. *Наукові записки Тернопільського НПУ імені В. Гнатюка. Серія: Географія.* 2006. № 2.
9. Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. К.: Знання, 1998. 380 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область / Ред. кол. тома: Макухін І. Я. (гол. редкол.), Гриченко І. Т. (заст. гол. редкол.), Долгін Г. С., Калітаєв К. Г., Кафтарян С. М., Козирєв П. В., Косяк О. О., Малкієль С. В., Підопригора А. Я., Полохов В. М., Сахарова Н. Ф. (відп. секр. редкол.), Скрипник В. Д.,Ступак Ю. П. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.

11. Імені партизанського командира. *Життя Лебединщини*. 2005, 21 вересня.
12. Дудченко В. Г. Вулицями рідного міста (Лебедин на межі тисячоліть). Суми: ПКП «Еллада S» , 2012. 205 с.
13. Ткаченко Б. Лебедія: Історичні нариси в двох книгах. Книга перша. Суми: Слобожанщина, 2000. 428 с.
14. Про походження назви вулиці Кобижча у м. Лебедині Сумської області та значення топоніміки у патріотичному вихованні учнів. *Патріотичне виховання школярів та студентів у позакласній краєзнавчій суспільно-корисній діяльності (на матеріалах охорони і вивчення пам'яток історії і культури)* / СДПІ ім. А.С. Макаренка та ін. Суми, 1992. С. 35–36.
15. Таємниці Соборної площі. *Життя Лебединщини*. 2005, 14 грудня.
16. Історична довідка. – Межирицька сільська рада. URL: http://mezhyricka.rada.arhiv.org.ua/istorichna-dovidka-17-49-50-07-05-2018/.
17. Межиріч, Лебединський район, Сумська область – Історія… URL: http://ukrssr.com.ua/sumska/lebedinskiy/mezhirich-lebedinskiy-rayon-sumska-oblast.

Кулик Лариса Юріївна
науковий співробітник відділу фондів,
Ніжинський краєзнавчий музей ім. Івана Спаського

КОМУНІКАТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ СВІТЛИН ЯК ЗАСОБУ ТРАНСЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ЩОДО ІСТОРІЇ ЖІНОЧОГО МОДЕЛЬНОГО ВБРАННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В НІЖИНІ

У культурному просторі сфера моди є тим унікальним сегментом, дослідження якого дає можливість історикам простежити взаємодію з ним економічних, соціальних, культурних і навіть політичних процесів за певний проміжок часу в конкретному суспільстві.

Починаючи з кінця XIX ст. з розвитком науки і техніки прискорюється темп життя. Наслідок цих процесів – швидка зміна модних уподобань. Перетнувши межу XX ст., людство переживало небачені раніше події. У 1900 р. в Парижі відбулася Всесвітня виставка, на якій були представлені роботи модельєрів; цього ж року парижани відвідують Олімпійські ігри, в програмі яких з'являються крокет та поло. У 1901 р. Ежен Холандер уперше проводив операцію по видаленню зморшок, а в 1902 р. відкрився Будинок моди *«Дреколь»*, а в Сполучених Штатах сконструювали електричні пилососи. Карл Нестле в 1908 р. виготовив перші штучні вії. Життя в світі вирувало. Нове століття принесло іншу естетику й в модне вбрання [9].

Початок XX століття в Україні – це період модерну не лише в мистецтві або архітектурі, але й в моделюванні одягу, для якого характерне тяжіння до рослинних орнаментів та природних форм.

Модерн символізував собою перехід до нової сучасної історії, до нових правил і нарядів, які втратили свою надмірну ошатність і масивність, ставши більш зручними [13]. Звичайно, найбільші українські міста того періоду (Київ, Харків, Львів) не претендували на звання столиць світової моди. Паризькі кутюр'є вже давно тримали лідируючи позиції в цій сфері [14]. Важливо, що цікавість до модних тенденцій і новинок була притаманна городянам багатьох регіонів України того періоду. І місто Ніжин не ставав виключенням, про що свідчать чисельні світлини, що зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею. Саме завдяки їм можна простежити інтерес ніжинських панянок до модних віянь.

На початку ХХ ст. у місті не було текстильних і швейних фабрик. Чисельні кравці і кравчині виконували індивідуальні замовлення на пошиття одягу. Існувало всього одне велике ательє на Гоголівській вулиці, яке належало Менделю Тарнопольському [12, с. 56]. Воно могло запропонувати для пошиття тканину вітчизняного і закордонного виробництва. У місті також були майстерні й магазини капелюшків, шапок, виробів з каракулю. Наймодніші кашкети й капелюшки можна було придбати в Києві. Валянки та фетрові дамські боти привозились з Росії.

Світлини цього періоду свідчать, що жіночий одяг чітко регламентувався, як того потребував етикет. Ніжинки мали можливість замовити одяг для прогулянок або вечірок, для подорожі або домашнього користування [12, с. 57].

Усі моделі до 1910 р. будувались за точними параметрами фігури. І взагалі, навчання конструювання швейних виробів тоді розпочиналось з вивчення будови тіла. Жіноче вбрання мало корсет для сильного стягування талії, поверх нього одягалась сукня. Випукла грудна частина, оздоблений ліф, закрита шия і дзвоноподібна спідниця з треном формували загальний силует сукні [8]. Рукава спочатку були дуже довгими й гладкими, потім їх почали розширяти нижче ліктя і призбирувати біля манжету [15]. Приблизно в 1905 р. широкий верхній рукав повернувся в моду, про що свідчать і світлини ніжинських красунь цього періоду[1; 2]. Спідниці кроїлися таким чином, щоб спереду вони доходили до землі, а позаду залишалось декілька дюймів шлейфу. Повсякденні спідниці вже в 1905 р. були однакової довжини по всьому колу, ледь торкаючись полу або підйому ноги [10]. А от лінію з'єднання ліфа зі спідницею прикрашав задрапірований корсаж або пояс з мисом спереду [1].

Узагалі жіночий костюм поступово почав звільнятися від складних елементів. Частина жінок перестала використовувати жорсткий корсет, пропагуючи *«реформаторську»* течію в моді, тим більше, що медики того часу не переставали переконувати суспільство в тому, що він негативно впливає на жіночий організм [9]. Таку моду активно пропагували актриси, громадські діячки, мисткині.

Видатна актриса Марія Заньковецька, яка мала в Ніжині власний будинок і часто сюди приїздила, відображена на фото того періоду в англійській блузі і не широкій спідниці [6]. Подібну блузу шили з мусліну, вуалі або мережива. Поєднували її також з жакетом або піджаком [4].

Популярність набули цільнокроєні сукні. Ліф і спідниця кроїлися разом з поздовжніми швами [5]. Також простими по формі були муслінові сукні. Утім зберігалася характерна особливість модерну – декор, тематика якого була пов'язана з природою. Тому їх прикрашали вишивкою, аплікацією, шнуром, зображаючи при цьому квіти, листя або водорості, робили вставки з мережива [2]. На фото з фондів музею можна побачити ніжинських дам у вечірньому вбранні. Такі сукні мали кругле, квадратне або V-образне декольте. Прозорі тканини, мереживо, відкриті плечі – все це робило одяг особливо привабливим [3].

Від 1900–1910 рр. мода часто змінювалась. Наприклад, жакети могли бути як однобортними, так і двобортними, прямі, в формі болеро, які ледь доходили до талії, з баскою або прилеглі по стегнах. З появою прямих спідниць в 1910 р. жакети стали довшими, часто з закругленими лацканами, трохи нижче талії була застібка за допомогою ґудзика.

У прохолодні й холодні сезони жінки носили різноманітні пелерини, манто, каракулеві горжетки. А от завдяки популяризації колекції верхнього одягу французького модельєра Поля Пуаре в жіночому гардеробі з'явилося пальто, яке раніше носили лише чоловіки. Прикрашене хутром по коміру, воно миттєво набуло популярності в Європі [7]. Ніжинські світлини початку XX століття відобразили прихильність жінок різного віку до подібного одягу. На фото можна бачити пані та панянок, вдягнених у пальто з великим хутровим коміром, дехто з них тримає в руках муфту з хутра [8]. Подібний верхній одяг можна було замовити не лише у місцевого кравця або кравчині. В ательє Тарновського шили таке пальто з високоякісного англійського драпу, який дуже високо цінувався тоді [12].

Велику популярність взимку мали муфти – елемент одягу у вигляді пустотілого циліндру з хутра або міцної тканини, в який ховали руки. Відомі вони були ще в XV столітті в Італії, а до нас потрапили завдяки Петру І, який привіз моду на цікавий виріб з Голландії. Деякі муфти мали довгі мотузочки, щоб вішати аксесуар на шию. Різноманіття цих виробів було величезним, вони могли бути розкішно прикрашені і декоровані. Таки муфти, звичайно, мали в своєму гардеробі багаті пані та панянки. Зазвичай, жінкам достатньо було мати аксесуар, пошитий з якісного хутра [4].

Але справжньою окрасою жіночого гардеробу на початку XX століття були капелюшки. Великі за розміром виготовлялись з оксамиту, атласу або соломки. Прикрашались штучними квітами, пір'ям, мереживом і стрічками [13]. По якості капелюха можна було судити про соціальний стан жінки.

Сучасний, а головне – модний жіночий гардероб на початку XX століття складався з великої кількості суконь, жакетів, костюмів, блуз, ранкового вбрання, парасольок від сонця, віял, рукавичок, одягу для післяобідніх візитів, подорожей в автомобілі або кареті, для обідніх та вечірніх прийомів.

Завдяки фабрикантам на ринку протягом 1905–1906 рр. з'явився великий вибір тканин: картата тканина для костюмів, смугастий шовк, оксамит, тафта. Фасони вбрання зберігали доволі простий крій, ошатні сукні прикрашалися мереживом або гіпюром. Багато робилося обробок бантиками з чорного оксамиту, як на спідницях, так і на ліфах суконь. Для вечірнього вбрання використовували тюль усіх кольорів, різноманітне мереживо для пишних рукавів [13]. Усе більше в моду входили спідниці під назвою тротер, в яких пані та панянки прогулювалися вдень. Така спідниця мала складки, до неї одягався фантазійний жакет з баскою з відкладним коміром, рукава залишалися доволі вузькими. Також було багато цікавих теплих жакетів, просторих, з баскою, з відворотами і кишеньковими лацканами.

Звичайно, щоб постійно бути в тренді жінки цікавились журналами мод, які виступали на той момент єдиними трансляторами модних тенденцій у світі. Великою популярністю користувався журнал *«Парижская мода»*. Він містив модні викрійки і виходив 12 разів на рік. Інший популярний журнал – *«Вестник моды»* – видавався в Санкт-Петербурзі у 1885–1918 рр. [15]. Видання містили в собі модні хлюстрації, статті про моду та інше. У 1905 р. в Російській імперії виходив журнал мод *«ВОРТ»*, кожний з яких демонстрував більш, ніж 500 моделей дамських та дитячих суконь, жіночої білизни та інших речей.

Але з чисельними змінами у суспільстві, коли науково-технічний прогрес почав активно втручатися і впливати майже на всі сфери життя, недостатньо розглядати моду як прояв особистого смаку і наслідування певним модним уподобанням. Мода – це не тільки мистецтво, навіть в самих несподіваних своїх формах. Мода – це велике соціальне явище, в дослідженні якого може бути важливим будь-який артефакт минулого.

Список використаних джерел та літератури

1. Ніжинський краєзнавчий музей ім. Івана Спаського (НКМ ім. І. Спаського), НДФ 2-400/6.
2. НКМ ім. І. Спаського, НДФ 2-400/7.
3. НКМ ім. І. Спаського, НДФ 2-400/10.
4. НКМ ім. І. Спаського, НДФ 2-400/12.
5. НКМ ім. І. Спаського, НДФ 2-400/14.
6. НКМ ім. І. Спаського, НДФ 2-400/16.
7. НКМ ім. І. Спаського, НДФ 2-400/18.
8. НКМ ім. І. Спаського НДФ 2-400/ 20.
9. Буровик К. А. Родословная вещей. М.: Знание, 1991. 232 с.
10. Зайцев В. Такая изменчивая мода. М.: Молодая гвардия, 1983. 206 с.
11. Кащенко О. Д., Козлова Т. В. Покупателю об одежде и моде. М.: Экономика, 1986. 159 с.
12. Лазаренко О. М. Спогади про Ніжин. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2015. 152 с.
13. Мерцалова М. Н. История костюма. М.: Искусство, 1972. 197 с.
14. Пармон Ф. М. Композиция костюма. М.: Легпромбытиздат, 1985. 264 с.
15. Спутник женщины: настольная книга для женщин / под ред. Н. А. Лухмановой. СПб.: Паровая типо-литогр. М. Розеноер, 1898. 281 с.

Сорокін Андрій Анатолійович

аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук гуманітарно-педагогічного факультету, Національний університет біоресурсів і природокористування України

ВИСВІТЛЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ РАД М. КИЄВА І (XXI) СКЛИКАННЯ У ПРАЦЯХ З ІСТОРІЇ РАЙОНІВ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

В контексті дослідження діяльності місцевих Рад народних депутатів м. Києва І (XXI) скликання актуальності набуває аналіз її історіографії [14, с. 83], складовою якої слугують праці з історії районів столичного міста як його адміністративно-територіальних одиниць.

Мета доповіді – узагальнити значення праць з історії адміністративно-територіальних районів м. Києва для висвітлення історії місцевих Рад народних депутатів І (XXI) скликання, що існували на його території.

1998 р. була опублікована праця С. Вакулишина *«Тисяча років Ленінградського району м. Києва»*, в якій було подано хроніку подій у вказаному районі, зокрема за 1990–1991 рр. [4, с. 22], проте в ній не було згадано про віхи історії Київської міської та Ленінградської районної Рад народних депутатів названого вище скликання. Аналогічна ситуація простежувалася і в наступній роботі дослідника *«Святошинський район столиці: посібник з місцевої історії»* [5, с. 85–87].

Вже 2000 р. вийшла праця до 25-річчя Мінського району, де, щоправда без відповідних посилань, повідомлялося про керівних осіб Київміськради і райрад I (XXI) скликання, в тому числі про голову Мінської райради у 1990–1991 рр. С. Вегеру [1, с. 47], першого заступника голови Мінського райвиконкому і Представника Президента України у Мінському районі В. Кириченка [1, с. 49], секретаря Мінського райвиконкому до 1992 р. О. Дещенко [1, с. 49], першого заступника голови Мінського райвиконкому до 1992 р. А. Муховикова [1, с. 50], заступника голови Мінського райвиконкому впродовж 1988–1991 рр.

Т. Савичеву [1, с. 50], заступника голови Мінського райвиконкому в 1989–1993 рр. О. Поліщука [1, с. 50], заступника голови Мінської райради та голови районного фонду комунального майна В. Конопляного [1, с. 50], секретаря Мінської районної державної адміністрації у 1992–1994 рр. А. Суліму [1, с. 50], першого заступника голови Мінської райдержадміністрації Ю. Кугаткіна [1, с. 50], а також іншого заступника голови згаданої райдержадміністрації Ю. Царковського [1, с. 50].

На 2001 р. припадає видання праці Д. Стефановича *«Шулявка та Жовтневий район в історії Києва»*, в якій названо керівників Жовтневого району на початку 1990-х рр., зокрема голову Жовтневої районної Ради народних депутатів I (XXI) скликання та її виконавчого комітету впродовж 1990–1992 рр. В. Сторожука поряд із головою тієї ж райради в 1992–1994 рр. Ю. Дземою і Представником Президента України у названому районі впродовж 1992–1994 рр. М. Підмогильним [15, с. 213–214]. Варто зазначити, що в дослідженні використовувалися документи виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів [15, с. 205–206], проте у переліку керівників районної влади немає відповідних посилань [15, с. 213–214].

З дослідженням Д. Стефановича контрастує синхронний невеликий довідник з історії Печерського району [12], в якому є інформація лише про зміни меж означеного району до 2000-х рр. [12, с. 14].

В 2006 р. побачило світ видання з історії Деснянського району, в якому безпосередньо діяльності місцевих Рад м. Києва І (XXI) скликання стосується біографічна довідка стосовно голови Київміськвиконкому в 1990 р. М. Лаврухіна [7, с. 218]. Поряд з тим, в довіднику згадані епізоди, що можуть бути пов'язані з функціонуванням названих Рад, в тому числі вибори 1994 р. [7, с. 162] та окремі події в Деснянському районі впродовж 1990–1994 рр. [7, с. 50, 82, 97, 98–99, 104–105, 111, 136–137, 160–162, 204, 207, 211, 218]

У праці 2007 р. *«Серце Києва – Шевченківський район»* повідомлялося про зміни в адміністративно-територіальному устрої м. Києва впродовж 1980-х рр. [9, с. 11] та про зміну назви Ленінського району на Старокиївський у 1992 р. [9, с. 11]. Також у ній ретранслювалися факти про підняття синьо-жовтого прапора біля будинку Київміськради 24 липня 1990 р. [9, с. 115], *«Революцію на граніті»* у жовтні 1990 р. [9, с. 115] та знесення монумента на площі Жовтневої Революції після 24 серпня 1991 р. зі зміною її назви на Майдан Незалежності [9, с. 115]. Цікаво, що у виданні наводяться й окремі факти стосовно історії Шевченківського району початку 1990-х рр., зокрема створення в 1991 р. меморіалу в парку біля вул. Нагірної та Подільського узвозу на честь ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС [9, с. 112] і заснування в серпні 1993 р. Відкритого Акціонерного Товариства *«Україна»* [9, с. 151]. Окрім того, у виданні наявні довідкові дані про голів Шевченківської райради з 1937 по 2006 рр. та адреси розташування адміністративних споруд району [9, с. 129].

На наступний рік припала публікація дослідження про Святошинський район [14, с. 84], в якому фактично згадано лише про рішення Ленінградської райради І (XXI) скликання 1992 р. стосовно поновлення функціонування храму Живоносного Джерела [13, с. 302].

На початку 2010-х рр. вийшли наукові статті С. Архипової про історію адміністративно-територіального поділу столиці України [2; 3], проте щодо початку 1990-х рр. в них висвітлено лише окремі зміни в межах і назвах міських районів [2, с. 189; 3, с. 196].

У дослідженні 2013 р. з історії Солом'янського району М. Кальницький практично не наводив інформації про діяльність Київміськради чи райрад І (XXI) скликання в сучасних межах вказаного району [10, с. 14], проте згадав про розширення попереднього Солом'янському Жовтневого району напр. 1980-х рр. [10, с. 14].

2014 р. вийшов перший том роботи *«Дарниця: роки, події, люди»*. Стосовно межі 1980–1990-х рр. в ньому названо тогочасних керівних

осіб Дарницького району, зокрема як компартійних керівників [6, с. 220], так і керманичів Дарницької та Харківської районних Рад народних депутатів І (XXI) скликання: голову Дарницької райради в 1990–1992 рр. В. Кир'яна [6, с. 232], його наступника впродовж 1992–1994 рр. В. Садомова [6, с. 232], голову Харківської райради в 1990–1992 рр. І. Данькевича [6, с. 232], його наступника В. Братуся [6, с. 233], Представника Президента України в Харківському районі м. Києва М. Кирилюка [6, с. 232]. У виданні наведено відомості про спорудження в Дарницькому районі стоматологічної та дитячої поліклінік відповідно у 1991 та 1993 рр. [6, с. 221], а також про будівництво житла та нових станцій метрополітену на початку 1990-х рр. [6, с. 221–222]. У вміщених в книзі спогадах сучасників згадувалося також розгортання приватизації житла на початку 1990-х рр. [6, с. 524]. Цікаво, що в них йшлося і про специфіку виборчої кампанії 1990 р. на території Дарницького району [6, с. 540–541], зокрема про участь начальника районного управління внутрішніх справ В. Гвоздецького [6, с. 536, 540] у виборах одразу і до Верховної, і до Київської міської Ради народних депутатів І (XXI) скликання [6, с. 536, 540], а також про характеристики 4 обраних депутатів Київміськради вказаного скликання від Дарницького району [6, с. 540–541] та чисельність і посади працівників МВС у складі депутатського корпусу новообраної столичної міськради [6, с. 541].

Того ж року було опубліковано науково-популярне видання В. Гузія *«Опис землі Голосіївської»* [14, с. 84], в якому стосовно місцевих Рад народних депутатів початку 1990-х рр. було згадано факт підняття 13 червня 1991 р. синьо-жовтого прапора біля будинку Московської райради [14, с. 84].

У праці 2018 р. *«Наш Солом'янський район»* згадано факт започаткування будівництва у вересні 1993 р. *«Турецького містечка»* [19, с. 141] та зміну назви заводу *«Точелектроприлад»* на Акціонерне товариство *«Росток»* [19, с. 149]. Цікаво, що у виданні йдеться про історію скансену *«Мамаєва слобода»* [19, с. 152], в тому числі про заснування 1990 р. Центру народознавства *«Козак Мамай»* [19, с. 152] і, що важливо в контексті діяльності місцевих Рад народних депутатів м. Києва І (XXI) скликання, – про видання Київміськрадою в 1993 р. Державного акту № 000001 на право постійного користування землею [19, с. 152], проте стосовно останнього не згадано конкретний орган Київміськради і не вказано посилання на названий документ чи принаймні на газетну публікацію [19, с. 152].

У монографії 2019 р. *«Освячений Дніпром»* напряму не йдеться про історію означених Рад, проте наводяться окремі епізоди історії Дніпровського району на початку 1990-х рр., зокрема відкриття в 1990 р. Київського академічного театру драми і комедії [11, с. 169], зведення житлових будинків на межі 1980–1990-х рр. [11, с. 186], перетворення торгівельних комплексів в універсами на зламі 1980–1990-х рр. [11, с. 188], ремонт Петрівського залізничного моста впродовж 1990-х рр. [11, с. 193], економічну кризу названих років [11, с. 222, 241].

Слід також зауважити, що в синхронній статті А. Ийслуу до 50-річчя Дніпровського району не йшлося про його історію в 1990-х рр. [8].

У надрукованій 2019 р. науково-популярній роботі києвознавців О. Михайлика та С. Широчина *«Невідомі периферії Києва. Солом'янський район»* також майже не наводиться відомостей стосовно діяльності органів місцевого самоврядування м. Києва на початку 1990-х рр., проте йдеться про окремі події названого періоду на території сучасного Солом'янського району. Так, у книзі згадано припинення на початку 1990-х рр. функціонування фонтана-охолоджувача біля архівного містечка на вул. Солом'янській [18, с. 61], спорудження чотирьох житлових будинків у 1992–1993 рр. [18, с. 62, 98], перейменування в 1992 р. Українського науково-дослідного ветеринарного інституту на Інститут ветеринарної медицини [18, с. 74], уточнено дату перейменування *«Точелектроприладу»* на *«Росток»* у грудні 1993 р. [18, с. 105] та наведено факт здачі в оренду з 1990-х рр. Палацу культури названого підприємства [18, с. 115]. Також автори праці зробили наголос на долі кінотеатрів на початку 1990-х рр., зокрема розповіли про кризу в функціонуванні кінотеатру *«Зірка»* у першій половині названих років [18, с. 118], припинення роботи кінотеатру *«Супутник»* впродовж 1990-х рр. [18, с. 120–121], функціонування станом на 1991 р. одного із чотирьох літніх кінотеатрів *«Берізка»* [18, с. 122]. У книзі також йдеться про надання одному з житлових масивів назви *«Відрадний»* саме на початку 1990-х рр. [18, с. 127] і повторено твердження з попередньої книги про Солом'янський район щодо історії музею *«Мамаєва Слобода»* у 1990–1993 рр. [18, с. 127–128]. Серед використаних у дослідженні матеріалів було згадано документи Центрального державного кіно фото-фоноархіву України та Державного архіву м. Києва [18, с. 151], проте без конкретизації на рівні архівних справ.

У дослідженні вказаних дослідників тієї ж серії, *«Невідомі периферії Києва»*, про Голосіївський район також немає прямих згадок щодо діяльності місцевих Рад народних депутатів м. Києва I (XXI) скликання, проте наведено відомості про використання земель Голосіївської пустині для роботи господарських служб Української сільськогосподарської академії до 1993 р. і відродження місцевого скиту у названому році [16, с. 30–31], відновлення в 1992 р. Троїцької церкви з переданням її релігійній громаді Української Православної Церкви і функціонуванням в якості парафіяльного храму впродовж 1992–1994 рр. [16, с. 36], спорудження житлових будинків у 1991 р. [16, с. 66], перетворення пивоварного заводу на закрите акціонерне товариство в 1993 р. [16, с. 77], приватизацію Київської кондитерської фабрики ім. Карла Маркса впродовж 1990-х рр. [16, с. 80] і заводу *«Червоний гумовик»* у 1994 р. [16, с. 82], створення в тому ж році Національного центру Олександра Довженка [16, с. 85], повернення собору Св. Пантелеймона в травні 1990 р. релігійній громаді та створення у Феофанії в 1993 р. скиту Покровського монастиря [16, с. 92], знесення побудованої в 1910-х рр. будівлі Київської міської санітарної очищувальної станції на межі 1980–1990-х рр. [16, с. 98], спорудження в 1992 р. десятиповерхового житлового будинку серії КС в Корчуватому [16, с. 117], згаданий раніше демонтаж монументу Жовтневої революції в 1991 р. [16, с. 155], початок облаштування в 1993 р. меморіалу героям оборони Києва [16, с. 168], відкриття впродовж 1990-х рр. магазину в приміщенні музею на території селища Мотозагону [16, с. 171], появу 1990 р. трьох житлових будинків на вул. Теремківській [16, с. 191] і спорудження *«будинків-фракталів»* впродовж 1985–1990 рр. [16, с. 194], утворення Інституту агроекології і природокористування в 1992 р. [16, с. 235], перейменування Інституту бджільництва у квітні того ж року [16, с. 236], закриття кінотеатру *«Маяк»* впродовж 1990-х рр. [16, с. 263], кінотеатру *«Диск»* на початку названих років [16, с. 265] і кінотеатру *«Прогрес»* в 1992 р. [16, с. 266], функціонування кінотеатру *«Загреб»* у 1989–1996 рр. [16, с. 267], діяльність Будинку культури ім. Батюка до початку 1990-х рр. [16, с. 269]. Слід зауважити, що у праці про Голосіївський район автори не використовували документи міських та районних органів влади межі 1980–1990-х рр., синхронні матеріали громадських організацій та тогочасні друковані видання [16, с. 292–294].

У праці тих же дослідників про Святошинський район згадано про рішення Ленінградської районної Ради народних депутатів м. Києва I

(XXI) скликання від 24 березня 1992 р. стосовно передання Церкви Живоносного Джерела релігійній громаді [17, с. 17]. Окрім одиничного факту стосовно безпосередньої діяльності райради, у праці згадано знесення історичної забудови у Біличах впродовж 1989–1991 рр. [17, с. 41, 68, 176], облаштування храму Зачаття Іоанна Предтечі у 1990–1991 рр. [17, с. 42]. будівництво кількох будинків у Святошині та Біличах в 1990 та 1992–1994 рр. [17, с. 67–68], спорудження двох будинків на вул. Симиренка в 1991 р. [17, с. 158] і зведення десяти будинків в межах молодіжного житлового комплексу Ленінградського району в 1990–1992 рр. [17, с. 165], появу 13-го мікрорайону Біличів у 1993 р. [17, с. 167, 178] і розширення 8-го та 12-го мікрорайонів вказаного масиву на зламі 1980–1990-х рр. [17, с. 175], появу комплексу споруд наукового центру радіаційної медицини в 1990 р. [17, с. 204], кризове становище на заводі *«Електронмаш»* з 1990-х рр. [17, с. 215], приватизацію БХФЗ у 1993–1994 рр. [17, с. 218], суттєві труднощі початку 1990-х рр. в діяльності кінотеатрів *«Електрон»*, *«Лейпциг»* і літнього кінотеатру *«Кристал»* [17, с. 225–227], знесення на початку 1990-х рр. кінотеатру *«Юність»* [17, с. 229] і закриття 1992 р. кінотеатру *«Молодіжний»* [17, с. 228]. Специфіка використання джерел у праці про Святошинський район м. Києва тотожна такій у попередній праці [17, с. 230–231].

Таким чином, праці з історії районів столиці України, будучи науково-популярними або науковими історико-краєзнавчими дослідженнями з широкими хронологічними межами, за деякими винятками характеризуються фрагментарністю висвітлення формування та діяльності місцевих Рад м. Києва I (XXI) скликання, проте більшість названих праць містить факти з історії означених районів доби перебудови та перших років незалежності України, які потрібно перевіряти і враховувати у процесі провадження подальших наукових досліджень. Надалі ж актуальним є вивчення праць з історії інших адміністративно-територіальних одиниць України в контексті відображення в них історії України 1980–1990-х років, насамперед суспільно-політичних реалій вказаного періоду.

Список використаних джерел та літератури

1. 25 років Мінському району міста Києва: Нарис з історії Мінського району. К.: РВЦ «Вітер», 2000. 57 с.
2. Архипова С. Адміністративно-територіальні поділи Києва в XX ст. *Регіональна історія України.* 2010. Вип. 4. С. 177–190.
3. Архипова С. Стан адміністративно-територіального поділу Києва в 50–90-х рр. XX ст. *Регіональна історія України.* 2014. Вип. 8. С. 189–196.

4. Вакулишин С. (уклад.) Тисяча років Ленінградського району м. Києва: методичне видання. К.: Український центр духовної культури, 1998. 48 с.
5. Вакулишин С. Святошинський район столиці: [посібник з місцевої історії]. К.: б. в., 2004. 96 с.
6. Гузенко М. Г. (гол. ред.), Дорошек В. М. (упоряд.). Дарниця: роки, події, люди. У 3-х кн. Кн. 1. К.: Світогляд, 2014. 566 с.
7. Деснянський район: з глибини століть – у сьогодення: Довідково-інформаційне видання. К.: б. в., 2006. 244 с.
8. Ийслуу А. Е. Дніпровський район м. Києва в архівних документах (до 50-річчя створення). *Архіви України.* 2019. № 1. С. 139–149.
9. Кальницький М. Б., Півень Н. В., Пилипишин В. П. (гол. ред.). Серце Києва – Шевченківський район. К.: «Друкарня Діапринт», 2007. 168 с., з іл.
10. Кальницький М. Солом'янський район міста Києва: вчора, сьогодні, завтра. К.: «Друкарня Діапринт», 2013. 232 с.
11. Лемеха С., Гузенко М. Г. (гол. ред.). Освячений Дніпром. Вінниця: Консоль, 2019. 272 с.
12. Печерськ: історія. Статистика. Телефони. Довідки. К.: ТОВ «Видавництво «Довіра», 2001. 32 с.
13. Про землю і про людей Святошинських: Колективне дослідження / автор ідеї і керівник проекту В. Мазепа. К.: Еліт-прес, 2008. 484 с.
14. Сорокін А. Висвітлення діяльності Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів доби суверенізації Української РСР в києвознавчих дослідженнях. *Шістнадцяті джерелознавчі читання «Архівна наука і освіта в незалежній Україні»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 24 листопада 2015 р. КНУ*. К., 2015. С. 83–85.
15. Стефанович Д. Шулявка та Жовтневий район в історії Києва. К.: КИЙ, 2001. 213 с., іл.
16. Широчин С., Михайлик О. Невідомі периферії Києва. Голосіївський район. К., 2019. 296 с., іл.
17. Широчин С., Михайлик О. Невідомі периферії Києва. Святошинський район. К.: Скай Хорс, 2019. 232 с., іл.
18. Широчин С., Михайлик О. Невідомі периферії Києва. Солом'янський район. К.: Скай Хорс, 2019. 152 с.
19. Шкуро М. Наш Солом'янський район. К.: Сидоренко В. Б., 2018. 168 с., іл.

Фісун Валерій Пилипович
керівник політологічних та гуманітарних програм
Центру суспільного розвитку «Інтер-Акція»

ПОКАЖЧИК МІСЦЬ ПРИХОВУВАННЯ, ПРИКМЕТ, СПОСОБІВ ПОШУКУ СКАРБІВ ТА ЇХ ПЕРСОНІФІКОВАНИХ ПРОЯВІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ НАРОДНІЙ НЕКАЗКОВІЙ ПРОЗІ

При вивченні витоків поширення й популярності теми скарбошукання в східнослов'янському фольклорі зрідка коли трапляється можливість змоделювати систему вірувань, звичаїв та обрядів прадавнього суспільства, експериментально перевірити і пояснити причини виникнення подібних явищ. При правильному підході до розгляду

таких питань слід надавати особливого значення співпадінню різних відомостей про певні події та явища минуло з документально підтвердженими історичними фактами, завдяки чому серед нагромадження вигадок та перебільшень, серед міфів, гіпотез та фантазій, можна відділити зерно від полови і відтворити те, що в людській пам'яті давно стерлося. Наприклад, архаїчні уявлення про багатства земних надр, що у свій час можуть відкритися для загального щастя, про життя пращурів, що ревно оберігають родові коштовності, про духів-скарбників у вигляді нечистої сили, приставленої до скарбів чортом і т. д. Бо культурно-археологічний матеріал без належного ґрунтовного дослідження й реконструкції міфології етносу, без розуміння фольклорно-етнографічного матеріалу даного регіону та через різкий, нерідко тенденційний підхід до його інтерпретації істориками, не завжди сприймається однозначно.

Саме для міжгалузевих наукових досліджень, для аналізу результатів археологічних розкопок у співставленні їх із поховальними обрядами, з описаним у народній уснопоетичній творчості традиційним вмістом скарбів, з їх прикметами та основними способами приховування коштовностей, і створювався цей покажчик. При його упорядкуванні мною були опрацьовані понад 300 фольклорних тестів, зібраних протягом XIX–XX століть в Україні, Білорусі та на території європейської частини Росії. Подана робота є продовженням раніше опублікованого автором покажчика основних сюжетотворчих мотивів та образів української народної неказкової прози про скарби та скарбошукання, при упорядковуванні якого було систематизовано понад 500 фольклорних текстів з усіх регіонів України, в сюжетах яких так чи інакше згадуються приховані коштовності [1].

Розділи покажчика пронумеровано римськими, а підрозділи – арабськими цифрами; у випадках поділу підрозділів на дрібніші частини використано літерні символи. Курсивом подано скорочену назву збірника фольклорних текстів (у кінці покажчика за алфавітом подається список умовних скорочень використаних джерел); після

[1] Покажчик традиційних способів приховування та прикмет скарбу в українській народній прозі. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2000. Вип. 7. С. 328–338; Покажчик традиційних способів приховування та пошуку заклятих скарбів в українській народній неказковій прозі. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. Вип. 11. С. 103–114; Покажчик персоніфікова-них образів скарбу та його охоронців в українській народній неказковій прозі. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. Вип. 12. С. 53–57.

двокрапки зазначено том (якщо є) і номер сторінки даного збірника.

I. Місця приховування скарбів

1. Ліс – *Зач.*: 151; *Кул.*: 189; *Онч.*: 72; *Фед.*: I. 126, II. 226, III. 186, 188, 191, 561.
2. Річка – *Бар.*: 133-134; *Крин.*: 62; *Онч.*: 498-499; *См.*: 7.
   а) Озеро – *Ар.*: 53, 79; *Бар.*: 18, 140-141; *Добр.*: 79; *Колб.*: 36; *Онч.*: 500-501.
   б) Болото – *Гл.*: 77-79; *См.*: 3.
3. Острів – *Крин.*: 62; *Мам.*: 12; *Онч.*: 500-501; *См.*: 118.
4. Дерево (дупло) – *Аф.*: 202, 402; *Гнат.*: 302; *Колб.*: 60; *Кравч.*: 159; *Онч.*: 159; *Серж.*: 45, 53, 99; *Фед.*: I. 123, II. 316; *Худ.*: 28; *Чуб.*: 24.
   а) Під корінням – *Жел.*: 38-43; *Зач.*: 151; *Колб.*: 27-28; *Кул.*: 189; *Мам.*: 139.
   б) Біля дерева – *Марк.*: 8; *Сад.*: 361; *См.*: 23.
   в) Гніздо – *Манж.*: 146.
   г) Мурашник – *Кул.*: 189.
5. Гора – *Бог.*: 17-19; *Кул.*: 424-425; *См.*: 151.
   а) Під скелею (каменем) – *Гл.*: 34-39, 77-79; *Крин.*: 62.
6. Будинок – *Кул.*: 222.
   а) У печі –Добр.: 214-215; *Зін.*: 86.
   б) На горищі – *Зін.*: 288, 290.
   г) Під підлогою – *Азб.*: 313-314; *Зін.*: 288, 289, 290; *Сад.*: 361.
   в) Підземелля (льох, під руїнами) – *Бар.*: 187-188; *Гл.*: 55-59, 60-62, 72; *Жел.*: 250-251; *Колб.*: 380; *Марк.*: 8; *Пет.*: 69, 127; *Серж.*: 68.
7. Сарай (комора) – *Азб.*: 119-120, 122-124; *Гл.*: 72; *Грін.*: I. 129; *Фед.*: II. 288.
8. Город (сад) – *Зін.*: 288-289; *Онч.*: 197-198; *Сад.*: 359-360, 362; *Серж.*: 52.
9. Церква – *Гл.*: 214-215; *Фед.*: I. 188, 189.
   а) У церкві, що пішла під землю – *Шейн.*: 422-423.
10. Кладовище – *Шейн.*: 426
   а) Могила (курган) – *Грін.*: II. 129; *Жел.*: 38-43; *Крин.*: 31; *Руд.*: 85; *Сад.*: 363; *Серж.*: 77-78; *Фед.*: II. 179, 401.
   б) У тілі покійника, який перед смертю проковтнув гроші – *Аф.*: 370; *Грін.*: I. 79, II. 129; *Кравч.*: 64; *Фед.*: I. 188, 209, II. 252.

II. Предмети, в яких розміщуються скарби

1. Віз (карета, коляска) – *Бар.*: 13, 133-134; *Колб.*: 36; *Онч.*: 502.

2. Вулик (ящик) – *Зін.*: 288, *Кул.*: 424-425.
3. Глечик (банка) – *Ар.*: 722; *Серж.*: 52.
4. Дзвін – *Ар.*: 53.
5. Діжка (відро) – *Азб.*: 119-120; *Бар.*: 140-141; *Зач.*: 151; *Онч.*: 498-499; *См.*: 3.
6. Казан (чавун) – *Ар.*: 79, 721; *Добр.*: 79; *Зін.*: 109; *Марк.*: 8; *Онч.*: 500-501.
7. Корзина – *Зін.*: 288-289; *Крин.*: 62.
8. Мішок – *Бар.*: 133-134; *Гл.*: 77-79, 214-215.
9. Палиця подорожнього – *Грін.*: I. 119, II. 128; *Фед.*: III. 84, 86.
10. Подушка – *Ром.*: IV. 125-126; *Сад.*: 363; *Серж.*: 77-78.
11. Скриня – *Азб.*: 122-124; *Гл.*: 72; *Жел.*: 252-253; *Колб.*: 175; *Кул.*: 189, 222.
12. Човен – *Азб.*: 116-119; *Бар.*: 281; *Жел.*: 250-251; *Онч.*: 499.

III. Способи приховування з прикметами скарбу

1. Від дерева 20 кроків на схід, до зорі, що займається – *См.*: 23.
2. Під закопаною зброєю – *Зін.*: 288-289; *Сад.*: 364.
3. Під затопленим плотом, поверх якого нанесено землі – *Добр.*: 79.
4. Під каменем, на якому є певні знаки – *См.*: 3.
5. Під хрестом-орієнтиром – *Фед.*: I. 123, II. 226.
6. Поруч з іконою – *Азб.*: 122-124.

IV. Інформація про місцезнаходження скарбу отримується

1. З книг (листів) – *Азб.*: 122-124; *Бар.*: 187-188; *Зач.*: 242-243; *Марк.*: 8; *См.*: 23.
2. Під час сну – Кул.: 222.
3. Під час випадкової зустрічі з духом-охоронцем скарбу – *Азб.*: 316; *Гл.*: 28-34, 34-39, 60-62, 214-215; *Жел.*: 252-253; *Сад.*: 363; *Сок.*: 66-67; *См.*: 87.
4. Під час зустрічі з господарем скарбу чи свідком його приховування – *Азб.*: 122-124; *Аф.*: 172-174, 371; *Грін.*: I. 79; *Зін.*: 109; *Крав.*: 64; *Мам.*: 139; *Онч.*: 197-198; *Сад.*: 359-360; *Фед.*: I. 60; *Чуб.*: I. 99; *Шейн.*: 98-101; *Шух.*: 42.

V. Умови закляття скарбу під час його приховування

1. Щоб взагалі нікому не дістався – *Азб.*: 116-119; *Худ.*: 183.
2. Щоб назавжди став власністю нечистої сили – *Гл.*: 72.
3. Щоб нікому не дістався протягом певного часу – *Зін.*: 288-289.
   а) До третього коліна – *Бар.*: 18.

б) Протягом 100 років – *Гл.*: 60-62.

4. Щоб провалився під землю так, як куля летить з рушниці – *Азб.*: 313-314.
5. Щоб дістався тому, хто принесе 12 людських голів – *Ар.*: 721.
   а) 100 голів – *Колб.*: 20; *Онч.*: 72; *Ром.*: III. 431; *Худ.*: 80.
   б) Хто вб'є 12 дюжин бусурман – *Жел.*: 38-43.
6. Щоб тому, хто знайде, відірвало голову – *Гл.*: 72.
7. Щоб за тим, хто знайде, назавжди зачинилися двері печери – *Бар.*: 187-188.
8. Щоб відгрібала та ж рука, що й загрібала скарб – *Добр.*: 214-215; *Сад.*: 361.
9. Щоб дістався тому, хто з'їсть екскременти власника скарбу – *Аф.*: 470.

VI. Жертвоприношення під час приховування заклятого скарбу

1. Того, хто закопував, для охорони – *Грін.*: II. 129; *Добр.*: 79; *Жел.*: 38-43.
2. Душу скнари нечистому в обмін на охорону скарбу – *Аф.*: 370, 371; *Грін.*: I. 79, 114, II. 129; *Добр.*: 374-376; *Крав.*: 62, 64; *Онч.*: 498-499; *Сад.*: 363; *Фед.*: I. 188, 209, II. 252; *Чуб.*: 99; *Шейн.*: 98-101, 101-102; *Шух.*: 42.

VII. Способи взяття заклятого («ходячого») скарбу

1. Биття (дотику до) скарбу – *Азб.*: 316; *Верх.*: 22; *Зін.*: 287-288, 289; *Сад.*: 364; *Сок.*: 192; *Фед.*: I. 188-189, II. 283; *Шух.*: 60.
   а) Перенесення скарбу через річку – *Бар.*: 7; *Гл.*: 60-62.
2. Відправлення служби громадою (хресний хід) – *Зін.*: 83; *Пет.*: 127; *См.*: 151.
   а) Христосування писанкою зі скарбом – *Сад.*: 364.
   б) Кроплення святою водою – *Ром.*: IV. 86-87; *Фед.*: I. 103, II. 277.
   в) Молитва над скарбом – *Сад.*: 364, 359-360; *Фед.*: II. 179, 401.
3. Жертвоприношення хліба, яким пригощають скарб – *Гл.*: 28-34; *См.*: 47.
   а) Дитини, яку залишають на полі в обмін на скарб – *Фед.*: I. 86, II. 210.
   б) Людини (душі), яку віддають нечистому в обмін на скарб – *Аф.*: 278; *Лев.*: II. 506; *Ром.*: IV. 39, 51; *Серж.*: 81; *Фед.*: I. 86, 123, II. 210.
   в) Розкидання на кладовищі кісток покійників-охоронців – *Шейн.*: 426.

г) Частини скарбу в оплату за місце – *Онч.*: 197-198.

д) Частини скарбу жебракам чи на церкву – *Азб.*: 122-124; *Бог.*: 17-19; *Гл.*: 28-34; *Добр.*: 374-376; *Сад.*: 359-360; *См.*: 31; *Фед.*: I. 60; *Чуб.*: 99; *Шейн.*: 98-101, 101-102; *Шух.*: 42.

4. Підміна жертовних людських голів на головки часнику – *Худ.*: 80.
   а) На 12 кілків – *Ар.*: 721.
   б) На 100 київ – *Онч.*: 72; *Ром.*: IV. 431.
5. Чарівні предмети – *Зін.*: 115-116; *Худ.*: 185-186.
   а) Перстень того, хто закопував – *Серж.*: 50.
   б) Інклюз – *Пет.*: 215-216; *Серж.*: 26, 52.
   в) Гаманець, що завжди повний – *Грін.*: I. 114; *Лев.*: 17-18; *Чуб.*: 120.
   г) Свічки – *Бар.*: 187-188; *Зін.*: 290; *Лев.*: 66, 222; *Нейм.*: 15; *Пет.*: 215-216.
   д) Перетворення каменя у золото – Бар.: 178-179; Грін.: I. 133; Добр.: 388-393.
   е) Перетворення вугілля у золото – *Верх.*: 145-146; *Гнат.*: 153, 225-230; *Грін.*: II. 91; *Серж.*: 77-78; *Фед.*: I. 116, II. 311; *Худ.*: 20; *Шух.*: 48.

VIII. Наслідки порушення скарбошукачем вимог заклятття

1. Загинув – *Ар.*: 720; *Гл.*: 77-79; *Гнат.*: II. 295; *Сад.*: 362; *Чуб.*: II. 293.
   а) Отруївся – *Гнат.*: 295; *Грін.*: 255-256; *Добр.*: 184-185; *Сок.*: 93-94; *Фед.*: II. 292; *Шейн.*: 427.
   б) Потонув – *Ар.*: 79; *Бар.*: 7; *Онч.*: 498-499; *См.*: 47.
   в) Повісився – *Фед.*: I. 123; II. 226.
   г) Пропав – *Кул.*: 424-425.
   д) Вчасно не вийшов і залишився біля скарбу – *Бар.*: 187-188; *Гл.*: 20-28, 34-39.
2. Покалічився – *Сад.*: 359-360.
3. Паралізувало – *Азб.*: 119-120.
4. Втратив розум (свідомість) – *Сад.*: 361, 364; *См.*: 151.
5. Захворів, мусив переселитися в інше місце – *Сад.*: 359-360.

IX. Прояви заклятого скарбу

1. «Лякає» – *Азб.*: 122-124; *Ар.*: 79, 720; *Колб.*: 380; *Кул.*: 424-425; *Сад.*: 361, 364; *Фед.*: I. 188, 189; II. 283; *Худ.*: 185-186.
2. «Кричить» («плаче») – *Зін.*: 288; *Сад.*: 365; *Серж.*: 77-78.
3. «Шумить» («гримить», «стріляє») – *Азб.*: 122-124; *Бар.*: 281; *Жел.*: 250-251; *Зін.*: 288; *Сад.*: 359-360, 364.

4. «Б'ється» – *Ар.*: 720; *Зін.*: 284; *Ром.*: IV. 125-126.
5. «Штовхає» («здуває») – *Азб.*: 116-119; *Ар.*: 722; *См.*: 151; *Худ.*: 185-186.
6. «Гасить» свічку в руках скарбошукача – *Сад.*: 259-260.
7. «Входить» під землю (замулюється) – *Азб.*: 313-314, 316; *Ар.*: 721; *Бар.*: 140-141; *Бог.*: 17-19; *Гл.*: 60-62; *Жел.*: 250-251; *Кул.*: 189, 222; *Сад.*: 359-360, 364.
8. «Перечищається» вогнем («просушується» сонцем) – *Кул.*: 189, 424-425; *Пет.*: 69; *Ром.*: III. 86-87, 418-419; *Фед.*: I. 103, II. 277; *Шейн.*: 426.
9. «Перетворюється» на вугілля – *Гнат.*: 14, 15-16; *Грін.*: II. 91; *Зін.*: 105, 289; *Онч.*: 113; *Фед.*: I. 1083, 1084, II. 91.
   а) На попіл – *Друж.*: 214-215; *Серж.*: 77-78.
   б) На сміття (черепки) – *Манж.*: 55-57; *Пет.*: 133-134.
   в) На екскременти (на сморід) – *Бог.*: 17-19; *Добр.*: 635-637; *Зін.*: 98; *Лев.*: 66, 222; *Нейм.*: 15.

X. Скарб «не дається»

1. Бо термін закляття не вийшов – *Ар.*: 721.
2. Бо місце скарбу перехрестили – *Гл.*: 72.
3. Бо треба спершу взяти горщик, а потім гроші – *См.*: 47.
4. Бо треба чесно ділитися – *Азб.*: 122-124; *Бог.*: 17-19; *Гл.*: 28-34; *Жел.*: 250-251; *Сад.*: 359-360; *Фед.*: II. 283.
5. Бо не треба копати під час свят – *Азб.*: 122-124.
6. Бо не треба оглядатися – *Гл.*: 60-62; *Кул.*: 189.
7. Бо не треба говорити – *Кул.*: 424-425.
8. Бо не треба сваритися – *Бар.*: 281; *Кул.*: 222; *Худ.*: 185-186.
9. Бо не треба сміятися – *Бар.*: 281; *Пет.*: 127.

XI. Скарб «дається»

1. Людині, якій судився долею (кого щастя) – *Аф.*: 202; *Гл.*: 34-39; *Гнат.*: 302; *Добр.*: 98, 163; *Крин.*: 111; *Сад.*: 363; *Серж.*: 22, 99; *Фед.*: II. 316.
   а) Бідняку – *Аф.*: 345; *Гл.*: 60-62; *Грін.*: I. 114, II. 91; *Добр.*: 284-285; *Жел.*: 250-251; *Зін.*: 287-288; *Крав.*: 127; *Манж.*: 55-57; *Ром.*: III. 66, 312-317; *Руд.*: 33; *Сад.*: 362, 364; *Серж.*: 26, 52; *См.*: 47; *Сок.*: 66-67; *Фед.*: I. 123, 1083, 1089, III. 91.
   б) Хворій жінці – *Ар.*: 722.
   в) Дитині – *Верх.*: 22; *Ром.*: III. 244-247; *Фед.*: I. 86, II. 210, III. 81; *Чуб.*: II. 48; *Шейн.*: 74-78; *Шух.*: 60.

2. Тому, хто вміє взяти – *Добр.*: 214-215; *Зін.*: 288; *Сад.*: 361; *Фед.*: I. 188, 189.
   а) Кому Бог дасть, коли закляття втратить силу – *Гл.*: 60-62; *Колб.*: 309.
3. Тому, хто володіє гаманцем, що завжди повний – *Грін.*: I. 13, 114; *Лев.*: 17-18.
4. Тому, хто вилізе на сосну вниз головою – *Онч.*: 219.
5. Тому, хто зведе берег з берегом – *Мам.*: 12; *См.*: 18.
6. Тому, хто тричі побачить вогонь на одному місці – *См.*: 12.
7. На свято Різдва – *Азб.*: 313-314.
   а) На Великдень – *Онч.*: 197-198, 499; *Ром.*: IV. 86-87; *Сад.*: 344; *Фед.*: I. 103, II. 277; *Шейн.*: 426.
   б) На Івана Купала – *Бар.*: 281; *Колб.*: 27-28.
   в) На Вербну неділю – *Гл.*: 72.

XII. Персоніфіковані образи скарбу та його охоронці

1. Антропоморфічні
   а) Дух-скарбрик – *Гл.*: 15-20, 20-28, 34-39, 60-62; *Гн.*: 214-215; *Колб.*: 380; *Крин.*: 51; *Онч.*: 499; *Ром.*: III. 244-247; *Сад.*: 359-360, 364; *См.*: 37; *Фед.*: II. 179, 401; *Чуб.*: II. 48; *Шейн.*: 74-78.
   б) Чорт (чортик) – *Аф.*: 371; *Гл.*: 28-34, 72, 77-79; *Грін.*: II. 91; *Добр.*: 284-285, 374-376; *Зін.*: 86; *Крав.*: 46, 47, 158; *Кул.*: 424-425; *Лев.*: 66, 222; *Манж.*: 55-57; *Нейм.*: 15; *Онч.*: 498-499; *Сад.*: 359-360; *Серж.*: 50, 81; *Фед.*: I. 60, 86, 123, 1083, 1084, II. 210, 226, 283; *Худ.*: 185-186; *Чуб.*: II. 99; *Шейн.*: 98-101, 101-102.
   в) Заложний мрець (привид, солдат, циган) – *Ар.*: 720, 721; *Бог.*: 17-19; *Колб.*: 20, 24-25; *Пет.*: 215-216; *Ром.*: III. 157; *Сад.*: 365; *Фед.*: I. 188,189, II. 179, 401.
   г) Дід (Бог, св. Микола Чудотворець) – *Азб.*: 122-124, 316; *Ар.*: 79; *Бар.*: 7; *Гл.*: 20-28; *Сад.*: 359-360, 363; *См.*: 14, 47; *Сок.*: 66-67.
   д) Баба – *Бар.*: 291; *Сок.*: 192.
   е) Дівчина (князівна) – *Гл.:* 60-62; *Зін.*: 287, 288, 289; *Колб.*: 380.
   є) Хлопець (козачок) – *Сад.*: 364.
2. Зооморфічні
   а) Вівця (баран) – *Бар.*: 7; *Зін.*: 288-289; *Колб.*: 132-133.
   б) Ведмідь – *Гнат.*: 203; *Сад.*: 365; *Фед.*: I. 745; *Шейн.*: 129, 269-270.
   в) Ворон – *Жел.*: 252-253; *Мам.*: 31; *Ром.*: IV. 125-126.
   г) Гадюка (змія із золотою короною) – *Гл.*: 47-49; *Фед.*: I. 588, III. 48.

д) Заєць – *Зін.*: 86.

е) Качка – *Аф.*: 195, 196, 197; *Грін.*: II. 183; *Добр.*: 561-568; *Зін.*: 86; *Лев.*: 524; *Мам.*: 52-54; *Чуб.*: II. 89, 90.

є) Кінь (лоша) – *Аф.*: 469; *Бар.*: 7; *Добр.*: 230-232; *Жел.*: 250-251; *Зін.*: 109; *Колб.*: 46; *Ром.*: III. 133-142, 244-247, 403-404, 425-426; *Серж.*: 35, 80; *См.*: 14, 47; *Фед.*: III. 192, 193, 279, 280; *Чуб.*: II. 212; *Шух.*: 60.

ж) Кіт – *Зач.*: 240; *Зін.*: 290; *Сад.*: 361.

з) Коза (козел, козеня) – *Верх.*: 22; *Грін.*: I. 162; *Добр.*: 585-590; *Лев.*: 527; *Манж.*: 74-76; *Ром.*: III. 244-247, 277-279, 279-280, 281-282; *Сад.*: 30, 362; *Фед.*: I. 287, II. 121; *Худ.*: 89; *Чуб.*: II. 89, 90.

і) Корова (віл, теля) – *Жел.*: 250-251; *См.*: 31.

к) Лелека – *Манж.*: 146.

л) Лисиця – *Гнат.*: 255.

м) Миша – *Гл.*: 28, 34.

н) Півень (курка) – *Гнат.*: 339; *Жел.*: 250-251; *Зін.*: 284; *Колб.*: 380; *Нейм.*: 422, 423, 424; *Ром.*: III. 157; *Сок.*: 66-67; *Чуб.*: I. 38.

о) Риба – *Аф.*: 346; *Грін.*: II. 131; *Онч.*: 499; *Ром.*: IV. 204-206; *Шейн.*: 167-168

п) Свиня – *Аф.*: 182, 183, 184; *Добр.*: 594-597; *Колб.*: 15; *Пет.*: 127; *Ром.*: IV. 48, 81-90, 453, 470, 485; *Чуб.*: II. 170, 171, 173.

р) Собака – *Бог.*: 17-19; *Гнат.*: 293; *Грін.*: I. 169; *Добр.*: 98, 163; *Зін.*: 86; *Крав.*: 125; *Крин.*: 15; *Манж.*: 175; *Пет.*: 178-181; *Сад.*: 363; *Серж.*: 3, 221, *См.*: 15-16, 121; *Фед.*: II. 287, 288; *Шейн.*: 41.

с) Сорока – *Верх.*: 152; *Гнат.*: 381; *Нейм.*: 381.

т) Яструб – *Гнат.*: 116, 255.

3. Ігнічні

а) Вогнище (полум'я) – *Верх.*: 145-146; *Гнат.*: 153, 225-230; *Колб.*: 380; *Мам.*: 21; *Пет.*: 69; *Фед.*: II. 311; *Шейн.*: 426.

б) Свічка (іскорка) – *Бар.*: 187-188; *Крин.*: 31; *Мам.*: 12; *Онч.*: 12, См.: 12, 134.

в) Світло (сяйво) – *Зач.*: 249, *Кул.*: 189, 424-425; *Сад.*: 365.

Список умовних скорочень використаних джерел

Азб. – Народная проза. Составление и комментарии С. Н. Азбелева. М., 1992.

Ар. – Аристов Н. Я. Предания о кладах // Записки РГО. СПб., 1867. Т. I.

Аф. – Народные русские сказки А. Н. Афанасьева. М., 1985. Т. III.

Бар. – Baracz S. Bajki, fraszki, podania, przyslowia i piesni na Rusi. Lwow, 1886. Wyd. 2.

Бог. – Богатырев П. Г. Словацкие эпические рассказы и лиро-эпические песни («збройницкий» цикл). М., 1963.

Верх. – Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Подав І. Верхратський. *Етнографічний збірник НТШ*. Львів, 1899. Т. XXIX.

Гл. – Польские народные легенды и сказки. Составил П. Глинкин. М.-Л., 1965.

Гнат. – Українські народні байки (звіриний епос). Зібрав В. Гнатюк. *Етнографічний збірник НТШ*. Львів, 1916. Т. XXXVII-XXXVIII.

Грін. – Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов, 1897. Вып. 1–2.

Добр. – Смоленский этнографический сборник. Составил В. Н. Добровольский. *Записки РГО*. СПб., 1891. Т. XX. Ч. 1.

Жел. – Железнов И. И. Уральцы: очерки быта уральских казаков. СПб., 1910. Т. III.

Зач. – Зачиняев А. Об эпических преданиях Орловской, Курской и Воронежской губерний. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*. СПб., Т. XI. Кн. 1.

Зін. – Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири. Составление В. П. Зиновьева. Новосибирск, 1987.

Колб. – Kolberg O. Volyn. Obrzedy, melodee, piesni. Krakow, 1907.

Кравч. – Этнографические материалы, собранные В.Г. Кравченко в Волынской и соседних с ней губерниях. *Труды общества исследователей Волыни*. Житомир, 1911. Т. V.

Крин. – Северные предания. Составила Н. А. Криничная. Л., 1978.

Кул. – Kulda B.M. Pohadky a povesti z Roznowska. Praha, 1963.

Лев. – Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х років. Упорядкував М. Левченко. К., 1928. Вип. 1–2.

Мам. – Великорусские народные легенды, сообщенные И. Мамакиным. *Живая старина*. СПб., 1890. Вып. 2.

Манж. – Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурою. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1890. Вып. 2.

Марк. – Марков Е. Л. Клады старой Северщины. *Памятная книжка Воронежской губернии на 1902 год*. Воронеж, 1902.

Нейм. – Neyman C. Materialy etnograficzne z okolic Pliskowa w powiecie Lipowieckim. ZWAK, 1884. T. VIII.

Онч. – Ончуков Н. Е. Северные сказки. *Записки РГО*. СПб., 1908. Т. XXXIII.

Пет. – Pietkiewicz C. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Warszawa, 1938.

Ром. – Романов Е. Р. Белорусский сборник. Витебск, 1887–1891. Вып. 3–4.

Руд. – Народные южнорусские сказки. Издал И. Рудченко. К., 1870. Т. II.

Сад. – Сказки и предания Самарского края, собранные и записанные Д. Н. Садовниковым. *Записки РГО*. СПб., 1884. Т. XII.

Серж. – Сержпутоускі А. К. Казкі і апавяданьні беларусаў з Слуцкага павету. Л., 1926.

См. – Смирнов В. Клады, паны, разбойники. *Труды Костромского научного общества по изучению местного края*. Кострома, 1921. Вып. 4.

Сок. – Сказки земли Рязанской. Составила В. К. Соколова. Рязань, 1970.

Фед. – Federowski M. Lud bialoruski na Rusi Litewskej. Krakow, 1897–1903. T. I–III.

Худ. – Великорусские сказки в записях И. А. Худякова. М.-Л., 1964.

Чуб. – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1878. Т. II. Отд. 1–2.

Шейн. – Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, собранные П. В. Шейном. СПб., 1893. Т. II.

Шух. – Шухевич В. Гуцульщина. Львів, 1908. Т. V.

Матковський Олександр Миколайович

провідний концертмейстер кафедри хореографії та музично-інструментального виконавства Навчально-наукового інституту культури і мистецтв, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

МУЗИКОЗНАВЧЕ КРАЄЗНАВСТВО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Розвиток сучасної вітчизняної науки характеризується розширенням меж пізнання довкілля. Особливо це стосується гуманітарної парадигми. Так, спостерігаємо розбудову краєзнавчої царини, значне якісне поглиблення галузевого краєзнавства. До цього часу не мовилося про такий відносно самостійний напрям краєзнавчих пошуків, як музичне краєзнавство.

Актуальність пропонованого дослідження вбачаємо у потребі порушення питання про доцільність виокремлення галузі музичного краєзнавства, що зумовлено необхідністю докладного систематизованого вивчення та опису визначних пам'ятних сторінок історії, пов'язаних з музичною культурою регіону, та популяризації мистецьких надбань краю.

Краєзнавчі дослідження будь-якого напряму безпосередньо співвіднесені з суто регіональним, місцевим матеріалом. Без краєзнавчих розвідок немислимі інші наукові студії, адже діяльність визначних осіб певної галузі так чи інакше стосується географії та біографії персоналій.

Якщо питання краєзнавства, насамперед – історичного краєзнавства, були і є предметом наукових розвідок учених (П. Тронько, О. Корнієнко, Г. Діброва та ін.), то запропонований нами напрям інтелектуально-креативної діяльності перебуває на стадії цілісного формування. Хоча, безперечно, нецілеспрямовані або ж фрагментарні дослідження, часто несистематизовані або поодинокі, виконані на основі місцевих краєзнавчих матеріалів, є у кожному міні-регіоні. Завдання полягає в тому, щоб узагальнити набутий досвід, сформулювати напрями роботи, систематизувати матеріал, наявний з означеної проблематики.

Мета мого дослідження – з'ясувати основні поняття, що формують уявлення про музичне краєзнавство як самостійний напрям науково-дослідної, творчо-пошукової діяльності.

Музичне краєзнавство вважаймо галуззю загальної краєзнавчої науки, що передбачає різнобічне вивчення історичного минулого музичної культури окремого міні-регіону (подій, фактів, заходів, що мають безпосередній зв'язок з музикознавчою цариною; біографічні відомості, життєдіяльність персоналій зі сфери музичного мистецтва).

Музичне краєзнавство – «вивчення музичної культури регіону, місцевості, області, міста, місцевості тощо з метою виявлення її специфіки та закономірностей утворення, функціонування і розвитку».

Об'єктом музичного краєзнавства є історія музичної культури регіону в усій багатоаспектності та різноманітності, предметом - факти та події минулого, що засвідчують розвиток музичного мистецтва регіону, специфіку формування музичної культури краю в синхронії та діахронії, оприявлюють діяльність персоналій в мистецькій галузі, їх внесок у розвій музичної культури.

Основні завдання музичного краєзнавства: 1) з'ясувати специфіку означеного наукового напряму, сформулювати мету та завдання музикознавчих студій обраного регіону; 2) схарактеризувати особливості музичної культури певного краю; 3) скласти життєпис діячів у галузі мистецтва, співвіднесних з мікрорегіоном.

Пропоную виділити такі мікронапрями музичного краєзнавства:

1. Дослідження та опис біографічних відомостей про визначних, оригінальних митців краю, їх різнобічну діяльність, досягнення (наприлад, П. Чайковський і Сумщина (про перебування П. Чайковського в с. Низи Сумського р-ну Сумської обл.), Д. Бортнянський і Глухівщина (Сумщина)). Встановлення фактів написання музичних творів в мікрорегіоні. Вивчення життєдіяльності митців, що перебували в певному краї.
2. Дослідження музичних традицій, поширених в регіоні (області, районі). Наприклад, кобзарське мистецтво на Сумщині; традиції кобзарського мистецтва на Сумщині (Слобожанщині). Або: Історія народного мистецтва краю тощо.
3. Історія розвитку музичної освіти в регіоні (місті, районі).
4. Визначні пам'ятки музичної культури, пов'язані з краєм, історія їх створення.
5. Визначні події, факти з мистецького життя краю.
6. Заходи (фестивалі, концерти, свята, конкурси, виставки тощо, пов'язані з музичною культурою у визначеному регіоні).
7. Особливості музичної культури регіону в етнографічному вимірі. Національні звичаї та обряди в мистецькому середовищі. Мистецьке буття регіону. Фольклор Сумщини: мелодії, мотиви, традиції побутування.
8. Встановлення та вивчення міжгалузевих зв'язків, дотичних до музичного мистецтва: насамперед, музично-літературних (наприклад, перебування Тараса Шевченка на Сумщині і твори митця, написані на Сумщині та покладені на музику). Так, проблему культурно-мистецьких зв'язків порушили і розглянули на прикладі музикознавчого матеріалу Валентина та Людмила Макарови (*«Поезія Сумщини в музиці», «Сторінки музичної культури Сумщини», «Музичні портрети»* (*«Музичні портрети»*, Суми, 2003)). Музичні портрети митців, що пов'язані з Сумським краєм, Валентина та Людмила Макарови представили в книжці *«Гармония времен»* (Суми, 2013). Суттєві та глибокі напрацювання Валентини Макарової та Людмили Макарової - заслужених діячів мистецтв України, лауреатів премії ім. І. Нечуя-Левицького, доцентів факультету мистецтв Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, є зразковими в галузі музичного краєзнавства Сумщини. Фактично, В. Макарова та Л. Макарова стали основоположниками музичного краєзнавства Сумщини, бо своїми

розвідками заклали міцні підвалини для його формування й подальшого розвитку.

9. Складання бібліографії з галузі музичного краєзнавства.
10. Регіональне музичне краєзнавство в системі вітчизняних краєзнавчих досліджень: стан, проблеми, досягнення та перспективи досліджень.
11. Музичне краєзнавство в навчальному процесі загальноосвітньої та вищої школи.
12. Музична карта Сумщини.
13. Наукові та художньо-публіцистичні праці, присвячені музикознавцям, діячам галузі музичного мистецтва Сумщини.
14. Вшанування пам'яті визначних осіб, діяльність яких пов’язана з музичним мистецтвом краю.

Отже, музичне краєзнавство тісно корелює з літературним, історичним краєзнавством. Це доволі широке поле діяльності. До розбудови музичного краєзнавства повинні бути залучені різногалузеві спеціалісти: філологи, історики, архівознавці, бібліотечні працівники та ін. Вважаємо, що означений напрям досліджень повинен бути активізований з метою популяризації, вшанування та всебічного глибокого вивчення мистецького надбання краю. Адже такий різновид діяльності, особливо – у процесі шкільної та вищої освіти – має безперечне наукове, навчальне, виховне значення. Разом з тим спонукає до формування цілісного уявлення про культуру регіону, його традиції. Це надто важливо для самоідентифікації особистості в полікультурному просторі. Вважаємо, музичне краєзнавство повинно бути в переліку навчальних дисциплін спеціалістів мистецької галузі.

Список використаних джерел та літератури

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.
2. Беценко Т. П. Лінгвістичне краєзнавство. Походження географічних назв Сумщини: Навчальна монографі. Суми: ВПП «Мрія», 2015. 180 с.
3. Боднарук І. М.. Основні напрями музично-краєзнавчої діяльності педагога у закладі вищої освіти. URL: http://domtpsnu.snu.edu.ua/index.php/Domtp/article/view/111.
4. Вацьо М. В.. Методичні підходи до застосування народно-пісенного фольклору Поділля у фаховій підготовці майбутніх вчителів. URL: https://library.vspu.net/bitstream/handle/123456789/4857/02вацьо.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
5. Голубченко В. Ю. Освіта Сумщини в іменах: науково-педагогічний довідник. Суми: Університетська книга, 2012. 400 с.
6. Дикало В. Музичне краєзнавство Рівненщини як навчальний курс: до постановки проблеми. *Нова педагогічна думка*. 2016. №2 (86). С. 124–128.
7. Жеплинський Б. М., Ковальчук Д. Б. Українські кобзарі , бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник. Львів: Галицька видавнича спілка, 2011. 316 с.
8. Залуцький О. В. Методика музично-краєзнавчої роботи у підготовці майбутнього вчителя музики ЗНЗ. *Науковий вісник Південноукраїнського*

державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2006. Спец. випуск. Мистецька освіта: сучасний стан і перспективи розвитку. Ч. І. С. 126–133.
9. Залуцький О. В. Музичне краєзнавство у підготовці майбутніх вчителів музики. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Педагогіка та психологія*. Чернівці, 2000. Вип. 99. С. 48–50.
10. Кушніренко А. М., Залуцький О. В., Вишпінська Я. М. Історія музичної культури й освіти Буковини: навч. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. 376 с.
11. Кавунник О. А. Культуротворчість митців Ніжина в контексті музичної регіоналістики. URL: http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/759/1/57770061.pdf.
12. Історичне краєзнавство: Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій / В. Є. Голубко та ін. Львів, 2011.
13. Культура і побут населення України: Навч. пос. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. К.: Либідь, 1991. 232 с.
14. Макарова В. А., Макарова Л. А. І слово в пісні відгукнеться… Суми: Собор, 2003. 288 с.
15. Макарова В. А., Макарова Л. А. Гармония времен. Страницы музыкальной культуры Сумщины. Сумы, 2013.
16. Марченко М. І. Історія укоаїнської культури: З найдавніших часів до середини XVII с. К.: Рад. школа, 1961. 286 с.
17. Музичне краєзнавство. URL: http://slovopedia.org.ua/58/53404/387230.html.
18. Музичне краєзнавство Полтавщини: від витоків до сьогодення / [уклад. О. О. Лобач, Л. Л. Халецька]. Полтава : ПОІППО, 2009.
19. Прокопчук (Дикало) В. Законодавче забезпечення розвитку мистецького краєзнавства в Україні. URL: https://roippo.org.ua/upload/ documents/ statti/100/44.pdf.
20. Роменщина літературна / Упор. Овчаренко О. І. Суми: Еллада, 2012. 464 с.
21. Ткачук, О. (2019). Музичне краєзнавство в системі наукового знання: історико-педагогічний аспект. Мистецька освіта: зміст, технології, менеджмент. URL: https://doi.org/10.37041/2410-4434-2019-14-4.
22. Юцевич Ю. Є. Музика: словник-довідник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. 352 с.
23. Ярошенко І. В. Музичне краєзнавство Західної України XIX–XX століть: професійно-хорове мистецтво Буковини: Навч. посіб. К.: Видавництво «Білий Тигр», 2015. 220 с.

Мурашко Катерина Олександрівна
студентка III курсу, група ІС-91, Навчально-науковий інститут права, Сумський державний університет

ІЗ ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ БИТИЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Олег Васильович Сухобоков – фахівець в галузі слов'янської та давньоруської археології, якій він присвятив більше ніж 40 років свого життя. Наукові інтереси археолога – проблеми історії слов'ян Дніпровського Лівобережжя додержавного періоду та часу Київської Русі, їх взаємовідносини з кочовим світом, а також питання етноісторичного розвитку регіону. Головна увага науковця була

прикута до розкопок поховань та поселень. Під його керівництвом слов'яно-руська експедиція Інституту археології займалась дослідженням важливих середньовічних пам'яток України, серед яких Битицьке та Опішнянське городища, комплекс пам'яток в Зеленому Гаю, літописні міста Нічан, Путивль, Лубен, Ромен та інші пам'ятки історії й археології. Дослідник запропонував власну схему еволюції основних складових матеріальної культури слов'ян Дніпровського Лівобережжя від старожитностей VI–VII ст. до роменсько-давньоруських пам'яток XI ст. Результат його невтомної праці – висновок про єдину *«волинцевсько-роменську»* чи *«сіверянську»* культуру Дніпровського Лівобережжя VIII – початку XI ст. [3]

Уперше Битицьке городище було досліджене у 1910 році К. Сосновським, у 1950-х його вивчав І.І. Ляпушкін, з середини 1980-х по початок 1990-х років розкопки вів О. В. Сухобоков. У 2010-му році обстеження здійснювали Є. Осадчий та О. Коротя [1].

Городище розташовано за 2 км від села Битиця по течії річки Псел, де займає порівняно високий берег. Разом з усіма неукріпленими частинами його площа становить близько 11 га. З метою з'ясування характеру забудови оборонних споруд у різні роки викопано 5 розрізів по периметру об'єкта. Отримані матеріали говорять про те, що городище було заселено у період раннього залізного віку, а уже в середньовічні часи фортифікаційні споруди було перебудовано. Удалось також встановити, що вал, рів та ескарпи мали взаємний зв'язок. На самому городищі закладено 6 розкопів. У ході досліджень було виявлено, що найзаселенішою була його північна частина. Саме тут знайшли більшість житлових і господарських споруд середньовічного часу. Паралельно знайдено уламки посуду пізньої бронзи, скіфів, зарубинецької та черняхівської культур.

Переважна більшість жител – тип напівземлянки, квадрат чи прямокутник, що заглиблені в землю на 0,45–1,6 м. Майже всі ці типи будинків мали печі, підбиті чи вирізані у кубоподібних глиняних останцях. Відкриті вогнища були властивими житлам-юртам, в яких вогонь був центрі, а заглиблення становило 0,4–0,6 м. Споруди господарського типу мали різну форму та по-різному були заглибленими. У деяких будинках знайдено рештки, ймовірно, земляної печі. Такі печі-тондири не були притаманними слов'янам; у значній кількості вони виявлені на Луганщині – території, що в період раннього середньовіччя була зайнята кочовиками.

У чотирьох напівземлянкових забудовах розчищено рештки людей. Стан кісток говорить про насильницьку смерть, у той час як у інших випадках рештки поховано чи трупоспаленням, чи тілопокладенням. У іншому житлі серед різноманітних розкиданих решток знайдено сім пустотілих підвісок зі срібла, схожих на опублікований археологом Д.Т. Березовцем звіт про Харківський скарб. Він містить, головним чином, кераміку, а також окремі різноманітні речі. Проте серії цих речей надають можливість прирахувати їх до масових. Серед них є побутові предмети – клепані казани, гачки для казанів, відмички від засувів, ножі та ін. Вельми оригінальними є знахідки обладунків та озброєння вершника, яким немає аналогів на жодному з поселень ранньослов'янської доби. Це шаблі, бойові ножі, кистені, дротики та ін. Також у похованні найдено стремена, кільчасті та з псаліями вудила, фрагменти конструкції сідла. Особливої уваги варті аварські стріли та гітароподібні пряжки. Загальна кількість такого матеріалу – понад 250 одиниць [5].

Аналіз кераміки та, безперечно, особливості городища дають підстави віднести його до середнього періоду волинцівської культури. Це аргументується тим, що для нього властива наявність горщиків IV, VI, VII, і VIII типів, сковорідок із трохи вищими бортиками, амфор, виготовлених із червоної глини. Виходячи із новітніх розробок, датування останніх приходиться на другу половину VII ст. – початок VIII ст. [2].

Кераміка городища репрезентована ліпним і гончарним посудом у процентному співвідношенні 36:56,8. Асортимент різноманітний: горщики, миски, сковорідки, глечики. Варто відзначити, що група ліпного посуду має так звані *«слов'янські»* форми, тобто орнаментована переважно відтисками пальця, защипуванням, насічками; зрідка трапляються відбитки палички, обмотані шнурком. Останній прийом притаманний роменській культурі. На старожитностях волинцівського типу прийом *«гусеничка»* тільки починає з'являтись. Гончарний посуд прикрашався за допомогою лискування поверхні, яке було доволі різноманітним: суцільне, вертикальне, смугасте, сітка тощо. Найпопулярнішим був зональний орнамент: по плічках, вінцях та придонній частині). Щодо уламків амфор можна стверджувати, що вони привозились із Херсонесу та інших міст Північного Причорномор'я [2; 4].

Таким чином, Битицьке городище займає особливе місце серед волинцівських пам'яток. Його місцезнаходження на високій місцевості, наявність оборонних споруд, великий відсоток гончарного посуду

разом із безпрецендентною кількістю сільськогосподарських знарядь і ремісничого інструменту дає підстави стверджувати, що в городища інший, не схожий на решту пам'яток, соціальний та етнокультурний зміст. А особливості у домобудівництві та речові матеріали дають підстави вбачати співіснування в межах одного поселення й слов'янських культурних вкраплень.

Список використаних джерел та літератури

1. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область [Електронний ресурс] / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К.: б. в., 2017. 1855 с.
2. К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс. *Історія Русі-України. Історико-ахеологічний збірник*. К., 1998. С. 49–57.
3. О. В. Сухобоков. URL: www.vgosau.kiev.ua/novyny/khronika/1005-sukhobokov.
4. Ранні етапи культури літописних сіверян. URL: https://barbaricum.kiev.ua/journal/2000/ranni-etapi-kulturi-litopisnih-siveryan.html.
5. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sukhobokov_Oleh/Dniprovske_lisostepove_Livoberezhzhia_u_VIII-XIII_st.pdf.

Драпалюк Вікторія Вікторівна

студентка історичного факультету, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

КАТЕРИНА ІІ І ПОЛІТИКА ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ: ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Друга половина XVIII століття – час формування у Росії *«розумно побудованої держави»*, освіченої монархії. Катерина ІІ є однією з найбільш відомих постатей в історії даного періоду. Її особистість, ідеї і діяння нерозривно пов'язані з епохою перетворень, коли Росія ставала на шлях європейського Просвітництва. Важливим є і той факт, що в історії немає єдиної думки по відношенню до реформ Катерини. І на сучасному етапі розвитку історичної науки, багато питань пов'язаних з життям і діяльністю імператриці викликають досить гострі дискусії.

Перші дослідження присвячені реформам Катерини та її біографії, і в Росії і за кордоном з'явилися вже на початку – першій половині XIX ст. Об'ємну характеристику Катерині та її політиці в 1811 р. дав М. М. Карамзін в *«Записці про давню і нову Росію»*. Він вважав Катерину «правдивою спадкоємицею величі Петра», а її час оцінював як «щасливий для громадянина російського». Однак, якщо Карамзін у своїй *«Записці»* озвучив думку тієї частини російського суспільства, для якої царювання Катерини було багато в чому ідеалом, то існувала

й інша точка зору [1, с.44]. Її висловив А. С. Пушкін у *«Нотатках з російської історії XVIII століття»*. Пушкін не поділяв власне політику Катерини та її наслідки, хоч і зазначав про мистецтво імператриці *«царювати»*.

У 1820–1840-ві роки А. А. Бестужев вважав, що *«заслуги Катерини для освіти вітчизни незлічимі»*, а П. Я. Чаадаєв зазначав, що *«зайве говорити про царювання Катерини II, яке мало настільки національний характер, що, може бути, ще ніколи жоден народ не ототожнювався до такої міри зі своїм урядом, як російський народ у ці роки перемог і благоденства»*. Чимало рядків і у віршах, і в різного роду статтях і замітках присвятив Катерині П. А. В'яземський. Він, зокрема, зауважив, що *«вона любила реформи, перш за все поступові перетворення»*.

Перша половина XIX ст. відзначена і першими документальними публікаціями, як, наприклад, виданням листування Катерини II з Вольтером. Проте справді наукове вивчення історії царювання Катерини почалося приблизно з середини століття, а точніше з 1860-х рр. в міру публікації (насамперед у *«Збірниках Імператорського Російського історичного товариства»*, журналі *«Російський архів»* та ін.) документів цього часу. Тоді ж було розпочато наукове вивчення та поступове введення в науковий обіг писемної спадщини самої імператриці.

Першим монографічним дослідженням, спеціально присвяченим царюванню Катерини, стала книга А. Г. Брікнера *«Історія Катерини Другої»*, заснована переважно на вже опублікованих до цього часу документах. Детальне висвітлення в книзі отримали особистість імператриці, її життя до вступу на престол, взаємини з сином і онуком, подробиці життя двору, внутрішня і зовнішня політика [2, с. 909].

У цілому в російській дореволюційній історіографії можна виділити два основних напрямки. Однин з них представлено головним чином істориками так званої «державної школи» (А. Д. Градовський, І. І. Дитятин, С. М. Соловйов та ін) і деякими іншими близькими до них вченими, як, наприклад, В. С. Іконніков, А. С. Лаппо-Данилевський та ін. Їх інтереси були пов'язані в першу чергу з соціально-політичними аспектами історії царювання Катерини, еволюцією інститутів державної влади і системи управління, статусом окремих соціальних груп і т. д. У другій половині 1870-х років вийшли з друку XXV-XXIX томи *«Історії Росії з найдавніших часів»* С. М. Соловйова, що містять детальну характеристику цього часу, доведену до 1775 р. і засновану на великому архівному матеріалі. Внутрішню політику Катерини Соловйов розглядав як продовження європеїзації країни, розпочатої Петром I.

Другий напрям можна умовно назвати *«ліберально-демократичним»* (А. А. Кизеветтер [3, с.87], В. О. Ключевський, В. І. Семевський та ін.). Їхнє ставлення до реформ Катерини і до її внутрішньої політики було більш критичним. Саме для них в першу чергу характерні пошуки відмінностей між деклараціями і реальними вчинками Катерини II.

Інтерес до особистості Катерини II, виявився, зокрема, у виданні її численних біографій у другій половині XX ст. в основному англійськими, американськими і частково німецькими істориками. Серед них в першу чергу виділяється дослідження І. де Мадаріаги. Царювання Катерини Мадаріага розглядає як один з найбільш важливих періодів історії Росії, які зумовили її розвиток у подальший час. Що ж стосується реформ, то дослідниця дійшла висновку, що по суті вся політика імператриці була цілеспрямованою і не суперечила її політичним декларація̆м. Цієї точки зору, з тими чи іншими застереженнями, дотримується більшість сучасних зарубіжних істориків.

Разом з тим у закордонній історіографії також можна виділити два дещо відмінних напрямки, що з'явилися відносно недавно. Один з них представлено роботам Д. Ле Донна, схильного розглядати всю політичну історію часу Катерини і, зокрема, зміни в системі управління крізь призму *«класової теорії»* і боротьби різних сімейних кланів та угруповань. Другий напрямок представлений Д. Рріффітсом, у чиїх роботах робиться спроба розглядати політику Катерини перш за все з точки зору її власних уявлень і багато уваги приділяється реконструкції мови і понятійного апарату, яким користувалася сама імператриця.

У радянській історіографії особистості Катерини II і власне її реформам уваги приділялося порівняно небагато. На сторінках досліджень даного періоду висвітлюються питання селянства та його класової боротьби, історію Пугачовщини, яка розглядалася у світлі концепції селянських війн, міських повстань, розвитку торгівлі, мануфактури, землеволодіння. Виняток становлять лише роботи Н. Я. Ейдельмана, О. А. Омельченко, А.М. Гаврилової.

Вивчення реформаторської політики Катерини було представлене низкою спеціальних досліджень Ю. В. Готьє. У його роботі міститься дуже детальний, заснований на широкій джерельній базі аналіз еволюції урядових поглядів на систему місцевого управління [4, с. 166].

Більш нові і об’єктивні підходи до вивчення даної проблеми представлені у працях кінця XX – початку XXI ст. Це монографії

присвячені життю та діяльності Катерини ІІ представлені такими видатними істориками, як: Борзаковский П. К. [1], Григорьев В., Заичкин И. А., Каменский А. Б., Козлова Н. В., Моряков В. И., Оболенский Г., Омельченко О. А. [5, с. 342], та численні журнальні статті, таких авторів: Вальденверг В. Е., Виноградов В.Н., Митрофанов Н., Рахматуллин М., Черкасов П.П., Швець К.О. та інші.

Сучасна вітчизняна історіографія представлена не великою кількістю наукових праць, що стосуються переважно проблем історії України періоду правління Катерини ІІ. Це, зокрема питання пов'язані із ліквідацією Запорізької січі та долею Петра Калнишевського, ліквідація полково-сотенного устрою та Коліївщиною. Цим проблемам та ролі у них Катерини ІІ присвятили свої праці Ю. Мицик, Н. Яковенко, В. Брехуненко, Т. Чухліб. Цікаву характеристику політики Катерини подано у відомому навчальному посібнику Т. Полещук [6, с.94].

Джерельна база дослідження є великою за обсягом та різноманітною за видами. Її основу складають документальні джерела, зокрема Записки імператриці Катерини ІІ. Саме вони містять найбільший масив документів, що характеризують політику *«освіченого абсолютизму»*. Їх авторка ґрунтовно характеризує своє бачення та необхідність ліберальних реформ, що проводилися у ІІ половині XVIII століття.

Свого роду підсумком писемної діяльності імператриці в дореволюційний час стало видання її *«Творів»* у 12 томах, куди були включена майже вся літературна та наукова спадщина імператриці. Тоді ж було опубліковано велику кількість мемуарних джерел. У них міститься автобіографія, яка писалася протягом кількох десятиліть і охоплює період правління не тільки самої Катерини, але й Петра ІІІ і Єлизавети Петрівни. Імператриця не встигла відредагувати *«Записки»*, тому вони відрізняються розрізненістю суджень і автобіографічних уривків. *«Записки»* Катерини ІІ – це свого роду відтворення суспільно-політичного життя Росії того періоду, особливе місце у них займає саме політика *«освіченого абсолютизму»* у розумінні Катерини ІІ та засоби її реалізації.

Вагому роль серед джерельної бази займають збірники документів з історії Росії періоду правління імператриці Катерини ІІ. Саме у них міститься основний масив документальних джерел із різних напрямків політичної діяльності правительки Росії. Нашу увагу

[1] Борзаковский П. К. Императрица Екатерина Вторая Великая. М.: «Панорама», 1991. 48 с.

привернули зокрема документи, що характеризують культурно-освітню діяльність Катерини, її вплив на становлення гувернерства в імперії та практику підготовки кадрів домашніх вихователів у тодішніх навчальних закладах. Частина документів характеризують відносини Катерини з Академією наук Росії, зокрема допомогу вченим, їх направлення за кордон для здобуття освіти. Збірники документів містять інформацію про запрошення Катериною ІІ до Росії відомих європейських вчених з метою викладання у навчальних закладах.

Значне місце серед джерельної бази займають *«Записки»* Катерини Романівни Дашкової що охоплюють період від двірцевого перевороту, приходу до влади Катерини ІІ і наступних подій, які тривали ще понад півстоліття. Перша частина Записок княгині Дашкової служить продовженням і коментарем Записок Катерини ІІ. Вона відобразила у своїх *«Записках»* величезний історичний матеріал, який підтверджується історичними та архівними джерелами. Значне місце у записках Дашкової займає характеристика політичної діяльності імператриці, її взаємин з керівниками європейських країн, а також французькими просвітителями – Вольтером, Дідро та ін.

Нашу увагу привернули також *«Записки»* С. М. Глінки , Спогади А. Г. Жомина та А. Мусіна-Пушкіна. Зокрема С. Глінка характеризує головні напрямки освітньої діяльності Катерини ІІ, відкриття навчальних закладів та опіку над ними.[7,с.380] А. Мусін-Пушкін у своїх спогадах подає цікаву і ґрунтовну характеристику листування Катерини з Вольтером, однак, на нашу думку автор дещо гіперболізує вплив імператриці на формування поглядів відомих французьких просвітителів.

Таким чином, основу джерельної бази роботи складають документи та матеріали Катерини ІІ, які проливають світло на сутність її політики *«освіченого абсолютизму»*. Вагоме місце серед джерел займає мемуарна література, яка не зважаючи на суб'єктивний характер всебічно характеризує особистість та політичну діяльність Катерини ІІ. Хоч дана тема доволі широко представлена в науковій літературі, все ж вона потребує подальшого переосмислення, критичного аналізу відповідно до нових поглядів та концепцій.

Список використаних джерел та літератури

1. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях.
2. Брикнер А. История Екатерины II. СПб.: изд-во А.С. Суворина, 1885. 909 с.
3. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. М., 1989. 87 с.
4. Готъе Ю. У. История областного управленья в России от Петра I до Екатерины II. В 2 т. М., 1913. Т. 1 166 с.

5. Омельченко О. А. «Законная монархия» Екатерины II. М.: «Мысль», 1993. 342 с.
6. Полещук Т. Історія Росії XIX – поч. XX ст. Львів: ПАІС, 2008. С. 94-101.
7. Записки Сергея Николаевича Глинки. СПб.: Русская Старина, 1895. 380 с.

Михно Людмила Петрівна
магістр, бібліотекар, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

ЛІНГВІСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Закономірно, що науково-дослідні студії вимагають якісного поглиблення та розширення, що зумовлює появу нових тенденцій, блоків дослідження. Окрему галузь загального краєзнавства становить лінгвістичне краєзнавство. Разом з тим – це новий напрям мовознавчої науки.

Актуальність пропонованого дослідження вбачаємо у потребі популяризації лінгвокраєзнавчого ракурсу наукових пошуків, що важливо в умовах докорінного оновлення вітчизняної науково-освітньої парадигми. Значне місце у означеному підході виділяємо вивченню життєпису видатних осіб, що біографічно пов’язані з регіоном. Мета розвідки – з’ясувати поняття лінгвокраєзнавства в значенні науково-дослідного напряму, окреслити напрями лінгвокраєзнавчої діяльності, визначити принципи лінгвокраєзнавчих студій.

Лінгвістичне краєзнавство – інтегративна галузь мовознавчої науки, орієнтована на вивчення та систематизацію різнорівневих та різноаспектних фактів мови, характерних для окремого регіону, мовної (філологічної) діяльності персоналій, біографічно пов'язаних з краєм. Об’єктом лінгвокраєзнавства є мовне/мовленнєве (культуромовне, мовно-історичне) середовище регіону, предметом – характеристика мовних (мовленнєвих) фактів та явищ, що поширені у визначеному територіальному континуумі, зафіксовані в окремо взятій місцевості і є її характерними ознаками.

Мета лінгвокраєзнавства як наукового напряму і як навчальної дисципліни полягає у всебічному, ґрунтовному вивченні та описові характерних, специфічних мовних особливостей регіону: ознайомленні з етномовною, історико-культурною своєрідністю ареалу, з біографією та науковим, творчим доробком визначних осіб у філологічній галузі, біографічно співвіднесених з регіоном; популяризації здобутків в царині лінгвокраєзнавчих пошуків; у пропаганді та рекламі мовно-культурних надбань.

Основними напрямами лінгвокраєзнавчих досліджень вважаємо:

- формування цілісних уявлень про мовну специфіку міні-регіону;
- ознайомлення з провідними тенденціями в мовленнєвій практиці регіону;
- вироблення умінь і навичок лінгвістичної інтерпретації регіональних проявів мови (аналіз діалектних одиниць, топонімікону, антропонімікону);
- удосконалення навичок польового збору та обробки лінгвістичного матеріалу;
- вивчення спадщини видатних особистостей, життєпис яких пов'язаний з регіоном;
- виховання інтересу та поваги до духовно-матеріальних святинь *«малої батьківщини»*, до мови, культури, етнографічної спадщини рідного краю, доробку визначних особистостей, біографічно пов'язаних з регіоном.

Лінгвістичне краєзнавство як специфічна, детермінована визначеним континуумом царина науково-пошукових студій сприяє розвитку національної самосвідомості, формує основи духовності.

Лінгвокраєзнавство ґрунтується на низці підходів. До фундаментальних принципів лінгвокраєзнавства належать:

1) принцип розвивального навчання і гуманістичної психології: поєднання раціонального, чуттєвого і духовного знання у процесі навчання та виховання особистості;
2) принцип креативності: здатність до творчості, активізація пізнавальних інтересів до вивчення рідної мови; розвиток чуття мови;
3) принцип інтеграції різногалузевих знань: використання відомостей інших наук для пояснення лінгвістичних фактів.

Лінгвістичне краєзнавство орієнтоване на пізнання мовнокультурної практики письменників, життєпис яких пов'язаний з певним краєм. Наприклад, з Сумщиною співвіднесені імена і творчий доробок Остапа Вишні, Миколи Хвильового, Івана Багряного, Бориса Антоненка-Давидовича, Миколи Данька, Олекси Ющенка, Дмитра Білоуса та багатьох інших. Пізнання природи художньої мовотворчості цих митців разом з їх життєписом відкриває перспективи для глибокого осмислення мовнокультурної специфіки регіону.

Лінгвокраєзнавчий напрям наукових студій на сучасному етапі є одним із перспективних і таких, що викликає інтерес у вчених, педагогів, взагалі у громадськості. Досягнення в галузі лінгвокраєзнавчих пошуків зумовлюють необхідність реалізації здобутих результатів у навчально-виховній роботі в загальноосвітній та вищій школі з метою

активізації пріоритетів національно-мовної освіти. Інформація лінгво-краєзнавчого змісту покликана оптимізувати навчально-виховний процес у навчальних закладах різних рівнів, привернути увагу до регіонального матеріалу як особливої царини духовної, культурно-історичної спадщини, посилити інтерес до здійснення дослідних краєзнавчих експедицій.

Популяризація в соціумі здобутків у галузі лінгвокраєзнавчих пошуків пов'язана з вихованням патріотизму, національної гордості, національно-мовної свідомості громадян України. Велику роль при цьому відіграє вивчення життєпису визначних особистостей, біографічно пов’язаним з певним краєм. Лінгвокраєзнавча парадигма сьогодні – потреба і вимога часу.

Список використаних джерел та літератури

1. Беценко Т. П. Лінгвістичне краєзнавство в системі шкільної та вищої філологічної освіти. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2012. № 11. С. 32–34.
2. Беценко Т. П. Краєзнавство в сучасній парадигмі науково-освітніх знань: базові поняття. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/becenko.htm.
3. Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 312 с.
4. Історичне краєзнавство. Напрями та методи історикокраєзнавчих досліджень: курс лекцій / В. Є. Голубко, А. В. Середяк, Р. Я. Генега та ін. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 304 с.
5. Лесин В. М., Мацько В. П., Ротач П. П., Зленко Г. Д.. Літературне краєзнавство. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія* / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=55784.
6. Лингвистическое краеведение: [учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению 031000 и специальности 031001 – «Филология»] / Л. А. Захарова, Н. Г. Нестерова, Г. Н. Старикова, Е. В. Мороз ; Том. гос. ун-т. Томск: Издательство Томского университета, 2005. URL: http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000222805.
7. Місто. Культура. Цивілізація: міжнародні студії: матеріали міжнар. наук.-теорет. інтернет-конф., Харків, квітень 2020 р. / [редкол.: М. К. Сухонос (відпов. ред.) та ін.]; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова, 2020. 279 с.
8. Олішевська Ю. А. Шкільне географічне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: «ФО-П Кравченко», 2020. 175 с.
9. Освітнє краєзнавство і формування лідерської компетентності у сучасній школі [укладачі: Т. О. Бондар, Л. В. Литвинюк]. Полтава: ПОІППО, 2012. 120 с.
10. Сергєєва М. В. Бібліотечне краєзнавство: стан та проблеми. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21380/1/42-409-421.pdf.
11. Сумщина в краєзнавчих дослідженнях: наукові праці викладачів Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (2004–2015 рр.). Вип. 2: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / [укладач В. В. Косенко; відп. ред. І. О. Железняк]. Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2017. 183 с.

12. Фийса Н. В. Використання краєзнавчих матеріалів як необхідної умови при викладанні другої (третьої) іноземної мови для спеціальностей галузі туризму у ВНЗ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка»*. 2009. Вип. 28. С. 71–73.
13. Чернов Б. О. Географічне краєзнавство: теоретико-методологічна сутність. URL: // https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/ugj-2018-1-63-68.pdf.
14. Шумілова І. Ф. Педагогічне краєзнавство: навчальний посібник. Донецьк: ЛАНДОН-ХХІ, 2012. 330 с.

Пушкарьов Юрій Іванович
кандидат військових наук, доцент, доцент кафедри військової підготовки, Сумський державний університет

КРАЄЗНАВСТВО ЯК НЕОБХІДНИЙ КОМПОНЕНТ ОСВІТНЬОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

В умовах сьогодення краєзнавство – це наука, що займається вивченням історії, географії, економіки, етнографії тощо певної місцевості. Вивчаючи особливості природи, населення, господарської діяльності, економічного укладу, історії та культури, етнографії, мови і літератури, науки й релігійних вірувань, звичаїв, обрядів та екологічних проблем у рідному краї (мікрорегіоні), краєзнавство постає інтегрованою наукою, що синтезує різногалузеві знання. Констатуємо значне розширення меж краєзнавчої науки. Водночас *«географічне, історичне, екологічне, літературне, етнографічне, мистецтвознавче, лінгвістичне, сакральне (релігійне), археологічне краєзнавство вивчають один і той самий об'єкт – рідний край, досліджуючи його всебічно за допомогою загальнонаукових та конкретних для кожної краєзнавчої науки методів»* [13].

Нині краєзнавство щодалі більше набуває динамічного характеру: *«Потік нових знань і досліджень, нових підходів, а також складність проблем, що виникають у рідному краї, безупинно зростають. Водночас зростає й актуальність краєзнавчих досліджень, зокрема необхідність теоретико-методологічних положень»* [13].

Безсумнівно, що *«українське краєзнавство, що веде свій родовід від літописців часів Київської Русі, героїчної доби козаччини, недовгої, але знаменної пори Української революції 1917–1921 рр., часів тоталітаризму та епохи національно-демократичного відродження, є вагомим складником української національної історії, культури та духовності»* [5]. Тому є докінечна потреба у використанні краєзнавчих знань у процесі підготовки майбутніх військових. Це пов'язано з тим, що ми формуємо особистість майбутнього захисника України.

Зазначене зумовлює актуальність теми нашого дослідження. Мета дослідження – окреслити вагу навчальних краєзнавчих студій у процесі підготовки майбутніх військовослужбовців.

Для чого майбутнім фахівцям військової справи знання з краєзнавства? Який вплив мають краєзнавчі студії на формування особистості майбутнього військовослужбовця? Після утвердження незалежності України розпочався новий етап розвитку краєзнавства – зокрема, піднесення та розквіт краєзнавчої науки, більше того – чітко окреслився процес взаємодії краєзнавства та освітньої галузі. Проблема взаємозв'язків краєзнавства і освіти є доволі давньою: її порушували як українські вчені, культурні діячі минулого і сьогодення (М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський, Д. Багалій, Д.Яворницький, К. Ушинський, В. Сухомлинський, П.Т.Тронько, Ф.П.Шевченко, М.Ф.Дмитрієнко, О.Я.Деміфенко, М.П.Крачило, С.І.Захаров, В.С.Прокопчук, Л.Гайда, Т. П. Беценко та ін., так і російські вчені (М. Ломоносов, Д. Лихачов, В.І.Ашурков, Д.В.Коцюба, Т.І.Матюшин, Н.С.Цепелєва, К.Ф.Строєв). За спостереженнями вчених, *«концептуальні засади національної освіти, форми і методи вивчення навколишнього середовища сформулювали Г. Гринько, К. Дубняк, Д. Зайцев, В. Затонський, Л. Миловидов, П. Мостовий, О. Музиченко, Я. Ряппо, М. Скрипник, Я. Чепіга та ін. Виховання у дітей любові до рідного краю у педагогічній теорії та практиці досліджують Т. Бондаренко, Т. Завгородня, І. Зайченко, С. Золотухіна, Л. Потапова, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Чепіль та ін.»* [12].

На думку багатьох учених-педагогів, краєзнавство як навчальна дисципліна орієнтоване на те, щоб не тільки викликати інтерес молоді до історії своєї *«малої батьківщини»*, культурної спадщини минулого, пізнання основних віх життєдіяльності видатних постатей краю, але й сприяти усвідомленню свого місця в історії держави, нації в цілому; у свою чергу це створить підґрунтя для спрямування свого інтелектуального потенціалу, здібностей на користь рідного народу [1]. Такий підхід вважаємо надто важливим і серйозним у процесі підготовки майбутніх захисників Батьківщини.

Поділяємо думку, що завданням сучасного краєзнавства як навчальної діяльності є *«сприяння культурно-історичній самоідентифіації молоді; виховання культури міжрегіонального спілкування та міжетнічної толерантності; сприяння формуванню активної особистості, здатної практично реалізувати набуті знання, обстоювати національні цінності, зберігати історико-культурну*

спадщину та довкілля регіону; вдосконалення навиків історичного дослідження шляхом пошуково-краєзнавчої роботи» [4, с. 4]. Ці завдання повною мірою стосуються підготовки майбутніх військових із питань оволодіння ними краєзнавчими знаннями.

Отже, опанування майбутніми військовослужбовцями основ краєзнавчої науки, що пов'язана з духовно-матеріальною парадигмою розвитку краю (мікро- та макрорегіону), спрямоване насамперед на те, щоб розширити їхній світогляд, сформувати інтелектуально підготовлену, всебічно розвинену особистість. Отримання краєзнавчих знань – своєрідне набуття особистістю досвіду пізнання світу [2]. Краєзнавчі знання покликані духовно збагатити майбутніх військових.

Найголовніше, певне, те, що краєзнавство виступає тим фундаментом, що якнайміцніше, якнайліпше закладає основи патріотичного, національного виховання особистості. Краєзнавчі студії формують патріотичні почуття, виступають базою для культивування в молоді відчуття національної окремішності, самобутності, індивідуальності, що значно посилює виховання любові до рідного краю, Батьківщини в цілому. Відтак майбутні фахівці військової справи назавжди переповнюються почуттями відданості своєму народові, національної гордості, любові до рідного краю. Усвідомлене сприйняття й осмислення таких духовних вартостей – вагомий, суттєвий складник духовного розвитку особистості.

Краєзнавчі знання, що їх здобувають майбутні захисники Вітчизни, мають потужний емоційний складник: *«Джерела масовості краєзнавства і його популярності у тому й полягають, що усвідомлення спільності доль людей, які мешкають поруч, та особистої причетності до своєї історії створює у людини, з одного боку, відчуття захищеності, а з другого – відповідальності перед майбутніми поколіннями за збереження успадкованих відминулого безцінних духовних скарбів. Зв'язок поколінь, що змінюють одне одного напевній території, стає зримим і відчутним. Прилучаючись до вічного, людина усвідомлює себе співучасником історичного процесу, творцем нетлінного»* [4, с. 7].

Переконуємося, що краєзнавчий компонент у освітній діяльності військовослужбовців логічно виправданий. Оволодіння краєзнавчими знаннями зумовлене потребами сьогодення. Формування у майбутніх військових краєзнавчого світогляду мотивоване їхньою місією у суспільстві.

Отже, краєзнавство повинно стати невід'ємним складником освітнього процесу з питань підготовки майбутніх військових. Вага і незаперечність краєзнавчих знань, здобутих і належно засвоєних майбутніми військовослужбовцями, безпосередньо пов'язана з їх фаховоим інтелектуальним зростанням. Більше того, краєзнавчі навчальні студії спрямовані на формування духовного осердя майбутнього захисника Вітчизни.

Список використаних джерел та літератури

1. Беценко Т. Краєзнавчі студії в сучасному освітньому процесі: теоретичні поняття та деякі методичні зауваги. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том ІІІ: Констатації та діалоги в просторі науки та освіти [колективна монографія*] / [Наукова редакція: Я. Ґжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін–Ужгород–Київ–Херсон: Посвіт, 2020. С. 12–18.
2. Беценко Т. П. Лінгвістичне краєзнавство. Походження географічних назв Сумщини: Навчальна монографія. Суми: ВПП «Мрія», 2015. 180 с.
3. Беценко Т. Формування лінгвокраєзнавчої компетенції майбутніх учителів-філологів як докінечна потреба сучасної педагогічної освіти. *Сучасна гуманітарна парадигма: проблеми, виклики, рішення: [монографія]* / В. Л. Кравченко, М. О. Зуєнко, Т. В. Луньова та інш.; під ред. В. Л. Кравченко. Полтава: ФОП Болотін А. В., 2017. С. 148–152.
4. Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Ч. І. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 130 с.
5. Гончаров Олександр Українське краєзнавство: від тернистого минулого до викликів сьогодення. URL: https://marszalek.com.pl/between/2016/12.pdf.
6. Жванко Л. М. Краєзнавство: Конспект лекцій (для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки: 6.030504 «Економіка підприємства», 6. 030509 «Облік і аудит», 6.030601 «Менеджмент») / Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків: ХНАМГ, 2010. 163 с.
7. Краєзнавство: метод. реком. для викладачів / упоряд. Г. Л. Демочко. Харків: ХНМУ, 2020. 24 с.
8. Лесин В. М., Мацько В. П., Ротач П. П., Зленко Г. Д. Літературне краєзнавство. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн]* / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=55784.
9. Маньковська Р. Краєзнавство і освіта: витоки і перспективи співбуття. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mankovska_Ruslana/Kraieznavstvo_i_osvita_vytoky_i_perspektyvy_spivbuttia.pdf?
10. Попович С. І., Лугова О. І. Туристичне краєзнавство як напрям загального краєзнавства України: питання теорії та ґенези. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. 2004. Вип. 5. С. 3–53.
11. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи. К.: б. в., 2000. 270 с.
12. Чепіль М. М. Краєзнавство як чинник патріотичного виховання в українській педагогічній думці (кінець XIX – початок XX ст.). URL: https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2015/1/7.pdf/.
13. Чернов Б. О. Географічне краєзнавство: теоретико-методологічна сутність. URL: //https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/ugj-2018-1-63-68.pdf.

Остапчук Олексій Олександрович
аспірант, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка
Курок Олександр Іванович
доктор історичних наук, професор, ректор, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка;

ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ТА ФОРМА ЇХНЬОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

Ідеальне суспільство, втілене в ідеології більшовицького комунізму, найяскравіше характеризують слова американського актора та журналіста Вільяма Роджерса, суть яких зводиться до того, що *«Комунізм – як сухий закон: ідея добра, але не працює»*. Саме неефективність радянської системи спонукала частину населення до опозиційної діяльності, яка й проявилася вигляді дисидентства.

Зародження дисидентства, як в Україні, так й у інших республіках Радянського союзу, пов'язують з початком послаблення комуністиного режиму та хрущовською *«Відлигою»*, що характеризувалася політичною лібералізацією. У кожної групи, гуртка, спілки, кожного члена, який почав активно діяти в цей період, були свої погляди на те як потрібно вести боротьбу проти радянської влади.

В історії українського дисидентського руху, виділяють чотири етапи. ***Перший етап*** (1955–1972 рр.) на даному етапі протести мали анонімний характер; розповсюджувались листівки, національна символіка, книги [9, с. 350]. У цей час в Радянській Україні набуло популярності поширення художньої літератури, альманахів, журналів, антологій дисидентського руху, звернень, заяв та інших документів. Українська нелегальна преса, яка не мала чіткої періодичності, розходилася стихійно і повідомляла українській громадськості, як на території СРСР, так і за кордоном, про порушення прав людини в Радянському Союзі [8, с. 32]. ***Другий етап*** (1972–1975 рр.) характеризується масовими арешти, а також обшуками. Разом з цим відбувався пошук легальних форм боротьби, зокрема, залучення простих громадян до цієї діяльності. ***Третій етап*** (1975–1979 рр.) пов'язують з появою Груп сприяння виконанню Гельсінських угод. У 1970-х роках набули популярності листи-протести, документи програмно-політичного характеру. Замість анонімних листівок, дисиденти писали відкриті листи до керівництва держави, що мали *«підписантів»* [8, с. 32]. ***Четвертий етап*** (1979 р. – кінець 1980-х років) характеризувався

також арештами, проте репресії так і не змогли повернути СРСР в *«додисидентський»* стан.

Оформлення дисидентства припадає на 1955 р., коли українські політв'язні мордовських концтаборів написали *«Відкритого листа»* до ООН. У ньому узагальнювалися головні вимоги українського дисидентства, висловлювався рішучий протест проти дискримінації всього українського, приверталася увага світової громадськості до безправного становища України у складі СРСР [12https://history.vn.ua/book/new/137.html].

Унаслідок цього в Україні почали з'являтись перші дисидентські групи, які виникали переважно на теренах Західної України. Поява цих гуртків, пов'язана з діяльністю ОУН, так як більшість засновників цих груп були колишніми її членами. За перші роки діяльності таких осередків на Західній Україні було виявлено 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді. Стало відомо про 5500 випадків виготовлення й розповсюдження антирадянських документів. Деякі з груп вже не належали до оунівського підпілля, але були його ідейними спадкоємцями [15https://blogs.korrespondent.net/blog/users/3228858-istoriia-natsionalnoho-dysydentskoho-rukhu].

Серед них найбільш активними і значущими були ***Об'єднана партія визволення України (ОПВУ)***, яка підпільно існувала на території Станіславської (Івано-Франківської) області з 1955 р., й намагалася поширити діяльність на всю територію УРСР [3, с. 59]. Вона була заснована Б. Ґерманюком, Я. Ткачуком, М. Площаком. Організація мала намір об'єднати у боротьбі за незалежність України всі верстви населення, спираючись на Конституцію СРСР, яка залишала право за кожною республікою право виходу з Союзу. ОПВУ ставила перед собою завдання зв'язатися з людьми в інших республіках, які мали такі ж наміри. Усього в організації було до півсотні чоловік по всій області [10, с. 205]. Проте, довго група не проіснувала – у 1959 р. Б. Ґерманюка та його побратимів було заарешто-товано й ув'язнено на 10 років у таборах суворого режиму.

Після діяльності ОПВУ на території України, попри репресії, почало з'являтись все більше таких гуртків, адже вона дала поштовх реалізації легальних методів боротьби за незалежність, яку гарантувала Конституція СРСР.

У 1956 р. у Львові виник ***Український національний комітет (УНК)*** – підпільна організація, засновниками якої були молоді робітники Б. Грицан та І. Коваль. Програма комітету була доволі

радикальною і передбачала досягнення повної незалежності України, утворення уряду виключно з українців, виселення неукраїнців з України, створення національної армії, ліквідацію колгоспів тощо [11, с. 1002]. Організація складалась з 57 осіб і мала свою друкарню. Вони вели агітацію та готувались використовувати легальні методи боротьби, що мали згодом перерости в збройне повстання. Але радянська *«машина»* дуже швидко зреагувала і членів комітету було заарештовано в 1959 р. За вироком суду Б. Грицина та І. Коваля було розстріляно. Інші члени отримали від 5 до 15 років таборів [18http://museum.khpg.org/index.php?id=1162805298]. Утім, усе більше громадян почали об'єднуватися, шукати однодумців.

У 1958 р. виникла ***Ходорівська група*** – невелике об'єднання дисидентів у Ходорівському районі Львівської області. Її засновниками були Ф. Дронь та Ф. Процiв. Метою Групи було відродження Української держави. Для цього її члени пропагували національну символіку серед місцевого населення – вивішували вночі по селах національні прапори. Також поширювали листівки, для виробництва яких дістали кліше. Групу було звинувачено у терористичній діяльності, через що в 1962 р. Ф. Процiва було розстріляно, а інших членів засуджено від 8 до 15 років таборів [19http://museum.khpg.org/index.php?id=1116510083].

У 1964 р. було засновано ***Український національний фронт (УНФ)***. Це була підпільна організація, засновниками якої були Д. Кверц та З. Красівський. До лав фронту входило приблизно 150 чоловік. Організація діяла у Львівський, Рівненській, Кіровоградській, Ворошиловградській (Луганській) областях. Їхні представники також проявляли активність в інших регіонах, але не в менших масштабах. УНФ проголошував себе спадкоємцем ОУН і визнавав тільки революційний шлях досягнення своїх цілей. Це був перший націонал-демократичний рух, який підняв ідеї ОУН у шістдесятих роках і, тим самим, пов'язав покоління борців за волю України [11, с. 1003]. Вони розповсюджували листівки, видавали журнал *«Воля та Батьківщина»*.

У квітні 1966 р. УНФ поширив і надіслав XXIII з'їздові КПРС *«Меморандум УНФ»*, у якому викладалися політичні вимоги організації і був заявлений протест проти репресій щодо української інтелігенції. Ставилася вимога, насамперед, повернути в Україну всіх примусово депортованих [11, с. 1004]. Проте, вже у 1967 р. УНФ було викрито. Лідерів засуджено, проте провину інших членів так і не було доведено.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960 рр. утворилася ***Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)*** – перша підпільна організація партійного типу. Ядро цієї групи було утворено Л. Лук'яненком та І. Кандибою в 1958 р. ще до початку діяльності самої організації. Склад Спілки ніколи не був чисельним – від 10 до 30 чоловік. Членами організації були С. Вірун, В. Луцьків, О. Лібович, І. Кіпіш та Й. Боровницький, які мали вищу освіту та здебільшого були юристами.

Від початку існування Спілки її члени ставили собі за мету створити альтернативну КПРС підпільну організацію, яка б мирними, ненасильницькими діями домоглася виходу України з СРСР [13http://photo-lviv.in.ua/pershi-dysydenty-u-lvovi-abo-ukrajinska-robitnycho-selyanska-spilka/].

У 1959 р. Л. Лук'яненком було розроблено проект програми УРСС. У ньому піддавалася критиці політика партії та уряду часів Голодомору 1932–1933 рр., засуджувалися репресії 1930-х років у східних областях УРСР, указувалося на тяжкий соціальний, політичний і культурний гніт селян, на обмеження прав профспілок та суверенітету УРСР. Критиці піддавалася національна політика в Україні та процеси русифікації [6https://history.vn.ua/compendium/11klas/105.html]. Також у ній проголошувалась спадковість українського національно-визвольного руху, яка базувалася на ідеях засновника українського націоналізму Миколи Міхновського [15].

Лідери Спілки вважали, що Україна повинна скористатися даним їй Конституцією 1936 р. (СРСР) та 1937 р. (УРСР) правом виходу зі складу Радянського Союзу [15https://blogs.korrespondent.net/blog/users/3228858-istoriia-natsionalnoho-dysydentskoho-rukhu].

Перші організаційні збори УРСС відбулися 7 листопада 1960 р. На них було вирішено поставити на перше місце завоювання демократичних прав і свобод. Досягнути цілей планували лише мирним шляхом [16http://archive.khpg.org/index.php?id=1162805489]. Проте довго Спілка не проіснувала – вже на початку 1961 р. за доносом її було викрито.

Під час свого допиту Л. Лук'яненко зауважив, що *«агітація за відокремлення УРСР від СРСР не складає жодного злочину, бо ст. 17 Конституції СРСР проголошує право виходу союзної республіки зі складу СРСР»*. Слідчий УКДБ капітан Денисов *«відповів, піднявши Конституцію над головою: «Конституция существует для заграницы»»* [13].

Л. Лук'яненка було засуджено до страти, проте згодом вирок було змінено на 15 років таборів. Інші члени отримали від 10 до 15 років й

були відправлені до концтаборів Мордовії.

Апогеєм дисидентського руху на першому його етапі, вважається рух шістдесятників. М. Коцюбинська зазначала, що *«Шістдесятники – то спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи»* [4, с. 88].

Джерелом шістдесятництва був український фольклор, зокрема, митцями активно запозичувалися й переосмислювалися фольклорні мотиви й образи, використовувалися народнопісенні засоби і прийоми образотворення. Естетичним взірцем письменників 1960-х років стала творчість митців Розстріляного Відродження [5].

Представниками шістдесятництва були такі визначні постаті як-от І. Світличний, В. Симоненко, М. Вінграновський, І. Драч, Л. Костенко, І. Стасів-Калинець, І. Калинець, В. Стус, В. Шевчук, А. Горська, Л. Семикіна, О. Заливаха, Г. Севрук, С. Шабатура, І. Дзюба, В. Мороз, В. Чорновіл, С. Караванський, Є. Сверстюк, М. Брайчевський, Л. Дичко та інші.

Саме ця група молодих митців, поетів, художників, музикантів, істориків, попри різні професійні погляди, стала центром усієї боротьби проти тотальної русифікації та пропаганди. Вони прагнули до оновлення не лише мистецького, а й усього суспільного життя. Однією з найголовніших проблем, яку винесли на поверхню шістдесятники, була проблема вибору й проблема внутрішньої свободи. *«Моя свобода завжди при мені»*, – казала Ліна Костенко .

Шістдесятники не ставили за мету повалити Радянський режим. Серед них не було відвертих противників соціалізму: майже всі вони прагнули по-своєму удосконалити його (ідея *«соціалізму з людськими обличчями»*) [11, с. 1014]. Саме через відсутність державотворчих ідей Л. Лук'яненко і називав рух шістдесятників *«недозрілими»*, проте і не заперечував, що вони були *«потенційними націоналістами»* [2]. Самі шістдесятники не вважали себе націоналістами та й потенційними їх було складно назвати. Як писав В. Стус у листі до першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста: *«Я не націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, аби серед певної частини українців розвіяти дурман самозакоханості, антисемітизму, загумінкової обмеженості. Так само за потрібне я вважав робити так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т. д розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селян, що гречно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх мозолів»* [14, с. 321].

Центром зародження руху шістдесятників, став клуб творчої молоді *«Сучасник»*, який виник в 1959 р. і був очолюваний Л. Танюком. До нього також входили А. Горська, М. Коцюбинський, І. Драч. Вони займалися організацією різних культурних гуртків, відродженням різдвяних вертепів, влаштуванням вечорів пам'яті відомих діячів, виступами у пресі. Майже водночас, у Львові, було засновано клуб творчої молоді *«Пролісок»*, керівником якого був М. Косів. Його членами були М. Осадчий, М. і Б. Горині, І. Гель. Цей гурток був радикальнішим від Київського. Його члени вважали, що доречно було б скористатися методами оунівського підпілля. Іван Гель говорив: *«Я був прихильником не лише боротьби словом, але й збройної боротьби»* [30, с. 93].

Попри різні погляни членів клубу на методи боротьби, у них були спільні цілі й ідеї. Усі вони розуміли, що потрібно зберегти та захистити українську мову й культуру. І тому організовували вечори творчої інтелігенції, де пропагували українську мову, українську пісню, відроджували звичаї та традиції [7]. Щороку проводили Шевченківські вечори. Усі вони виходили за межі культурництва й були важливими громадськими подіями, в яких уже відчувалось протистояння режимові [30, с. 90].

У 1963 р. розпочалася кампанія проти тих, хто приділяв *«надмірну увагу негативним явищам сталінської доби»* [1]. Тобто розпочались перші утиски тих, кого влада вважала опозиціонерами або дисидентами. До них почали застосовувати адміністративні заходи, забороняли друкуватися в газетах, закривалися клуби творчої молоді. У тому ж році загадково помер В. Симоненко, якому довгий час особливо сильно дорікала влада.

Через утиски частина шістдесятників піддалася режимові й припинила боротьбу, а інша – почала видавати самвидав. З 1964 р. таким способом друкувалося більшість шістдесятників. Там з'явилося багато антирадянських статей, зокрема, праця І. Дзюби *«Інтернаціоналізм чи русифікація»*, збірка матеріалів В. Чорновола *«Лихо з Розуму»*, *«Українська освіта у шовіністичному зашморзі»*, *«Вивід прав України»* тощо [15].

Після цього Радянський режим перейшов від методів залякування до репресій. У 1965 р. було заарештовано І. Світличного, М. Осадчого, В. Іванишина. Але ці арешти лише розпалили протестні настрої населення. Підсудним кидали квіти, під судами натовпи скандували *«Слава!»*, збирались підписи на захист заарештованих, внаслідок чого

з'явився термін *«підписанці»* [11, с. 1014].

Першим публічним виступом проти арештів став виступ І. Дзюби, В. Чорновола та В. Стуса під час презентації у кінотеатрі фільму С. Параджанова *«Тіні забутих предків»*. Під їхнім листом підписалось 140 присутніх [15]. Попри виступ, вони так і не змогли зупинити судові справи. Реакція влади на цей акт була миттєвою. В. Чорновола було звільнено з газети *«Молода Гвардія»*, В. Стуса відраховано з аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Більшість заарештованих отримали від 5 до 10 років у таборах Мордовії. Тут українські дисиденти знайомились з дисидентами із інших республік СРСР. Поступово відбувався процес інтеграції українців у загальносоюзний антитоталітарний рух [30, с. 100].

Щоб хоч якось урятувати репресованих, шістдесятники апелювали до внутрішнього законодавства СРСР та міжнародних правових документів. Проте репресії продовжувались. У 1969 р. у відповідь на звернення громадян СРСР до комітету ООН з прав людини в Харкові було засуджено Г. Алтуняна та А. Лєвіна. Самвидав було заборонено на території СРСР, і тому він відновив свою діяльність у Європі. З порушенням прав людини почали знайомитись все більше людей на Заході, зокрема, активно цей процес висвітлювало радіо *«Свобода»*. Проте попри заборону самвидав залишався й в Україні. У 1970 р. в рамках самвидаву з'явилось перше періодичне видання *«Український вісник»*. У відповідь на це радянська *«машина»* завдала ще більшого удару по дисидентах репресіями. Василь Овсієнко розповідав: *«На п'ятому числі «Український вісник» обірвався – його зупинили в середині 1971 року, бо пішли чутки про те, що ось-ось почнуться арешти»* [30, с. 106]. У січні 1972 р. відбулися масові арешти, усі спроби протестів відразу жорстоко карались. За даними російської правозахисниці Л. Алексєєвої, було засуджено 89 осіб: із Західної України – 55 (з них 13 зі Львова); зі Східної України – 48 (із них 28 з Києва). Протягом 1972–1974 рр. за участь в українському національно-демократичному русі було заарештовано більше 122 осіб [30, с. 108]. Опозиціонерів, яких було складно звинуватити у порушенні відповідних статей кримінального кодексу, оголошували божевільними та замикали до психіатричних лікарень спеціального типу. Репресії поклали край руху шістдесятників, проте засуджені і в таборах продовжували свою діяльність.

Як відродження в 1920-х роках називають *«розстріляним»*, так і відродження 1960-х років справедливо йменують *«задушеним»* [11, с. 1017]. Роль дисидентського руху в Україні надзвичайно велика,

узагальнює відомий історик Ярослав Грицак. Бо завдяки його учасникам відродилась українська незалежність. Вони дебютували у 1960-х роках, а результат їхньої роботи було видно наприкінці 1980-х років [17].

Отже, за період свого існування дисидентський рух в Україні мав різні форми діяльності, починаючи від розповсюдження анонімних листівок з закликами до боротьби і завершуючи публічними зверненнями до світового співтовариства. Дисиденти, незважаючи на жорстокі репресії, а також на власний ризик, продовжували боротьбу та піднімали національну свідомість. Попри різноманітність поглядів, кожен член зробив визначний внесок на захист свободи людей, відновлення Української держави та захист її культури. Багато хто поклав власне життя заради цієї мети. Саме завдяки їхній діяльності українці зберегли свою самобутність та ідентичність.

Список використаних джерел та літератури

1. Дисидентський рух в УРСР. Шістдесятництво. *ЯКорреспондент*. URL: https://blogs.korrespondent.net/blog/2340/3456360/.
2. За свідченнями Лук'яненка Левка Григоровича 1928 р. н., с. Хотів, Київського району, Київської області.
3. Заєць Б. М., Максимець Б. В. Об'єднана партія визволення України: Створення, програмові засади, діяльність. *Вісник Дніпропетровського університету. наук. журн*. Дніпро: Вид-во ДНЦ імені Олеся Гончара, 2016. Вип. 1. С. 58–66.
4. Захаров Б. Є. Нариси історії дисидентського руху в Україні. Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
5. Історичні передумови виникнення шістдесятництва. *Шістдесятники. Блог.* URL: http://shistdesjatnyky.blogspot.com/p/blog-page_5.html.
6. Історія України опорні конспекти 11 клас: Дисидентські організації в Україні. *Історія України: Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії.* URL:https://history.vn.ua/compendium/11klas/105.html.
7. Історія України. Опорні конспекти 11 клас: Основні акції опозиції. *Історія України: Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії.* URL:https://history.vn.ua/compendium/11klas/104.html.
8. Мельникова О. С. Дисидентська комунікація: причини та наслідки. *Світ соціальних комунікацій: наук. журн*. 2013. № 9. С. 31–34.
9. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України: навч. посіб. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 384 с.
10. Міжнародний біоґрафічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 1 / Олександр Даніель та ін. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 1–516.; Частина II. 517 – 1020 с.
11. Міжнародний біоґрафічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 2 / Олександр Даніель та ін. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 1–516.; Частина II. 517 – 1020 с.
12. Новітня історія України: Період «застою» в Україні. Дисидентський рух. *Історія України: Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії*. URL: https://history.vn.ua/book/new/137.html.

13. Перші дисиденти у Львові, або Українська робітничо-селянська спілка. *Фотографії старого Львова*. URL: http://photo-lviv.in.ua/pershi-dysydenty-u-lvovi-abo-ukrajinska-robitnycho-selyanska-spilka/.
14. Ромащенко Л. І. Шістдесятники і шістдесятництво в епістолярії Василя Стуса (за матеріалами збірки «Листи до сина»). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна.* 2011. Вип. 21. С. 317–324.
15. Степанюк Я. Історія національного дисидентського руху. *ЯКореспондент*. URL: https://blogs.korrespondent.net/blog/users/3228858-istoriia-natsionalnoho-dysydentskoho-rukhu.

16. Українська Робітничо-Селянська спілка (УРСС, «Справа Юристів»). *Віртуальний музей: Дисидентський рух в Україні*. URL: http://archive.khpg.org/index.php?id=1162805489.
17. Українське дисиденство – це була правдива і зріла опозиція, – професор Грицак. *Galinfo*. URL: https://galinfo.com.ua/news/ukrainske_dysydenstvo__tse_bula_pravdyva_i_zrila_opozytsiya__profesor_grytsak_125958.html.
18. Український Національний комітет (УНК). *Віртуальний музей. Дисидентський рух в Україні*. URL: http://museum.khpg.org/index.php?id=1162805298.
19. Ходорівська група. *Віртуальний музей: Дисидентський рух в Україні*. URL: http://museum.khpg.org/index.php?id=1116510083.

СЕКЦІЯ 2

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дегтярьов Сергій Іванович
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Сумський державний університет

РІД КОСТЕНЕЦЬКИХ У ДОРОБКУ МАТВІЯ ТА ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКИХ

Дослідження біографічного чи генеалогічного характеру дозволяють не лише реконструювати життєвий чи професійний шлях однієї особи чи групи людей – представників одного роду, але й визначити їхню роль і значення у житті того чи іншого регіону, країни чи всього світу.

Пропонована робота присвячена відомому українському старшинсько-шляхетському роду Костенецьких. Історія цієї родини найтісніше пов'язана з Конотопщиною, регіоном, що у різний час був частиною Гетьманщини, Конотопським повітом Чернігівської губернії Російської імперії, районом Чернігівської та Сумської областей України радянського періоду, а нині перебуває у складі Сумської області.

На даний час існує лише декілька окремих наукових та науково-популярних праць, присвячених окремим представникам родини Костенецьких. Причому мова йде лише про двох з них – відомого генерала, героя війни 1812 року Василя Григоровича Костенецького [2; 5] та його племінника, публіциста Якова Івановича Костенецького [3; 16]. Це, ймовірно, найбільш відомі члени родини. Саме їм присвячено також низку статей енциклопедичного характеру [1, с. 211–212; 4, с. 223; 11, с. 303–304; 13, с. 389; 14, с. 954; 15, с. 83–84].

У багатьох роботах, присвячених представникам української еліти Гетьманщини, військовій історії тощо також згадуються ті чи інші представники українського роду Костенецьких. Відомості про них зустрічаємо і у доробку відомого історика-археографа Олександра Лазаревського та його батька, чиновника Конотопського повіту Матвія Лазаревського. Цінність цих відомостей полягає, в першу чергу, в тому, що автори були особисто знайомі з деякими членами родини Костенецьких та, бувши їхніми земляками, описували особисті риси цих людей, розкривали деякі сторінки їхнього повсякдення і навіть наводили у своїх працях чутки про Костенецьких, що побутували серед їхніх знайомців.

У частині другого тому кількатомної роботи «Описание старой Малороссии», присвяченій Конотопській козацькій сотні Ніжинського полку О. Лазаревський згадує Костенецьких [8, с. 198–203]. Ці лише декілька сторінок є доволі інформативними. Вчений тут наводить коротку історію походження Костенецьких – від малоросійського шляхтича Корсунського полку Назарія Костенецького, описується історія переселення родини з правобережних українських земель на Лівобережжя. Окрему увагу О. Лазаревський приділив економічному та кар'єрному зростанню родини Костенецьких протягом першої половини XVIII ст. При цьому вчений використовував родинні документи, надані йому десь у 1860-х роках Андроником Костенецьким, колишнім конотопським предводителем дворянства [8, с. 203]. У цій роботі можна також знайти деякі відомості про майно окремих представників родини Костенецьких у XVIII ст. [8, с. 228, 236–237, 242–243]. У частині цієї праці О. Лазаревського, присвяченій Батуринській сотні того ж Ніжинського полку, міститься також коротка інформація і про Івана Костенецького, який обіймав посаду батуринського сотника приблизно до 1745 року [8, с. 251–252].

У своїх спогадах про земляків з Конотопського повіту О. Лазаревський згадував ще кількох представників родини Костенецьких. Окремий сюжет цих спогадів присвячений вже згадуваному вище Андронику Костенецькому (родина Лазаревських з ним товаришувала) та його родині. Автор навів унікальні факти про повсякденне життя цієї родини, долю її членів і навіть особисті звички самого А. Костенецького [10, с. 93–94]. Побіжно у спогадах згадуються й інші члени цього роду та деякі події з їхнього життя (Михайло, Яків, Іван, Василь Васильович та Василь Григорович Костенецькі) [10, с. 97, 101, 102, 105–106].

Крім того, наприкінці XIX ст. О. Лазаревський зібрав матеріали до вивчення історії дворянства Чернігівщини за 1783 рік, які опублікував у 1890 році. Наводячи біографічні відомості про деяких дворян Конотопського повіту, він згадує і кількох представників родини Костенецьких – відставного бунчукового товариша Григорія Костенецького (батька знаменитого генерала В. Костенецького), військового товариша Олексія Костенецького, вдів Марфу Костенецьку, Параскевію Костенецьку (у виданні вона зазначена як Кролевецька, але це явно описка при наборі тексту, оскільки чоловіком цієї жінки був померлий Йосип Костенецький [підкреслення моє – авт.], після смерті якого за нею залишалося його прізвище), Анну Костенецьку, Марію Костенецьку, колишнього канцеляриста Федора Костенецького. Крім

того, О. Лазаревський подав короткі відомості і про двох рідних братів Федора Костенецького Якова та Петра [6, с. 10–13]. Але відомості про цих людей надто фрагментарні і включають лише дані про їх сімейний стан, імена дітей (із зазначенням їхнього віку) та кількість кріпаків чоловічої і жіночої статі в їхніх маєтках. Невідомо навіть, якого віку були самі ці Костенецькі станом на 1783 рік. В цілому дану роботу О. Лазаревського більш доцільно використовувати під час суто генеалогічних досліджень.

Відома ще одна розвідка О. Лазаревського, яка тісно пов'язана зі згадуваним вище Яковом Костенецьким. Вона присвячена щоденнику, який вів Я. Костенецький протягом 34 років у 1851-1885 роках. О. Лазаревський згадує цей документ як цінне джерело з історії провінційного життя другої половини XIX ст. Обсяг записів становив 13 томів. Вчений припускав, що щоденник був переданий автором доньці і знаходився в її родині. Сама ж донька Я. Костенецького згодом назавжди покинула Конотопський повіт [9, с. 140].

В інших історичних та археографічних публікаціях О. Лазаревського можна також зустріти поодинокі відомості про тих чи інших представників роду Костенецьких [7, с. 65].

Згадувалися Костенецькі й у спогадах батька О. Лазаревського Матвія [11]. У М. Лазаревського наводяться маловідомі факти з біографії знаменитого генерала В.Г. Костенецького, зокрема доволі унікальні згадки про його чисельні судові тяганини з сусідами на ґрунті земельних суперечок [11, с. 60, 67–68].

В цілому, можна з великою впевненістю стверджувати, що доробок Олександра та Матвія Лазаревських є цінним джерелом до вивчення історії українського козацько-старшинського роду Костенецьких чи окремих його представників. Незважаючи на невеликі за обсягом відомості, дослідники мають змогу реконструювати історію цієї родини у XVIII–XIX ст. Хоча вона й не буде вельми деталізованою, але виглядатиме досить цілісно і міститиме унікальний фактологічний матеріал. Взагалі вивчення історії роду Костенецьких та біографій окремих його членів вбачається нами як перспективний напрям подальших досліджень, що гармонійно лягають у площину генеалогії, краєзнавства, соціальної історії тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Венгеров С. А. Источники словаря русских писателей. Т. III: Карамышев – Ломоносов. Петроград, 1914. С. 211–212.
2. Галайко В. Ему вечно хотелось сражаться: Историко-документальная повесть. Москва: Молодая гвардия, 1990. 112 с.

3. Дегтярьов С. І. До біографії письменника і публіциста Якова Івановича Костенецького (1811-1885 рр.). *Історичні науки: Збірник наукових праць*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. С. 170–174.
4. Костенецький Василь Григорович. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник*. 2-ге вид. Суми, 2004. CLXVIII+608 с. С. 223.
5. Костенецкий Я. Генерал Костенецкий. 1780–1831. *Русская старина*. 1875. № 2. С. 407–413.
6. Лазаревский А. Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. Чернигов: Типография Губернского Правления, 1890. 186 с.
7. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т. I. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. 130 с.
1. 8 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 2. Полк Нежинский. К.: Типография К. Н. Милевского, 1893. 521+XXV с.
8. А. Л. Дневник Я. И. Костенецкого. *Киевская старина*. 1899. Т. 65. № 6. Отд. 2. С. 137–140.
9. Лазаревський О. М. Спогади про конотопців. *Спогади Матвія та Олександра Лазаревських*. Київ-Самара, 2004. С. 93–108.
10. Лазаревський М. И. Памяти мои. *Спогади Матвія та Олександра Лазаревських*. Київ-Самара, 2004. С. 43–92.
11. Русский биографический словарь. Т. 9: Кнаппе–Кюхельбекер. СПб.: Типография Главного управления уделов, 1903. С. 303–304.
12. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Дополнительный том XVI: Конкорд–Коялович. СПб.: Типолитография И.А. Ефрона, 1895. С. 389.
13. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Дополнительный том 1а: Гаагская конференция – Кочубей. СПб.: Типография Акц. общ. Брокгауз–Ефрон, 1905. С. 954.
14. Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. Выпуск пятый. Русские писатели, умершие в 1885 году. СПб.: Типография А. С. Суворина, 1888. С. 83–84.
15. Degtyarev S. I., Polyakova L. G., Yehorova O. I., Gut J. Yakov I. Kostenetsky (1811−1885): Life of a Typical Representative of the Noble Intelligentsia of the XIX century. *Bylye Gody*. 2019. Vol. 53. Is. 3. Pp. 1067–1077.

Гаврилюк Світлана Віталіївна

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, Волинський національний університет імені Лесі Українки;

Гаврилюк Олександр Никифорович

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та археології, Волинський національний університет імені Лесі Українки

СЕРГІЙ ТИМОШЕНКО – КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ 1930-х рр.

Історія нашої нації сповнена численних прикладів подвижницької діяльності відомих українців, які, будучи уродженцями відповідних українських земель, своєю працею сприяли розвиткові культурного

життя інших теренів України. До них належить Сергій Прокопович Тимошенко (1881–1950) – архітектор, активний діяч українського національно-визвольного руху і культурного відродження перших чотирьох десятиліть XX ст., виходець із Сумщини, діяльність якого у 1930-х рр. виявилася тісно пов'язаною із Західною Волинню.

С. Тимошенко народився 5 лютого (23 січня за старим стилем) 1881 р. у с. Базилівка нинішнього Конотопського району Сумської області в родині, яка, окрім нього, дала Україні і світові Степана (1878–1972) та Володимира (1885–1965) Тимошенків – відомих вчених у галузі теоретичної механіки та економічної думки, громадсько-політичних і культурних діячів [1, с. 29]. Після здобуття домашньої початкової освіти С. Тимошенко продовжив навчання у Роменському реальному училищі, далі – у Петербурзькому інституті цивільних інженерів, де здобув фах архітектора. У столиці Російської імперії він долучився до українського громадсько-політичного життя – став активним учасником Української студентської громади, згодом Революційної української партії та Української соціал-демократичної робітничої партії [1, с. 30].

Перше знайомство молодого архітектора із Західною Волинню припало на 1906–1908 рр., коли після закінчення інституту він приїхав до м. Ковеля на будівництво залізничного вузла місцевої станції. Під керівництвом С. Тимошенка споруджувався залізничний вокзал, приміщення для паровозних та кондукторських бригад, школа, інтернат, за його проектами – земський шпиталь (амбулаторія), жіноча гімназія [1, с. 30]. Чимало з цих будівель, щоправда, в дещо реконструйованому вигляді, існують у Ковелі й сьогодні.

Наступне перебування С. Тимошенка у західноволинських землях стало наслідком його еміграції у 1921 р. з радянської України. Перед тим біографія архітектора поповнилася численними фактами активної фахової роботи у Києві (1908–1909) і особливо – у Харкові (1909–1918) щодо проектування і будівництва ліній залізниць, їх інфраструктури, зведення заводських об'єктів, житлових будівель, освітніх закладів і т. д. Не менш результативною була й культурно-мистецька діяльність С. Тимошенка. Вона полягала в участі у різних художніх виставках і конкурсах, на яких роботи митця неодноразово нагороджувалися, організації у Харкові мистецького життя українського спрямування, представленні громадськості розробленого на основі національного історичного досвіду нового архітектурного стилю – українського модерну початку XX ст. [1, с. 30–32]. С. Тимошенко займався і

громадсько-політичною діяльністю, яка особливо активізувалася в час революції 1917–1921 рр. Він працював у складі Української Центральної Ради, міністром шляхів Української Народної Республіки періоду Директорії, на інших відповідальних посадах. Поразка революції змусила С. Тимошенка емігрувати [1, с. 32–33].

Перебування й творча діяльність С. Тимошенка у Східній Галичині (1921–1923), що знаходилася під окупацією Другої Речі Посполитої, змінилися у його біографії періодом результативної фахової викладацької роботи (1924–1930) у стінах Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах (Чехословаччина). Спочатку митець працював доцентом, згодом – професором, деканом інженерного факультету, а з кінця червня 1927 р. – ректором цього закладу [1, с. 33, 35]. Не полишав С. Тимошенко й активної громадсько-політичної та культурницької діяльності. Зокрема, він поряд з іншими професорами і доцентами підписав резолюцію-протест лекторського персоналу Української господарської академії, ухвалену 14 грудня 1929 р. у справі масових арештів в підрадянській Україні. У документі наголошувалося: «*Ми,… незалежно від ріжниці наших політичних переконань, однодушно й найрішучіше протестуємо перед цілим світом проти цих нелюдських способів нищення культурних сил нашого народу*» [7, с. 375]. С. Тимошенко співпрацював з українськими емігрантськими громадами, розкиданими світом, зокрема, подарував книги для пересилки у Харбін для місцевої «*Просвіти*». Він спроектував надгробну плиту, зроблену із скромного сірого каменю з гарним орнаментом, для встановлення на могилі С. Петлюри на цвинтарі Монпарнас у Парижі [1, с. 36].

Неприхильне ставлення чехословацької влади до С. Тимошенка як ректора УГА, зумовлене його постійними вимогами фінансової підтримки закладу в умовах економічної кризи, спонукали вченого після прийняття польського громадянства переїхати у 1930 р. до Луцька – адміністративного центру Волинського воєводства Другої Речі Посполитої. Однією з причин переїзду С. Тимошенка саме у Західну Волинь можна вважати зміну національної політики польської влади щодо українства після травневого перевороту 1926 р. та «*волинську програму*» воєводи Г. Юзевського. Суть останньої полягала у налагодженні українсько-польських взаємин шляхом компромісів влади з інтересами українців, а відтак, намаганні перетворити їх на вірних громадян Польської держави [3, с. 219–221].

Таким чином, з 1930 р. для С. Тимошенка розпочався новий період перебування у Західній Волині. Тут він активно включився у громадсько-політичну діяльність. У 1931 р. митець став головою Ради Луцького Хрестовоздвиженського братства, що виступало за українізацію православної церкви у Польщі, очолив Товариство прихильників православної освіти і охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, низку інших громадських організацій. Кульмінацією його громадсько-політичної діяльності стала робота у створеній 1931 р. регіональній проурядовій українській партії Волинське Українське Об'єднання (ВУО). Будучи членом ВУО, С. Тимошенко у 1935 р. обирався послом до сейму, у 1938 р. – сенатором Другої Речі Посполитої [1, с. 36; 3, с. 346–358]. У 1936 р. він очолив ВУО та Українську парламентарну репрезентацію Волині. На цих посадах С. Тимошенко виявляв прихильність до ідей українсько-польського співжиття, одночасно намагаючись легальними методами захистити українські інтереси.

Характерною рисою діяльності ВУО було негативне ставлення до більшовицької влади. Особливо яскраво це виявилося під час голодомору 1932–1933 рр. у радянській Україні. Геноцид українського народу, організований сталінським тоталітарним режимом, спонукав українських політиків Західної Волині реагувати на трагедію усіма можливими засобами. 17 жовтня 1933 р. збори українських громадських організацій краю ініціювали створення Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в радянській Україні. Президію комітету очолив М. Маслов, його заступниками стали С. Тимошенко та І. Власовський [3, с. 195]. Завдяки комітету у Волинському воєводстві зібрали значну кількість коштів і продуктів харчування для голодуючих в СРСР українців. Ця допомога, однак, до них не потрапила через заперечення сталінським режимом факту штучного винищення українського селянства, причому позиція більшовицької влади знайшла мовчазну підтримку західних демократій.

Помітне місце у житті С. Тимошенка під час його перебування впродовж 1930–1939 рр. у Західній Волині посідала активна та різностороння робота в культурній галузі. Зокрема, вона знайшла вияв у турботі про розвиток української освіти та шкільництва. С. Тимошенко доклав значних зусиль для створення та розгортання діяльності культурно-освітніх організацій – «*Просвітянських хат*» у селах та «*Рідних хат*» у містах, які прийшли на зміну забороненим у краї на межі 1920-х – 1930-х роках. «*Просвітам*». Незважаючи на обставини

появи та прихильність до ідеї українсько-польської співпраці, новостворені організації сприяли піднесенню культурно-освітнього рівня корінного населення Західної Волині, розвиткові його національної самосвідомості через українську книгу, газету, пісню, влаштування урочистих академій, іншого роду зібрань. Так, 1 листопада 1936 р. вшановувалися 15-ті роковини Другого Зимового походу Армії УНР. С. Тимошенко як його учасник поділився спомина-ми, демонструючи шлях українських вояків на спеціально підготов-леній мапі. Оповідач аналізував причини поразки походу, згадував про відвагу та самопосвяту старшин, козаків, цивільних урядовців, геройську смерть багатьох з них [3, с. 482].

Під час другого перебування у Західній Волині С. Тимошенко як член правління (управи) «*Товариства ім. Лесі Українки*» невпинно боровся за продовження функціонування Кременецької приватної української гімназії. Однак, незважаючи на старання товариства і дирекції гімназії, заклад через відверту ворожість до нього з боку пропольського Кременецького ліцею зберегти не вдалося. Про антиукраїнську спрямованість у галузі волинського шкільництва С. Тимошенко як посол неодноразово говорив з трибуни польського парламенту. Зокрема, під час розгляду освітнього бюджету на 1937/1938 р. він наголосив на зневажливому ставленні місцевих органів влади до вивчення у школах української мови. С. Тимошенко зауважив, що багато осіб, які працюють у шкільній адміністрації, не тільки не знають української мови, але й не бажають її знати [3, с. 507].

Працюючи у Луцьку у воєводському правлінні на посаді інженера з будівництва, С. Тимошенко як культурний діяч не забував про власну основну професію – архітектора. Протягом 1930–1939 рр. у західноволинських теренах митець спроектував понад 40 цивільних споруд, кілька церков, був одним з 33 найкращих фахівців-архітекторів Другої Речі Посполитої, залучених до виконання проектних робіт від Окружної дирекції громадських робіт у Волинському воєводстві [5, с. 132]. Зокрема, він відомий як автор проекту Покровської церкви в українському стилі на тисячу парафіян у с. Гораймівка теперішнього Луцького району Волинської області. На нинішній час вона не збереглася. Пам’ятка була закрита на початку 1960-х рр. в ході здійснення комуністичною системою войовничої антирелігійної кампанії і у 1970-х роках розібрана [6, с. 11].

У стилі українського модерну початку XX ст. за проектом С. Тимошенка відновили церкву XVII ст., що належала Хресто-

воздвиженському православному братству м. Луцька, у 1934 р. розпочали спорудження у Ківерцях храму Івана Хрестителя [3, с. 541]. Загалом упродовж міжвоєнного періоду в Західній Волині було побудовано понад 120 нових і завершено спорудження близько 10 церков, закладених до Першої світової війни. Тому справедливим є висновок окремих волинських науковців про активну позицію місцевої православної громади, представником якої перед владою виступав С. Тимошенко, у справі будівництва храмів та про помилковість думки щодо призупинення в регіоні у міжвоєнний час розвитку православного церковного будівництва [5, с. 252].

Архітектор був також активним учасником охорони на теренах Західної Волині української культурної спадщини. Свідченням є неодноразові звернення представників української інтелігенції до С. Тимошенка за допомогою і порадами стосовно ремонту чи реставрації українських сакральних споруд. Висвітлити окремі аспекти цієї маловідомої сторінки біографії митця допомагають матеріали, що зберігаються у Державному архіві Волинської області. Йдеться, зокрема, про документи, які знаходяться у справі 9 фонду 60 (Українська парламентарна репрезентація на Волині, м. Луцьк) [4]. Вони стосуються насамперед проведення ремонту (реконструкції) Свято-Василівської церкви (Свято-Василівської ротонди – пам’ятки кінця XII ст.) м. Володимира-Волинського.

З документів дізнаємося, що у травні 1936 р. у парафіян з’явився намір провести зовнішнє оновлення храму з урахуванням здійснення робіт, які б дали змогу повернути святині давній вигляд. Останній був спотворений ґрунтовною, проте не властивою для усієї Волині перебудовою верхньої частини храму у російсько-візантійському стилі. Малася на увазі реставрація споруди, проведена наприкінці XIX ст. одночасно з реставрацією відомого Успенського собору XII ст. («*Мстиславового*» храму) м. Володимир-Волинський. Тоді у Свято-Василівській церкві були знесені куполи старовинного взірця і замінені куполами у російсько-візантійському стилі [2, с. 346–347]. У 1936 р. постало питання про їх знесення [4, арк. 70]. Проте 27 лютого 1937 р. у листі на ім’я С. Тимошенка настоятель храму М. Телєжинський зауважив, що не всі його парафіяни через власні проросійські переконання погоджуються із зняттям надставлених над ним куполів [4, арк. 69]. Священик повідомляв, що парафіяльний комітет утримується від наміру подати прохання до воєводського правління щодо проведення ремонту у такому кардинальному вигляді, а бажає

обмежитися суто перетиранням стін церкви і дзвіниці та їх побілкою. У листі говорилося, що комітет та парафіяни чекають відповідних вказівок від С. Тимошенка як архітектора та повідомлення, коли він зможе приїхати до Володимира-Волинського, «*…щоб на той час скликати парафіяльний комітет для вирішення справи ремонту церкви*» [4, арк. 69–69 зв.]. Матеріали справи показують, що С. Тимошенкові вдалося владнати питання про проведення ремонту (реконструкції) Свято-Василівського храму м. Володимира-Волинського у тому вигляді, у якому наполягав М. Тележинський та парафіяни [4, арк. 139]. Зрештою і нинішній вигляд цієї сакральної архітектурної пам'ятки свідчить, що наприкінці 1930-х рр. її верхня частина залишилася недоторканою.

Про турботу митця за долю національної сакральної спадщини свідчить й лист С. Тимошенка від 29 квітня 1937 р. до воєводського консерватора З. Ревського. У ньому говориться: «*Долучаючи при цьому листі подання членів Комітету ремонту церкви в селі Суховоли ґміни Хотячів Володимирського повіту, уклінно прошу Й. В. Пана консерватора про виділення йому фінансової допомоги для належної реставрації церкви – пам'ятки початку XVII ст.*» [4, арк. 75]. Турбувався С. Тимошенко і про збереження старовинної церкви с. Сураж Кременецького повіту. У листі від 30 грудня 1937 р., надісланому секретарем С. Тимошенка місцевому священикові В. Козицькому, говорилося: «*З доручення п. Посла інж. С. Тимошенка повідомляю, що воєвідська влада не має застережень щодо будови церкви в с. Суражі, лише консерватор хтів би зберегти будинок старої як пам'ятку старовини, але цю справу він ще має остаточно збадати (тобто, вивчити – С. Г, О. Г.). На думку п. Посла Вам просто треба, не гаючи часу, приступити до розпочаття нової будови, залишаючи на місці стару церкву*» [4, арк. 281].

Складником діяльності С. Тимошенка як культурного діяча Західної Волині виступала його активна робота у багатьох мистецько-архітектурних товариствах міжвоєнної Польщі, зокрема, у мистецькому гуртку українських емігрантів «*Спокій*». Гурток постав у 1927 р. з ініціативи студентів Академії мистецтв у Варшаві із завданням об'єднати своїх учасників для широкої пропаганди українського мистецтва серед українців та представників інших національних спільнот. У травні – червні 1937 р. у Луцьку, Рівному, Кременці відбувалася X виставка творів членів цього гуртка. Вона оцінювалася фахівцями як досить багата за кількістю та якістю експонатів. Виставка складалася з

трьох відділів: архітектури, графіки та малярства. У відділі архітектури найбільше праць представив С. Тимошенко, який зробив ретроспективний огляд власних робіт, починаючи з 1913 р. Чимало уваги тут було звернено на церковну архітектуру, над якою митець працював довгий час, створивши зразки високохудожніх храмів в українському стилі. Крім того, С. Тимошенко подав кілька модерних проектів вілл та великих будівель [3, с. 542].

Події початку Другої світової війни змусили С. Тимошенка залишити Західну Волинь, окуповану сталінським тоталітарним режимом, і переїхати до Любліна. Впродовж 1941–1943 рр. він знову проживав у Луцьку, однак цей період біографії митця залишається невивченим. Згодом С. Тимошенко опинився у Німеччині, у 1946 р. за сприяння молодшого брата Володимира він переїхав до США, де й провів останні роки життя. 6 липня 1950 р. видатний український архітектор у віці 69 р. помер у Пало-Альто (Каліфорнія) від серцевого нападу [1, с. 36].

Отже, Західна Волинь стала для С. Тимошенка тією частиною української землі, яка сприяла збагаченню його творчої спадщини і прояву у якості активного культурного діяча. Його напрацювання в галузі культури, набуті на теренах краю, потребують подальшого вивчення і висвітлення.

Список використаних джерел та літератури

1. Власенко В. М. Сергій Тимошенко – архітектор і політик. *Сумський історико-архівний журнал.* 2007. № II–III. С. 29–37.
2. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. 2-е вид., доп. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.
3. Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів ; Рівне : Дятлик М., 2016. 704 с.
4. Державний архів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 9. 307 арк.
5. Михайлишин О. Архітектура і містобудування Західної Волині. 1921–1939 рр. Рівне : Дятлик М., 2013. 352 с.
6. Снітко А. Гораймівська неопалима купина. Історичний нарис. Луцьк: ВМА «Терен»», 2012. 54 с.
7. Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / Редакційна колегія: Ю.А. Левенець, В.А. Смолій та інші. Упоряд.: В.С. Лозицький (керівник), О.В. Бажан, С.І. Власенко, А.В. Кентій. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.

Дудка Раїса Анатоліївна
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя

АРХІЄПИСКОП ФІЛАРЕТ (ГУМІЛЕВСЬКИЙ) – ПРОСВІТИТЕЛЬ СІВЕРЩИНИ

Архієпископ Філарет (Гумілевський) – відомий церковний діяч та історик, автор понад 150 книг і статей з теології, історії російської православної церкви і духовної літератури. Його колись широко відоме ім'я потім було незаслужено забуте [7].

У дореволюційній Росії спадщину Філарета (Гумілевського) активно досліджували І. Листовський (*«Филарет, архиепископ Черниговский»*, 1895), П. Богуславський (*«Душевная драма Филарета, арх. Черниговского»*, 1916). Із сучасних досліджень варто назвати статтю Олександра Коваленка *«Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні»* (Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Полтава, 1992. С. 117–118.), а також праця Н. Терновського *«Обзор трудов выдающегося иерарха Харьковской епархии арх. Филарета Гумилевского»* (200 років Харківської епархії Української Православної Церкви: Матеріали науково-практичної конференції 27 травня 1999 р.). На початку 1990-х років Чернігівський історичний музей розпочав вивчення та популяризацію церковно-краєзнавчої спадщини святителя. На початку 2000-х років були захищені й перші дисертації присвячені життю та науковій творчості вченого-владики – Олександра Тарасенка і о. Артемія Сластьона (Тарасенко О. Ф. Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2002. 19 с.; Сластен Артемий, прот. Жизнь и деятельность архиепископа Черниговского и Нежинского Филарета (Гумилевского) в историко-богословском осмыслении. Дис. на соиск. степ. канд. богословия. К., 2004) та інші.

Владика Філарет закінчив Московську духовну академію та був пострижений у чернецтво. 3 лютого 1830 року висвячений у сан ієродиякона, а 29 червня того ж року – у сан ієромонаха. З червня 1831 р. працював на кафедрі церковної історії, у 1832 р. переведений на кафедру Святого Письма. На початку 1832 – у 1833 рр. з волі Московського митрополита Філарет був переведений на кафедру морального і пастирського богослов'я. 1 травня 1833 р. він був

призначений інспектором академії. Крім того, йому було доручено настоятельство в Московському Богоявленському монастирі. 27 січня 1835 р. Філарет був зведений в сан архімандрита, а 14 грудня того ж року призначений ректором Московської духовної академії.

З 1841 р. святитель Філарет був архієреєм Ризької кафедри. За час свого перебування в Ризі він відкрив 63 приходи, влаштував 20 церков постійних і 43 тимчасових, підняв клопотання про відкриття духовного училища і парафіяльних шкіл. У 1848 р. був переведений на Харківську кафедру.

Саме у Ризі єпископ Філарет закінчив написання фундаментальної наукової праці *«История Русской Церкви»*. Слідуючи історико-богословській методології, архієпископ Філарет, у першу чергу, приділяв увагу подіям, найважливішим за своїм впливом на стан Церкви. Цими подіями були: навала монголів, поділ митрополій, прийняття патріаршества і синодальний період. Розподіл історичного матеріалу, здійснений преосвященним Філаретом, в основних рисах утримується і досі [2]. *«История Русской Церкви»* Філарета (Гумілевського) довгий час залишалася єдиним твором на цю тему і стала основою для цілого ряду семінарських і шкільних підручників [1, с. 270]. Принципи, якими керувався Філарет як історик і агіограф, сформульовані їм самим, були засновані на точній передачі стилю, змісту і духу джерела, залученого до ілюстрації історичних подій [4, с. 250]. Крім цього, в роботі Філарета був застосований новий для свого часу принцип побудови довідкового матеріалу. У першому виданні в кінці кожного випуску був розташований алфавітний покажчик імен відомих осіб і предметів – вельми корисне нововведення, яке в російських наукових творах не було загальноприйнятим до кінця XIX ст. [6]. Виклад у межах кожного періоду охоплював: поширення християнства; церковне вчення і богослужіння; церковне управління; життя християнського суспільства (включаючи монастирі і церковний розкол).

Практично першим з церковних істориків Гумілевський почав критикувати і класифікувати історичні джерела: *«Между источниками надобно делать выбор – надобно отличать достоверные от недостоверных, современные от поздних; надобно уметь различать в них отзывы какой-либо немощи человеческой от отзывов осмотрительности, несогласное в них соглашать, недосказанное и неясное досказать и объяснить по соображению»* [8, с. 8]. Він розділяв увесь джерельний матеріал, виділяючи в ролі основних церковні та державні акти й відомості приватних осіб, які, у свою чергу, поділяв

на вітчизняні та іноземні. Окремим блоком виділялися матеріали літописних зведень.

Філарет неодноразово вказував на *«главный источник всех расколов и ересей – гордость, неспособная к уступкам в своих решениях»*. Горді люди відступають від істинних духовних цінностей, вступають на шлях духовного розкладання і смути. Надалі вони стануть основними учасниками всіх антидержавних виступів. Наприклад, основна рушійна сила повстання Пугачова, за Філаретом, – розкольники. Саме вони, а не народ в цілому здатні на смуту і несуть відповідальність за гнів Божий: *«Пороки общества привлекают гнев Божий на целые общества, и этот гнев открывается делами самого порока»*. Подібний погляд на історію дуже характерний для російського богословського провіденціалізму.

Сам автор постійно боровся за розширення області духовної літератури, зіткнення її зі світськими областями знання, але при збереженні примату православної ідеології: *«Христианство само по себе не чуждается ничего мирского, за исключением греха; чуждается христианства грешный мир»* [9]. Тим самим Філарет вказував на шлях світського знання, яке, на його думку, має відповідати концепціям духовної науки, а не навпаки.

Можна з упевненістю сказати, що *«История русской церкви»* архієпископа Філарета відкриває цілу серію історичних творів, а його історичну концепцію прийняли і розвинули історики церкви наступних поколінь.

У Чернігові пройшли останні сім років життя святителя Філарета, де він зробив так багато, що його слушно називають визначним Чернігівським архієреєм поряд з архієпископом Лазарем (Барановичем), святителем Іоанном (Максимовичем). Один із перших його заходів у Чернігові був спрямований на підтримку освіти у регіоні. У середині 1850-х років на Чернігівщині налічувалося лише 20 початкових приходських шкіл. Для налагодження навчального процесу він розпорядився *«на 25 р. Букварей на Малороссийском наречии и на столько же книжек «Училище благочестия» и иные 172 экземпляра разного наименования книг разослать к благочинным для раздачи лучшим ученикам и ученицам приходских церквей»*. Активна діяльність архієпископа Філарета в галузі початкової освіти збіглася в часі з піднесенням українського національно-культурного руху. Владика підтримував ініціативи місцевої культурної еліти, спрямовані на запровадження української мови у навчальних закладах.

Показовим є рішення Чернігівського архієрея запровадити українську мову викладання у початкових школах. У резолюції на рапорт благочинних Борзенського повіту з цього приводу 2 січня 1863 р. він написав: *«Так как в епархии Черниговской народное наречие - малорусское, а великорусское особенно детям мало понятно, то для успешнейшего обучения детей грамоте и Закону Божию необходимо, дабы наставники школ объясняли уроки не иначе, как на местном наречии малорусском»*. Завдяки рішучим заходам архієпископа Філарета проблему початкової освіти в регіоні вдалося зрушити з місця. Унікальним явищем 1850–1860-х років стали недільні школи. Святитель відразу відгукнувся на цю ініціативу і сприяв її становленню й функціонуванню на Чернігівщині. 1866 року заходами Філарета (Гумілевського) у Чернігові було також відкрито жіноче єпархіальне училище, якому на початку XX ст. додали в назву його ім'я – *«Філаретівське»*.

Вивчати історію Чернігівської єпархії архієпископ Філарет заходився одразу після прибуття у Чернігів. Уже у 1860 р. *«Труди Киевской духовной академии»* надрукували його нариси *«Черниговские иерархи»* та *«Историческое сведения о раскольниках Черниговской епархии»*. У 1881 р. побачила світ його книга *«Кафедральные Черниговские монастыри: Ильинский, Елецкий и Борисоглебский (с приложением нескольких неизданных сочинений Св. Димитрия и многих грамот)»*. У липні 1861 р. з ініціативи архієпископа Філарета було засновано *«Черниговские епархиальные известия»*, які складалися з двох частин. У першій – офіційній – друкувалися урядові та синодальні накази, розпорядження та інша офіційна інформація. Неофіційна частина часопису призначалася для висвітлення минулого і сучасного життя краю. Загалом святитель уклав описи 23 монастирів Чернігово-Сіверщини і населених пунктів 15 повітів Чернігівської губернії [10, с. 277].

Список використаних джерел та літератури

1. Гаврилин А. В. Очерки истории Рижской епархии. XIX век. Рига: Филокалия, 1999. 368 с.
2. Глубоковский Н. Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии. М.: Издательство Свято-Владимирского Братства, 2002. 192 с.
3. Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. М.: Изд. центр «Терра», 1993. 685 с.
4. Листовский И. С. Филарет, архиепископ Черниговский. Чернигов, 1894. 390 с.
5. Максимов Ю. Архиепископ Филарет (Гумилевский) как агиограф. *Журнал Московской Патриархии*. 2000. № 12. С. 82.

6. Пушкарев С. Историография русской православной церкви. *Журнал Московской Патриархии*. 1998. № 5. С. 70.
7. Руденок В. Архиепископ и историк. *Черниговский полден*. Чернигов, 1996, октябрь.
8. Святитель Філарет (Гумілевський): учений на єпископській кафедрі. URL: \\https://news.church.ua/2019/10/25/svyatitel-filaret-gumilevskij-uchenij-na-jepiskopskij-kafedri/.
9. Филарет (Гумилевский). История русской церкви. М.: Изд-во Сретен. монастыря, 2001. VI, 840 с.
10. Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. 862–1863 гг. СПб.: И. Л. Тузов, 1884. [8], 511 с.

Михайліченко Микола Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства, Сумський національний аграрний університет

«НЕ ПОВЕРНУЛИСЯ З БОЙОВОГО ЗАВДАННЯ»: ДОЛЯ ЧЛЕНІВ ЕКІПАЖІВ ПЕ-2, ЗБИТИХ 17 СЕРПНЯ 1943 Р. В БОЯХ ЗА СУМИ

Кілька років тому, оглядаючи військові меморіали Міського [1] кладовища Сум, я звернув увагу на поховання 11 льотчиків 18-го Червонопрапорного бомбардувального авіаційного полку (далі – 18-й бап) 202-ї Середньо-Донської бомбардувальної авіаційної дивізії імені Верховної Ради Татарської АРСР (далі – 202-а бад), які загинули у повітряному бою 17 серпня 1943 р. (див. фото 1).

Оскільки вказані на стелі відомості про загиблих були неповними (бракувало імен, по-батькові та дат народження двох воїнів), я вирішив їх уточнити на основі документів у загальнодоступних базах даних (інформаційний сервіс «Память народа», Електронна книга пам'яті України: 1941–1942), і заразом з'ясувати обставини їх останнього бою.

Згадки про серпневі повітряні бої 202-ї бап в небі Сумщини я знайшов у дослідженні військового історик В. Горбача «Над огненной дугой: советская авиация в Курской битве». Як зазначає автор, 17 серпня 1943 р. Пе-2 дивізії, забезпечуючи наступ 38 -ї, 40 -ї та 47 -ї армій Воронезького фронту, бомбардували залізничні станції Гребениківка, Боромля, Ревки. За інформацією радянської авіації, вісімка «пешок» після виконання бойового завдання була атакована винищувачами Bf-109 і FW-190, які збили три та пошкодили два

[1] Назва «Міське» фігурує у низці офіційних документів, зокрема у рішенні Сумської міської ради від 03 березня 2015 року № 4109-МР «Про внесення змін до рішення Сумської міської ради від 28 листопада 2007 року № 973-МР "Про порядок утримання кладовищ та функціонування місць поховань в місті Суми" (зі змінами)». Історичною ж назвою кладовища є «Петропавлівське». Крім того, часто (зокрема у виданні «Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область») використовується назва «Центральне кладовище».

бомбардувальники [2]. Німецькі ж пілоти заявили про п’ять збитих Пе-2. За даними німецької сторони, три радянських бомбардувальники були збиті між 8:31 і 8:35 (за берлінським часом) в районі сіл Червона Діброва, Стінка, Верхня Сироватка льотчиками 6-ї ескадрильї 52-ї винищувальної ескадри обер-лейтенантом Еріхом Шмідтом (заявив про дві перемоги) та унтер-офіцером Карлом-Гайнцом Оттеном, а ще два – о 8:50 і 8:53 в районі Микитівки й Буймера обер-лейтенантом Робертом Вайсом з 3-ї ескадрильї 54-ї винищувальної ескадри [8].

Фото 1. Братська могила радянських льотчиків на Міському цвинтарі в Сумах (знімок автора)

Дані про членів екіпажів збитих у цьому бою бомбардувальників міститься у «Іменному списку безповоротних втрат начальницького та рядового складу частин 202 Середньо-Донської бомбардувальної авіаційної дивізії ім. Верховної Ради Татарської АРСР з 30 серпня по 10 вересня 1943 р.». При цьому з’ясувалося, що вказана на стелі інформація про загиблих не лише неповна, а й неточна. Отже, 17 серпня 1943 р. з бойового завдання не повернулися наступні вояки 18-го бап (відомості подані у тій самій послідовності, що й у документі,

місця народження – відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу):

1. Петров Петро Олександрович, 1921 року народження, сержант (на стелі вказаний як молодший лейтенант), льотчик, уродженець м. Красноярськ;

2. Труба Віктор Андронович (фото 2), 1921 року народження, сержант (на стелі вказаний як молодший лейтенант [2]), штурман, уродженець с. Мале Устя Сосницького району Чернігівської області;

Фото 2. Труба Віктор Андронович. Фото з обліково-послужної картки (розміщена на сайті pamyat-naroda.ru)

3. Васильєв Михайло Тихонович (на стелі не згаданий), 1922 року народження, сержант, льотчик, уродженець с. Березовка Курагінського району Красноярського краю [4].

Як пізніше з'ясується, цьому льотчику вдалося вижити. З нагородного листа з представленням М. Т. Васильєва до ордену Червоного Прапора: «17.08.43 р. при виконанні бойового завдання в районі Боромлі був збитий винищувачами противника. Васильєв палаючу машину привів за лінію фронту, задіяв усі сили й можливості для порятунку літака та екіпажу. Залишив палаючу машину коли явно його життю загрожувала смерть. Васильєв у цьому бою отримав три кульових та десять осколкових поранень, двічі втрачав свідомість. Важкопоранений через 11 днів т. Васильєв повернувся до своєї частини». До цього варто додати те, що М. Т. Васильєв брав участь у бойових діях до самого кінця війни, при цьому в 18 бап служив щонайменше до травня 1944 р. [1].

[2] У розміщеній на сайті pamyat-naroda.ru обліково-послужній картці В. А. Труби вказано, що військове звання «молодший лейтенант» присвоєно йому Наказом командувача Воронезьким фронтом № 0542 від 26 серпня 1943 р.

4. Квітко Микола Денисович (фото 3), 1921 року народження, старший лейтенант (на стелі вказаний як старший сержант), штурман, уродженець м. Алма-Ата;

Фото 3. Квітко Микола Денисович. Фото з обліково-послужної картки (розміщена на сайті pamyat-naroda.ru)

5. Шумілов Микола Михайлович, 1921 року народження, сержант, повітряний стрілець-радист (військове звання, по-батькові та рік народження на стелі не вказані), уродженець с. Кожевєнноє Поріцького району, Чуваської АССР;

6. Тимофєєв Михайло Матвійович (фото 4), 1922 року народження, сержант (на стелі вказаний як молодший лейтенант), старший льотчик, уродженець с. Балахта Балахтинського району Красноярського краю;

Фото 4. Тимофєєв Михайло Матвійович. Фото з обліково-послужної картки (розміщена на сайті pamyat-naroda.ru)

7. Галіусов Костянтин (на стелі «Олександр» [3]) Митрофанович, 1922 року народження, штурман, старший сержант, уродженець м. Маріуполь;

8. Дудников Олексій Микитович, 1919 року народження, повітряний стрілець-радист, сержант (військове звання, по-батькові та рік народження на стелі не вказані), уродженець с. Рогове Осинівського району Ворошиловградської області;

9. Косарєв Нестер (на стелі «Нестор») Ананійович 1919 року народження, старший сержант (на стелі вказаний як молодший лейтенант [4]), старший льотчик, уродженець с. Верх-Боровлянка Троїцького району Алтайського краю;

10. Шерстюк Іван Дем'янович (фото 5), 1918 року народження, старший сержант, штурман, уродженець с. Піски Борівського району Харківської області;

Фото 5. Шерстюк Іван Дем'янович. Фото з обліково-послужної картки (розміщена на сайті pamyat-naroda.ru)

11. Мокрий Георгій Георгійович, 1922 року народження, молодший сержант, повітряний стрілець-радист (на стелі вказаний як старший

[3] Зауважмо, що у іменному списку безповоротних втрат 18 бап за 7 серпня 1943 р. вказаний старший сержант штурман Олександр Митрофанович Галіусов, вочевидь, брат Костянтина Митрофановича Галіусова (збігається їх довоєнна адреса, дані батька та рік народження). З розміщених на сайті pamyat-naroda.ru обліково-послужних карток Олександра та Костянтина Голіусових видно, що у 12 липня 1941 р. вони разом закінчили Олсуф'євську військову авіаційну школу стрільців-бомбардирів, а у 18 бап служили з 30 червня 1943 р.

[4] У розміщеній на сайті pamyat-naroda.ru обліково-полужній картці Н. А. Косарєва вказано, що військове звання «молодший лейтенант» присвоєно йому Наказом командувача Воронезьким фронтом № 0542 від 26 серпня 1943 р.

сержант, ім’я та по-батькові, рік народження – не вказані), уродженець с. Велика Кохнівка Кременчуцького району Полтавської області [4].

Ще один вояк, вказаний на пам’ятнику як загиблий, а саме повітряний стрілець-радист сержант Федір Пилипович Кравченко, у серпні 1943 р. був важко поранений у повітряному бою в районі Боромлі, але після одужання воював у складі 18-го бап до листопада 1943 р., коли був вдруге важко поранений. За даними інформаційного сервісу «Пам’ять народу», Ф. П. Кравченко помер у 2008 р. [5–6].

Вдалося з’ясувати й долю останків, похованих на Міському кладовищі Сум. У матеріалах, зібраних для «Зводу пам’яток історії та культури України», вказано, що вони були знайдені активістами групи «Пошук» [3, с. 205-206]. З’ясувавши, що військово-патріотичний гурток «Пошук» діє у Верхньосироватській спеціалізованій школі І-ІІІ ступенів, я зв’язався із педагогами цього навчального закладу Тетяною Іванівною Супрун, Раїсою Олександрівною Россоловою та Тетяною Сергіївною Осадчою. Завдяки наданій ними інформації з’ясувалося, що на Міському кладовищі Сум були перепоховані члени екіпажу Пе-2, що впав поблизу Верхньої Сироватки в урочищі Жилин Яр. Місце падіння літака запам’ятав місцевий мешканець Віктор Васильович Титаренко, який у повоєнні роки облаштував імпровізовану могилу льотчиків, на якій вказав дату бою. Цю могилу у 1983 р. виявили учні Верхньосироватської школи й розпочали пошук інформації про загиблих. Неповні дані про учасників повітряного бою 17 серпня 1943 р. їм вдалося отримати з архівної довідки Центрального Архіву Міністерства оборони СРСР. Під час перших розкопок на місті бою було знайдено два мотори (один з яких встановлено на пам’ятнику поблизу школи, див. фото 6), інші рештки літака, планшет з картою, рукавички льотчика (більшість знахідок були передані до обласного краєзнавчого музею). У 1984 р. пошуковці знайшли останки членів екіпажу, кілька кулеметів, годинник, дві ракетниці, повітряний гвинт, картер та інше. За заводською табличкою двигуна вдалося встановити, на який саме літак він був встановлений, що дало можливість визначити й імена членів екіпажу [7]. На місці падіння бомбардувальника було встановлено пам’ятний знак з іменами М.М. Тимофєєва, О.М. Галіусова та О.М. Дуднікова (див. фото 7-8).

Ще одна могила полеглих у повітряному бою 17 серпня 1943 р. знаходиться с. Боромля. На ній вказані імена П. О. Петрова, В. А. Труби та Ф. П. Кравченка (див. фото 9). За неперевіреною інформацією, останки похованих у цій могилі вояків знайшли

пошуковці-аматори з колективу «щепкінців»[5], використавши у якості надгробку закладний камінь, що стояв на Театральній площі до спорудження у 1989 р. пам'ятника М. С. Щепкіну.

Фото 6. Пам'ятний знак льотчикам у с. Верхня Сироватка (фото з фонду музейної кімнати Верхньосироватської спеціалізованої школи I-III ступенів)

Фото 7-8. Пам'ятний знак членам екіпажу Пе-2 в урочищі Жилин Яр (фото з фонду музейної кімнати Верхньосироватської спеціалізованої школи I-III ступенів)

[5] «Щепкинцями» в Сумах називають членів колективу Сумського національного академічного театру драми та музичної комедії імені М. С. Щепкіна

Фото 9. Могила екіпажу Пе-2 в с. Боромля (знімок з сайту memory-book.ua)

Отже, мені вдалося уточнити імена загиблих членів екіпажів Пе-2 та деякі обставини їх останнього бою. Сподіваюсь, що результати моєї розвідки сприяють належному вшануванню пам'яті льотчиків, загиблих 17 серпня 1943 р. в боях за Суми.

Список використаних джерел та літератури

1. Васильев Михаил Тихонович 1922 г. р. Данные учетной карточки награжденного. URL: http://podvignaroda.ru/?#id=1373414690&tab=navDetailManCard.
2. Горбач В. Над огненной дугой: советская авиация в Курской битве. М.: Яуза: Эксмо, 2007. 510 с. URL: https://royallib.com/read/gorbach_vitaliy/nad_ognennoy_dugoy_sovetskaya_aviatsiya_v_kurskoy_bitve.html#1515520.
3. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2017. –1855 с. (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України»). URL: http://resource.history.org.ua/item/0013186.
4. Именной список безвозвратных потерь начальствующего и рядового состава: 202 Средне-Донской бомбардировочной авиационной дивизии им. Верховного совета Татарской АССР с 30 августа по 10-е сентября 1943 г. URL: https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=2899470&p=6.
5. Кравченко Федор Филиппович 1922 г.р. Данные учетной карточки награжден-ного. URL: http://podvignaroda.ru/?#id=1370874 257&tab=navDetail ManCard.
6. Кравченко Федор Филиппович 1922 г.р., галерея «Дорога памяти». URL: https://foto.pamyat-naroda.ru/detail/3105829?utm_source=pmt_detail&static_hash=a2d9299c8b8dce66131cc70e23336730v1.
7. Матеріали на районний етап Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина-Україна». Напрямок експедиції «Із попелу забуття». З фонду музейної кімнати Верхньосироватської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів.
8. O.K.L. Fighter Claims : Chef für Ausz. und Dizsiplin Luftwaffen-Personalamt L.P. (A) V Films & Supplementary Claims from Lists. Eastern Front (Ostfront) July-December 1943. Issue I. PP 64-65. URL: https://web.archive.org/web/20130928070316/http://lesbutler.co.uk/claims/tonywood.htm.

Медведєв Ігор Анатолійович
кандидат наук з державного управління, доцент, старший науковий співробітник, Комунальний заклад Тростянецької міської ради «Музейно-виставковий центр «Тростянецький»»;
Шевлякова Надія Андріївна
науковий співробітник, Комунальний заклад Тростянецької міської ради «Музейно-виставковий центр «Тростянецький»»

ДО ДВОХСОТЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л. Е. КЬОНІГА: ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІЧНІ РОЗВІДКИ

Однією з найяскравіших особистостей, які позитивно вплинули на розвиток м. Тростянець у XIX–XX ст., був *«цукровий король»* Леопольд Єгорович Кьоніг, зрусифікований німець, який народився 25 листопада 1821 року в Петербурзі. Якщо прослідкувати родовід цього магната, то ми зустрінемо низку дивних співставлень. Так, до прикладу, його батько Йоган Георг усупереч пересторогам у 27-ми річному віці полишив Німеччину перед нападом на Ельзас Наполеона Бонапарта, майже пішки прийшов до Петербургу, щоб стати учнем пекаря. Удалий шлюб з донькою господаря та власника пекарні Георга Вебера дозволив Йогану відкрити власну пекарню, створити велику сім'ю з 11 дітей, відправити старших синів на навчання в Англію.

Проте, пожежа 1836 року, яка знищила пекарню та житло, зробила заможного бюргера злидарем, тож 15-річному Леопольду довелося розпочинати кар'єру цукрозаводчика з простого робітника на заводі Карла Пампеля. За п'ять років юнак не лише засвоїв тонкощі цукрового виробництва, але й взяв участь у реконструкції заводу, перетворившись на першого радником власника підприємства. Після смерті останнього Кьоніг став майстром на заводі цукрозаводчика Пономарьова, а згодом одружився на донці Пампеля – Кароліні. Спадок та кредит у 25 тис. руб. став основою для купівлі його першого цукрового заводу. Після модернізації і успішного продажу через два роки цього підприємства почався складний шлях заводчика до власного першого мільйона. Л. Кьоніг продав завод, який спочатку орендував у Пономарьова, а придбаний у Німеччині поблизу Бонну цукровий завод Л. Кьоніг передав у власність старшому синові Карлу. Інша власність – текстильне підприємство – була ним передана другому синові – Леопольду Леопольдовичу. Кошти від дрібних цукрових заводів підприємливий Л. Кьоніг вирішив вкласти в перспективні проєкти в Україні, де саме в цей час склалися сприятливі умови для розвитку цукрового виробництва. Саме у Харківській

губернії на скуплених за безцінь цукрових заводах Кьоніг застосував нову технологію виробництва цукру паровим методом, запозичену в Німеччині (там Леопольд-старший працював кілька місяців під виглядом простого робітника).

Перехід з вартісного тростинного на дешеву вітчизняну бурякову сировину здешевив цукор і за лічені роки не лише поставив Л. Кьоніга в один ряд з Терещенками, Харитоненками, Яхненками, Симиренками та Бродськими, але й сприяв зростанню потенціалу його підприємств. Фахівці швидко переходили до підприємств Кьоніга, які гарантували їм високу платню, соціальні пільги та поліпшене медичне обслуговування, а також можливості підвищення кваліфікації. А головне, розвиткові промисловості сприяла Велика реформа 1861 року.

Одним із перших Л. Кьоніг придбав та реконструював цукровий завод у Тростянці, який раніше належав Василю Петровичу Голіцину [1], а потім купцю першої гільдії А. А. Марку. Наприкінці 1874 року на підставних осіб Кьоніг скупив акції купця Марка. З цього часу розпочалося стрімке зростання промисловості у Тростянці. По-перше, Леопольд повністю модернізував цукровий завод, збудований Голіциним в 1847 році. Коли побачив надлишок робочих рук , то поруч у 1888 році збудував надпотужний рафінадний завод, який забезпечував цукровою продукцією не лише Харківщину, але й Маньчжурію та Персію. Для селян навколишніх сіл, які працювали на заводі, Л. Кьоніг збудував двоповерхову казарму на 200 місць із харчоблоком та їдальнею, яка працювала у дві зміни. Нині у цьому приміщенні розташувався клуб, бібліотека, ресторан та реабілітаційний центр для людей похилого віку.

Оскільки в ті часи основною тягловою силою залишалися воли та коні, то Кьоніг розпочав спеціалізацію на вирощування клейдесдальських ваговозів (такі коні могли тягти вантажі вагою в декілька тон) у Гаю, передмісті Тростянця. Згодом, коли на виставці у Парижі ваговози отримали золоті медалі, їх почали експортувати за кордон (Австро-Угорщина) [2, с. 72].

Для збалансованого харчування худоби потрібні були висівки та інші поживні домішки. З цією метою у 1896 році було збудовано вальцьовий млин. За принципом безвідходного виробництва поруч у

[1] Голіцин, поміщик зі Славгорода (нині селище міського типу Краснопільської ОТГ Сумської області), який отримав землі у якості посагу своєї дружини Софії Олексіївни Корсакової-Надаржинської, але розпоряджався маєтком своєї дружини невдало. Уже сини Голіцина змушені були продати залишки колишніх підприємств та садиби з аукціону.

1890 році збудували спиртовий завод. Уперше робітники останнього закладу почали отримувати платню натурою. І хоча спочатку вони ремствували з цього, але з часом навіть тішилися з цього.

Для ремонту устаткування та виготовлення дрібних технічних деталей були збудовані механічні майстерні, які пізніше стали машинобудівним заводом по виготовленню кубів та труб. У радянські часи тут виготовляли турбіни для ракет-носіїв.

Для транспортування готової продукції Кьоніг майже за безцінь продав землі для будівництва залізниці, за власний кошт збудував два залізничних моста через річки Ворсклу та Радомлю. Отже, багато в чому завдяки йому в 1877 році залізниця об'єднала в єдину мережу Харків, Суми та Київ. Уже в 1890-х роках для усунення плутанини з поставками товарів до інших Тростянців Подільської чи Чернігівської губерній станцію назвали *«Смородино»*. Натомість 6 квітня 2018 року рішенням сесії Тростянецької об'єднаної громади її знов перейменували на Тростянець-Смородино.

Диверсифікація виробництва в *«цукровому королівстві»*, в якому *«цукровим королем»* і був Леопольд Кьоніг з легкої руки автора гумористичного словника *«Наші знайомі»* Володимира Михневича. До фондів Музейно-виставкового центру *«Тростянецький»* потрапили документи Всеросійської сільськогосподарської виставки у Харкові 1887 року (її відвідало більше 100 тис. осіб). Тоді, на території понад 20 га (нині – район площі Свободи та саду Шевченка) збудували 51 павільйон, частина з яких належала підприємствам Леопольда Кьоніга. А сам підприємець пожертвував на благоустрій виставки 500 руб.

Звісно, продукція Кьоніга була належно оцінена експертами виставки. Рафінад Кьоніга був такої високої якості і мав такий презентабельний вигляд, що отримав найвищу нагороду. Цукровий пісок був відзначений великою срібною медаллю (коли відбувався продаж цукру, то покупці просили продавати їм лише кьонігівський). За заліснення всіх маєтків Кьоніг (за його розпорядженням, замість одного гектару спиляного лісу висаджували три; при цьому вирубані листяні породи дерев були штучно замінені хвойними) отримав Велику золоту медаль. А саджанці, вирощені на продаж у Тростянці, розкупалися миттєво, завозилися до маєтків Москви та Петербургу, а також були висаджені біля Харківського університету. За виготовлений у Тростянецькому винокурному заводі хлібно-картопляний спирт – велика срібна медаль. За повну колекцію зразкового насіння,

трав'яних, бурякових, великих буряків та картоплі, які вирощували в Тростянецькій економії на велетенських площах за раціональним підбором насіння, – золота медаль. Умови утримання коней (збалансовані раціони харчування, стайні, ясла-годівниці, поїлки, манежі) були визнані зразковими.

Перетворення Тростянця з сільськогосподарського на індустріальний центр потребувало створення розвинутої інфраструктури, будівництва нових закладів соціальної сфери. Кьоніг вважав, що будівлі потрібні ґрунтовні з випаленої цегли, з паркетною чи кахлевою долівкою. Відповідно у Тростянці збудували два цегельних заводи, паркетну фабрику, а у Харкові – підприємство з виробництва кахлю [3, с. 12]. У 1908 році всі підприємства перевели на парову тягу. Ці перетворення були розпочаті за часів Леопольда Кьоніга, але після його смерті у 1903 році розвитком Тростянця опікувались його сини: спочатку Фрідріх (Федір), з 1908 року – Юлій, який і завершив формування промислової імперії *«Кьоніг та Спадкоємці».* До початку XX ст. вартість майна Кенігів в Україні разом з Шаровкою і Гутами складала 21 млн руб.

Кьоніги дбали не лише про власне збагачення, але й про розвиток населених пунктів, де розміщувалися їхні підприємства. Зокрема, у Тростянці для спеціалістів цукрового та машинобудівного заводів було зведене соціальне житло у вигляді десятка двоповерхових та одноповерхових будинків з водопостачанням, каналізацією та телефонним зв'язком через комутатор. Такі ж доми були збудовані в сучасному центрі Тростянця біля спиртозаводу та вальцьового млина, на залізничному вокзалі.

Якщо до прибуття Кьоніга у Тростянці були лише початкова церковно-приходська школа біля Білої (Благовіщенської) церкви та земська напроти сучасної Червоної (Вознесенської), то на початку XX століття вже додатково діяли школа імені Щолокова (біля залізниці напроти деревообробного комбінату) та ремісницьке залізничне училище. Для підготовки школярів до навчання в Охтирській гімназії Кьоніг надавав кошти добродійці Іваницькій, навчальний заклад якої знаходився неплдалік вокзалу; абітурієнтам для подальшого навчання видавалася стипендія у 100 руб.

За релігійними переконаннями Кьоніги були лютеранами, але, дбаючи про духовність своїх працівників, виділили близько 1,5 млн руб. на будівництво нової церкви з червоної цегли, яка була збудована й освячена. До речі, це чи не єдиний культовий проект цього видатного

архітектора. Друга церква його проекту Новокаплунівська церква на Холодній горі у Харкові була зруйнована у 1937 році.

На початку XX ст. на підприємствах мало дбали про техніку безпеки. Тому на заводах траплялася велика кількість не лише травматизму, але й смертельних випадків. На відміну від багатьох інших підприємців, Кьоніг збудував недалеко від залізниці лікарню з хірургічним відділенням і аптечним магазином, якими завідував німець Краузе. Під час російсько-японської війни з ініціативи Федора Леопольдовича Кьоніга були добудовані корпуси для ветеранів війни (ще донедавна там місталася молочна кухня). Варто назвати й інші прекрасні будівлі центру Тростянця, збудовані за ініціативи Кьонігів, які мають унікальне оздоблення не лише ззовні, але й в середині. Перш за все це будівля управління підприємствами (нині зайнятий ЦНАП), публічна бібліотека (палац дітей та юнацтва), синематограф, лаунд-парк, тощо [4, с. 2]. Культурне життя тодішнього Тростянця значною мірою пожвавлювалося видатними особами, які його відвідували. Так, у 1883–1885 рр. в Тростянці жив і творив видатний поет П. А. Грабовський. У 1889 р. сюди приїздив відомий російський письменник А. П. Чехов [1, с. 67–72].

Спадок, залишений Кьонігами Тростянцю (у 1918 році всі їхні підприємства та економії були націоналізовані), в нових умовах дедалі сприяв його зростанню. Зокрема, на основі їхніх колишніх підприємств були створені електротехнічний, деревообробний, машинобудівний, елітного насіння заводи; побудована шоколадна фабрика. У 1940 р. Тростянець отримав статус міста, надовго ставши райцентром Сумської області. Уже після війни були збудовані новий залізничний вокзал, кінотеатр, нова лікарня, ще три школи, професійно-технічне училище з майстернями, триповерховим гуртожитком, спортзалом та їдальнею, житлові мікрорайони з багатоповерхівок Відродження та Татаренка. Таким чином, з маленького села Тростянець перетворився у значний промисловий центр Слобожанщини з відповідною розвинутою інфраструктурою, культурним надбанням та неповторним архітектурним та природним колоритом. Одним із дієвих чинників відповідного становлення та розвитку Тростянеччини стала діяльність промислового магната Леопольда Єгоровича Кеніга.

Культурна та ділова спільнота готується відзначити 200-ліття з дня народження Леопольда Кьоніга. Сьогодні в експозиції Комунального закладу Тростянецької міської ради *«Музейно-виставковий центр «Тростянецький»»* створена кімната-музей

Л. Кьоніга. Гості музею та дослідники мають змогу ознайомитися з загальновідомими фактами з життя родини Кьонігів. В експозиції представлені документи й книги з особистої бібліотеки Л. Є. Кьоніга. Частини експозиції кімнати-музею, зокрема, представлені відомостями про родовід Кьонігів. Важливе місце в експозиції кімнати-музею займає інформаційна складова, присвячена розвитку сільського господарства та промисловості у Тростянці на зламі XIX та XX століть. В кімнаті-музеї відбуваються не лише екскурсії, а й відкриті уроки для школярів. Кімната-музей Кьоніга дає змогу цілісного сприйняття культурного середовища м. Тростянець та займає важливе місце в комплексному обслуговування туристів. Музейно-виставковий комплекс *«Тростянецький»* планує найближчим часом низку заходів по святкуванню двохсотліття з дня народження Л. Є. Кьоніга. Серед численних заходів заплановано проведення наукових конференцій, тематичних екскурсій, вікторин, театралізованих вистав. Велику увагу привертають до себе інноваційні заходи в закладах культури. Серед них слід окремо згадати *«Ніч в музеї»*, яка приваблює своєю інтерактивністю та креативною презентацією традиційного матеріалу. Слід зазначити, що якісні та кількісні показники культурно середовища в м. Тростянець були б неможливі без підтримки Голови Тростянецької ОТГ Юрія Анатолійовича Бови. Саме завдяки зусиллям Тростянецької міської ради галузь культури в м. Тростянець має стабільні позитивні зрушення.

Список використаних джерел та літератури

1. Вейсбер Б. С., Нестеренко П. А., Стефанов П. А.. Ои Десны до Ворсклы: путеводитель. Харьков: Прапор. 1986. 127 с.
2. Краткий очерк Тростянецкого имения Л. Е. Кенига. Харьков, 1887.
3. Паровая паркетная фабрика массивных паркетов и лесопильные заводы. Л. Е. Кениг и Наследники. Тростянец. Харьковской губ., при станции Смородино. Южных железных дорог. 1913 г. 36 с.
4. Тростянецкое имение Л. Е. Кенига-Наследники. Сельское хазяйство. Харьков, 1913.

Полянська Галина Миколаївна
кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри хореографії,
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

РОДИНА ОГОЛЕВЦІВ

Ще у 1970-ті роки, у фондах різних музичних бібліотеках, мені неодноразово траплялися солідні видання одного, невідомого тоді студентці, автора – О. С. Оголевця. Це були монографії «*Основы гармонического языка»* (1941), *«Структура тональной системы»* (1947), *«Музыкальная драматургия Мусоргского»* (1966). При ближчому знайомстві його роботи викликали безліч емоцій: яка глибина! який ракурс аналізу! хто цей автор? чому його немає у традиційних списках рекомендованої літератури? Молоді викладачі на запитання знизували плечима, старші піднімали очі до стелі і казали: *«О-о-о-о-! Оголевець!!!»* і переводили розмову на інші теми. Каюсь, на той час я не проявила достатньої наполегливості і не стала шукати причин дивної невідповідності, але, напевно, відповіді би і не знайшла. Усьому свій час.

Багато років потому, вже працюючи в Полтаві, у розкладі занять філологічного факультету педагогічного університету я раптово натрапила на прізвище Оголевець. Поцікавилася. За колегою, як виявилося, тягнувся історичний шлейф не лише родинних, а й історично-культурних імен!

Анна Володимирівна Оголевець, вже маючи значний вік, ще працювала на посаді доцента на кафедрі української мови і продовжувала щедро ділитися своїм досвідом і віддавати знання новим поколінням студентів. Ініційована зустріч подарувала майже 10 років щастя спілкування з нащадком і берегинею пам’яті великого роду прогресивних діячів, які залишили помітний слід в історії та культурному житті міста і країни.

Дівчинка зростала і формувалася в атмосфері поваги до загальнолюдських цінностей: знань, праці, традицій, історичної пам’яті. Усе своє життя вона спостерігала за напруженою працею свого батька – Володимира Степановича (1884–1970) – філолога, композитора, музикознавця, юриста і блискучого оратора, тому з юних літ відкрила для себе сферу мистецтва й ідеї подвижництва. У їхньому домі бували поет і перекладач Г. П. Кочур, мовознавці Є. М. Кудрицький і Б. М. Кулик, музикознавці Л. С. Кауфман і Т. В. Шеффер, філософ О. Ф. Лосєв, літературознавці Г. Й. Майфет і О. Г. Розенберг, інші

відомі люди, *«велися фахові бесіди, звучав рояль, лунало сповнене наснаги літературне слово»* [4, с. 162].

Родина Оголевців була досить відомою в місті. Її глава – Степан Якович Оголевець (1857, Полтава – 1937, Москва) народився в багатодітній сім'ї губернського чиновника, який за вислугу років отримав спадкове дворянство. Навчаючись у гімназії казенним коштом, він із п'ятнадцяти років став давати приватні уроки, допомагаючи рідним. Виключений (разом із товаришем по класу Р. Стеблин-Каменським) із гімназії за участь у революційному гуртку, Степан Якович склав екзамен на звання *«фельдшерського учня»* й оселився в Шишаках (нині райцентр Полтавської області), де зайнявся медичною практикою [2, с. 167].

Вступивши 1878 року вільним слухачем на медичний факультет Київського університету, Степан Оголевець увійшов до організації народників (партійна кличка *«Полтавець»*). Проте його не задовольняли результати такої діяльності, і, щоб стати ближчим до народу, молодий чоловік іде в солдати, хоч, за законом, як старший син у сім'ї та її годувальник, міг бути звільненим від військового обов'язку. *«Подальшу долю Степана Яковича вирішив акт громадянської мужності: у травні 1879 р. він добровільно з'явився до Київського військового суду, щоб дати свідчення на захист свого друга Ростислава Стеблин-Каменського, якого звинувачували у збройному опорі під час арешту і в убивстві жандарма. С. Я. Оголевець урятував друга від смертної кари, але, як «член преступного сообщества», був тут же, у залі суду, узятий під варту»* [1, с. 124].

Відправлений етапом у В'ятку, солдат Оголевець відбував там заслання, а коли термін служби збіг (липень 1880 р.), повернувся до Полтави. Дýмки про завершення медичної освіти він, усе ж, не полишив і восени 1881 року з'їздив до Казані, сподіваючись, що його друг О. М. Богомолець посприяє зі вступом до тамтешнього університету (Олександр Богомолець, лікар, батько академіка О. О. Богомольця, був настільки близьким другом Степана Яковича, що знайомі називали їх не інакше, як Боголевці) [1, с. 167]. Агенти поліції, які наглядали за неблагонадійним Степаном Яковичем, нічого крамольного в його діях не помітили, одначе знову виникла загроза арешту, і, дізнавшись про це, він навесні 1882 року терміново виїхав за кордон – спершу у Відень, де став студентом медичного факультету університету і членом українського студентського гуртка *«Січ»*, а

згодом у Мюнхен. Там і одружився: з Полтави до нього приїхала наречена – Анна Василівна, молодша дочка героя Севастопольської кампанії 1854–1855 років полковника В. І. Тессена. Далекі мандри закінчилися у Полтаві на початку 1884 року. Тут він вступив на службу в губернське земство, одержав місце податкового інспектора у казенній палаті, обирався гласним Полтавської думи [1, с. 167].

Сорок років служіння рідному місту залишили в ньому помітний слід *«Степан Якович... сприяв здійсненню багатьох корисних справ у галузі культури, народної освіти, охорони здоров'я і землевпорядкування. З його ім'ям пов'язане спорудження міської електростанції, проведення водогону, будівництво приміщення міського театру»*. Завіса нового триярусного театру, що зображувала живописні околиці Полтави, була виконана художником Г. Мясоєдовим на замовлення С. Я. Оголевця. Нині зберігається в Полтавському краєзнавчому музеї [1, с. 168].

Серед близьких знайомих родини були скульптор Л. В. Позен, лікар О. О. Волкенштейн, літератор М. І. Сосновський, викладачі, адвокати, земські службовці. Особливо приязні стосунки підтримувалися з родинами В. Короленка та Г. Мясоєдова.

У родині Степана Яковича й Анни Василівни зростало семеро дітей. П'ять синів і дві дочки. Дітей виховували на демократичних традиціях, заохочуючи до фізичної праці. Відомо, що старші хлопці оправляли книжки, рубали дрова, столярували (донині збереглися письмовий стіл і шафа для одягу, виготовлені ними власноруч). *«Грошей не вистачало… Жили скромно, на жалування. Одяг перелицьовували, перешивали. Кожна обновка була подією»* [1, с. 168].

Однак, відмовляючи собі багато в чому, батьки забезпечили всім дітям належну освіту, зокрема, вищу. Гімназії передував інтенсивний розвиток інтелектуальних і творчих здібностей на заняттях із запрошеними вчителями. Такі заняття давали поштовх до подальших серйозних студій. У родині особливу увагу приділяли навчанню музики – на цьому наполягала й мати (Анна Василівна мала гарний голос, уміла й любила співати). Тож 1889 року Степан Якович придбав для п'ятирічного Володі рояль фірми Брейткопф і Гертель, який свого часу належав композиторові Алоїзу Єдлічці, котрий у 1850–1870-х роках викладав гру на фортепіано в Полтавському інституті шляхетних дівчат. Із цим інструментом пов'язані долі і Володимира, і Олексія. Музики навчалися і Василь та Віктор – опановували, відповідно, гру на віолончелі й на скрипці; вони, а також Володимир, тоді вже вчитель

гімназії, брали участь у музичних вечорах у садибі Г. Г. Мясоєдова. У дітей були й інші захоплення, що значною мірою вплинули на вибір подальшого життєвого шляху. Так, Віктор і Олексій освоювали живопис, Олексій ще вивчав теорію архітектури та літератури, Георгій із дитинства відчував потяг до природничих наук, цікавився ботанікою, збирав гербарії тощо. Усі діти прагнули наслідувати батька і стали згодом знаними й корисними членами суспільства.

Старший син Степана Оголевця – Володимир (1884, Полтава – 1970, Полтава) – філолог, юрист, музикознавець і композитор, – один із тих діячів нашої культури, хто служив їй усе життя й чиє ім'я на багато років було забуте історією. Навчаючись у гімназії, Володимир Оголевець упродовж чотирьох років брав уроки фортепіанної гри у Л. Лісовського і постійно відвідував не тільки всі концерти симфонічного оркестру Д. В. Ахшарумова, але й усі його репетиції. Закінчивши гімназію, він вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, а по його закінченні був залишений для підготовки до професорського звання.

Відчуваючи відповідальність за долю молодших братів і сестер, В. Оголевець почав учителювати в середніх навчальних закладах Києва, а згодом і Полтави – викладав латинську мову та російську словесність. Це були роки творчого злету; на них припадає інтенсивна просвітницька діяльність. Зокрема, він був одним із ініціаторів і організаторів Полтавського товариства аматорів камерної музики, виступав із лекціями на музикознавчі та літературознавчі теми й зарекомендував себе як серйозний дослідник і блискучий оратор.

Його симфонічні твори – музична картина *«Прометей»*, *«Колядка»*, *«Українська сюїта»* неодноразово виконувалися в Полтаві, Харкові та Катеринославі під орудою автора, а Фінал *«Української сюїти»* увійшов до програм оркестру Д. В. Ахшарумова.

Щодо наукових інтересів Володимира Оголевця, то на той час вони зосереджувалися здебільшого в літературній сфері. Філолога зацікавило *«Слово о полку Ігоревім»*, а увагу музикознавця привернули симфонії Бетховена.

У 1912 р. В. С. Оголевець знову стає студентом: вступає на юридичний факультет Київського університету, але не зраджує своїх уподобань і бере активну участь у музичному житті міста. Упродовж кількох місяців за підписом *«В.О.»* і *«Консерватор»* у київських *«Последних новостях»* було надруковано 26 музикознавчих рецензій. Водночас, реалізуючи власні філологічні пошуки, просвітник підготував

підручник *«Грамматика русского языка»*, який одразу був рекомендований як посібник для середніх навчальних закладів.

1915 року Київський університет у зв'язку з військовими подіями (тривала Перша світова війна) евакуювався до Саратова. Володимир Степанович повернувся до Полтави, а восени в Харкові склав екстерном випускні екзамени, здобувши кваліфікацію кандидата на судові посади. Упродовж 1915–1927 років він працював у Полтаві як юрист у різних установах.

До педагогічної роботи він повернувся в 1927 р. – став викладати історію музики в музичній школі, а з вересня 1929 р. пов'язав свою долю з Полтавським педагогічним інститутом, де вів курси теорії літератури та історії російської літератури, керував роботою аспірантів; з 1935 р. очолював кафедру російської літератури; одержав звання доцента літературознавства. У вихідні дні читав публічні лекції, в інституті проводив музичні вечори, де свою розповідь завжди ілюстрував грою на фортепіано [1, с. 169–170].

Ті, хто навчався у Володимира Степановича (серед них музикознавець Т. Шеффер, хоровий диригент, засновник музею *«Музична Полтавщина»* М. Фісун, відомий педагог В. Сухомлинський), згадують його як природженого педагога, що приваблював аудиторію енциклопедичними знаннями. Але у січні 1947 р. *«за власним бажанням»* його увільнили від обов'язків завідувача кафедри; у березні того ж року наказом по інституту він був *«відряджений у розпорядження Міністерства освіти»*, а менше ніж через рік був змушений вийти на пенсію.

Його ерудиція та пам'ять стали в нагоді багатьом, хто звертався до нього в історико-краєзнавчих питаннях. Зокрема, він написав спогади про Д. В. Ахшарумова і віддав їх у розпорядження Л. С. Кауфмана, який працював над книгою про відомого диригента. Для викладача музичного училища К. Л. Данилової склав *«Фактичні дані про музичне життя в Полтаві»*. І саме його свідчення стало вирішальним в ідентифікації всесвітньовідомого вченого Ю. В. Кондратюка з колишнім учнем Полтавської гімназії О. І. Шаргеєм.

Віктор Степанович Оголевець (1889, Полтава – 1983, Москва), залишився в історії як самодіяльний художник, мемуарист, мистецтвознавець і громадський діяч. У 1908 році він із золотою медаллю закінчив Полтавську класичну гімназію, а згодом – юридичний факультет Петербурзького університету. У Полтаві до 1909 року він навчався малюванню у М. Е. Бухгейм, учениці

Г. Мясоєдова. Однак, *«маючи сумнів»* щодо свого покликання, він полишив живопис і 1916 року залишився в університеті на кафедри права *«для підготовки до професорського звання»*. 1919 року хвороба змусила його повернутися до Полтави. У 1914–1919 рр. він пройшов адвокатуру і надалі працював як юрист і економіст в установах Полтави, Харкова, Москви і Петербургу. Віктор Степанович залишив по собі низку вузькопрофесійних статей, але для нас важливі його культурологічні роботи: спогади про письменників І. Буніна та В. Короленка, скульптора Л. Позена, режисера В. Мейєрхольда, композитора О. Скрябіна; літературознавчі та краєзнавчі розвідки, вміщені у літературно-мистецьких періодичних виданнях тощо. Не ставши професійним художником, Віктор Степанович, однак, продовжував займатися живописом. Його майстерність ще за життя схвально оцінювали народні художники СРСР, зокрема К. Юон та О. Герасимов. Роботи визнаного пейзажиста-лірика з'являлися у багатьох московських та всесоюзних експозиціях. Персональних виставок, однак, було лише дві: 1941 року у Москві та 1971 року в Полтаві.

Вийшовши на пенсію, Віктор Степанович розгорнув активну громадську діяльність. Інтенсивно займався просвітництвом, виступав із спогадами про видатних сучасників у бібліотеках і музеях, будинках культури, на телебаченні, та всесоюзному радіо. Пожвавилися зв'язки із рідним містом. Зі спогадів А. В. Оголевець відомо, що 1963 року саме завдяки його ініціативі була реставрована (і, фактично, врятована) завіса-просценіум, написана 1900 року Г. Мясоєдовим для Полтавського театру. У 1972–1975 рр. Віктор Степанович брав активну участь у створенні в Полтаві, на території колишнього маєтку Г. Мясоєдова, меморіальної кімнати художника. Для майбутньої експозиції він передав шість власних живописних робіт із місцевими пейзажами. Утім, кімната статусу меморіальної не набула, а доля експонатів наразі невідома. 1970 року Полтавським художнім музеєм (нині галерея мистецтв ім. М. Ярошенка) було прийнято до схову 30 його картин. Ще три роботи в різні роки було передано до Полтавського літературно-меморіального музею В. Короленка. Полтавські краєвиди початку минулого століття, відтворені сучасником, мають не тільки художню цінність. Це скарб для краєзнавців і істориків, гордість і поезія рідної землі для нащадків. Шкода, але частина цих робіт безслідно зникла. Інша частина потрапила до приватних колекцій, тож загалом творча спадщина нашого земляка, художника Віктора Оголевця виявилася розпорошеною.

Краса приваблювала до себе й Георгія Оголевця (1897, Полтава – 1973, Москва). Однак він, на відміну від старших братів, схилявся до живої природи. Учений спеціаліст ВІЛАРу (Всесоюзний науково-дослідний інститут лікарських та ароматичних рослин), відповідальний секретар бюлетеня Головного ботанічного саду АН СРСР, автор низки наукових статей, усе життя присвятив розвиткові улюбленої науки та пропаганді її здобутків.

Але його професійний шлях також починався у Полтаві. З 1918 р. до 1922 р. він працював у місцевому музеї, де донині зберігається зібраний ним гербарій рослинності Полтавської області, викладав ботаніку на сільськогосподарському факультеті Вищої робітничої школи і був його деканом. Паралельно майбутній вчений виконував обов'язки консультанта місцевого відділення Наркомзовнішторгу по експорту лікарських рослин. У 1922 р. він був відряджений до Московської сільськогосподарської академії імені К. Тімірязєва для продовження освіти і подальші його доробки вже належали усій країні.

Майбутній музикознавець Олексій Оголевець (1894, Полтава, – 1967, Москва) за родинною традицією водночас із навчанням у гімназії здобував і музичну освіту в музичній школі Л. Лісовського, вивчав теорію живопису, архітектури і літератури. У *«Автобіографії»* він згадував, що навчався живопису в А. І. Рощиної, та користувався консультаціями Г. Мясоєдова. Пізніше – у 1912–1916 рр. – навчався у Народній консерваторії в Москві, а на старших курсах уже сам викладав у цьому ж навчальному закладі теоретичні предмети і був асистентом у хоровому класі. Водночас він виступав як піаніст із власними творами і редагував літературний альманах *«Гюлістан»*, учасниками якого були В. Брюсов, К. Бальмонт, В. Іванов, та ін.

Після закінчення юридичного факультету Московського університету (1917–1923) він реалізував і юридичні знання (служба в московській міліції, начальником зовнішньої охорони, інспектор адміністративного відділу Мосради), а водночас викладав на музичних курсах А. Шора та в музичній школі М. Медведєвої.

Із 1933 року О. С. Оголевець повністю присвятив себе музичній науці, вважаючи це головою справою життя. Він вступив до Спілки композиторів РСФСР, але не як музикознавець, а як композитор, автор фортепіанних творів. У 1936–1939 рр. він був науковим керівником Автономної науково-технічної секції Спілки композиторів, де проводяться експерименти з електромузикою й графічним звуком; з 1940 р. працював старшим науковим співробітником Всесоюзного

інституту театру й музики (нині – Російський інститут історії мистецтв, Санкт-Петербург); з 1945 р. обіймав посаду директора й наукового керівника щойно створеного Кабінету-лабораторії тональних систем. Він висунув нові принципи темперації, розробив ідеї та експериментальні зразки клавішних інструментів 17 та 29 ступеневого строю.

У наступні роки вийшли друком його капітальні дослідження *«Введение в современное музыкальное мышление»*, *«Слово и музыка в вокально-драматических жанрах»* та *«Вокальна драматургія Мусоргського»*. Останньою роботою став збірник статей і досліджень *«Специфика выразительных средств музыки»*, що вийшов уже в 1969 р. Фактично Олексій Оголевець відкрив нову галузь науки – історико-теоретичне музикознавство. Його концепція дозволяє розкрити фундаментальні закономірності музичної мови людства на всіх стадіях розвитку, при цьому рівно як народної, так і професійної творчості.

Реакція музичної громадськості на досягнення О. С. Оголевця була неоднозначною. Провідні композитори – Р. М. Глієр, С. С. Прокоф'єв, В. Я. Шебалін, Д. Д. Шостакович – були в захваті; комісія, спеціально створена для ознайомлення із 17-ступеневим інструментом Оголевця, дала схвальний відгук, у якому була передбачена необхідність побудови для подальших досліджень трьох таких інструментів. Але супротивники його ідей причаїлися в очікуванні слушного моменту для наступу. І 1947 року розпочалася акція, спрямована на знищення О. С. Оголевця як ученого. Йому негласно інкримінували опір національній політиці партії, оскільки він, усупереч офіційній ідеології обрусіння національних культур, обстоював переваги своїх інструментів стосовно досягнення автентичного звучання. Відбулася тривала теоретична дискусія з обговорення праць О. С. Оголевця з інспірованими виступами і заздалегідь заготовленою негативною резолюцією. Весь наклад щойно виданої книги *«Структура тональной системы»* був знищений безпосередньо в друкарні. 1948 року відбувся розгром Кабінету-лабораторії Оголевця, знищення інструментів та рукописів досліджень, вилучення з бібліотек його творів, переслідування, допити, тактика залякування. Було вкинуто у піч самим вченим 12 (!) рукописних томів, присвячених розвиткові тональної системи [5].

Утім, європейський світ сприйняв теорію О. С. Оголевця. Його праці були перекладені німецькою мовою та прийняті як навчальний посібник Лейпцизькою консерваторією ще у 1950-х роках. У світі організовано серійне виробництво електронних мікротонових

інструментів. Загалом, закордоном ім'я музикознавця глибоко шанується фахівцями [5].

Існує ще безліч фактів з життя та діяльності представників родини Оголевців. Неможливо переоцінити їхній внесок у розвиток культури, науки й громадської свідомості. Важливим є й досвід родинного життя та виховання дітей гармонійно розвиненими, активними громадянами. Сподіваймося (бодай в майбутньому) на достойну суспільну оцінку викладеної історії.

Список використаних джерел та літератури

1. Оголевець А. В. Полтавське оточення В. Г. Короленка: С. Я. Оголевець і його сім'я. *Рідний край*. 1999. № 1. С. 124–125.
2. Оголевець А., Полянська Г., Полтавська родина Оголевців. *Рідний край.* 2016. № 1 (34). С. 167–182.
3. Полянська Г. Музикознавець: родина Оголевців достойна для найменування вулиць та провулків Полтави. *Інтернет-видання «Полтавщина».* URL: https://poltava.to/news/38045/.
4. Степаненко М., Українець Л. Ювілейне слово про вченого-мовознавця Анну Володимирівну Оголевець. *Рідний край*. 2016. № 1 (34). С. 162–166.
5. Чепіль О. До 125-річчя Олексія Оголевця. *Музика. Український інтернет-журнал.* 2019, 21 червня.

П'ятаченко Сергій Васильович

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач туристсько-краєзнавчого відділу, Комунальний заклад Сумської обласної ради Обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю

ІВАН КУЛЖИНСЬКИЙ ТА ЙОГО ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ ГЛУХІВЩИНИ

Загальноєвропейською тенденцією початку XIX століття стала увага до власних національних культур на противагу попередньому захопленню античними ідеалами. Одним з аспектів новонародженого романтизму, як літературно-мистецького напрямку, стала увага до народної культури, звичаїв, народних вірувань, оспіваної у фольклорі національної минувшини. Оскільки нова українська література лише зароджувалася, письменники українського походження активно вливалися в русло тодішньої російської літератури й формували там своєрідну *«українську школу»*. Під її впливом у російській літературі сформувався певний культ України, усе українське входило в моду. *«Зачарування Україною було таке дуже, що ідеалізація українського життя зробилася літературною традицією*, – зазначав філолог і літературознавець В. Сиповський. – *Ця поетична апотеоза України витворилася за доби романтизму, коли так жадібно шукали всього*

мальовничого, усього того, на чому виразно позначався couleur locale» [8, с. 24]. Д. Чижевський писав, що *«глузування з українського провінціялізму»* завдяки романтикам змінилося *««модою» на все українське»* [10, с. 385].

Українська тематика стала визначальною у творчості багатьох письменників того часу, наповнила російську літературу новими образами й темами, збагатила художню тканину й мову їхніх творів. Значна частина представників російської літератури народилася в Україні, вони були носіями її національного характеру, добре знали український фольклор, народні звичаї, рідну мову, що дозволяло відкривати нові тематичні обрії та збагачувати свої твори народно-поетичною образністю. Українським духом перейняті твори низки українських письменників того періоду, які писали російською мовою: Ореста Сомова, Василя Наріжного, Антонія Погорільського, Миколи Гоголя, раннього Пантелеймона Куліша та інших.

Одним із перших на цій ниві виступив нині майже забутий Іван Кулжинський (1803–1884) – письменник, педагог, історик, етнограф, учитель М. Гоголя, Є. Гребінки та Н. Кукольника. Його постать як піонера української етнографії, письменника, який, попри свої супе-речливі погляди на українське питання, одним із перших здійснив спробу уведення української теми в російську літературу, залишається маловідомою, а його внесок малодослідженим. Метою цієї розвідки є окреслення життєвої та творчої біографії І. Кулжинського, а також аналіз регіонального фольклорно-етнографічного матеріалу в його творах.

Народився Іван Григорович Кулжинський 26 квітня (14 квітня за ст. стилем) 1803 року в сім'ї глухівського диякона, який через кілька місяців був призначений священником Троїцької церкви в містечку Вороніж. Про Вороніж, у якому пройшло його дитинство, Іван Кулжинський писав: *«Здесь я вырос и потому привык почитать местечко Воронеж моею родиною»* [5, с. 279]. Тут майбутній письменник познайомився з народним побутом, звичаями та місцевим фольклором, які відбилися в його ранній творчості.

До восьми років він навчався в місцевій приходській школі, особливості навчання в якій яскраво змальовані в його романі *«Федюша Мотовильський»*, потім ще рік вчився у священника сусідньої церкви, а потім батьки відвезли його до Чернігова в семінарію, у якій він навчався дванадцять років. Схоластичність навчання та застарілість його методів відбивали в юного семінариста

прагнення до знань, і він зазначав в автобіографії, що *«ничему не научился так, как бы следовало и как бы можно было при других обстоятельствах»* [5, с. 280].

Після завершення семінарії Іван Кулжинський два роки пропрацював вчителем російської і грецької мови в Чернігівському духовному повітовому училищі, де, за його свідченнями, *«все ученики крепко полюбили меня, да не только меня, но и мои уроки»* [5, с. 281]. А в 1825 році він був запрошений до Ніжина на посаду вчителя латинської мови в гімназії вищих наук князя Безбородька. Учні цієї гімназії, на відміну від колег, з якими у нього не склалися стосунки, сподобалися І. Кулжинському значно більше: *«Между ее воспитанниками того времени много было прекрасных талантов. Во главе их стояли: Кукольник, Редкин, Базили, Гоголь и впоследствии времени Гребенка. Два последние были моими учениками, а последний сверх того и любимцем моим»* [5, с. 282] Микола Гоголь, на думку І. Кулжинського, не був надто здібним учнем і не справляв враження майбутньої зірки письменства: *«От Гоголя менее всех можно біло ожидать такой известности, какою он теперь пользуется в нашей литературе. Это была terra rudis et inculta (**почва невозделанная и необработанная**). Чтобы грам матикальным образом оценить познания Гоголя при выпуске из гимназии, я не обинуясь могу сказать, что он тогда не знал спряжений глаголов ни на одном языке»* [5, с. 271].

У 1829 році І. Кулжинський був переведений старшим учителем до харківської гімназії, три роки викладання в якій він вважав найкращими роками своєї служби. Крім гімназії він викладав ще в Інституті шляхетних дівиць, трьох приватних пансіонах та читав лекції з російської словесності в Харківському університеті. *«Не знаю как теперь, но в мое время Харьков недаром называли украинскими Афинами: весело там было жить, учить и учиться»*, – згадував пізніше І. Кулжинський [5, с. 283]. У 1832 році йому було запропоноване місце директора щойно відкритої гімназії в Луцьку, де він прослужив сім років, а згодом місце директора в Немирівській гімназії. На цей час І. Кулжинському вже було близько сорока років, і він мріяв про власне помешкання, тому в 1841 році подав заяву на посаду інспектора до ніжинського ліцею, а на виручені від продажу всього цінного, що він мав, купив біля ліцею землю, поставив на ній будинок та розбив сад. Але за два роки йому довелося залишити цей заклад, бо в 1843 році він був відряджений разом із сімейством на Кавказ на

посаду директора Закавказьких училищ, з якої за станом здоров'я він звільнився в 1847 році й повернувся до Ніжина, до свого, як він писав, *«куреня»*, де і прожив залишок життя. Помер І. Кулжинський у Ніжині в 1884 році.

Його творча спадщина доволі обширна. Сам І. Кужинський про неї згадував: *«Писал и печатал я очень много в разных журналах; но как черновых я у себя не оставлял, то теперь не помню не только содержания, но даже названия большей части моих сочинений, из чего видно, что они не стоят памяти»* [5, с. 273]. З майже сотні своїх творів найкориснішими він назвав видані ним таблиці латинської етимології й синтаксису.

Дебютував І. Кулжинський у 1825 році своїми віршами в московському *«Дамському журналі»*, який видавав князь Шаліков. До 1829 року він надсилав до цього видання з Ніжина низку віршів, написаних переважно в модному тоді сентиментальному стилі: *«Эпитафия»*, *«Мой гений»*, *«Блаженство»*, *«Козацкая песня»*, *«Бессонница»*, *«Эпитафия матери»*. Проте вже від самого початку літературної діяльності в його творчості простежуються мотиви, пов'язані з українською минувшиною, народною культурою та фольклором. У вірші *«Козацкая песня»* І. Кулжинський одним із перших звернувся поетичним словом до історії українського козацтва. У творі зображена картина нічного походу кінного загону козаків під проводом отамана кошового, у ньому присутня запозичена з козацьких пісень образність: козаки ляхів *«поили красным вином»*, загиблим побратимам *«курган высокий насыплем»*, *«вран над могилой уныло закрячет»* тощо.

У цьому ж виданні було опубліковано кілька прозових творів І. Кулжинського: оповідання *«Знакомство с меценатом»*, *«Казацкие шапки»* та повість *«Терешко»*. Оповідання *«Казацкие шапки»* (1829) написане, як зазначено автором, на основі місцевого переказу про захист Ніжина від шведського війська в 1709 році. На оборону міста стали не лише козаки, а і їхні дружини, матері та сестри. Тому, начебто цар Петро на знак вдячності ніжинським жінкам за виявлену мужність звелів надати привілей носити чоловічі козацькі шапки: *«И теперь даже, куда вы не пойдете в Нежине, на каждой улице можете повстречаться с казачкою, гордо выступающею в своем амазонском костюме!.. Посмотрите ж на какую-нибудь чернявую миловидку, когда она подберет свою длинную косу под высокую казацкую шапку… как это мило и прекрасно!»* [6, с. 86–87].

«Терешко. Малороссийская повесть» (1829) – це твір про двох сільських парубків, закоханих в одну й ту ж дівчину. Події відбуваються в селі на березі Десни. Сирота Терешко кохає доньку бідної удови, красуню Марусю, а син сільського голови Вася усіляко протидіє цьому і прагне сам побратися з Марусею. Голова, намагаючись позбавитися Терешка, хоче віддати його в рекрути, але, на щастя, доля посміхнулася закоханим, і вони змогли не лише одружитися, а й на подаровані гроші побудувати хату й завести невеличке господарство. У творі змальовано народний побут, описуються весняні обряди та пісні-веснянки, звичай катати по траві крашанки, згадані народні танці: горлиця, журавель, метелиця, а також використано низку українських слів (*громада, вечерницы, сельский голова* тощо).

У наступному році в журналі *«Московский вестник»* вийшов *«Отрывок из украинского романа «Федюша Мотовильский»»* (1830). А в 1833 році окремою книгою було опубліковане повне видання цього роману, який має автобіографічне підґрунтя. Історія маленького Федюші, очевидно, навіяна спогадами І. Кулжинського про власне дитинство, яке пройшло в містечку Вороніж, про навчання в приходській школі та чернігівській семінарії. Рідне село Федющі у творі назване Захолустівкою, згадуються міста й містечки, серед яких можна вгадати Глухів та Вороніж. Батько Федюші, дрібнопомісний панок Кузьма Іванович, з усього свого господарства найбільше уваги приділяв винокурні, з якої *«всегда выходил соблазнительный запах горелки»* [4, с. 6].

Опис господарства та помешкання містить цікаві народознавчі відомості, згадуються страви народної кухні: *«сытный мало-российский борщ»*, локшина, картопляний кисіль с молоком і цукром, смажений індик, начинений яблуками, порося до хріну, а також напої: вишнівка, слив'янка, смородинівка, варенуха. Твір містить значну кількість українських слів: *черевики, корки, чарка, индик, плахта, запаска, галушки, дуросвет, недоверок* тощо. В одному з епізодів діалог двох селян, які збираються записатися в рекрути, наведений українською розмовною мовою.

Серед інших художніх творів І. Кулжинського варто згадати повісті *«Три сестры»*, *«Последний день Помпеи»* (1851), *«Семен Середа, куренной атаман запорожского войска»* (1852), драми *«Кочубей»* (1841) та *«Юродивый»* (1842), нарис *«Поездка из Малороссии в Грузию»* (1844) та подорожні нариси, які він друкував у 1857 році в *«Черниговских губернских ведомостях»*. Вони виходили друком у

тогочасних часописах *«Русская беседа»*, *«Маяк»*, *«Москвитянин»*.

Одночасно з літературними творами І. Кулжинський надсилав до різних періодичних видань свої розвідки про літературу, історію, виховання. У цих виданнях І. Кулжинський високо оцінював російську літературу та прославляв російське самодержавство. В освітянській сфері він усіляко сприяв зросійщенню та розробив офіціозну програму *«практичного християнського благочестя»*, яку опублікував консервативний журнал *«Маяк»*. У 1860-х роках вийшла низка публікацій І. Кулжинського, у яких він заперечував самостійність української мови, різко критикував Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка та інших діячів української культури. З цих позицій написані його праці *«О зарождающейся так называемой малороссийской литературе»* та *«Новый взгляд на хохломанство (физиологический опыт)»*, які вийшли окремими виданнями, а також журнальні статті: *«Несколько слов о хохломании»*, *«Святая Русь»*, *«Письмо к издателю львовского журнала «Мета» г. Ксенофонту Климковичу»*, *«Опыт дипломатической записки без лукавства и многословия»*, *«К делу о народных школах»,* які були надруковані в місячнику *«Вестник Юго-Западной и Западной России»* та його продовженні *«Вестник Западной России».* Такими ж тенденційними твердженнями перейняті й написані ним у той час байки, які були вміщені у виданні *«Современные басни»* (т. 1–3. Київ, 1864–1866).

Проте його антиукраїнська публіцистика пізнього періоду не в змозі затьмарити прогресивність поглядів та творів раннього періоду, який був започаткований художньо-етнографічною працею *«Малороссийская деревня»*, виданою в Москві в 1827 році. З усіх творів саме на цю книгу 22-річного І. Кулжинського випав найбільший успіх, читацька аудиторія внесла її до трійки найпопулярніших творів свого часу разом із романами В. Наріжного *«Бурсак»* і А. Погорільського *«Монастирка».*

Ця унікальна у своєму роді і сповнена любові до рідного краю книга складається з п’яти розділів: *«Весна в Малороссии»*, *«Обжинки»*, *«Вечерницы»*, *«Малороссийская свадьба»*, *«О малороссийской поэзии»* з додатком *«Малороссийские песни»*. Розділам передує авторська передмова, а завершує перекладний українсько-російський словник *«Изъяснение малороссийских слов, находящихся в сей книге»*. Рукопис був поданий на розгляд цензурного комітету ще в 1825 році, але побачив світ цей збірник за два роки, майже одночасно зі славнозвісними *«Малороссийскими песнями»* Михайла Максимо-

вича, які заклали підвалини української фольклористики. Праця І. Кулжинського також є своєрідним внеском у вітчизняну фольклористику та етнографію – у ній подано описи кількох народних свят, наведено низку народних пісень, згадано деякі аспекти иародного життя, побуту та звичаїв.

Відомий російський фольклорист М. Сперанський відзначав у цій роботі *«восторженность, склонность к идеализации, культ чувства, направленного на местную народность, именно малорусскую», а також «постоянное внимание к мелочам быта, обычая, к местному языку, стремление не только прельстить читателя «сокращенным эдемом», но и сообщить сведения, дать понятие об этом «эдеме», каков он есть в его время»* [9, с. 14].

Народні пісні-веснянки І. Кулжинський наводить у власному поетичному переспіві російською мовою, а опис народного свята має узагальнено-сентиментальний характер: *«Уже веселые нимфы прославили весну в своих песнях и хороводах»* [7, с. 28]. З елементами художньої образності описане свято обжинків, де згадуються обжинкові пісні та страви святкового обіду (борщ, картопля з бараниною, смаженина). Не менш яскраво автор описує українські вечорниці – *«сельский малороссийский клуб»*, де молодь збирається *«для взаимных свиданий»*. У наступному розділі змальоване народне весілля, наведено опис елементів весільного обряду: сватання, промова сватів, прощання нареченої з подружками, випікання короваю, заплітання подружками коси нареченій, вінчання в церкві, викуп нареченої, святкова вечеря, яка завершується проводом молодих до шлюбного ложа. Якщо в першому розділі переважали ідилічно-сентиментальні замальовки та роздуми автора, то з кожним подальшим розділом кількість етнографічного матеріалу збільшується, додаються цінні описи народних свят, традицій, побутових епізодів та деталей.

У розділі, присвяченому українській поезії, І. Кулжинський високо оцінює народні пісні й захоплено закликає звернути на них пильну увагу: *«Имейте охоту прислушаться к малороссийским песням: какая величественная простота в выражении и в самих чувствах! Какое близкое и живое изображение природы! Кажется, сочинители сих песен пели оные не устами, а сердцем»* [7, с. 57]. Він також наводить декілька уривків народних пісень українською мовою з поясненням окремих слів та їхнього змісту, згадує Семена Климовського, як автора однієї з найвідоміших українських пісень *«Їхав козак за Дунай»*, а також близьких до народної поезії Г. Сковороду та

І. Котляревського. В останньому розділі подано дев'ять народних пісень ліричного, драматичного та історичного змісту: *«І шумить, і гуде», «Ой по горам, по долинам», «Одна гора високая, а другая низька»*, *«У сусіда хата біла»*, *«Схилились дві берези низько»*, *«Да оре Семен, оре да сивими волами»*, *«Ой шли ляхи на три шляхи»*, *«Помер, помер козаченько в неділю уранці»*, *«За моїми воротами зеленеє жито»*. До деяких пісень подано авторський коментар. Хоча місце запису пісень і не вказане, можна припустити, що почув їх молодий І. Кулжинський у своєму рідному Воронежі. На цьому наголошує й відомий воронізький краєзнавець Іван Абрамов: *«Девять народных песен, приводимых автором в конце «Малороссийской деревни», записаны автором у себя дома, в своем местечке Воронеже, хотя это обстоятельство не оговорено автором»* [1, с. 595]. Утім, не лише пісні, а й увесь етнографічний матеріал дав І. Абрамову можливість висловити твердження, що *«Малороссийская деревня»* – це опис народної культури Воронежа. *«Безпосередні спостереження, що поробив автор цих рядків у міст. Воронежі, переконують, що свій етнографічний матеріал Кулжинський збирав саме-іменно в цьому поселенні»*, – зазначав І. Абрамов [2, с. 110].

Невеликий за обсягом, але цікавий за змістом словник містить сімдесят українських слів, наведених у книзі, з перекладом російською мовою. Разом зі словником, який у 1818 році опублікував у додатку до своєї *«Граматики»* Олексій Павловський, та словником, доданим Миколою Цертелєвим до його збірки *«Опыт собрания старинных малороссийских песней»* (1819), цей словник є цінним джерелом розмовної української мови початку XIX століття.

Загальний огляд наукової і творчої спадщини І. Кулжинського дає змогу знайти серед її часто слабкого або суперечливого масиву зерна яскравої художньої думки та зафіксовані зразки народної культури, місцем походження якої переважно була його рідна Глухівщина. У творах І. Кулжинського *«Казацкая песня»*, *«Малороссийская деревня»*, *«Казацкие шапки»*, *«Терешко»*, *«Федюша Мотовильский»*, *«Кочубей»*, *«Семен Середа, куренной атаман запорожского войска»* яскраво представлена українська тема і, зокрема, традиційна народна культура.

Ім'я Івана Кулжинського має цілковите право зайняти своє місце серед піонерів української фольклористики та етнографії. М. Сперанський писав: *«Если признать, что «Малороссийские песни, изд. М.А. Максимовичем» в 1827 г. начали собою новую, вторую*

ступень в малорусской этнографии, то за книжкой Кулжинского, в частности за упомянутыми статьями, следует признать значение одной из подготовительных работ в этом развитии малорусской этнографии вместе с печатными трудами первого малорусского этнографа кн. Н. А. Цертелева» [9, с. 16].

Його прогресивні погляди раннього періоду, хоча й затьмарені пізнішими реакційними антиукраїнськими випадами, мали певний вплив на розвиток української думки 1820-х–1830-х років. Зокрема, на думку М. Сперанського, *«можем подметить ряд мыслей у Гоголя, которые напомнят нам мысли и Кулжинского. Мы их найдем в черновых материалах вроде «Всякой всячины», в письмах Гоголя, наконец в статьях «О малороссийских песнях», «Взгляд на составление Малороссии»»* [7, с. 37]. Певний вплив І. Кулжинський мав і на художню творчість М. Гоголя. *««Малороссийская деревня»*, – зазначав В. Данилов у статті «К характеристике И. Г. Кулжинского и его литературной деятельности», яка вийшла в журналі «Україна» у 1907 році, – *по своему художественно-этнографическому направлению предупреждает появление «Вечеров на хуторе близ Диканьки» Гоголя и потому с исторической стороны получает известное идейное значение»* [3, с. 22].

Очевидні заслуги в створенні українського напрямку в російській літературі першої половини XIX століття дозволяють поставити І. Кулжинського поруч із В. Наріжним, О. Сомовим, А. Погорільським, М. Маркевичем та іншими представниками української течії в російській літературі указаного періоду.

Список використаних джерел та літератури

1. Абрамов И. С. Краевед И. Г. Кулжинский, учитель Н. В. Гоголя. *Краеведение*. 1929. № 10. С. 594–596.
2. Абрамов І. С. Про джерела етнографічного матеріалу в книзі І. Г. Кулжинського «Малороссійская деревня», 1827 р. *Науковий Збірник Ленінградського Товариства дослідників української історії, письменства та мови. Збірник історично-філологічного відділу* / За редагуванням В. Перетца. Київ, 1928. № 74-б. С. 109–113.
3. Данилов В. К характеристике И. Г. Кулжинского и его литературной деятельности. *Україна*. 1907. Т. IV. С. 20–45.
4. Кулжинский И. Г. Федюша Мотовильский, украинский роман. М.: в университетской типографии, 1833. 136 с.
5. Кулжинский И. Г. Автобиография. *Кулжинский С. С. Краткая история и генеалогия рода Кулжинских*. Дубна: б. и., 2007. С. 279–286.
6. Кулжинский И. Г. Казацкие шапки. *Дамский журнал*. 1829. № 32. С. 81–87.
7. Кулжинский И. Г. Малороссийская деревня. М.: в типографии Императорскаго Московскаго театра, у содержателя А. Похорскаго, 1827. IX, 10–136, [4] с.

8. Сиповський В. Україна в російському письменстві. Частина І (1801–1850 рр.). К.: З друкарні Української Академії Наук, 1928. 460 с.
9. Сперанский М. Н. Один из учителей Н. В. Гоголя: И. Г. Кулжинский. *Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине*. 1907. Т. 23. С. 1–82.
10. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму / Авт. передм. М. К. Наєнко. Тернопіль: Презент, 1994. 478 с.

Савченко Наталія Василівна
завідувач відділу науково-експозиційної роботи, Роменський краєзнавчий музей, філія Державного історико-культурного заповідника «Посулля»

ІСТОРІЯ «ДИВНОЇ ПАНІ». ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЬГИ АНЗІМІРОВОЇ НА РОМЕНЩИНІ

На високих і стрімких кручах правого берега Сули, що на Роменщині, є невеличке село Сурмачівка. Ще з початку його заснування (XVII ст.) уздовж берега розселялися заможні люди. Дворяни Жуковські, які довгий час володіли Сурмачівкою, Степановичі, поміщики Богуші, Маслови, Козлов, професор Соколов та інші мали тут свої маєтки [3]. Тут, у сусідстві з ними наприкінці XIX ст. придбав земельну ділянку Володимир Олександрович Анзіміров, дворянин, журналіст, учасник народницького руху (московської групи *«Чорний переділ»*). Фактично земельна ділянка належала дружині Володимира Олександровича – Ользі Олексіївні Авіловій-Анзіміровій. Куплено маєток було в землевласника Машковича, але точну дату придбання визначити важко; приблизно 1890-ті роки [4]. Також відомо, що загальна площа угідь складала 30 га [5]. За згадками старожилів, це були декілька частин орної землі, пасовища, великий двір і ділянка лугу, навпроти маєтку, відділена рівчаками від наділів інших землевласників.

Про дитинство та юність Ольги Олексіївни Анзімірової (Авілової) відомо небагато. До заміжжя вона була актрисою імператорського театру. Після одруження залишила сцену й народила дітей. За одним джерелом – Ніну, Олександра, Лева, Лідію і Оксану [2], за другим – Ніну, Лева і Оксану [1].

Немає точних даних про те, скільки років Володимир і Ольга Анзімірови перебували у шлюбі. Але, після їхнього розлучення, Ольга своє подальше життя присвятила вихованню сина та веденню господарства у сурмачівському маєтку.

Документальних матеріалів про життя цієї родини майже не залишилося. Не вдалося відшукати світлину Ольги Олексіївни. З

переповідок селян Володимира Момота та Сари Гапон, вона постає стрункою худорлявою пані зі світлим волоссям, зачесаним нагору і складеним у *«ґульку»*.

Вірогідно, Ольга Анзімірова була толстовкою, послідовницею філософських ідей Льва Толстого, тому її відносини з місцевими селянами були досить ліберальними. Займаючись просвітянськими питаннями, пані Ольга сприяла відкриттю школи для селянських дітей у с. Сурмачівка. У маєтку була бібліотека, якою користувалися всі охочі. Вона нараховувала чимало книг, чільне місце в якій відводилося творам Льва Толстого [5]. Відомо, що за ініціативи Ольги Олексіївни проводилися різні свята, просвітницькі колективні читання з обговоренням для широкого загалу.

Але таке *«світське життя»* скоріше було винятком у щоденній клопітливій праці. Вона, міська інтелігентна жінка, господарювала на землі, адже отримувала від чоловіка лише незначну суму аліментів. Можливо, покладаючись на життєвий досвід колишнього чоловіка, Володимира Олександровича, який займався раціоналізаторством у сфері народного господарства, колишня актриса експериментувала з нетрадиційними для нашої місцевості сільськогосподарськими проектами. До цього часу зберігся сосновий ліс, натепер частково омолоджений, який почав насаджуватися за її ініціативи на крутому піщаному березі Сули вниз по течії між селами Сурмачівка і Глинськ [5]. Чи не вперше в селі на її землях з'явився баштан, де господарював її малолітній син Лев.

Займалася Анзімірова і виноробством. ЇЇ фруктові та ягідні вина декілька раз нагороджувалися на сільськогосподарських виставках у Москві та інших містах [5]. За їх відмінну якість Ольга Олексіївна отримувала похвальні грамоти, медалі та грошові премії. У одній із приватних колекцій зберіглася етикетка з винної пляшки *«Сурмачівська наливка із японської вишні»*. За цією рослиною, фізалісом звичайним, або як її називали місцеві *«жидівською вишнею»* доглядали у саду маєтку сільські жінки.

Ольга Анзімірова рідко знаходила із сусідами-дворянами спільну мову. Більшість вважали її дивачкою, з огляду на особливі суспільно-політичні погляди [5]. Хоча, можливо, що саме через деяких *«дачних знайомих»* з Петербургу, Володимир Анзіміров колись і дізнався про Сурмачівку.

Етикетка Анзімірова

Значну кількість вільного часу Ольга Олексіївна присвячувала вихованню дітей. На новорічні свята маєток Анзімірової перетворювався на зимову казку. У вітальні встановлювали велику ялинку, де проводилися святкові дійства, роздавалися гостинці і подарунки. Саме організацією таких свят любив займатися Лев Володимирович Анзіміров, який з раннього дитинства виховувався у маєтку. Він часто проводив свій час у іграх із селянськими дітьми. Особливо товаришував із Юхимом Пирогом [5], звичайним сільським хлопцем, який жив навпроти маєтку Анзімірових.

Своїм ім'ям Лев завдячував російському письменнику Льву Миколайовичу Толстому. Зберігся текст датованого 20 жовтня 1899 року листа до письменника, що його надіслав гувернер молодшого Анзімірова Олександр Іванович Дворянський [6]: *«Вибачте, шановний Лев Миколайович, що я наважуюся, правда після багатьох коливань, турбую Вас… Я студент Петербурзького університету, тирчасово звільнений за останні заворушення. І ось мені довелося зайнятися освітою і вихованням одного хлопця… незважаючи на те, що йому дванадцять років, його напхали знаннями, необхідними для вступу у будь-який навчальний заклад. Уся увага звернена на його загальний, розумовий і моральний розвиток. Сліди доброго впливу у нього є: він правдивий, моральний, позбавлений усіляких забобонів… Ось уже чотири роки він проживає у селі з матір'ю, через своє слабке здоров'я, а головне, завдяки його потягу до сільського життя. Батько його, за сімейними обставинами, проживає у Петербурзі, так що хлопчик повністю знаходиться під впливом матері, жінки розумної, розвиненої, котра має великий моральний вплив на сина. Хлопчик постійно знаходиться у товаристві однолітків із простого народу, на яких дуже добре впливає…»* [7, с. 267]. Далі автор викладав

сам сенс листа – питання, що його хвилює: *«хотілося б отримати Вашу пораду. Це питання релігійне. До цього часу, до дванадцяти років, він не знає ніякої релігії, не знає вчення православної церкви разом з її обрядами, не знає молитов, не молиться, не буває у церкві. Дотепер, мати не давала йому з цього питання ніяких знань, її турбує думка, що вона бере на себе таку велику відповідальність, і вона не знає, як бути… як помирити вчення Христа із сучасним життям… Як навчити хлопчика, щоб це було не в одній теорії,… а було його переконанням. Чи є вихід із положення, і якщо є, то який? Що Ваша порада, у розв'язанні питання, не піде в розріз із переконаннями матері дитини, то запорукою цьому повна відданість і довіра до Вас; вона навіть свою єдину дитину… назвала в честь Вашого імені Левом»* [7, с. 268].

Лев Миколайович не забарився із відповіддю: *«Ми так звикли до цієї релігійної брехні, яка оточує нас, що не помічаємо всього того жаху, дурості і жорстокості, якими переповнене вчення церкви; ми не помічаємо, але діти помічають, і душі їх невиправно спотворюється цим вченням… Нам здається, що це неважливо, а між тим то викладання так званого закону божого дітям, яке відбувається серед нас, є найжахливіший злочин, який можна тільки уявити собі… Якщо ж би мені потрібно було зараз передати дитині сутність релігійного вчення, яке я вважаю істиною, я б сказав йому, що ми прийшли в цей світ і живемо в ньому не по своїй волі, а з волі того, кого ми називаємо богом, і тому нам буде добре тільки тоді, коли ми будемо виконувати цю волю. Воля ж полягає в тому, щоб ми всі були щасливі. Для того ж, щоб ми всі були щасливі, є тільки один засіб: треба, щоб кожен вчиняв з іншими так, як він бажав би, щоб чинили з ним. На запитання ж про те, як відбувся світ, що чекає нас після смерті, я відповідав би на перший визнанням свого невідання й неправильності такого питання (у всьому буддійському світі не існує цього питання); на друге ж відповідав би припущенням про те, що воля того, хто нас призвав у це життя для нашого блага веде нас кудись через смерть, імовірно, для тієї ж мети. Дуже радий буду, якщо виражені мною думки знадобляться вам. Лев Толстой. 13 грудня 1899 р.»* [8, с. 456, 458].

Відомо, що існував ще один лист від 29 жовтня 1903 року. Тексту його не зберіглося, але він був уже від самої Ольги Олексіївни. У ньому вона повідомляла Льва Толстого про продаж свого маєтку за борги і просила моральної підтримки [6].

Пізніше, за одними джерелами, Лев Анзіміров закінчив факультет інженерів транспорту Петербурзького університету. За іншими відомостями, – Московський інститут шляхів сполучення. На початку 1920-х років він посідав місце начальника технічного відділу служби шляхів на відрізку Москва-Казань [2]. За спогадами його дочки Кіри Безсмертної-Анзімірової, він був гарним, привабливим, покровителем мистецтв. Після смерті Ольги Олексіївни, Лев Анзіміров приїздив у Сурмачівку на могилу матері й забрав сімейний архів, який зберігався у селян. 11 травня 1938 р. він був репресований (вирок – розстріл) [2].

Розлука з сином, фінансові проблеми змінили життя Ольги Олексіївни. Її справи і так були кепськими, а після захоплення у 1919 року краю більшовиками та встановленням нової влади взагалі вже немолода одинока пані залишилася фактично без засобів до існування. Усі маєтки, дачні ділянки було реквізовано для громадського користування, а багато з них просто знищено [5]. Володіння Анзімірових у 1918 р. – будівлі, воли, корови та інше майно – продано управляючим маєтку колишнім військовополоненим австрійцем. Вірогідно, він підступно ошукав її, забрав виручені гроші, прихопивши з собою молоду сусідку, дружину дворянина Жуковського [5]. Постраждала й бібліотека Ольги Олексіївна – більше її частина була знищена вже коли власниця пішла засвіти. Розкрадені книги переважно були пущені на крутіння самокруток та *«на розпал»*.

Доживала своє життя колишня актриса імператорського театру у своєму розореному маєтку. Як згадували місцеві жителі, останньою її розрадою були десятки котів, для яких облаштували дерев'яні клітки. Доглядали за ними сільські хлопчаки за символічну плату.

Дата смерті Ольги Олексіївни Анзімірової не збереглася (орієнтовно смерть припала на 1921–1922 роки), як і точне місце розташування могили. Селяни вказували на ділянку сільського старого цвинтаря, т. зв. *«панського кладбища»* [5].

Сурмачівчани назавжди запам'ятали цю енергійну, незрозумілу для їхнього сприйняття *«бариню»*. Довго ще місцеві бабусі, картаючи когось за екстравагантність або ж за надмірну любов до котів, говорили: *«Ти як Анзімірuха»*.

Ще у 1980-х роках ходили чутки поміж сурмачівських старожилів про відвідини села Львом Толстим. Начебто, приїздив письменник на гостини до *«дивної пані»*. Щоправда, у біографів Толстого про цю поїздку немає жодної згадки.

Нині нащадки Ольги Олексіївни Анзімірової проживають у США та Росії. Територія її колишнього маєтку знаходиться у приватному володінні; там збудовані сільськогосподарські будівлі, сільська хата та влаштований город.

Список використаних джерел та літератури

1. Анзимиров Владимир Александрович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Анзимиров,_Владимир_Александрович#cite_ref-:0_1-0.
2. Бессмертная-Анзимирова Кира. Мои воспоминания. 2006. URL.: http://krotov.info/library/02_b/es/smertny_00.htm.
3. Пиріг Федір. Минуле й сучасне Сурмачівки. *Радянське життя*. 15 грудня 1957.
4. Приватний архів Савченко (ПАС). Лист Павла Сапухіна до Федора Пирога, 09.11.1960.
5. ПАС. Лист Федора Пирога до Павла Сапухіна, 1960.
6. ПАС. Лист Павла Сапухіна до Федора Пирога, 22.10.1960.
7. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений = Oeuvres complètes: [юбилейн. изд. (1828–1928)] / под общ. ред. В. Г. Черткова; при участии ред. ком. в составе: А. Е. Грузинского, [и др.]; изд. осуществляется под наблюдением Гос. ред. комис. в составе: В. Д. Бонч-Бруевича, И. К. Луппола и М. А. Савельева. М.: Худож. лит. Т. 26: Произведения 1885–1889 / ред.: П. В. Булычев [и др.]. 1936. IX, [1], 948, [1] с.
8. Толстой Л. Н. Собрание сочинений: в 22 томах. М.: Худ. лит-ра, 1984. Т 19: Письма 1882–1899. 460 с.

Малиш Ольга Миколаївна

завідувач відділу краєзнавчої літератури і бібліографії, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумська обласна універсальна наукова бібліотека»;

Линник Олена Костянтинівна

головний бібліограф відділу краєзнавчої літератури і бібліографії, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумська обласна універсальна наукова бібліотека»

«ЩОБ НАРОД ЗРОЗУМІВ ЦІННІСТЬ СВОЮ, ТРЕБА ВІДКРИТИ ЙОМУ ЇЇ»: ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І 25-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ ГЕННАДІЯ ПЕТРОВА

Геннадій Петров – талановитий журналіст, відомий краєзнавець-дослідник, людина колосальної ерудиції, справжній патріот.

«*Хочеться жить и жить так, чтобы народ, когда меня уже не будет, всегда вспоминал о моей жизни, обо мне за мои дела. Работать изо всех сил, не жалея себя, отдать всю жизнь делу служения народу – вот цель моей жизни»,* – писав ще 16-річним юнаком Геннадій Петров у своєму щоденнику (11 жовтня 1953 р.) [1, с. 26].

Г. Петров народився 2 червня 1936 року у м. Суми. Усі його предки по материнській лінії – сум'яни, мешкали на одній із най-

старіших вулиць – Гончарній і займались гончарством. Середню освіту здобував у Глухові, Ромнах, Сумах, райцентрі Талалаївка (Сумської, нині Чернігівської області). В дитинстві найдовше перебував у Глухові, де батьки з перервами жили від 1939 по 1958 рр., і саме там в його душі поселилася іскра любові до української історії, України [2, с. 3].

«Читати хочеться більше, ніж їсти в найбільш голодні мої дні. Хочеться жити так, щоб кожна прожита хвилина, кожен час приносив користь Батьківщині» (2 серпня 1951) [3, с. 15]. *«Не можу висловити словами, як мені хочеться вчитися, все знати. Мені хочеться вчитися цілі дні. Я готовий цілий день слухати науки, раз на день їсти – тільки дайте мені умови для справжнього навчання…»* (22 вересня 1951 р.) [4, с. 15–16].

«Бути мені хочеться всім, але саме дужче хочеться бути журналістом, астрономом, математиком. Оце краще, що є на світі» (1–2 лютого 1951 р.) [5, с. 10].

Юнацькій мрії судилося збутися – Геннадій закінчив факультет журналістики Львівського університету ім. І. Франка.

З 1960 року, закінчивши виш, працював відповідальним секретарем у редакціях Хотінської (*«Промінь комунізму»*) та Сумської (*«Вперед»*) районних газет. З 1990 року – на цій же посаді у редакції сумського тижневика *«Панорама Сумщини»*. Деякий час навчався в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Рильського АН України, але був відрахований. Чому? Про це читаємо у спогадах друга Г. Петрова, письменника Юрія Царика: *«Його гнітило, коли він, людина незрадливо україномовна, ще задовго до так званої перебудови скрізь – на вулицях, в навчальних закладах, на підприємствах чув лише російську мову. В одному із дитячих садків він з цього приводу зробив зауваження директорці і вихователям. Реакція була галопною. З ним оперативно провели «бесіду» хлопці з КДБ. Він посилався і на Леніна-Сталіна, і на Конституцію. Результат: Геннадія Петрова (а його постійно тримали під ковпаком!) негайно виключили з аспірантури Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Рильського АН України»* [6, с. 205]. Коли це сталося? По публікаціях можна встановити, що Петров підписував деякі свої статті як аспірант протягом 1965–1969 років.

«*Приїхав на Сумщину і вирішив займатися краєзнавством, відкривати таким, як я, очі – на якій землі вони живуть».*

«Щоб народ зрозумів цінність свою, треба відкрити йому її, щоб знав і розумів історію, знав своїх діячів, культуру, мистецтво, традиції» [7, с. 4].

Г. Петров мав ґрунтовні знання у багатьох галузях, але краєзнавство становило пріоритет його захоплень – це був поклик душі. Він любив Україну, Сумщину, по зернинах збирав і зберігав те, що становить їх славу й гордість. Найбільш плідним був період 1990–1993 років. Понад 350 його краєзнавчих публікацій – це своєрідна енциклопедія з історії, літератури, мистецтва Сумщини. За кожною публікацією Г. Петрова криється невтомна праця дослідника [8, с. 18–50].

Діапазон краєзнавчих зацікавлень Г. Петрова досить широкий – і літературне, і мистецьке, і історичне краєзнавство. Він писав про забуту сторінку нашої минувшини – історію судноплавства на Пслі і Сеймі, про діяльність сумських підприємців – Івана та Павла Харитоненків, Олексія Алчевського, про глухівську минувшину – давні гармати, давню книготоргівлю, давні шляхи, про краєзнавців Сумщини – лікаря Петра Дорошенка, священика Василя Петровського, педагога Павла Сапухіна, про місто Глухів, села Сумщини, особливо, Хотінь і Шпилівку, до яких було найбільш прихильне його серце.

Передусім його заслуга у тому, що на Сумщині було відроджено пам’ять про таких замовчуваних, спаплюжених у роки сталінщини видатних земляків, як художник і поет Никанор Онацький [9, с. 4], поет Олександр Олесь, драматург Яків Мамонтов [10, с. 3], поет Володимир Нарбут [11, с. 3], письменник і політичний діяч Гнат Михайличенко [12, с. 4–5] та інших. Він об’їздив місця, де вони народились і жили, віднаходив документи та матеріали про їх життя і творчість, уточнював факти їх біографій, листувався з родичами.

Г. Петров дослідив і виправив у загальноукраїнських антологіях, словниках і енциклопедіях твердження, що Олександр Олесь народився у Верхосулці або у Кандибиному. За його дослідженнями О. Олесь народився у Білопіллі. Тут він відшукав дім, у якому з’явився на світ поет. У Сумах на вулиці Петропавлівській Г. Петров віднайшов будинок, де мешкала мати О. Олеся [13, с. 3]. Зараз на цих будинках встановлені меморіальні дошки.

За ініціативою Г. Петрова меморіальні дошки встановлено на батьківщині Якова Мамонтова у Стрілиці, у Сумах – на дитячому будинку, де виховувався видатний скульптор Михайло Лисенко, а також у Нижній Сироватці, де вчителював Борис Грінченко.

Г. Петров багато зробив для вшанування пам'яті геніальної української поетеси Лесі Українки на Сумщині. Йому пощастило записати ряд цікавих спогадів односельців косівщинської лікарки Параски Богуш, до якої приїздила поетеса, зокрема, дідуся Якова Євдокимовича Богуша – єдиного, який на власні очі бачив Лесю Українку [14, с. 4] і розшукати онуку П. Н. Богуш – Анастасію Андріївну Ардаб'євську, яка мешкала у Ленінграді (нині Санкт-Петербург) [15, с. 3].

Багата колекція матеріалів про перебування Л. Українки на Косівщині, зібрана Г. Петровим, послугувала створенню народного літературно-меморіального музею поетеси у с. Косівщина Сумського району (1971).

Г. Петров провів колосальну роботу по підготовці обох видань *«Історії міст і сіл Української РСР. Сумська область»* (1973, 1980). Він відзначений серед особливо активних авторів другого видання тому у редакторській статті *«Сумщина – край славних традицій»*, що опублікована у *«Ленінській правді»* за 12 лютого 1981 року. Ним написані нариси про численні міста і села області: Глухів, Краснопілля, Миропілля, Юнаківку, Олексіївку, Басівку, Бездрик, Битицю, Велику Чернеччину, Верхню і Нижню Сироватку, Косівщину, Миколаївку, Могрицю, Низи, Нову Січ, Підліснівку, Пісчане, Северинівку, Степанівку, Стецьківку, Терешківку, Червоне (нині Старе).

Під час напруженої праці над новим нарисом історії Хотіні для другого видання тому *«История городов и сел УССР. Сумская область»* Г. Петров знайшов дані про солдата, татарина, загиблого при визволенні Хотіні у вересні 1943 року, встановив його ім'я та по батькові – Яхін Хабібулла Мірзайович. Сповістив про свої знахідки рідних цього воїна, які вважали його упродовж 36 років пропалим безвісти [16, с. 3].

Статті Г. Петрова написані літературною мовою, вирізняються новими фактами, науковою інтерпретацією, поєднанням архівного матеріалу з живою дійсністю. Приміром, нарис про Павла Грабовського *«Дутар і кобза»* розповідає про один з маловідомих і не досліджених моментів його біографії – перебування поета в Ашхабаді. У нарисі *«Жмуток трави із Кулішевого подвір'я»*, присвяченому Пантелеймону Кулішу, мова йде про віднайдене Петровим кулішівське дворище під Воронежем Шосткинського району.

Геннадій Терентійович при райгазеті *«Вперед»* створив і очолив на громадських засадах сумський опорний пункт видавництва

«Дніпро», запровадив унікальні літературні сторінки, кожна з яких присвячена тому чи іншому селу Сумського району, їх літературній минувшині та сьогоденню. Так, протягом 1988–1990 рр. з'явилися сторінки про Юнаківку, Бездрик, Велику Чернеччину, Пушкарівку, Стрілицю, Шпилівку, Стецьківку, Токарі – загалом про 16 сіл.

Все, написане Г. Петровим, є й сьогодні надійним першоджерелом, бо створено дослідником, непідвладним кон'юнктурному впливу.

У с. Шпилівка, поки працював у райгазеті, Г. Петров започаткував і провів тринадцять Лисенківських свят мистецтв (останнє – 1989 р.), присвячених скульптору, народному художнику СРСР Михайлу Лисенку, уродженцю цього села. До них залучалися митці Києва і Сум, вони були єдиними у своєму роді в Україні [17, с. 3].

Завдяки зусиллям Г. Петрова вдалося у 60-х роках відстояти Воскресенську церкву у Сумах – перлину козацького бароко – від руїнницьких замірів тодішніх керівників міста [18, с. 205].

У своїх спогадах про дві зустрічі із Б. Антоненком-Давидовичем Геннадій Терентійович писав: *«Може, вперше я переконався, наскільки значний вплив може мати сильна індивідуальність, заряджена флюїдами добра, на своє оточення»* [20, с. 4]. Можемо сказати, що подібний вплив на оточення мав і сам Г. Петров як постать неординарна.

Г. Петров був активним учасником і організатором багатьох культурно-масових заходів в Сумах і області. В обласній універсальній науковій бібліотеці виступав доповідачем на вечорах, присвячених 175-річчю від дня народження Пантелеймона Куліша (1994 р.), 75-річчю від дня народження Миколи Лукаша (1994 р.), 100-річному ювілею Максима Рильського (1995 р.), на презентації книжок Віктора Звагельського *«Літописні міста Сумщини»* (1995 р.), Бориса Ткаченка *«Під чорним тавром»* (1996 р.).

Своїми багатими знаннями Г. Петров любив ділитися з людьми, виступав з блискучими лекціями як член правління районної організації товариства книголюбів, як ніхто, знав історію свого рідного міста і захоплено розповідав про Суми під час екскурсій.

Фанатична любов Петрова – книги. В них він вкладав кожну копійку і вважав, що жити без книги – це, взагалі, на світі не жити. *«Книги – недремні світочі. Вони входять в мою домівку як нагадування про предківщину, як поклик берегти й шанувати відвойовану у віків правду. Вони незрадливі проводирі по шляхах пройдених і тих довгих-предовгих, по яких ще належить нам пройти»*. Особливо

шанобливе відношення Г. Петрова було до краєзнавчої літератури: *«відшукати, знайти, здобути книгу, яка межі люди пішла з берегів Псла, яка розповідає про Сумщину або автором якої є уродженець Сумщини»*, – було його *«щоденною мрією»* [19, с. 3].

Він був найактивнішим читачем і добрим другом Сумської обласної бібліотеки. Як ніхто, замовляв багато історичних раритетів через систему міжбібліотечного абонементу, жадібно стежив за новими книжковими надходженнями, перечитував всі газети і журнали, які отримував читальний зал. Читав дуже швидко. На наш подив такому стилю читання він якось відповів: *«Я читаю не по вертикалі, а так, як треба. Але якби я читав так, як ви, я б у своєму житті нічого не встигав»*.

Приватна книгозбірня Г. Петрова складала біля семи тисяч примірників українською, російською, білоруською, польською, чеською, словацькою, болгарською мовами. Він читав всіма цими мовами. Літературознавство, історія, філософія, астрономія, мистецтвознавство, краєзнавство – він до всього мав жагучий інтерес. Дарчі написи у книгах від земляків – діячів літератури, мистецтва, науки – закарбували їх ввічливе ставлення і пошану до Г. Петрова. Відомий мистецтвознавець Юрій Ступак підписав свою книгу *«Видатні художники Сумщини»* 33-річному краєзнавцю словами: *«Геннадію Терентійовичу Петрову – з пошаною та добрими побажаннями. Ю. Ступак. 28.III.69»*. У першій поетичній збірці Миколи Гриценка «Білий налив» читаємо: *«Геннадію Петрову – людині завжди правдивій, енциклопедичній, щирій – з побажанням Добра! Щиро: Микола Гриценко. 27.01.95 р.»*. Борис Ткаченко у книзі про голодомор *«Під чорним тавром»* написав*: «Геннадію Терентійовичу Петрову – духовному батьку і побратиму. Любий друже, за те все добро, що ти зробив для мене, я можу віддячити лише одним плачем. 29.02.96»*. *«Геннадію Петрову, з яким нас поріднила молодість, а потім зникла, залишивши нас отих, яких уже нема, у тому часі молодими. Квітень 1994 р. Юрій Царик»* (*«Пісочний годинник: оповідання, новели»*).

Г. Петрова не стало 12 жовтня 1996 року. Вічний спокій він знайшов у с. Велика Чернеччина Сумського району, недалеко від свого побратима, поета Анатолія Семенюти. Така була його воля.

Усе своє багатство – книги – він заповів музеям, архіву, друзям, опікунам. Частину краєзнавчого фонду власної бібліотеки, біля 700 примірників, Геннадій Терентійович заповів Сумській обласній науковій бібліотеці. Його книжкові надбання значно поповнили

краєзнавчий фонд бібліотеки і послуговуються інтересам науковців, краєзнавців і всіх пересічних користувачів.

Генадій Терентійович Петров залишив після себе архів (матеріали про Сумщину та її визначних діячів), доступ до якого, згідно його заповіту, був закритий на 25 років, тобто до 12 жовтня 2021 року.

У планах дослідника було написати книги краєзнавчих нарисів і розвідок *«Під глухівськими зорями»*, *«Моя Хотінь»*, *«Слідами Олександра Олеся»*, *«Люди, серед яких я жив»*. На жаль, вони залишилися незавершеними. Але і того, що він зробив, вистачило б не на одне життя.

Через рік після смерті Г. Петрова, у 1997 році за ініціативою і зусиллями філологині, професорки Олени Григорівни Ткаченко був виданий збірник статей Г. Т. Петрова про О. Олеся під назвою *«Рідний берег поета»* – як частина того, що не встиг зробити сам дослідник.

Власна творчість Геннадія Петрова, що розкидана у сотнях різних публікацій у газетах і журналах, нині зібрана і систематизована у одному величезному томі – *«Петров Г. Щоденники. Нариси. Статті»*. Книга вийшла у 2016 році завдяки наполегливій праці співробітників Державного архіву Сумської області за ініціативи і під керівництвом архівіста, заслуженого працівника культури України Людмили Анатоліївни Покидченко. Ця подія – заслужена данина пошани Г. Петрову і подарунок для всіх, кого цікавить історія рідного краю.

Пам’ять про Г. Петрова увічнена у телепередачі *«Знайомство зблизька»* із циклу *«Земляки»*, підготовленій тележурналістом Державної телерадіокомпанії Юрієм Миколайовичем Цариком в липні 1996 року.

Ім’ям Геннадія Терентійовича Петрова названо провулок в Сумах (2016) [21, с. 21].

У Хотіні, де він розпочинав свою трудову діяльність, діє історико-краєзнавчий музей імені Геннадія Петрова в спеціалізованій загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів (2009 р.) [22, с. 16].

Ім’я Г. Петрова займає чільне місце у довідниках *«Краєзнавці України. Сучасні дослідники рідного краю»* (Київ, 2003), *«Сумщина в іменах»* (2003, 2004), *«Сумщина. Велика спадщина. Краєзнавство»* (Суми, 2019).

Його пам’яті присвячені Петровські читання, запроваджені співробітниками Державного архіву Сумської області, які цього року пройдуть вчетверте.

Проходять обласні турніри юних журналістів імені Геннадія Петрова, започатковані 2003 року на базі Сумської гімназії № 1 [23, с. 6].

«Прославлю і я прізвище Петрових і свою Батьківщину. Буду намагатись зо всіх сил, як тільки зможу…», – писав у щоденнику 15-річний Геннадій Петров. [26 травня 1951 р.]

Так воно і сталося. Такою талановитою людиною, яка все своє життя присвятила самовідданому служінню Вітчизні, пишалась би будь-яка нація і держава.

Список використаних джерел та літератури

1. Петров Г. Щоденники. Нариси. Статті / Держ. архів Сумської області. Суми: Коллаж-Принт, 2017. С. 26.
2. Пробудження: спогад про повоєнне глухівське дитинство. *Червоний промінь*. 1996. 26 лип. С. 3.
3. Петров Г. Щоденники. Нариси. Статті / Держ. архів Сумської області. Суми: Коллаж-Принт, 2017. С. 15.
4. Там само – С. 15–16.
5. Там само – С. 10.
6. Царик Ю. Моя земле, гірка і сонячна…: пам'яті Геннадія Петрова. *Царик Ю. Запрягайте коні в шори. Суми: Мрія, 2007*. С. 205.
7. Федорина А. «Моє прізвище на «ов». То цей «ов» повинен говорити «енкам», щоб вони не сахалися самих себе?» : [інтерв'ю з Г. Петровим]. *Добрий день*. 1992. 6 листоп. С. 4–5.
8. Публікації Г. Петрова. *Геннадій Петров : до 60-річчя від дня народження : біобібліогр. покажч.* / Сумська обласна універсальна наукова бібліотека. Суми, 1996. С. 18–50.
9. Петров Г. Він любив мальви. *Ленінський прапор*. 1965, 1 липня. С. 4.
10. Петров Г. «Він спокою собі не дозволяв…». *Червоний промінь*. 1988, 22 жовтня. С. 3.
11. Петров Г. Три таланти Володимира Нарбута. *Червоний промінь*. 1988, 18 червня. С. 3
12. Петров Г. Зоря Гната Михайличенка. *Червоний промінь*. 1988, 27 серпня. С. 4–5.
13. Петров Г. Рідний берег поета. *Червоний промінь*. 1988, 10 грудня. С. 3, 13 грудня. С. 3.
14. Петров Г. Там, де бувала Леся Українка. *Вперед*. 1966, 24 лютого. С. 4.
15. Петров Г. Лікарка-чарівниця. *Вперед*. 1971, 25 лютого. С. 3.
16. Петров Г. За землю українську. *Вперед*. 1979, 1 вересня. С. 3.
17. Петров Г. Лисенківське свято мистецтв. *Вперед*. 1976, 4 листопада. С. 3.
18. Царик Ю. Моя земле, гірка і сонячна…: пам'яті Геннадія Петрова. *Ю. Царик. Запрягайте коні в шори. Суми: Мрія, 2007*. С. 205.
19. Петров Г. Мила моя Сумщина. *Червоний промінь*. 1970, 27 січня. С. 3.
20. Петров Г. Крізь імперські тортури: дві зустрічі із Антоненком-Давидовичем. *Панорама Сумщини*. 1992, 12 березня. С. 4.
21. Про перейменування топонімів м. Суми: розпорядження міського голови м. Суми від 19 лютого 2016 р. № 43-Р. *Офіційний вісник Сумської міської ради*. 2016. № 140. С. 20–21.
22. Вертіль О. Краєзнавчий музей з іменем журналіста. *Урядовий кур'єр*. 2009, 23 червня. С. 16.

23. Хачатар'ян К. Нова журналістська еліта Сумщини буде! *Сумщина*. 2017, 23 листопада. С. 6.

Чиркова Марина Юріївна
магістр державного управління, методист кафедри філософії і економіки освіти, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ХХ СТОЛІТТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ОДНІЄЇ РОДИНИ

Багато лиха зазнали українці у ХХ столітті, не обминули їх ані війни, ані революції, ані голодомори. Скільки мільйонів загинуло, скільком скалічили життя, скільки разів довелось відбудовувати країну! Одна з найжорстокіших сторінок нашої історії – колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. Унаслідок їх організації над українцями нависла загроза зникнення, і не тільки фізичного, а головним чином, духовного, адже знищувався клас хліборобів, який складав основу нації, був носієм її традицій.

Російський неоімперський виклик *«гібридної»* війни актуалізував героїчні та трагічні сторінки вітчизняної історії, серед яких одне з провідних місць займає консолідуюча пам'ять про Голодомор українського народу 1932–1933 рр. Передумови та причини його виникнення, методи організації, дії керівників і виконавців, наслідки проведення системно досліджували вітчизняні вчені С. Кульчицький, В. Марочко, Ю. Шаповал, Р. Пиріг, Г. Боряк, Є. Шаталіна, В. Васильєв, В. Маняк, Л. Коваленко, В. Борисенко, Г. Капустян, Т. Боряк, Ф. Турченко, В. Сергійчук, В. Верстюк, Г. Папакін, М. Якименко, О. Єрмак та інші. Дещо менше уваги приділялося вивченню долі окремих селян, сімей, населених пунктів під час колективізації 1929–1930 рр. та наступного Голодомору 1932–1933 рр. Вивчення історії окремих родин дасть змогу глибше зрозуміти зміни, які відбулися внаслідок вказаних подій у суспільній свідомості, трансформації національної ідентичності та актуальні можливості впливу на неї задля корекції.

В українських архівах зберігається 400 тис. кримінальних справ [1, с. 8], пов'язаних з колективізацією, розкуркуленням, засудженням, депортацією селян у 1932–1933 рр., котрі певною мірою свідчать про події того часу й дають уявлення про життя українського села в 1930-х роках. Яскравим прикладом можуть слугувати документи Полтавського кущового народного суду за 1931–1935 рр. Однією з типових є

судова справа за 1933 р. про засудження за невиконання плану хлібозаготівлі та розбазарювання хліба мешканця с. Парасковіївка Полтавського району Герасима Григоровича Трирога. З матеріалів справи можна дізнатись, що цей 53-річний глава великої сім'ї з сьоми осіб до революції мав господарство з 10 га землі, хати, клуні, коня, корови. До 1930-х років він самостійно успішно господарював і не вступав до колгоспу. Але вже у 1931 р. не зміг виконати контрактаційних зобов'язань, за що його засудили до 6 місяців примусових робіт. Так почалося знищення господарства Герасима Трирога. Наступного, 1932 року, він засіяв тільки 2 га землі з 6 наявних і не зміг здати державі необхідну кількість зерна. За несплату сільгоспподатку і невиконання хлібозаготівель господарство було ліквідоване, майно забране сільрадою і розпродане, а хата згоріла.

Залишившись без засобів до існування, доведений до відчаю голова великої сім'ї згодився на пропозицію свого односельця вкрасти теля у сусіда. 28 грудня І932 р. ці двоє здійснили крадіжку, частину м'яса продали у Полтаві за 56 руб., гроші поділили і купили за них хліба, а частину м'яса залишили для їжі. Але вже 30 грудня крадіїв затримали й взяли під варту. На обох звинувачених завели справу за ст. 171 ч. 3 КК УСРР (кража худоби). Пояснення крадіїв, що вони зважились на цей злочин через свій тяжкий матеріальний стан, співчуття ні у слідчих, ні потім у суду, не викликало. Навпаки, на Герасима Григоровича, який перебував під слідством за крадіжку, завели ще одну справу – за ст. 119 КК УСРР (невиконання плану хлібозаготівлі). Дізнання по цій справі було проведене за 15 днів. Доказами вини стали: довідка сільради та свідчення двох односельців, один з яких, малописьменний член колгоспу, кандидат КП(б)У так характеризував звинуваченого: *«було необхідно виконати по контрактаційному зобов'язанню 11,38 центнера, з яких виконав лише 86 кг, від решти, що осталась 10,52 центнери категорично відмовився, не дивлячись на те, що по своїй землезабезпеченості мав 6 га, з яких посіву 2 га. Хліб свій розбазарив, продаючи такий в Полтаві та в інших місцях... До мірроприємств радвлади ставлення вороже весь час – ніколи добровільно не здавав, а приходилось стягати примусовими заходами»* [2, арк. 6 зв.].

Свідок не уточнив, чому звинувачений не засіяв усі 6 га, але можна дійти висновку, що зерна для посіву не залишилося. Не згадується у матеріалах слідства і про те, що врожайність зернових у 1932 р. виявилася дуже низькою, в середньому 7-8 ц з гектара, тому

легко можна підрахувати, скільки б зосталося хліба сім'ї Герасима Трирога, якби він повністю розрахувався з державою. Але такі обставини слідство, а пізніше і суд, до уваги не взяли, головним було виконання плану хлібозаготівлі, адже, як показав на допиті інший свідок, одноосібник-середняк, *«наслідком того, що такі, як він, не здали хліба, зірван план по контрактації по Парасковіївському участку»* [2, арк. 6].

У ході слідства дії Герасима Григоровича, за які він притягувався до відповідальності, були перекваліфіковані зі ст. 119 КК (зловмисне невиконання зобов'язання за договором, укладеним з державною установою) на ст. 58 ч. 1 (повторне невиконання одноосібником своїх зобов'язань щодо здавання хліба). Отже, слідство, а потім і суд вирішили, що звинувачений – злочинний елемент, до якого треба вжити найсуворіші заходи покарання.

14 лютого 1933 р. судове засідання відбулось навіть за відсутності свідків, хоча їхні покази такі схожі, ніби записані під диктовку, тому, вочевидь, їхня присутність була лише формальністю. Суд визнав Герасима Трирога винним і засудив його за ст. 58 ч. 1 КК УСРР за злісне невиконання плану хлібозаготівлі, за те, що *«молотив ціпом з метою укриття кількості хліба аби не здати державі… зірвав своєчасне виконання хліbодоговорів по Парасковіївській с/Раді, зокрема по одноосібному сектору» до позбавлення волі терміном на 3 роки з відбуванням в далеких таборах «без штрафу, поскільки такого майна немає»* [2, арк. 14–14 зв.].

Остання ремарка, напевно, пролунала як вирок не тільки для підсудного, але й для його родини. Проте радянська каральна машина на цьому не спинилась і через вісім днів, 22 лютого 1933 р. відбувся другий суд, але вже за крадіж худоби. Не зважаючи на те, що підсудні обіцяли відшкодувати потерпілому вартість збитків і прохали закрити справу, суд за ст. 171 ч. 3 КК УСРР (крадіж великої худоби за змовою з іншими особами) засудив обох до 5 років позбавлення волі з відбуванням у далеких таборах. Обидва вироки набули законної сили в березні 1933 р. [3, арк. 43–44].

Подальша доля Герасима Григоровича Трирога залишилася невідомою, найімовірніше, що він загинув, відбуваючи покарання. Проте ця трагічна історія набула несподіваного продовження з надходженням у 1994 р. до Державного архіву Полтавської області листа від його доньки Ганни Герасимівни, яка на схилі життя, маючи вже внуків та правнуків, вирішила зробити напевне останню спробу

з'ясувати *«де все-таки батько, хоча б знати його долю»*. У листі вона описала ті страшні події: *«дали такий план до двору, батько мій не мог виполняти. Прийшли, описали все і забрали, і корову, і коні, і упряж, і вівці, і свині... у селі у нас був по фамілії Кутенко* [секретар сільради – Авт.]*, в його руки по лікті у чужій крові... коли прийшли забирати все, батько не давав коні, став на порозі в сараї, а Кутенко і другі схватили батька, зв'язали руки назад і погнали до сільради. Оставили голих і босих й батька забрали і с концами. Начався голод, йшов 33 рік, мати вмерла від голоду»*.

Ганна Герасимівна у листі написала про свою долю та двох старших братів (вже покійних), не зазначивши, що сталося з іншими членами колись великої та міцної родини – чи вмерли від голоду, чи пішли по світу. З рядків її листа можна довідатися про розвиток подій після арешту батька та смерті матері: «*Я пішла наймичкою до начальника колонії, там жила у наймах. Брат остався в тітки, маминої сестри, пішов з малих літ в колгосп і проробив, був на війні... Я вийшла заміж, тільки нажила сім'ю і тут війна, ось вам і межа життя. В 44 році отримала повідомлення, що чоловік мій загинув на війні. Хата батьківська згоріла, жити ніде було, приїхав вербовщик у наше село, і я по оргнабору поїхала в Донбас. Шахта була розбитой, працювала на відбудові. Робила з 1946 року і по 1988 рік»*.

Коли ця вже літня жінка довідалась з архівної довідки, що батька звинуватили у крадіжці, її обуренню не було меж: *«конешно, на мого батька багато налито грязі – етого не проісходіло за моєї пам'яті, я всю правду вам написала, як було в те время, егоісти, бандюги, що хотіли, те робили з людьми…»* Далі Ганна Герасимівна розповіла, яким вона запам'ятала батька: *«У нас батько господарював харашо, їсти все було, сам чоботарював, сам портной був, ми нікуди нічого шити не носили, на нашій землі все росло: і пшениця, і жито, і ячмінь, і гречка, кукурудза даже… я помню харашо руки мого батька, як він гладив мене по голівці… батькові руки полопались від роботи… Мій батько не вор, не убивця, мій батько труженик настоящий»* [4]. Якщо проаналізувати матеріали двох кримінальних справ на Герасима Трирога і характеристику батька у листах доньки, можна помітити деяку суперечливість у його образі. За описами Ганни Герасимівни, він був міцним господарем, все вмів і робив сам, родина жила у достатку, тому він не міг красти, це – просто наклеп. Але за інформацією кримінальних справ Герасима Трирога у 1931 р. засудили до шести місяців примусових робіт за невиконання хлібозаготівель, тобто він не

міг протягом цього часу займатися власним господарством, що не могло не відобразитися на результатах наступного господарського року. Можливо, це стало однією з причин, через яку у 1932 р. Герасим Григорович засіяв тільки 2 гектари з 6 і знову не зміг виконати плану хлібозаготівель, за що сільрада ліквідувала його господарство і забрала все майно. Практично, це рішення вже стало вироком Герасиму Трирогу та його родині, ще до винесеного судом, адже за твердженням В. Марочка *«голод розпочався вже восени 1931 р., а із січня 1932 р. утворилася «зона суцільного Голодомору». У першій половині 1932 р. Голодомор охопив 129 районів УСРР та всю територію АМСРР – 9,6 млн. осіб»* [1, с. 15–16]. Зважаючи на ці обставини, можна зрозуміти, з одного боку, відчайдушну спробу Герасима Григоровича здобути харчі ціною крадіжки всупереч моральним установкам, а з іншого – ідеалізація донькою образу батька через травматичність усвідомлення встановленої реальності.

Голод 1932–1933 і репресії 30-х років знищили багато селянських родин під корінь, змусили втратити віками набуті навички праці на землі. Але не вмерла їх пам'ять про свій рід, свою землю і віра в справедливість. До 90-ї річниці початку масового розкуркулення в СРСР Радіо Свобода спільно із Національним музеєм Голодомору-геноциду започаткувала спеціальний проєкт – *«Розкуркулення: як сталінський режим знищив українське вільне селянство»*, протягом двох років існування якого у спеціальній рубриці на сайті Радіо Свобода опубліковано спогади сотень розкуркулених сімей з різних регіонів України, проілюстровані фотографіями та оригінальними документами [5]. Комплексне дослідження цієї колекції, а також колекцій листів громадян, з якими вони зверталися до державних архівів після прийняття Верховною Радою 17 квітня 1991 р. Закону УРСР *«Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»*, додасть нові знання щодо відмінних/спільних аспектів географії проведення колективізації, психологічного стану розкуркулених, їх здатності протистояти радянському терору, особливостей травматичного впливу цієї політики на нащадків розкуркулених, а також можливостей подолання такого впливу.

Список використаних джерел та літератури

1. Гудзь В. В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: автореф. дис. … док. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2019. 40 с.
2. Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. Р-2020. Оп. 1. Спр. 714. 14 арк.
3. ДАПО. Ф. Р-2020. Оп. 1. Спр. 724. 44 арк.
4. Чиркова М. Злочин і кара Герасима Трирога. *Полтавська думка*. 1994. № 5.

5. Штогрін І. 90 років початку масового розкуркулення: як Компартія знищила селянина-власника**.** URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ rozkurkulennya-proekt-radio-svoboda/30405744.html.

Тарасенко Володимир Миколайович
учитель історії, Роменська загальноосвітя школа І-ІІІ ступенів № 7 Роменської міської ради Сумської області

ТОРБАН. НА НЬОМУ ГРАВ КОЛИСЬ ТАРАС – БОРЕЦЬ ЗА ПРАВДУ І ЗА ВОЛЮ…

Українці – співоча нація. У нас багато талановитих виконавців і співаків. І так було завжди. А грали українці на таких музичних інструментах, про які багато хто з нас, сучасників, і не чув. Ні, про бандуру чи кобзу, звичайно, знають усі. А от чи багато хто може похвалитися знайомством з торбаном?

Цей благородний інструмент не даремно називали *«панською бандурою»*. Він вимагав до себе дбайливого ставлення й віртуозності від виконавця. Торбан вважався окрасою концертних вечорів. Є відомості про те, що грати на ньому любили українські гетьмани Іван Мазепа і Петро Дорошенко. Деякий час торбан з гетьманським гербом зберігався в Чернігівському музеї. У робочому кабінеті українського композитора Миколи Лисенка на стіні висіли ліра, кобза, цимбали й торбан. Саме останньому Микола Лисенко присвятив розвідку *«Про торбан і музику Відорта»*. Торбан був улюбленцем українців. *«Онде грає жвавий хлопець у торбан»*, – з поезії *«Україна»* Ю. Федьковича. Згадував цей музичний інструмент у вірші *«Судьба поета»* письменник Західної України Антін Могильницький.

Але в другій половині XIX століття торбан поступово зникає. Однією з причин вважають його високу вартість – він був мало-доступний простим людям. Крім того, досить габаритний інструмент мав складну конструкцію. Лише наприкінці минулого століття київські майстри почали відроджувати традицію виготовлення торбана.

За переказами, торбан, який належав Козарю, був виготовлений польськими або угорськими майстрами на початку XIX ст. Від 1820 року інструмент належав лікареві Сербиновичу, мешканцю Воронезької губернії. Останній, великий шанувальник Шевченкового таланту, подарував його Тарасові Григоровичу (поет гарно грав на кобзі, бандурі). Смертельно хворий Т. Г. Шевченко передав торбан Григорію Станіславовичу Вашкевичу – студентові Петербурзького університету, уродженцю хутора Шумське Роменського повітну.

Григорій Станіславович був щирим прихильником творчості Т. Г. Шевченка. А через багато років він став і одним з ініціаторів увічнення пам'яті великого поета в Ромнах. У 1918 році Григорій Станіславович Вашкевич, ім'я якого часто згадується в листуванні таких видатних громадських діячів, як-от П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського, подарував торбан Мусію Петровичу Олексієнку.

Народився Мусій Петрович 17 листопада 1871 р. у с. Процівка, що пізніше злилося з Ромнами. Батько його рано помер, мати працювала хатньою робітницею в місті. Довелося, звичайно зазнавати сутужності, але малий Мусій все ж таки успішно закінчив народне училище, а потім пішов працювати учнем до садівника при поміщицький садибі.

З раннього дитинства з'явилася в нього велика любов до музики та пісні. Все це в значній мірі перейшло йому від матері, яка мала гарний голос, любила співати народних пісень. Підлітку надзвичайно подобалась музика, яку часто слухав під вікном будинку, де грав на скрипці прибулий із Києва брат поміщиці, що вчився в одному з музичних закладів. Він помітив зацікавлення підлітка-садівника і запросив його до себе, почав навчати грати на скрипці, розуміти ноти. Тоді ж вітчим, який був неабияким майстром, виготовив Мусію скрипку.

У 1892 р. М. П. Олексієнко поступив учнем телеграфіста на станцію Ромни Лібаво-Роменської залізниці та незабаром освоїв цю професію. Телеграфістом працював все життя. А ще постійно займався самоосвітою, дуже багато читав, особливо художню літературу, книги по історії, цікавився театральним мистецтвом, не забуваючи про народну та класичну музику, народні пісні. Окрім скрипки, опанував гру на гітарі, мандоліні, духових інструментах. Слухаючи гру кобзарів, які часто бували на роменських ярмарках, Мусій Петрович зацікавився їх ремеслом, купив стару бандуру і скоро вивчився грати на ній. Від багатьох народних співців засвоював, розширював свій власний репертуар. Ще з молоду почав записувати ноти та слова пісень і дум. Мусій Петрович дорожив своїм пісенним скарбом. Свої записи він розпочав із пісень, котрі співала його рідна матінка, від різних літніх людей, чия пам'ять зберегла старі народні пісні. А ще спеціально подорожував селами Роменщини, розшукував співаків, які тримали в пам1яті багато пісень, записував їх слова і ноти. У вільний від основної роботи час підробляв, налагоджуючи роялі та піаніно в сім'ях заможних городян.

У Ромнах під час театрального сезону одночасно діяло багато аматорських і наполовину професійних труп, театральних колективів і

театральних товариств, які вели інтенсивну театрально-концертну діяльність. Перша вистава, як повідомляв журнал *«Київська старовина»*, відбулася в лютому 1899 р. Любителями тоді була поставлена *«Наталка-Полтавка»* І. Котляревського. Після вистави народний хор Процівки виконав кілька творів Миколи Лисенка. Повідомляючи про цю виставу, журнал відзначив прекрасну гру кількох селян і, насамперед, М. П. Олексієнка.

Особливо великого розмаху набрала творчість кобзаря в період визвольних змагань 1917–1921 рр., коли активізувалось театральне мистецтво, освітній і національний рух. У цей час він повернувся до Ромен із станції Ромодан, на якій працював, і активно включився в мистецьке життя міста. Тоді в ньому діяли кілька театральних колективів, багато аматорських гуртків, утворених місцевими *«Просвітами»* та іншими культурно-мистецькими товариствами та гуртками. Тоді ж в місті була утворена мандрівна капела імені М. Д. Леонтовича, що пізніше реорганізувалась у професійний колектив, який гастролював не лише по Україні, але й далеко за її межами.

Мусій Петрович Олексієнко в ці роки виступав з бандурою в роменському Народному будинку, в процівському сільському театрі, на численних ярмарках, що так часто проводилися в Ромнах та в багатьох навколишніх селах. Тоді ж він познайомився і почав підтримувати творчі зв’язки зі славетною Ганною Петрівною Затиркевич-Карпинською, скульптором і режисером одного з роменських театрів Іваном Кавалеридзе, майбутніми відомими акторами, а тоді ще аматорами Степаном Шкуратом, Іриною Воликівською, Василем Яременком та багатьма іншими творчими особистостями, котрі жили в Ромнах.

М. П. Олексієнко не лише добре грав на багатьох музичних інструментах, але, водночас, був і чудовим вчителем. Багатьох юнаків у Ромнах він навчив грати на скрипці, гітарі, на різних духових інструментах. Довгий час керував у Процівці біля Ромен оркестром народних інструментів, котрий успішно виступав не лише в його рідному селі, але й у багатьох містах і селах округи.

Своїм численним учням, серед яких були й діти самого кобзаря, Мусій Петрович передав у спадок любов до народної музики, до української народної пісні. Він віддавав увесь свій великий талант, досвід і знання, щоб із них вийшли прекрасні люди і музики. Серед синів особливо слід згадати Олександра і Миколу, які успадкували від батька його хист і любов до музики. Вони вміло грали в духовому оркестрі 21-го стрілецького полку, що дислокувався в довоєнні роки в Ромнах.

Серед його учнів було багато бандуристів, зокрема, роменські кобзарі Іван Петренко, Іван Бедрін та інші. Але найкращим учнем з-поміж них був славетний Євген Адамцевич. Сини кобзаря Олексієнка розповідали, що добре пам'ятають той день, коли до них з товаришем завітав тоді ще молодий Євген і попросив батька заграти на бандурі. Мусій Петрович заграв і заспівав для них кілька народних жартівливих пісень та думу *«Про трьох братів Азовських»*, які втікали з турецької неволі. Тоді сліпий юнак почав прохати його, щоб він навчив його грі на бандурі. Спочатку Мусій Петрович вагався, бо дуже важко вчити незрячого, однак погодився. Учень виявився надзвичайно здібним і наполегливим, за що його полюбив учитель, віддавав йому багато часу і терпіння, а до того ж ще й вчив безкоштовно.

Особливим став для роменського кобзаря Мусія Олексієнка жовтень 1918 р., коли І. П. Кавалерідзе завершив спорудження першого монументального пам'ятника Тарасу Шевченку. В урочистому концерті, що відбувся того дня, виступав і він – сольно, з бандурою, в хорі під час театральної вистави. Запам'ятався цей день для бандуриста ще й тим, що відбулася його зустріч із 92-річним приятелем Тараса Шевченка Григорієм Станіславовичем Вашкевичем, котрий у той час жив поблизу Ромен на своєму хуторі в с. Шумське. Талановита гра місцевого музики справила велике враження на старого Вашкевича. Розчулений дідусь запросив після концерту на свій хутір аматорів-акторів і кобзаря, де вручив тоді М. П. Олексенку торбан Т. Г. Шевченка, який до 1935 р. кобзар зберігав його в себе.

Історію торбана добре пам'ятає онука роменського кобзаря М.П. Олексієнка – Надія Костянтинівна Лаврик: *«Мусій Петрович Олексієнко – мій дідусь. Про його життя мені розповідав батько Костянтин Мусійович Олексієнко. Дідусь дуже гарно грав на бандурі. У нього було багато музичних інструментів: 2 скрипки, 2 бандури, гітара, мандоліна, цимбали, італійська концертина і навіть духові інструменти. Дідусь сам складав пісні. Гри на бандурі в нього навчався сам Євген Адамцевич. Талантом дідуся захоплювалися жителі нашого міста. Його запрошували до своїх осель люди, щоб послухати неперевершений звук бандури, а потім і торбана. У дідуся був довгий широкий плащ. Сніг, дощ надворі, а він, сховавши торбан під плащ, ішов до людей. Торбан був рідкісним інструментом. Його струни зроблені з жил тварин. У роки війни торбан переховували в бабусиної сестри. У неї був великий липовий сундук. Там і лежав інструмент. Та не вберегли від гризунів. Струни були майже знищені. Після смерті дідуся (8.03.1945) мій батько віддав торбан до*

Роменського краєзнавчого музею. Так він і став величезним культурним спадком багатьох поколінь» [4].

Останні роки життя кобзаря припали на суворі воєнні роки. Давали взнаки два роки окупації, хворе серце боліло за синами, що перебували на фронті та в евакуації. Запізніла звістка про загибель старшого Олександра остаточно підірвала його здоров'я. Не стало Мусія Петровича Олексієнка 8 березня 1945 р. Тоді ж його й було поховано на одному з роменських міських цвинтарів.

Нині давній музичний інструмент, який, до речі, зображений на десятигривневій купюрі, зберігається в Роменському краєзнавчому музеї, куди М. П. Олексієнко віддав його 1935 року. Коли екскурсоводи розповідають про історію інструменту, обов'язково згадують прізвище того, хто його відродив (реліквію було відновлено в 1988 році) – чернігівського реставратора, народного майстра декоративно-ужиткового мистецтва Олександра Микитовича Шльончика. Понад 40 років він працював на Чернігівській фабриці музичних інструментів. Свого часу його бандура, виготовлена до 150-річного ювілею Т. Г. Шевченка, одержала золоту медаль на Виставці досягнень народного господарства в Москві. Тож не дивно, що саме йому довірили реставрацію шевченківського торбану.

У новітній час відновив його звучання та примусив згадати минуле уродженець м. Ромни, співець кобзарської думи, заслужений діяч мистецтв України Микола Григорович Мошик. Настроював шевченків торбан він за книгою Миколи Лисенка. Виконав усі вимоги майстерно, професійно, з винятковою любов'ю. А потім відбулися урочистості з нагоди відродження шевченкового торбана. І полинули пісні на слова Тараса Григоровича, заговорив торбан. Він об'єднав, згуртував людей багатьох поколінь. Після концерту О. М. Шльончик, сказав Миколі Мошику: *«У мене таке враження, ніби ти граєш на ньому все життя»*.

Торбан Т. Г. Шевченка – це унікальне надбання нашого народу, наша святиня. На Київській кіностудії ім. О. П. Довженка створено фільм *«Шевченків торбан»* (режисер Тамара Багашвілі). Озвучував цей фільм М. Г. Мошик власною піснею на вірші Т. Г. Шевченка *«Ой на горі ромен цвіте»*.

Торбан… Унікальний музичний інструмент часів козаччини. Як у житті людини, так і в його біографії, були драматичні й навіть трагічні сторінки. Були… Але минуло все. І нині торбан став для нас символом зв'язку поколінь.

І, дивлячись на цей торбан,
ми чуєм гру і голос співу,
то повний ласки і пошан,
то повний ненависті й гніву (М. П. Чигирин).

Список використаних джерел та літератури

1. Нестеренко П. Микола Мошик: спогади, статті, матеріали. Суми: Собор, 2001.
2. Торбан Т. Шевченка. *Нова січ*. 2008, 8 квітня.
3. Торбан Т. Шевченка. *Українська газета*. 2008, 18–31 грудня.
4. Спогади Н. К. Лаврик.

Гапченко Євгеній Анатолійович
студент 2 курсу, Сумський державний університет

Науковий керівник:
***Зякун Алла Іванівна**,*
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, Сумський державний університет

ЖИТТЄПИС ТА РОДОВІД ЛУБЕНСЬКОЇ ГІЛКИ ДВОРЯН СКАРЖИНСЬКИХ

На мою думку піднята мною тема щодо лубенської гілки дворян Скаржинських є досить актуальною. Тому, що лубенська гілка Скаржинських зробила досить багато для відродження українського національно-культурного руху. Саме з ними пов'язане меценатство, покровительство бідних та соціально незахищених прошарків населення, а також активне фінансування історичних наукових досліджень. А їхні внуки і правнуки поставали авторитетними вченими які з великою користю послужили своїй державі.

Крім того, хочу сказати, що лубенська гілка Скаржинських має дуже важливе значення ще й через те, що вони відкрили два науково-освітніх заклади, які були досить таки інноваційними на той час і безперечно мали вплив на всю Російську імперію кінця XIX початку XX століття. Це були приватний музей Скаржинської, заснований у хуторі Круглик поблизу міста Лубен та Лубенська приватна гімназія.

Цей музей має дуже велике значення для української культури і заслуговує уваги тому, що це був один з найперших приватних музеїв на території України. До того ж вхід до музею був безкоштовним, що показувало високий рівень просвітленості та моралі Скаржинських.

Також хочу сказати, що й гімназія мала не менше значення ніж музей. Тому що її відкриття істотно підвищило освіченість населення

на Лубенщині. Більше того, доступ до навчання був у всіх прошарків населення, а також виплачувалися стипендії для бідних дітей.

Хочу навести загальну інформацію про Лубенську гімназію. В. Наддачин, викладач латинської мови, який працював там згадує: «С большими трудностями Ольга Николаевна Скаржинская выхлопотала у правительства разрешение на открытие частной гимназии в Лубнах куда принимались дети без различия социального положення и национальности»[2, арк. 13].

Перед тим як розглянути лубенське відгалуження роду Скаржинських, хочу почати з загального опису роду Скаржинських.

Скаржинські – козацько-старшинський, згодом дворянський рід білоруського шляхетського походження. Згідно з родинною легендою, родоначальником українського відгалуження був Антоній-Олександр Скаржинський (у православ'ї Михайло; рік народження невідомий, помер близько1753 р.), перекладач із польської та латини при російських військових частинах, який оселився на Полтавщині та був сотником 1-ї Лубенської полкової сотні (1737-1750). Від його синів – Михайла Михайловича, сотника 2-ї лубенської полкової сотні, Івана Михайловича, лубенського полкового хорунжого, та Петра Михайловича, учасника російсько-турецької війни 1768–1774 рр. та російсько-турецької війни 1787–1791 рр., генерал-майора, наказного отамана Бузького козацького війська, командира Астраханського козацького полку, кавказького намісника, походять лубенська, чернігівська та херсонська гілки роду [5].

Засновник лубенської гілки М.Г.Скаржинський (1849–1910) народився у с. Скаржинівка (Сазонівка) Лубенського повіту 14 (26) липня 1849 р. В 13 років був заручений з Катериною Миколаївною Райзер. Обрав військову кар'єру. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр., мав поранення. У відставку вийшов 1884 р., згодом отримавши чин генерал-майора [8, с. 37–38]. Можна сказати, що саме з цього шлюбу відбулося закладання Лубенського відгалуження тому що в шлюбі в них народилося п'ятеро дітей.

Родинний осередок лубенської гілки Скаржинських був у селі Скаржинівка (Сазонівка), але родина також проживала і в хуторі Круглику, який був осередком Райзерів по лінії дружини.

Опис родинного маєтку Скаржинських у селі Сазонівка є у спогадах колишнього місцевого жителя М. А. Шепелюка. Він писав: *«Є на Оржиччині таке село Сазонівка. Колись воно було Яблунівського району Лубенської округи. До Лубен 45 км. До революції село це було*

поперемінно Білоусівської, Яблунівської Денисівської, Богодухівської волостей Золотоніського повіту. …

Я добре знаю, що ці Скаржинські мали маєток і землю в селі Сазонівка. Пізніш вони землю віддали селянам а в часи революції в їх володінні залишився тільки будинок та розкішний парк з фруктовим садом. … Пам'ятаю що в дитинстві я пас корову та овець в забутому зарослому саду Скаржинських в 1926-1928 роках. Ще стояв серед заростей розкішних бузкових алей просторий одноповерховий будинок з глинобитними стінами під червоною бляхою, запустілий захаращений якимись паперами і речами, що валялись на деревяній підлозі. В саду були різноманітні сорти груш, яблук, слив, абрикос та іншого» [4, арк.1].

Тож з цих спогадів можна зробити висновок, що родина Скаржинських була досить могутньою і мала великий достаток, про що свідчить розкішний сад, який не кожен міг собі дозволити.

Окрему увагу заслуговує дружина Миколи Георгійовича – Катерина Миколаївна Скаржинська. Саме вона доклала найбільше зусиль для культурного процвітання Лубенщини.

«Круглицький період життя К. М. Скаржинської повністю присвячений музеєтворчій діяльності. Для музею споруджується двоповерховий флігель, закуповуються археологічні та мистецькі предмети. На 1882 р. К.М.Скаржинська формує штат музею, запросивши на посаду завідувача свого наставника Ф.І.Камінського. З 1890 р. обов'язки вченого секретаря музею виконував С .К. Кульжинський» [7, с.10].

Редактор газети *«Ленінська зоря»* А. Левадний в своєму листі до центрального музею В.І. Леніна про життя Катерини Скаржинської пише: *«До великой Октябрьской социалистической революции на Лубенщине жили помещики-либералы Скаржинские. Одна из них ныне покойная Екатерина Николаевна Скаржинская, была основа-тельныцей музея в Лубнах. В начале девятисотых годов до начала империалистической войны она жила в Швейцарии. При советской власти находясь в Лубнах она получала какую-то персональную пенсию но за что – нам достоверно не известно»* [2, арк.1]

По стопам матері пішла і її дочка Ольга Миколаївна Климова (в дівоцтві Скаржинська). Вона теж займалася просвітницькою діяльністю, зокрема відкрила приватну гімназію в Лубнах. Як згадує про неї В. Наддачин: *«Несмотря на богатую обстановку в помещичьем доме в Круглике, обилие прислуги, выездные экипажи,*

породистых лошадей…, Ольга Николаевна всегда была очень скромно одета, сама убирала спальню, сама мыла в ней пол» [2, арк.14].

Дочка К. Скаржинської О.М. Климова зі своєю дочкою 1913 рік [3].

Про її високу значимість в суспільстві та шану серед людей можна судити зі спогадів про її похорони. Попрощатися з нею прийшла велика кількість людей і все це відбувалося урочисто. Зі спогадів В. Наддачина: *«Ее хоронили с грустным но редким в те времена торжеством. Большой оркестр музыки, и несметная толпа людей шла за ее гробом»* [2, арк.14].

Також хотілося б звернути увагу на внука Миколи Георгійовича Скаржинського – Всеволода Ігоровича Скаржинського,1917 року народження, доктора геолого-мінералогічних наук, старшого наукового співробітника, завідувача відділу Інституту геохімії та фізики мінералів Академії Наук УРСР. У 1941 році він закінчив Київський університет, у роки війни знаходився на півночі Росії, де займався науковою діяльністю в галузі геології. З 1953 року працював викладачем Дніпропетровського гірничого інституту, 1959–1962 рр. був завідувачем кафедри, а 1965–1968 рр. – завідувачем відділу інституту геологічних наук АН України, з 1969–1976 рр. завідувачем відділення інституту геохімії та фізики мінералів АН України. З 1977–1987 рр. завідувач кафедри геології Київського державного університету ім. Т. Шевченка, професор [6]. Він зробив величезний внесоку розвитку геології в УРСР, а потім і в вільній Україні.

Отже, можна сказати, що лубенська гілка дворян Скаржинських мала багато видатних постатей, а також величезний вплив на низку

історичних процесів, що відбувалися на території України, починаючи від просвітницької діяльності та закінчуючи політичним впливом.

Список використаних джерел та літератури

1. Ванцак Б. С. [Лист. Левадного А., редактора газети «Ленінська зоря», Центральному музею ім. В.І. Леніна з проханням повідомити про звя'зок К. Скаржинської з революційним рухом]. 27 жовт. 1965 р. *Арх. від. Луб. райдержадмін.* 62. Спр. 517. Арк. 1.
2. Ванцак Б. С. [Спогади різних осіб про сім'ю Скаржинських]. 23 жовт. 1965 р. *Арх. від. Луб. райдержадмін.* 62. Спр. 493. Арк. 38. Рукопис. текст.
3. Ванцак Б. С. [Фотографії дітей, онуків, правнуків К.Скаржинської]. 2002. *Арх. від. Луб. райдержадмін.* 62. Спр. 525. Арк. 33. Фотографії і ксерокопії фото.
4. Ванцак Б. С. [Шепелюха М.А. уроженець с. Сазонівка (Скаржинівка), про володіння Скаржинських та географічне розміщення цього села]. *Арх. від. Луб. райдержадмін.* 62. Спр. 519. Арк. 1.
5. Мицик Ю.А., Томазов В.В. Скаржинські. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Skarzhynski_rid.
6. Скаржинский, Всеволод Игоревич. URL: http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/nauchnye-rabotniki-i-izobretateli?id=3058.
7. Супруненко О. Б. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К. М. Скаржинської: автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 1997. 24 с.
8. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: монографія. Київ-Полтава: Археологія, 2000. 392 с.

Ольшевський Петро Миколайович

студент, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

МИХАЙЛО БАКУНІН – ТЕОРЕТИК РОСІЙСЬКОГО АНАРХІЗМУ

Актуальність дослідження зумовлюється тим, що на сьогоднішній день все частіше виникає питання про те, що таке анархізм та хто його засновники й головні ідеологи. Також важливим є питання про ідеологію анархізму в баченні одного з лідерів бездержавників Михайла Бакуніна. Мета даної роботи – схарактеризувати погляди М. Бакуніна як теоретика російського анархізму та показати його вплив на розвиток європейської анархістської ідеології.

Бакунін не боявся смерті, до близької неминучості якої вже звик, але бажав відплати за придушену *«весну народів»*. У січні 1850 р. суд Саксонії засудив його разом з двома товаришами до смертної кари. Через півроку було оголошено королівське помилування: гільйотина замінялася довічним ув’язненням. Згодом Бакунін був переданий у руки австрійського правосуддя. У травні 1851 р. австрійський суд засудив його до смертної кари через повішення, яка знову була замінена довічним ув’язненням. Кілька днів по тому, переданий

російським властям, Бакунін знаходився вже в одиночній камері в Петропавлівській фортеці. У 1854 р. він був переведений до Шліссельбурзької фортеці, де перебував до 1857 р., коли імператор Олександр II визнав можливим відправити, здавалося б, остаточно зломленого злочинця на поселення до Сибіру.

Від періоду ув'язнення Бакуніна залишилися два найцікавіших документа: його *«Сповідь»*, адресована *«грішником»* Миколі I в 1851 р., і лист Олександру II від 14 лютого 1857 р., відповіддю на яке і було звільнення *«злочинця»* з фортеці. Документи ці, знайдені в архівах після революції 1917 року й опубліковані, викликали шок серед шанувальників Бакуніна. Часто лунає питання про природу *«Сповіді»*: ницість духу чи революційна хитрість? Очевидно, що вірним є другий варіант, адже в лютому 1854 р. при побаченні з сестрою Тетяною Бакунін передав їй три листи для рідних, в яких він заявляв, що його життєві установки не змінилися. *«В'язниця не лише не змінила моїх переконань*, – писав Бакунін, – *але й зробила їх ще більш полум'яними, більш рішучими, безумовними, і відтепер все, що залишається в моєму житті зводиться до одного слова – свобода»* [1, с. 243–245].

Після смерті Миколи I в 1855 р. премухінське сімейство стало енергійно клопотатися про полегшення долі свого Мішеля: *«Нелегко далося моїм звільнення мене з фортеці. Государ із завзятістю барана відбив кілька нападів»*. Нарешті, 7 лютого 1857 р. шеф жандармів В. А. Долгоруков наказав повідомити Бакуніну, що *«він може писати государю імператору»*. Олександру II було потрібно каяття в'язня, і він його отримав. Прохання було складено в найбільш вірнопідданих виразах і привело до заміни ув'язнення в фортеці поселенням у Сибіру.

Період 1857–1861 рр. був проміжним у житті Бакуніна. Спочатку його етапіювали до Томська. 5 жовтня 1858 р. Бакунін сприянням свого далекого родича генерал-губернатора Східного Сибіру М. М. Муравйова-Амурського одружився на 18-річній доньці білоруського дворянина Антонії Квятковській. У березні 1859 р. через підтримку тієї ж впливової особи він домігся дозволу на переїзд до Іркутську. Надії на втечу, досить серйозні в період томської висилки, на деякий час змінилися сподіваннями на легальні шляхи звільнення. Але навіть Муравйов-Амурський, після підписання Айгунского договору з Китаєм, маючи вплив і повагу при дворі, не зміг випросити у царя прощення для Бакуніна.

Одна із найзагадковіших подій у житті Бакуніна – втеча. Уже в грудні 1861 р. він з'явився в Лондоні, залишивши позаду нелегкий

шлях, що слідував через Японію, Сан-Франциско, Панаму і Нью-Йорк. Існують численні версії того як йому вдалося це здійснити. Такий успіх не можна пояснити випадковістю, як це представлено в офіційних документах. Чітко прослідковується така сторона дій Бакуніна як продуманість, виправданий ризик, використання людських слабкостей, уміння знаходити помічників навіть у ворожому оточенні. Місцеві адміністрації старалися всіляко заплутати розслідування справи про втечу *«державного злочинця»*, щоб уникнути звинувачення у безвідповідальності, яка зробила можливою втечу анархіста [4, с. 111–114].

У Лондоні Бакунін опинився в товаристві видавців *«Колокола»*. Багаторічна відірваність від революційного руху викликала серйозні зміни у поглядах революціонера. Значною мірою він відійшов від своїх ідей періоду першої еміграції, у першу чергу, в національному питанні. Але в його політичній програмі залишилося головне – російська революція, право націй на самовизначення, слов'янська федерація. Тепер Бакунін вважав, що зможе досягти об'єднання слов'янських революційних сил, максимально приблизивши свої погляди до ідей, що мали на той час популярність. Цим пояснюється і лозунг про Земський собор і пропозиція Олександру II стати народним царем.

Не встигнувши ще як слід перепочити після дороги, Бакунін влився в революційний рух, що надихався звістками про виникнення в Росії таємного товариства *«Земля і воля»* і про підготовку повстання в Польщі. Бакунін не обмежувався друкованою пропагандою, так само як і роллю закордонного представника *«Землі і волі»*. З початком польського повстання (січень 1863 р.) він прямував до Швеції, де організував кампанію солідарності з поляками. Потім брав участь у морській експедиції, яка мала намір доставити з Англії зброю для повстанців. Нарешті, коли вже було ясно, що царату вдасться придушити Польське повстання, Бакунін шукав допомогу в Італії, намагаючись схилити легендарного Джузеппе Гарібальді до участі у польському визвольному русі. Дружньо прийнявши Бакуніна, Гарібальді пропозицію відхилив, пославшись на небажання самих польських діячів.

На зворотному шляху Бакунін з дружиною вирішили тимчасово влаштуватися у Флоренції. Тут відбулося знайомство з російським художником М. М. Ге – автором одного з найбільш відомих портретів Бакуніна. Зі спогадів художника останній *«справляв враження великого корабля без щогл, без керма, що рухався за вітром, не знаючи, куди і навіщо»* [3, с. 236].

У листопаді 1864 р. цей *«корабель»* зустрівся в Лондоні після багаторічної перерви з Карлом Марксом, який напередодні разом з товаришами заклав основи Міжнародного товариства робітників – І Інтернаціоналу. У бесіді Бакунін справив на Маркса дуже приємне враження, зокрема, своїми судженнями про європейську політику й охоче погодився взяти на себе пропаганду програмних документів Інтернаціоналу в Італії.

У низці невдалих революційних задумів і справ, з яких складалося життя Бакуніна, найбільш катастрофічним стало вигнання з ганьбою з Інтернаціоналу у вересні 1872 р. після того як діячі Генеральної ради зрозуміли справжні наміри бакунінского *«Альянсу»*, а сама боротьба проти нього стала питанням *«життя і смерті Інтернаціоналу»* – прихильники Маркса більше не соромилися у виборі засобів боротьби. У почутих на Гаазькому конгресі і потім опублікованих компрометуючих матеріалах справа Нечаєва була асоційована з діяльністю *«Альянсу»*, а Нечаївське писання неправомірно атрибутували Бакуніну. Все це мало руйнівні для нього результати.

Критикуючи прихильників Маркса, Бакунін попереджав, що *«вчені комуністи»*, *«доктринальні революціонери»*, отримавши державну владу, спробують укласти життя майбутніх поколінь в прокрустове ложе свого соціального ідеалу: *«Дайте їм повну волю, вони стануть робити над людським суспільством ті ж досліди, які заради користі науки роблять тепер над кроликами, кішками та собаками»*. Бакунін пророкував, що реалізація ідеї диктатури пролетаріату як представницької демократії на основі загального виборчого права неминуче перетвориться на деспотичне управління масами з боку *«незначної жмені привілейованих обраних чи навіть не обраних»*. Ба більше, робоче походження нових *«правителів»* і *«представників народу»* нічого не вирішує: ставши державними чиновниками, вони *«будуть представляти вже не народ, а себе і свої домагання на управління народом»*. *«Начальники комуністичної партії»*, – іронізував Бакунін з приводу розвитку подій *«за Марксом»*, – у результаті народної революції *«зосередять кермо влади в сильній руці, бо неосвічений народ вимагає вельми сильного піклування; утворять єдиний державний банк, зосереджують у своїх руках все торгово-промислове, землеробське і навіть наукове виробництво, а масу народу розділять на дві армії: промислову і землеробську під безпосереднім командуванням державних інженерів, які складуть новий привілейований науково-політичний стан»* [2, с. 484–486].

На жаль, багато в чому Бакунін не помилявся. Але і його альтернатива – *«свобода може бути створена тільки свободою, тобто всенародним бунтом і вільно організацією робочих мас знизу вгору»* – теж, як показав досвід анархістів XX ст. в Росії, Іспанії і т. д., давалася дорогою ціною, і, до того ж, вона аж ніяк не вела до царства свободи, справедливості і братерства.

1 липня 1876 р. Михайло Олександрович помер в Берні, і через два дні соціалісти різних країн провели його в останню путь. Кореспонденція про похорон, уміщена в газеті *«Вперед»* від 15 липня 1876 р., повідомляла, що звістка про смерть знаменитого агітатора була для всіх несподіванкою: *«Якби хотіли сповістити всі країни і місцевості, за якими Бакунін залишив слід свого життя, довелося б скликати цілий світ. Дрезден, Прага, Париж, Ліон, Лондон, Стокгольм, Італія, Іспанія повинні б з'явитися на похорон того, хто увійшов в їх історію, не кажучи вже про нашу батьківщину, де стільки друзів і ворогів, стільки хвалителів і шельмувальників було пробуджено до суспільного життя або закликано до діяльності словом і ділом, істинами і парадоксами цього всесвітнього агітатора»* [5, с. 443].

Насправді встигла зібратися невелика купка, чоловік 50. Тут були друзі, пригнічені горем. Тут були люди, що ділили з Бакуніним небезпеку в різний час. Була і молодь, для якої це був учитель. Були люди, що не поділяли його думок і перебували в іншому політичному таборі. Утім, у цю хвилину все це було неважливо. Була лише одна група людей, яка ховала історичну силу, представника півстолітнього революційного руху.

Отже, біографія філософа й політичного діяча насичена героїчними, трагічними, повчальними сторінками. Оцінюючи людину такого масштабу, не можна забувати, що він – така ж людина, як всі ми, зі своїми особливостями, слабкостями. Але, поряд із цим, він за життя встиг зробити стільки, скільки мало кому вдавалося. Показати у відомому анархістові, перш за все, людину – ось те, що я хотів розповісти в даному дописі.

Список використаних джерел та літератури

1. Бакунин М. А. Собрание сочинений и писем. Т. 4: В тюрьмах и ссылке. 1849–1861. М.: Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно–поселенцев, 1935. 646 с.
2. Бакунин М. А. Государственность и анархия. *Философия. Социология. Политика*. М: Правда, 1989. С. 291–527.
3. Ге Н. Н. Встречи. *Северный вестник*. 1894. № 3. С. 235–240.
4. Пирумова Н. М. Бакунин в Сибири. *Вопросы истории*. 1986. № 9. С. 103–114.

СЕКЦІЯ 3

ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Шевчук Андрій Володимирович
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, Житомирський державний університет імені Івана Франка

СЕКРЕТАРІ ГОЛОВНИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: МІЖ ІМПЕРСЬКОЮ ПОЛІТИКОЮ І ПРАГНЕННЯМИ МІСЦЕВОЇ ЕЛІТИ (1797–1831 рр.)

Інкорпорація Правобережної України до складу Російської імперії відкрило новий етап в історії регіону. Катерина ІІ розпочала запровадження судових та адміністративних органів згідно загальноросійських *«Учреждений для управления губерний Всероссийской империи»* 1775 р. Павло І, заради централізації та бюрократизації свого правління модифікував імперську політику, зробивши її більш гнучкою і наближеною до запитів місцевих еліт правобережних Київської, Волинської та Подільської губерній. Управляючий Мінською, Волинською і Подільською губерніями О. Беклешов реалізував пропозиції імператора щодо створення судової системи прикордонних губерній. Передбачалося, що вона піднесе авторитет імператора і сприятиме примиренню місцевих еліт з центром, а тому йшлося про часткову реставрацію річпосполитських судових практик. Про успішність імперської політики Павла І й Олександра І свідчить відсутність повстань та гострого протистояння місцевої шляхти з верховною владою Російської імперії.

Не повинно складатися враження, що верховна влада самоусунулася і віддала шляхті судову владу. Контроль здійснювався підпорядкуванням судів першої інстанції головним судам і губернським правлінням; верховна влада вимагала кримінальні провадження надсилати на обов'язкову ревізію до відповідного департаменту. На посадах адміністрацією схвалювалися всі виборні посадовці, канцелярські службовці (окрім землевпорядних судів), що дозволяло формувати надійний кадровий склад. Контроль і дисциплінування досягалися й за рахунок документування та документообігу, за

недотримання якого запроваджували штрафні санкції. Проте головними провідниками імперської політики, своєрідними *«контролерами»* судової системи південно-західних губерній виступали секретарі і радники кримінального та цивільного департаментів головних судів. Ким були ці призначувані з Центру коронні чиновники – приїжджими кар'єристами чи місцевими лоялістами? Чи вони готові були твердо відстоювали державні інтереси чи вміли лавірувати і домовлятися з місцевими елітами? Як часто вони змінювалися і як їм вдавалося вибудовувати стосунки з місцевими виборними посадовцями?

Зупинимося на посаді секретарів, які призначалися від держави до кожного з департаментів [7]. Верховна влада і місцева адміністрація були зацікавлені у налагодженні ефективної діяльності департаментів головних судів і для цього прагнули забезпечити їх кадровий склад. Незважаючи на начебто малозначимість цієї посади, насправді вона була однією з ключових: секретарі керували роботою канцелярських службовців, готували документи для розгляду, оформляли остаточні вироки головного суду, які подавалися цивільному губернатору на схвалення, готували розпорядження для судів першої інстанції, листувалися з губернським правлінням та Сенатом, утримували архів. Тому невипадково, що на ці місця призначалися верховною владою особи, у лояльності яких не могло бути сумнівів. Разом з тим, до кандидатів висувалися кваліфікаційні вимоги: 1798 року секретарі Київського головного суду повинні були володіти польською мовою, знати річпосполитське право і порядок судочинства [8].

На етапі становлення головних судів посади секретарів обіймали вихідці з Лівобережжя, що може слугувати підтвердженням недовіри до місцевих службовців. 20 квітня 1797 р., згідно указу волинського цивільного губернатора М. Миклашевського, до кримінального департаменту призначався колишній секретар палати цивільного суду колезький секретар М. Щастний, а до цивільного – колишній секретар *«палати у військовій експедиції»* колезький секретар Д. Іллічевський [2, арк. 1]. Перший з них на той час мав 26 років, був дворянином, у власності якого було 8 кріпаків, що прибули разом з ним і проживали у Житомирі. Він представляв приїжджих кар'єристів. Свою цивільну службу розпочав у Новгород-Сіверському намісництві і після звільнення 1793 року переїхав до Житомира. Простим канцеляристом без чину він почав робити блискучу кар'єру: 1794 року отримав чин колезького реєстратора, наступного року – губернського секретаря і згодом колезького секретаря [3, арк., 4 зв.–5]. 13 березня 1800 р. М. Щастний мав отримати наступний чин, але Сенат відмовив йому та

ще двом особам без зазначення причини [4, арк. 11].

На відміну від Волинської і Подільської губерній іншою була ситуація з секретарями головного суду Київської губернії. Вони розпочинали свою статську службу до інкорпорації Правобережжя і тому представляли лівобережне чиновництво. Секретар цивільного департаменту Київського головного суду 1798 р. колезький секретар С. Жученко [1] розпочав службу у письмових справах 1769 р. в полтавській полковій канцелярії, тому місцева адміністрація не мала сумнівів у його лояльності [11, арк. 4–4 зв.].

Дослідник історії права Олексій Андрієвський виділяв два етапи у діяльності судових установ Київської губернії: від часу створення в 1782 р. згідно *«Учреждений…»* 1775 р. і з 1797 р. після адміністративно-територіальних змін. Характеризуючи перший етап, автор звертає увагу на домінуванні на виборних посадах в судах Києва лівобережної старшини – *«малоросійського шляхетства»*, яке мало досвід військової та цивільної служби, маєтності та кріпаків. Після 1797 р., за спостереженнями історика, лівобережна старшина повернулася додому, а натомість почала прибувати правобережна шляхта. Саме вибори 1797 р. різко змінили особовий склад губернських присутствій, а з ним разом змінився і склад канцелярій [13, с. 192–203]. Потрібно звернути увагу на той факт, що створення Київського головного суду вимагало від секретарів обов'язкового знання польської мови, конституцій і порядку річпосполитського судочинства. Головною ж вимогою ставало вміння і бажання знаходити спільну мову з місцевими шляхтичами. При цьому не було єдності навіть серед призначуваних чиновників, які, за задумом верховної влади, повинні були відстоювати державні інтереси. Про непрості стосунки свідчить скандал 1801 року: радник кримінального департаменту К. Трусевич звинуватив свого секретаря у хабарництві, але не зміг цього довести [12, арк. 12, 26 зв., 57].

Проте, вже на початку XIX ст. ситуація змінилася й посади почали обіймати представники місцевої безпомісної шляхти. 1802 року секретарем цивільного департаменту Волинського головного суду став Антоній Рожанський. Підбір кадрів був складним і до нього долучалися не лише місцева адміністрація та верховна влада, але й голови відповідних департаментів головного суду. Безпомісний шляхтич Станіслав Рожанський розпочав свій службовий шлях після закінчення

[1] Був сином сотника, мав у власності 134 кріпаки [13, с. 198].

народного училища 1805 р. губернським реєстратором у цивільному департаменті Волинського головного суду. Але 1807 року він був призначений повитчиком (столоначальником) 3-го департаменту Сенату в Петербурзі, де отримав чин колезького секретаря. Зрозуміло, що з формуляру не можна встановити хто склав протекцію молодому канцеляристу без класного чину, який одразу отримав чин X класу. Ця незвична кар'єра мала продовження: 1814 року, за пропозицією голови цивільного департаменту Волинського головного суду Бачинського, С. Рожанський був звільнений з посади повитчика для призначення секретарем цивільного департаменту. Однією із версій може слугувати покровительство когось із сенаторів, що не виключає й іншої – рідний брат – Антоній, займав посаду секретаря цього ж департаменту і він зробив все, щоб передати посаду брату. За наступні дев'ять років Станіслав дослужився до чину IX класу (титулярного радника) і за поданням волинського губернатора отримав орден св. Анни III ступеня. Разом з тим не мав ні спадкової, ні набутої нерухомої власності [1, арк. 1 зв.–2].

Важливо звернути увагу, що на посади секретарів призначалися шляхтичі, які пройшли всі щаблі кар'єрного поступу. Секретарем цивільного департаменту Подільського головного суду 1823 р. був 39-річний безпомісний шляхтич титулярний радник Ф. Михаловський. Його статська служба розпочалася 1803 року при справах подільського губернського прокурора і наступного року він став губернським реєстратором. 1806 року був переведений до цивільного департаменту Подільського головного суду, де наступного року був призначений столоначальником і отримав чин колезького реєстратора. Далі був протоколістом та наглядачем кріпосних справ. 1810 року він став губернським секретарем, а на посаду секретаря департаменту був призначений після смерті попередника і характеризувався начальством виняткова позитивно, вчасно отримуючи наступні чини [5, арк. 1205 зв.–1207]. Станом на 1831 р. продовжував службу на цій же посаді, хоча вже згадувався у Кременецькому повіті Волинської губернії та мав нерозділений зі співласниками маєток з 250 кріпаками [6, арк. 1481 зв.].

Привабливість посади секретаря для місцевої безпомісної шляхти пояснювалася не лише престижністю, але й порівняно з іншими судовими службовцями найбільшим розміром жалування, поступаючись лише голові департаменту і раднику. Коли 1821 року при Волинському головному суді було додано по одному секретарю до

тимчасового і кримінального департаментів, то їх жалування становило 350 руб. на рік [9]. 1829 року за пропозицією київського військового губернатора було додано одного секретаря до кримінального департаменту Київського головного суду з жалуванням у 800 руб. на рік із залишків від канцелярської суми, виділеної Міністерству юстиції на канцелярські витрати [10].

Зазначимо, що для верховної влади важливою була безперебійна робота департаментів. Тому, спроба секретарів зрівняти свої відпустки з чотирьохмісячними вакаціями голів, засідателів та радників провалилася. 1 березня 1800 р. департаменти Волинського головного суду отримали відповідь із Сенату, що під час відпусток інших членів суду секретарі повинні перебувати на службі і заборонялося заміняти одне одного [4, арк. 9].

Отже, секретарі департаментів головних судів відігравали важливу роль у функціонуванні установ. Спочатку на ці посади призначалися приїжджі канцелярські службовці з Лівобережжя. Проте, на початку XIX ст. ці місця почали обіймати представники лояльної місцевої безпомісної шляхти. До пошуку кандидатів залучалися керівники департаментів, що дозволяло уникати непорозумінь та підвищувало ефективність служби. Про вирішення поставленого верховною владою і місцевою адміністрацією завдання здійснення судочинства свідчить тривалість їх перебування на посадах.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 47. 2 арк.
2. ДАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 68. 2 арк.
3. ДАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 81. 11 арк.
4. ДАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 7. 21 арк.
5. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО). Ф. 120. Оп. 1. Спр. 3043. 1795 арк.
6. ДАХмО. Ф. 120. Оп. 1. Спр. 3342. 1575 арк.
7. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). № 18135.
8. ПСЗРИ. Собрание 1. Т. 25 (1798–1799). № 18670.
9. ПСЗРИ. Собрание 1. Т. 37 (1820–1821). № 28838.
10. ПСЗРИ. Собрание 2. Т. 4 (1829). № 2586.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 484. Оп. 5. Спр. 7. 7 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 5. Спр. 12. 5 арк.
13. Андриевский А. Архивная справка о составе киевского общества в 1782–1797 гг. *Киевская старина.* 1894. Кн. 2. С. 192–203.

Бровко Альона Григорівна
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ МРИНСЬКОЇ ЛЮДМИЛИНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ШКОЛИ СІЛЬСЬКОГО ДОМОВЕДЕННЯ ТА ПРИСАДИБНОГО ГОСПОДАРСТВА)

Друга половина XIX – початок XX ст. позначились функціонуванням розгалуженої мережі жіночих професійних навчальних закладів в Україні. Ще у другій половині XIX ст. було затверджене «*Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти*» (30 травня 1858 року), згідно з яким ці навчальні заклади повинні були утримуватися переважно на кошти громадськості, добродійних організацій і приватних осіб, одержуючи грошові субсидії від уряду лише в окремих випадках. Після видання «*Положення*» жіночі училища були відкриті в багатьох містах українських губерній, однак ініціатива їх відкриття належала місцевим громадам. Під впливом суспільного руху в Росії у 1860-ті роки дещо розширилася мережа жіночих навчальних закладів.

Яскравим прикладом розвитку професійної жіночої освіти є Мринська Людмилинська жіноча школа сільського домоводства та присадибного господарства, відкрита 2 листопада 1903 року. Почесним піклувальником якої було призначено місцевого дворянина Павла Степановича Коробку. Людмилинської жіноча школи, названа на честь матері П. С. Коробки – Людмили Платонівни. Варто зазначити, що це перша управлінська школа в Російській імперії такого типу. Людмилинська школа була віднесена до розряду нижчих технічних училищ і була підпорядкована безпосередньо попечителю київського навчального округу. Дана школа була покликана надати необхідні знання для введення господарства як в будинку так і поза ним. Так, для ведення господарства за межами будинку передбачало отримання знань з садівництва, огородництва, квіткарства, птаховедення, свиноведення бджільництва, молочного господарства та рахівництва. Для ведення господарства в будинку передбачалось освоїти такі навики, як: приготування звичайного обіду, випікання хліба, миття посуду, сушіння та в'ялення фруктів, приготування різних консервацій, варення, наливок, квасу, крохмалю, мила, прасування білизни, елементарний пошив та штопання.

Людмилинська школа, на думку П. Коробки, обов'язково повинна була бути державною. Оскільки будь-яке приватна власність буде відображати виключно інтереси власника, а не її учениць. Власник буде перейматися особистими матеріальними вигодами, а не отриманими знаннями учениць школи. До того ж, Державне Правління має гарних спеціалістів з різних галузей та техніків, які можуть бути направленими до школи. У той час як приватна школа буде позбавлена такої можливості.

Утім, перш ніж відкрити дану школу, необхідно було пройти низку інстанцій. Завдяки підтримці знайомих П. Коробці вдалося добитись дозволу на відкриття навчального закладу. До будівництва школи були залучені різні спеціалісти, зокрема: інспектора Промислового училища В. Корватовський, Б. Овсяников, Л. Москальов, Н. Рудольф; архітектор Відділу Промислових училищ – Р. Манфельдт; Голова Спілки заохочення Жіночої Професіональної Освіти – С. А. Давидова; керуючий Навчальним Відділенням Міністерства Фінансів І. Апонов та ін.

Людмилинська школа була розміщена в парковій зоні на 20 десятинах присадибної ділянки, яка розподілялась наступним чином: 4 дес. відведені під сад, 4 дес. під город, 4 дес. під будівництво, решта – під засів та для коренеплодів. Поблизу маєтку знаходилась річка «*Ковбоня*», що було зручно для утримання водяної птиці. Окрім присадибної ділянки школа мала ще 10 десятин сінокосу та 30 десятин ріллі.

На присадибній ділянці розміщувалось декілька будівель. Головний будинок – це двоповерховий цегляний навчальний корпус. У ньому розміщувались три класи, їдальня, кімната директора та інтернат (гуртожиток) для 26 учень, а також лазарет та зал для рекреацій.

Наступні споруди – це приміщення, які передбачали: цегляний флігель – навчальна кухня, пральня, квартира для сторожа, квартира економки та квартири для інших працівників школи; будинок для квартир вчителів; двір для худоби; молочарня; пташник; свинарник; вівчарник; бджільник; будинок для садівника та оранжерея, теплиця, парник; льодник; погріб; комора; конюшня; сарай для інвентарю; баня; сторожка; тік; приміщення для прислуги чоловічої статі; будинок для варіння та сушіння фруктів.

На будівництво перерахованих приміщень була витрачена значна сума в розмірі 53 тис. 957 руб. З яких 34 тис. було виділено з державного бюджету, 4 тис. надані Губернським Земством, 3250 руб. –

Уїздним Земством, 750 руб. – пожертвування фабриканта Е.С. Бомана та 11957 руб. виділено власне самим Павлом Степановичем, замість 8 тис. які він зобов'язався видати. Школа була розрахована на 60 учениць. Всі працівники закладу були забезпечені житлом.

До школи приймалися учениці, яким виповнилось 16 років, незалежно від віросповідання, соціального і матеріального стану. До даного навчального закладу не приймалися вихованки, які мали слабке здоров'я чи фізіологічні особливості, які перешкоджали виконанню сільськогосподарських робіт [3, арк. 89].

Згідно навчального плану учениці закладу мали вивчати: Закон Божий, російську мову, арифметику, практичну геометрію, фізику, хімію та суспільні дисципліни. Викладання спеціальних та загальних дисциплін відбувалося згідно навчальних планів та програм розроблених педагогічною радою та затвердженими попечителем округу.

Навчання в школі здійснювалось за підручниками, які закуповувались школою. У разі відсутності необхідної літератури, учениці записували коротко лекційний матеріал, який обов'язково мав перевірятися викладачем. У святкові дні для вихованок закладу влаштовувалось читання творів, як класичних так і наукового змісту, з чарівним ліхтарем. Під час таких зібрань, учениці також декламували вірші, співали пісні та розважалися за допомогою різноманітних ігор [6, арк. 104]. З метою отримання нових знань школа практикувала виїзні екскурсії. Зокрема, у 1909 році для учениць 3-го класу була організована екскурсія під час якої вихованки ознайомились з маєтком дружини М. Красовського, Майновською сільськогосподарською школою, Бобровицьким цукровим заводом, а також відвідали в Києві навчальний зоологічний кабінет, Михайлівський, Софієвський собори, Печерську Лавру, собор Св. Володимира та багато різних магазинів, які були корисні для вихованок, з точки зору практичних вмінь [5, арк. 18 об. – 19].

Окрема увага під час навчального процесу приділялася практичним заняттям на земельних ділянках та в саду. Практичні заняття в школі проводились з поділом на три групи, з розрахунком того, що кожна учениця протягом всього навчального періоду в школі мала освоїти не менше 3-х професій. Учениці мали право самостійно обирати професії, утім такі професії як садівництво та кулінарія були обов'язковими для вивчення.

Практичні заняття вимагали фізичної підготовки, тому не всі учениці справлялися належним чином із поставленими перед ними

завданнями, про що свідчить лист батька однієї з учениць до директора школи, в якому зазначалось, що: «*…у Вась практичечкія занятія для девочекь слабостныхь очень изнурительные, что при ея (доньки – автор.) слабой комплексії, известные работы не можуть соответствовать здоров'ю, - то назначайте ее по Вашему усмотренію к работамь согласно ея здоровью. Прошу Вась это потому, что она всегда жалуется на боль вь боку, где ей делали небольшую операцію*» [2, арк. 23]. Школа була у достатній мірі забезпечена «живим» інвентарем (корови, бики, гуси, кури тощо) для напрацювання відповідних навиків та умінь серед вихованок закладу. Це у свою чергу сприяло участі даного закладу у Ніжинський сільськогосподарській виставці, на якій планували представити праці учениць з молочної справи та, якщо дозволять погодні умови, «*отправить бычка «Князя», гнездо кур та гнездо уток*» [3, арк. 171].

Теоретичні заняття у Людмилинській школі розпочиналися 1 жовтня і тривали до 1 квітня. Решта часу відводилась для практичних занять. Канікули щорічно відбувалися в такі періоди: з 15 грудня по 15 січня; пасхальні – два тижні (7-ма неділя посту та тиждень свят) та 20-ти денні літні канікули що тривали в липні місяці. Окрім канікул, згідно навчального плану, учениці могли отримати додаткову відпустку під час навчання. Відпустка до 7 днів на рік надавалась за згодою директора школи, у разі особистого прохання чи письмово заяви їх батьків. На більш тривалий період відпустка дозволялась лише за згоди педагогічної ради школи [1, с. 210].

У школі діяла п'ятибальна система оцінювання знань, згідно якої 1 бал означав – слабо, 2 – незадовільно, 3 задовільно, 4 – добре та 5 – відмінно. В кінці чверті виставлялась підсумкова оцінка. Відвідування занять та успішність учениць слугували підставою для їх переведення до наступного класу. Для слабких та відстаючих у навчанні вихованок, викладачі проводили безкоштовні додаткові заняття. Учениці які мали незадовільні знання з теоретичних та практичних занять підлягали відрахуванню з навчального закладу.

По завершенню навчання вихованки школи складали випускні іспити та отримували свідоцтво про закінчення школи. Іспити відбувались в присутності педагогічної ради та почесних осіб, яких запрошувало керівництво школи. По теоретичним предметам іспит передбачав відповіді учениць на питання внесені до екзаменаційного білету, а також на додаткові питання екзаменаторів. Іспит з практичних занять передбачав розповідь учениць про роботи

які вони виконували протягом навчання в школі, а з кулінарної справи – приготування обіду, по замовленню екзаменаторів, або ж за власним вибором учениць.

Варто зазначити, що при школі діяли дисциплінарні правила для вихованок, які складались з 18 положень та були обов'язковими для виконання. Зокрема, правила передбачали: дотримання з боку учениць порядку та пристойної поведінки; у приміщенні школи заборонялося голосно говорити чи співати; учениці мали утримуватись від вчинків, які могли негативно вплинути на репутацію школи, завжди бути одягнуті у шкільну форму та бути охайними; у громадських місцях вести себе скромно, ввічливо та дотримуватись правил поведінки, не створюючи незручностей оточуючим; поважати учителів, не запізнюватись на уроки та виконувати всі накази з боку педагогічних працівників.

У разі порушення правил з боку учениць встановлювались різного роду міри покарання, перелік яких містився у останньому 18 положенні правил та передбачав: 1) конфедиційну догану з боку наставниці; 2) догану з боку наставниці у присутності класу; 3) позбавлення місця учениці в класі внаслідок порушення дисципліни та прояві лінощів; 4) догана керівниці закладу у присутності класу; 5) догана з боку педагогічної ради; 6) повідомлення батькам про погану поведінку чи погані успіхи у навчанні учениці; 7) позбавлення стипендії; 8) відрахування з закладу [4, арк. 121].

Переважна більшість учениць школи проживали у інтернаті (гуртожитку) при даному закладі, в якому діяв власний розпорядок дня, обов'язковий для виконання його мешканок. Прокидалися учениці о 6 годині ранку. Протягом години вони мали виконати ранкові процедури (вмитися, одягнутися) та о 7.00 зібратися на загальну молитву. З 7.00 до 8 години ранку передбачалося прибирання кімнат. О 8.00 – ранковий чай, а о 8.30 – початок теоретичних або практичних занять. Сніданок (молоко з хлібом) розпочинався о 10 годині дня, після якого відводилось 30 хвилин на відпочинок. З 10.30 до 12.30 – проводились заняття. О 13.00 – обід, після якого до 15.00 передбачався відпочинок. З 15.00 до 18.00 – проведення занять. О 19.00 – вечеря, після якої до 20.00 учениці виконували домашнє завдання. З 20.00 – 21.00 – відпочинок. Потім загальна молитва та сон [2, арк. 21]. Варто зазначити, що свої кімнати у гуртожитку учениці прибирали власноруч, а в літній час самостійно прали власну білизну [6, арк. 45].

1 липня 1911 році на базі Людмилинської жіночої школи було відкрито жіночу учительську семінарію з поступовим закриттям школи. Остаточно Людмилинська жіноча школа припинила свою діяльність у 1913 році [7, арк. 15].

Список використаних джерел та літератури

1. Бровко А.Г. Людмилинська жіноча школа сільського домоведення та садибного господарства Література та культура Полісся № 90. Серія «Історичні науки» № 9. С. 206-215.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі ВДАЧОН). – Ф. 1353. Оп.1. Спр. 3. 37 арк.
3. ВДАЧОН . Ф. 1353. Оп.1. Спр.7. 445 арк.
4. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 15. 204 арк.
5. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 20. 241 арк.
6. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 23. 136 арк.
7. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп.1. Спр.55. 20 арк.

Кожолянко Олена Віталіївна

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича;

Воротняк Каріна Іванівна

студентка III курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

КУЛЬТУРА І ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ ХОТИНЩИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ П. А. НЕСТЕРОВСЬКОГО

Дослідження традиційної культури і побуту населення Хотинщини почалося після входження Бессарабії до складу Російської імперії у 1812 р. Саме з цього часу з'являється низка публікацій присвячених географічному [4; 5], статистичному, історичному [2; 4; 5] та етнографічному [1; 3; 7; 13] опису новонабутої губернії. Серед цих авторів вирізняється постать П. А. Несторовського, про якого сучасній вітчизняній етнографічній науці відомо мало. Біографії та науковій діяльності вченого присвячена лише невелика розвідка А. Яківчука [14], окремі положення якої, зокрема, про оцінку наукового доробку етнографами-сучасниками, потребує уточнень.

Петро Артемович Нестеровський народився 28 червня 1870 р. у селі Каплівка, нині Хотинського району Чернівецької області, в сім'ї священика Артемія Васильовича Нестеровського та його дружини Ганни Мусіївни [10, с. 25]. У 1897 р. закінчив Імператорський Варшавський університет, де й викладав російську та церковнослов'янську мови, а також історію та географію. Пізніше працював директором та інспектором у гімназіях Варшави [14, с. 67].

У 1912 р. він одружився у Варшаві з Марією Василівною Клехо, мав двох синів – Петра та Василя. Від 1909 р. був призначений статським радником, нагороджений орденами Святого Станіслава та Святої Анни ІІІ-го та ІІ-го ступенів. У 1913 р. був затверджений у званні заслуженого викладача. На початку Першої світової війни разом з родиною виїхав до Москви. У 1918 р. П. А. Нестеровський переїхав в Україну, де й працював директором Олександрівської гімназії на Катеринославщині, а з 1919 р. і до самої смерті – у Київській Всенародній Бібліотеці України (Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського НАН України) [14, с. 69].

Перебуваючи в рідному краю під час літніх відпусток, він їздив по селах, вивчав життя людей і записував народну творчість. З цією метою побував у Грозинцях, Каплівці і Керстенцях теперішнього Хотинського та Вітрянці сучасного Сокирянського районів [14, с. 67]. Свої спостереження за культурою і побутом українського (русинського) населення Хотинщини, дослідник публікував у вигляді монографій і статей у тогочасній періодиці [8-11].

У 1905 р. у варшавському видавництві *«Сатурн»* побачила світ книга *«Бессарабські русини. Історико-етнографічний нарис»* [8]. Книга складалася з чотирьох частин, крім вступного слова і вступу, в якому автор наголошував на приналежності бесарабських русинів до українського етносу та вказував на їхню близькість з австрійськими (буковинськими) русинами. Дослідник навів цікавий факт, що засвідчував наявність етнічних стеротипів, які побутували серед мешканців сусіднього Поділля, котрі всіх без винятку мешканців Бессарабії називали молдаванами [8, с. 6].

У першій частині *«Територія»* автор описав географію краю, населеного бесарабськими русинами: фізичні й кліматичні умови, рослинний і тваринний світ; ним акцентувано увагу на історичному значення Хотині і сусіднього села Ставчани. Дослідник зазначив, що хотинські русини суцільно заселяють східну частину Хотинського повіту, що простягається вздовж Дністра. Далі, спираючись на дані П. Чубинського [13, с. 362–363], подав перелік українських сіл Хотинщини, зазначаючи, що всього на території краю налічується 90 сіл, де проживають виключно русини і 22 села зі змішаним русинсько-молдавським населенням. Також вчений дав визначення терміну *«бессарабська Буковина»* [1], зазначивши, що так називали

[1] Наприкінці XIX – на початку XX ст. в науковій літературі зустрічався також термін *«руська Буковина»*, до якої відносили три північно-західні волості Хотинського повіту – Грозинську, Клішківецьку і Рукшинську [2, с. 7].

частину Хотинського повіту, яка безпосередньо межувала з австрійськими володіннями й до складу якої входили дев'ять великих сіл – Недобоївці, Ширівці, Зарожани, Клішківці, Малинці, Шилівці, Бочківці, Грозинці, Колінківці. Чимало місця в праці відведено історії м. Хотин і с. Ставчани. Слідуючи поширеній в тогочасній науці теорії, автор указав, що ймовірною датою заснування міста було III ст. н. е.; заснував його вождь даків Котизон. Спочатку місто називалося *«Хоцім»* (з цією назвою місто продовжувало існувати під зверхністю поляків). Ця назва, на думку деяких дослідників, вказує на слов'янське походження і на те, що околиці Хотина з найдавніших часів були населені русинами. Перші укріплення довкола Хотина були зведені генуезцями [2]. Автор описав перипетії з історії фортеці, вказуючи на те, що вона неодноразово змінювала господарів – поляків, молдаван, турків, росіян. Попри те, що опис подій викладений починаючи з моменту заснування і до скасування статусу фортеції російською імперською адміністрацією у 1856 р., дослідник жодним словом не згадав про події Хотинської війни 1621 р. [8, с. 20, 24–26].

Далі П. А. Нестеровський описав населення Хотина, яке складалося з русинів-міщан, росіян-старообрядців, поляків і євреїв. Русини населяли околиці міста – Румно, Артилерійську слободу і Магалу. Ці райони, як стверджував краєзнавець, у порівнянні з єврейськими кварталами – найкраща частина міста [8, с. 28].

У другій частині *«Населення»* вчений наголосив на автохтонності українського населення Хотинщини, зазначивши, що бессарабські русини споконвічно живуть на даній території. На користь цього він навів думку О. Афанасьєва-Чужбинського, що представники вказаної етнічної групи не переходили ні Дністра, ні Прута, а поселилися в межах Хотинщини ще під час слов'янського переселення в Червоній Русі (IX ст.). Дане припущення було пдтверджено слов'янською топонімією краю. Чимало уваги автор приділив опису зовнішнього вигляду бессарабських русинів, вказуючи на те, що в силу різних обставин тип бессарабського русина не зберігся в чистому вигляді. Етнограф стверджував, що характер місцевого (русинського) населення багато в чому подібний до характеру малоросів, себто жителів Наддніпрянщини: *«він в'ялий, меланхолійний, неповорткий у своїх рухах. Тут без сумніву, проявилась близькість з сусідами –*

[2] У 1961–1962, 1964, 1967 рр. Б. О. Тимощуком проводилися розкопки Хотинської фортеці: було встановлено, що перші укріплення слов'ян на місці фортеці з'явилися ще в X–XI ст., а кам'яна фортеця почала будуватися в роки правління Данила Галицького [12, с. 103–105].

молдаванами». Цікаво, що далі подано порівняльну характеристику жителів *«руської Буковини»* та інших районів Бессарабії: *«буковинський*[3] *русин, більше ніж придністорвський, гордий, любить незалежність, йому не властиво принижуватись. І той і інший – добродушний, гостинний, набожний і ввічливий»*; *«Буковинські русини набагато рухливіші, підприємливіші, енергійніші, ніж придністровські. Це помітно і в заняттях буковинців, які досить різноманітні. У них наприклад, крім землеробства процвітають: садівництво, городництво, кустарне виробництво, візництво і т. п. Відхожі промисли («фальчі», «сорокова робота») також більше розвинені в буковинців… Порівняно з придністровськими русинами буковинці народ охайний, чепурний і франтуватий. Смак до витонченого у них більше розвинений»* [8, с. 33–34; 42–45].

Третя частина – *«Зовнішній побут русинів»* – присвячена опису одягу, житла, домашнього начиння, зовнішньому вигляду русинського села, народній їжі та господарським заняттям жителів Хотинщини. Досить багато місця автор відвів описові чоловічого та жіночого одягу, вказуючи на сезонну специфіку й вікові особливості їхніх власників. Характерним для житлобудівництва русинів було те, що будинки споруджувалися не за чітко визначеним планом, а там, де це видавалося зручним для господаря. У більшості випадків вони зводилися чоловою стороною на південь. Споруджували оселю русини самотужки, не запрошуючи для цього спеціальних майстрів. Прикметно, що дім будувався без будь-якого фундаменту. В якості будівельного матеріалу використовувалося дерево, глина, очерет. Крім того, був детально описаний господарський комплекс селянського обійстя: кам'яна огорожа (мур), гумно (тік), город, обора. Говорячи про землеробські знаряддя, автор зауважив, що вони набагато гірші, ніж малоруські, хоча від недавна почали використовуватися т. зв. *«сакківські плуги»* (віденської фірми Р. Сакка, які почали випускати з 1870 р.) [8, с. 41–57].

Докладно П. А. Нестеровським схарактеризована народна їжа та процес приготування повсякденних страв: мамалиги, бринзи, саламахи. Варто зауважити, що дослідник стверджував, що описані ним страви були виключно місцевими, хоча, як відомо, мамалигу, бринзу і саламаху споживали як українці, так і румуни і молдавани [8, с. 61-63].

[3] Тут і далі під термінами *«Буковина»*, *«буковинський»* мається на увазі *«руська Буковина»*.

Говорячи про господарські заняття, науковець звернув увагу на ту обставину, що на відміну від великросів (росіян) в русинів існував звичай розділу сім'ї за життя батька сімейства так, що син, або донька, які вибувають з сім'ї, залишалися без землі. Не зважаючи на малоземелля, обробіток землі здійснювався без будь яких удосконалень. Навіть удобрення ґрунту було практично відсутнє. Автор уточнив стосовно жителів *«бессарабської Буковини»*, що вони, *«маючи незначний шмат землі, докладають максимум зусиль для того, щоб отримати максимум зиску. Вони ніколи не допускають щоб він пустував і заростав бур'яном, вони дають йому переважно таке призначення, яке б забезпечувало їх найбільшою вигодою і зиском»*. Відзначаючи працьовитість жителів *«Буковини»*, учений писав, що вони ніколи не сиділи без діла, незалежно від пори року, займаючись або візництвом, або іншим вигідним для себе ремеслом [8, с. 63–66].

Через малоземелля в Хотинщині існувало малорозвинуте скотарство. Кількість худоби безпосередньо залежала від розміру земельного наділу. Нестача земельного наділу зумовила те, що селяни вирощували тварин, найбільш необхідних для ведення домашнього господарства: коней, биків і корів. Враховуючи вказані труднощі, слабо було розвинуте також і вівчарство [8, с. 75–76].

Значна частина буковинського населення в зимовий період займалася лісозаготівлею й сплавлянням лусі по Дністру, видобутком каміння. Кустарне виробництво було розвинуте слабо. У лісистих місцевостях Кельменецької, Романківецької і Сокирянської волостей було розвинене обпалювання вугілля, в с. Малинці Грозинської волості – гончарне ремесло, а в с. Рухотин Клішківецької волості – обробка сукна [8, с. 78].

У четвертій частині *«Внутрішній побут»* описано релігійно-моральний світогляд, вірування, марновірства і забобони, сімейна обрядовість, особливості сімейного життя, мовні особливості. Учений указав на те, що бессарабські русини відзначалися великою побожністю, про що свідчив вислів *«без Бога ні до порога»*. У силу своєї неосвіченості, деякі молитви селян були настільки перекручені, що почасти бувало важко з'ясувати їхній справжній зміст. Дехто у своїх молитвах звертався пестливо і в множині: *«Ох, Божечку наш, Божечку!»* Доволі часто у своїх молитвах русини, особливо жінки, згадували *«св. П'ятничку»* і *«св. Неділечку»* – в ці дні остерігалися виконувати жіночу роботу, як-от шиття, миття, ткацтво тощо. Загалом, жінки були побожніші за чоловіків. Особливо ретельно дотримувалися

русини великого посту, початок якого впливав на повсякденне життя і побут селян. У перші дні вони дотримуються строгого посту у всіх відношеннях: їли один раз на день – увечері, курці припиняли паління впродовж всіх семи тижнів посту. Тютюнокуріння в період посту вважалося страшним гріхом, оскільки тютюн в народній уяві був творінням чорта а не Бога. Крім того, не вживали алкогольні напої й відмовлялися від розваг. Релігійні почуття спонукали русинів з особливою повагою ставитися до жебраків, оскільки, за їхніми уявленнями, сам Бог в подобі жебрака ходив поміж людей. Тому ніхто не випускав жебрака зі свого дому, не давши йому бодай пригоршні борошна. Русинка в жодному разі не споживала перших плодів з літнього врожаю (яблук, груш, огірків), поки не давала бідним на помин душі померлих родичів [8, с. 83–87].

Характеризуючи погляди русинів на оточуючий світ, дослідник звернув увагу на синкретизм язичницької і християнської традиції. Далі автор подав вичерпну характеристику народних уявлень про небесні світила й атмосферні явища, кажанів і лелек, людську душу, нечисту силу, знахарів і ворожок, забобони, прикмети і повір'я [8, с. 87–100].

Науковець докладно описав особливості сімейного побуту українців Хотинщини: народження дитини, весільний, поховальний, календарний обряди, сімейне життя й становище жінки [8, с. 101–148]. Варто зазначити, що дана частина нарису супроводжується текстами пісень, які виконувалися під час обрядів сімейного і календарного циклу.

Книга П. А. Нестеровського стала помітним явищем у тогочасній етнографічній науці, про що свідчить рецензія відомого етнографа В. Гнатюка, вміщена у *«Записках»* Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. З її тексту видно, що В. Гнатюк з усією серйозністю підійшов до характеристики характеризованої праці, висловивши цілий ряд критичних зауважень, які, у свою чергу, засвідчують високий науковий рівень рецензента. Тут необхідно зазначити, що в біографічній статті А. Яківчука вказується, що праця П. А. Нестеровського зустріла схвальні відгуки [14, с. 67], однак саме ця теза потребує суттєвого уточнення.

У рецензії зазначалося, що бесарабські русини, як писав автор, себто П. А. Нестеровський), посилаючись на П. Чубинського [13, с. 362–363], займають *«сім волостей повіту (Хотинського), населених за незначними винятками, тільки русинами: Рукшинську, Клішківську, Грозинську, Данківецьку, Кельменську (Кельменецьку), Романківську і Сокирянську. В п'яти інших волостях переважає*

молдавське населення і русинські села зустрічаються в них лише частково» [8, с. 9]. З уточнення В. Гнатюка випливає, що *«усіх руських сіл у Хотинськім повіті є 112; з того 90 сіл заселених самими русинами, а 22 мішані, де Русини жиють із Румунами»* [6, с. 36]. Рецензент зауважив, що не дивлячись на те, що автор заявляв «*ми все ж в опис даного нарису поставили власні спостереження над русинським племенем»* [8, с. 4], однак таких спостережень було замало і *«предмет рішучо лишив ся не вичерпаний»* [6, с. 36]. На некритичність автора, за словами рецензента, вказує також той факт, що він не вагаючись в серйозні описи вставляв очевидні анекдоти. Так, приміром, говорячи про турецьке панування в Хотині, він наводив за Афанасьєвим-Чужбинським [1, с. 3–4] розповідь про те, що турки за найменшу крадіжку застосовували смертну кару [6, с. 39]. Характеризуючи русинів, він дотримувався старої методики, коли на підставі одного-двох нескладних спостережень, зроблених на одній-двох особах, здійснювалися угальнення про все село, повіт, край і т. д. без докладних даних і порівнянь [6, с. 37].

Досить часто автор подавав хибні факти. Приміром він писав про русинів наступне: *«давно відрізані від своїх співплемінників – закордонних русинів – бессарабські русини за час свого відособленого життя встигли перетворитися на самостійну етнографічну одиницю з досить чітко визначеною індивідуальністю. В даний час вони вже не русини Буковини і Галичини і не малороси південно-західних губерній Росії, а плем'я майже самостійне, розуміючи, звичайно це останнє відносно»* [8, с. 2]. Не можна заперечувати, що під впливом місцевих обставин між бессарабськими русинами виникли якісь особливі прикмети, але, як слушно зауважив В. Гнатюк, *«аби вони були такі важні і такі різкі, що аж давали б підставу на витвір окремого племени, се неможливе»* [6, с. 38]. Почасти це стверджуав і П. А. Нестеровський в іншому місці своєї праці: *«у них більше спільного з тим малоросійським населенням, яке займає австрійські провінції – Буковину і Галичину, ніж з тим, котре тягнеться в Росії на схід від Дністра. Спільність бессарабських русинів з населенням наших малоросійських губерній, проявляється у вірі, мові і внутрішньому духовному укладі. Далі вона не йде. Разом з тим, з населенням Галични і особливо Буковини руснацьке плем'я споріднене і за зовнішнім образом, одягом та ін»*. При цьому більше у бессарабських русинів помітні спільні риси з тими русинами Буковини, котрі відомі під назвою *«подолян»* [8, с. 7].

У підсумку В. Гнатюк визначив наступні недоліки рецензованої праці: 1) вона написана на широкій програмі, яка однак не вичерпана, описи побіжні і недокладні, досить багато в них хибних або не докладних відомостей; 2) книга немає ні карти, ні ілюстрацій, *«а що значить подавати, приміром, опис ноші, на подаючи ілюстрацій до неї?»* [6, с. 39]; 3) джерела, на основі яких писав автор, переважно маловартісні, а сам він, очевидно, робив дуже мало спостережень і нотаток, що негативно позначилося на книжці; 4) фольклорна частина книги досить обмежена; 5) характеристика мови русинів, зроблена автором безвартісно [6, с. 39].

У тому ж таки 1905 р. П. А. Нестеровський опублікував в науковому журналі *«Киевская старина»* об'ємну наукову розвідку *«Матеріали по етнографії бессарабських русинів»* [9]. Описуючи місцеве українське населення, етнограф зауважив, що за своїм зовнішнім виглядом бессарабські русини мало схожі на малоросів. Їх часто з першого погляду помилково приймають за молдаван. Дослідник пояснював цей факт тією обставиною, що живучи тривалий час у складі Молдавського князівства, українське населення Хотинщини чимало перейняло з побуту молдаванів. В етнографічному відношенні русини північної Бессарабії мають багато спільного з населенням Буковини і Галичини [9, с. 73]. На відміну від монографії, у даній статті більшою за об'ємом є фольклорна частина, ніж, власне, етнографічна. Записи народних пісень були зроблені дослідником в селах Грозинці, Каплівці, Керстинцях: 55 пісень (22 весільні, одна колядка, дві хороводні і 30 різного змісту), п'ять оповідань, чотири замовляння, 26 загадок, 79 прислів'їв і примівок, одна молитва [9, с. 74]. Усі пісні супроводжуються поясненнями, коли і з якої нагоди їх виконували.

У 1908 р. П. А. Нестеровський опублікував в журналі *«Исторический вестник»* дорожній нарис *«По руській Буковині»* [11], в якому подано чимало цікавих свідчень з побуту жителів Хотинщини. Дана публікація супроводжується багаточисельним ілюстративним матеріалом, як-от вид Хотинської фортеці з боку Дністра, вид фортеці з території Бессарабії, турецький мінарет на території фортеці, зразки народної архітектури й традиційного одягу з сіл Хотинщини. Цікавими є спостереження автора за ментальністю і характером місцевого населення. З цього приводу він писав, що місцевий народ важкий *«на підйом»*: *«часом дехто з них віддає перевагу провалятися в себе вдома цілий день, а не погодитись на поїздку, особливо далеку. Якщо ж висловить готовність поїхати, то заламає таку ціну, що тільки*

руками розведеш. І дивно! Пояснити це відсутністю потреби у випадковому заробітку не можна вже тому, що той, хто відмовляється, продовжує не рідко у себе вдома філософськи жувати один черствий хліб, або їсти в дірявій, підбитій вітром, хаті прогірклу мамалигу з кислими огірками» [11, с. 672].

Говорячи про молдаван, котрі також проживали на Хотинщині, дослідник відзначив, що їх доволі важко відрізнити від русинів, оскільки одяг у них досить схожий: висока овеча шапка або солом'яний капелюх, довга, біла полотняна сорочка з широкими рукавами поверх білих полотняних штанів. Однак, відмінностей не міг побачити тільки той, хто не був близько знайомий з місцевою культурою і побутом. Русинів автор описував як *«високих, стрункіх селян з відкритим енергійним обличчям»*. Молдаван же видає, за словами етнографа, *«крім повільних рухів, яскраво червоний пояс поверх сорочки та міцна виразно молдавська лайка, що зривається з його вуст на адресу гнідих коней, що ліниво перебирають ногами»* [11, с. 679–680].

Детально було описане народне житло бессарабських українців: двокамерна хата з сінями посередині, вкрита очеретяним дахом. Говорячи про господарські заняття жителів Хотинщини, вчений зазначив, що після садівництва найбільш важливою городною культурою є часник. На півдні Бессарабії жителів Руської Буковини називали *«часникарями»*. Його споживали у великій кількості в їжу, але основне його значення було торгово-промисловим: *«підприємливий буковинець не обмежується тим, що збуває його в найближчих торгівельних пунктах. Навантаживши часником свій віз, він вирушає на далекий південь та інколи у своїх роз'їздах досягає Херсонської губернії»*. Також етнограф наголосив на винятково важливому значенні садівництва у господарському житті українців Хотинщини, вказуючи на те, що власне сади визначають зовнішній вигляд сіл: *«це не село у звичиному розумінні слова, яке кожен з нас звик зустрічати, це швидше якийсь суцільний сад, в якому наче останні решітки весняного снігу біліють будинки»* [11, с. 681–682, 686].

Цікавим є опис словаків-горшколатанників – вихідців з Тренчинського комітату, яких можна було зустрітити в бессарабських селах. Описуючи їхній одяг автор відзначає, що горшколатаники ніколи не міняють його на чужині. В чужому одязі, якщо обставини все ж таки змусять його вдягти, словак відчуває не впевнено і за першої ж слушної нагоди готовий позбутися його [11, с. 692].

Серед представників інших національностей, які проживали у той час на території Хотинщини, науковець залишив відомості про євреїв, які компактно мешкали в селах Клішківці і Колінківці окремими поселеннями. Райони, населені ними, відрізнялися від українських відсутністю господарських споруд, садів та городів. Саме це робило єврейську місцевість *«містечком в мініатюрі»*. Займалися євреї переважно закупівлею садів і реалізацією урожаю фруктів, а саме слив, висушуючи їх, а потім продаючи на ринках Одеси, Києва, Варшави. Також вони скуповували в селян хліб, худобу, птицю, яйця, займалися дрібною торгівлею і почасти ремеслами [11, с. 697].

Досить детально описав дослідник одяг бесарабських парубків, вказуючи на такі цікаві елементи їхньої традиційної ноші як безрукавку *«лейбик»*, або *«гуцуляк»*, що вочевидь вказує на певний культурний зв'язок з австрійською Буковиною. Також популярними серед молоді були капелюхи австрійського виробництва. Характеризуючи їхню поведінку, автор зауважив, що *«погляд в усіх сміливий і зухвалий. Будь-яке не обережно кинуте слово на адресу захмелілих парубків, або просто їх напів п'яне бешкетування, і нас з нашим екіпажем і візником на додачу вмить перекинуть, а потім шукай вітра в полі»*. Звичаї мешканців села Клішківців за твердженням автора, у порівнянні з іншими селами, не відрізнялися особливою строгістю [11, с. 698].

Отже, аналіз публікацій П. А. Нестеровського дає нам підстави вважати, що він займався етнографічними дослідження на аматорському рівні, вочевидь, не будучи знайомим з методикою збору польового матеріалу, допускаючи суттєві неточності фактологічного характеру. У публікаціях науковця практично відсутні паралелі з царини матеріальної й духовної культури українців інших регіонів. Спроби порівняльного аналізу робилися досить туманно і невпевнено, що можна пояснити відсутнію у дослідника детальної інформації. Відсутні також узагальнення теоретичного характеру. Указані обставини і викликали свого часу доволі критичну оцінку серед колег-етнологів. Погоджуючись з думкою В. Гнатюка, можемо підсумувати, що практична цінність даних П. А. Нестеровського для сучасних досліджень культури і побуту мешканців Хотинщини полягає лише в наявності фактологічного матеріалу і фольклорних записів зі сфери календарної й сімейної обрядовості та повсякденного побуту українського населення Хотинщини.

Список використаних джерел та літератури

1. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра. СПб.: Книгоиздательство Г. Гоппе, 1893. 419 с.

2. Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание. СПб.: Обществ. польза, 1892. XLIII, 177, 95, [2] с.
3. Батьянов А. Свадебные обряды в Бессарабии *Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей.* Т. I. Одесса: В городской типографии, 1844. С. 633–635.
4. Берг Л. С. Бессарабия: страна, люди, хозяйство. Петроград: Огни, 1918. 242 с.
5. Бессарабія. Географическій, историческій, статистическій, экономическій, этнографическій, литературный и справочный сборникъ. Издание газеты «Бессарабецъ» / Под редакцией П.А. Крушевана. М., 1903. 370 с.
6. В. Г. П. А. Несторовскій. Бессарабские Русины. Историко-этнографический очеркъ. – Варшава: Сатурн, 1905. – 174 с. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* Львів, 1905. Т. LXVI. Бібліографія. С. 36–39.
7. К-ий А. Простонародные обычаи в Бессарабии *Кишиневские епархиальные ведомости.* Кишинев, 1870. № 3. С. 87–94; № 6. С. 415–425.
8. Нестеровский П. А. Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. Варшава: Сатурн, 1905. 172 с.
9. Нестеровский П. А. Материалы по этнографии бессарабских русинов *Киевская Старина.* 1905. Т. 91. С. 73–125.
10. Нестеровский П. А. На севере Бессарабии *Сокирянщина. Історико-краєзнавчий альманах.* 2011. Вип. 1. С. 25–40.
11. Нестеровский П. А. По русской Буковине (путевой очерк) *Исторический вестник.* 1908. Т. 112. С. 671–706.
12. Тимощук Б. О. З минулого Хотинської фортеці *Український історичний журнал.* 1963. № 3. С. 103–105.
13. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженой Императорским Геграфическим Обществом. Т. 7. Вып. 2. СПб., 1877. 608 с.
14. Яківчук А. Ф. Вірний син Наддністрянської Буковини *Зелена Буковина.* 2000. № 1-2. С. 66–69.

Каковкіна Ольга Миколаївна
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС АРХІВІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ДОСЛІДЖЕННІ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РЕГІОНУ ТА УКРАЇНИ 1945–1991 рр.

В історії Дніпропетровщини другої половини XX ст. є особливість: у 1959–1987 рр. обласний центр – Дніпропетровськ, мав статус умовно-закритого міста, тобто заборонявся в'їзд та перебування у ньому іноземців (хоча було кілька винятків за ці роки). Крім того, у місті Жовті Води велось видобування й переробка уранової руди, у місті Павлоград існувало виробництво палива для ракетних двигунів, що виключало їх з відкритого доступу для іноземних гостей. Ця особливість позначилась як на зарубіжних зв'язках регіону, так і їх дослідженні. В останні десятиріччя увагу учених привернув насамперед феномен закритого радянського міста [19; 22]. Поряд з

тим, регіон у цілому в умовах радянської дійсності та непростих міжнародних відносин у 1945–1991 рр., не був предметом спеціальних досліджень у розрізі закордонних зв'язків.

Мета цієї розвідки – презентувати інформаційний ресурс архівних зібрань Дніпропетровщини та висловити певні узагальнення щодо запропонованої теми, яка почасти оприлюднена в окремих публікаціях авторки [20; 21].

За змістовною та кількісною *«вагою»* інформації про міжнародні відносини Дніпропетровщини першість належить Державному архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Як правило, головну увагу у вивченні радянського періоду в історії України дослідники зосереджують на так званих *«партархівах».* Фонд Дніпропетровського обласного комітету КПУ та фонд обласного комітету ЛКСМУ містять документи про патронування з боку партійної верхівки усього комплексу міжнародних відносин у регіоні. З об'єктивних причин авторці не вдалося у повному обсязі опрацювати вказані фонди із теми. Та можна вказати *«джерельних конкурентів»* цим фондам, які містять інформацію, яка не проходила через обком КПУ і не дублювалася на його рівні.

Мова йде про фонди Міністерства чорної металургії України (далі – МЧМ України) та фонди рад народного господарства. Винятковість Дніпропетровська у сенсі акумулювання оригінальних джерел про міжнародні зв'язки області й країни, – у розташуванні тут тривалий час республіканського відомства – МЧМ України, – у 1954–1957 рр. та 1965–1989 рр. Воно було одним з центрів найбільш інтенсивних економічних відносин СРСР та УРСР із закордоном. Під час існування раднаргоспів у 1957–1965 рр., десятки підприємств важкої промисловості входили до складу одного з найпотужніших економічних районів – Дніпропетровського (з 1963 р. – Придніпровського). Зважаючи на провідну роль важкої промисловості у розвитку економічних зв'язків СРСР із новими союзниками після Другої світової війни, прагнення використати їх задля зміцнення своїх політичних позицій, промисловий комплекс України на повну потужність *«відпрацьовував»* визначені московським керівництвом завдання.

Основними об'єктами зарубіжних зв'язків, які відтворюють матеріали фондів, були країни *«народної демократії»* або *«соціалістичні країни», «капіталістичні країни»* та *«країни із слабко розвиненою економікою».* Відповідь на питання про кількість іноземних гостей, які перебували на підприємствах МЧМ чи раднаргоспів, – у звітах, які

щомісяця надавалися на адресу республіканських відомств. Наприклад, у 1970 р. підприємства МЧМ України прийняли 304 іноземні делегації (1854 особи), зокрема *«22 фахівці з капіталістичних країн з виробничих питань»* [11, арк.1]. У 1980 р. прийнято 202 делегації кількістю 1206 осіб, з яких 269 – представники з капіталістичних країн [8, арк. 2–3]. Тільки на *«Азовсталі»* (сучасний Маріуполь) на січень 1968 р. перебувало: 10 осіб з Болгарії, 2 – з Великої Британії, 14 – з Румунії, 13 – з Польщі, 5 – з НДР, при цьому групи румун, болгар тут навчалися ще протягом наступних 2–3 місяців, а малочисельні групи відряджених з різних країн змінювалися постійно. У лютому на комбінаті побувала група з Чехословаччини, у травні – з Індії та Югославії, і до кінця року – щомісяця не менше 10-ти закордонних гостей. У цілому максимальна кількість на місяць – 40 осіб [10, арк. 1–15]. Кількість зарубіжних візитерів із різними завданнями на десятках об'єктів МЧМ, які могли їх відвідати протягом місяця, або перебували на навчанні-стажуванні, коливалася від 1 особи до 50-ти осіб.

Географія країн, представники яких приїздили до України по лінії МЧМ та раднаргоспів, охоплює усі континенти, це стосується й експорту продукції української промисловості та відряджень.

До найбільш інтенсивних напрямів належить безперечно табір союзників СРСР, зокрема з країн Європи. На етапі пізнього сталінізму, коли формується Східний блок, утворюється Рада економічної взаємодопомоги, економічні відносини виглядають як суцільне донорство з боку СРСР. Матеріали МЧМ та раднаргоспів розкривають масштаби промислового експорту до країн *«народної демократії»*, які нарощуються у наступні роки відлиги. Зміст економічних відносин полягав в експорті продукції, відрядження фахівців для будівництва об'єктів, налагодження обладнання, його ремонту, навчання в СРСР та Україні іноземних фахівців на виробництві з метою використання цих знань на батьківщині.

Значення матеріалів вказаних фондів не тільки у констатації факту відносин з певними країнами та кількісних показниках, а й презентації усього комплексу зв'язків, – від підписання угоди про співпрацю до її втілення у життя. Це включало підготовку усієї проєктної документації на об'єкти, підготовку детальних креслень та виробництво практично усіх необхідних матеріалів, пошук та відрядження до певної країни (у 1950-х – 1960-х роках першість тримали Болгарія, Румунія, Китай, Індія) фахівців усіх галузей,

необхідних для будівництва промислових об'єктів, введення останніх в експлуатацію та обслуговування, паралельно – навчання робітників та інженерів з цих країн в СРСР. Суттєвою проблемою було те, що у випадку відряджень мова йшла про кваліфікованих фахівців, яких часто не було у достатній кількості в Україні, і підприємства відмовляли центральним відомствам у проханні надати таких працівників [17, арк. 68]. Іноді такі фахівці мали не відповідні характеристики (наприклад, батьки мешкали на окупованій території під час війни або їх моральні якості не вдовольняли керівництво) [13, арк. 57]. Дефіцитні працівники іноді відряджались терміном до року чи півтора, двох разом з родинами [17, арк. 14; 4, арк. 153], що змушувало шукати заміну на місцях в авральному режимі. Часто траплялися форс-мажорні ситуації, коли підприємства у стислі терміни мали вирішити питання щодо виконання міжнародних угод, відкладаючи виконання власних проблем [18, арк. 115; 12, арк. 39–40].

Крім значного навантаження на українську економіку через темпи та масштаби міжнародних економічних відносин, вони водночас стимулювали оновлення власних потужностей, змушували тримати планку у розвитку технологій, хоча значні ресурси були застарілими, багатьох технологій не було, якість продукції у деяких випадках не відповідала світовим стандартам, як умови праці й життя іноземних працівників чи гостей, на які також йшла значна частина бюджетів підприємств.

Один з найбільш цікавих сюжетів з історії закордонних зв'язків Дніпропетровщини радянської – зв'язки із *«капіталістичними»* країнами. Якщо про країни *«народної демократії»,* писали із натхненням у місцевій пресі, то згадки про контакти із ідеологічними супротивниками були поодинокими, а про більшість із них пересічні громадяни навіть не здогадувались, або знало обмежене коло осіб.

Цілком зрозумілим виглядає розширення контактів з країнами Заходу у роки *«відлиги»*, а географія цих відносин регіону вражає. Якщо йти від супротивного, то в матеріалах вказаних фондів міністерства та раднаргоспів з європейських «капіталістичних» країн не зустрілася інформація про зв'язки з Іспанією та Португалією, Ісландією, та *«карликовими»* державами – Монако, Ліхтенштейном, Люксембургом, Андоррою. Усі інші європейські сусіди УРСР у нас побували. З них найбільш частими гостями були представники металургійної та гірничо-видобувної галузі Франції, Великої Британії, Швеції, Австрії, ФРН. Із заокеанських партнерів у добу відлиги

першість мали США, Канада, із східних держав – Японія, активність якої не згасала до кінця 1980-х років.

Якщо із країнами з дружніми до СРСР урядами угоди передбачали іноді певну *«благодійність»*, надання довгострокових кредитів, то із капіталістичними країнами зв'язки будувались на основі взаємообміну, що прописували відповідні документи [13, арк. 3; 15, арк. 2]. Головною метою приїзду представників західних країн було ознайомлення з виробництвом і технологіями, купівля-продаж ліцензій та продукції, її налагодження чи ремонт у випадку купівлі обладнання радянською стороною за кордоном.

Вже з кінця 1950-х років кілька разів на рік підприємства раднаргоспу почали відвідувати представники із США у межах більш масштабних турів по СРСР [21]. Доволі зацікавлені з обох боків відносини існували з англійцями, які також щороку, протягом 1960-х – 1980-х рр. бували в регіоні. Так, у 1966 р. у результаті перемовин у Москві було дозволено відвідування Нікопольського південно-трубного заводу представниками англійської фірми *«Фенікс»,* які *«наполягали на демонстрації станів у робочих умовах».* Їх метою була купівля двох станів ХПТ-3 (холодна прокатка труб) для теплої прокатки труб. При цьому *«Міністерство зовнішньої торгівлі СРСР прохає МЧМ України та завод знайти можливості прийняти гостей, оскільки продаж станів дозволить отримати значну суму у валюті»*. Невиробничу частину візиту дозволяє зрозуміти програма перебування англійців, розрахована на 1 день із жорстким графіком: наважливішим об'єктом для гостей був завод, схема руху по якому буда чітко прописана, гості за бажанням могли відвідати якість визначні місця Нікополя – будинок культури, музей, Каховське водосховище. Про серйозність намірів англійців свідчив статус членів делегації – Меддокс, технічний директор фірми, Хемінгуей, заступник технічного директора, Ігон, технічний директор агентської фірми [9, арк. 15].

Того ж 1966 року на Криворіжсталі відбулась демонстрація розливки гарячої сталі для представників багатьох західних країн: Франції (23 особи, директори, їх заступники, які представляли провідні французькі фірми металургійної галузі), Голландії, Швеції, Італії, Іспанії, Аргентини, Бразилії [9, арк. 35–36].

Виїзди до країн з кола ідеологічних противників, як правило, мали ознайомчий чи представницький характер, передбачали участь у виставках, галузевих міжнародних симпозіумах, дуже рідко – з метою купівлі технологій чи продукції.

Щодо країн третього світу, то усі, більше або менше лояльні до СРСР держави, залишили сліди свого перебування в області та Україні. Так, із 1960-х років найбільш численні групи *«фахівців»* на навчання прибували на українські підприємства з Індії. Пік їх присутності припав на будівництво металургійного комбінату в Бхілаї у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., куди виїздили українські фахівці та екпортувалися значні обсяги промислової продукції [13, арк. 2–5; 16, арк. 140].

У 1950 р. до дніпропетровських *«вишів»* почали приймати студентів на навчання дефіцитним технічним спеціальностям. Навчання студентів з Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Східної Німеччини, а також азійських країн – Китаю, Кореї, В'єтнаму, відбилось у фондах інститутів міста, насамперед гірничого та металургійного [6; 7]. Більш детальна інформація про стан справ з іноземними студентами надходила до обкому КПУ і зберігалася під грифом *«таємно».* У партійних документах вміщено відомості про навчання та його труднощі, академічну успішність, дозвілля, уподобання та побутові проблеми іноземних студентів [3–5].

У Дніпропетровському державному університеті іноземці не навчались до закриття міста, але зарубіжні зв’язки через окремих викладачів мали місце. Так, у повоєнні роки в університеті працювала радянська американка Анна Прейкшас, литовка за походженням, яка народилася у США і була донькою одного із будівничих Автономної індустріальної колонії *«Кузбас»* у 1920-х років. Її особиста справа в архіві навчального закладу розкриває цікаві сторінки її біографії [1]. Прейкшас протягом усього життя листувалася з американськими друзями, які були лояльно налаштовані до СРСР та зберігали пам’ять про колонію іноземців. Помітною особою була Надія Савич, яка приїхала до України у 1956 р. з Канади, куди у 1920-х рр. з підпольської України виїхали її батьки. Савич листувалася із українською *«прогресивною»* діаспорою в Канаді та активно публікувалася у виданні в Торонто, пропагуючи комуністичну ідеологію та радянську систему [2].

Отже, є усі підстави для подальших археографічних досліджень, формування новітньої, з наукової і технічної точки зору, бази джерел з міжнародної історії регіону, у цілому України, на основі архівних зібрань Дніпропетровщини. Не опрацьований ресурс містять архіви окремих навчальних закладів Дніпропетровська, Кривого Рогу, де навчалися іноземці, Галузевий архів Служби безпеки України. Їх

дослідження, а також інтерпретація, осмислення нових джерел, сприятиме з'ясуванню як унікальних рис міжнародної активності в області, так й універсальних, які мали місце в інших регіонах України у 1945–1991 рр., значно розширить уявлення про зміст закордонних зв'язків за участі України, окремих її місцевостей.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Архів ДНУ). Ф.1. Оп. 1. Спр. 2928. Особиста справа А. І. Прейкшас.
2. Архів ДНУ. Ф.1. Оп. 1. Спр. 9390. Особиста справа Н. Г. Савич.
3. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 19. Оп. 27. Спр.132. 115 арк.
4. ДАДО. Ф. 19. Оп. 27. Спр.133. 97 арк.
5. ДАДО. Ф. 19. Оп. 29. Спр. 114. 60 арк.
6. ДАДО. Ф. Р-319.
7. ДАДО. Ф. Р-3734.
8. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 1. Спр. 7472. 59 арк.
9. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 595. 114 арк.
10. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1296. 219 арк.
11. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 2670. 209 арк.
12. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 6494. 192 арк.
13. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2184. 267 арк.
14. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2143. 164 арк.
15. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2277. 149 арк.
16. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2279. 197 арк.
17. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2318. 297 арк.
18. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2323. 104 арк.
19. Жук С. «Битва за культуру» в закритому місті совєтської України в період пізнього соціалізму, 1959–1984 рр. *Схід / Захід: історико-культурологіч. зб*. Вип.13–14. Харків: НТМТ, 2009. С. 54–79.
20. Каковкіна О. М. Відрядження до Болгарії фахівців українських промислових підприємств у 50-х–60-х рр. XX ст. *Гуржіївські історичні читання:* Зб. наук. праць. Черкаси, 2013. С. 217–224; Джерела з історії радянсько-шведських економічних відносин у фондах Державного архіву Дніпропетровської області / *V Таврійські історичні наукові читання*: *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 2-3 квітня 2021 р. Київ, 2021. С.52–56.
21. Каковкіна О. М., Прокопенко Н. І. Радянсько-американські економічні відносини доби «відлиги» (на прикладі Дніпропетровщини*). Матеріали Міжнародної наукової конференції «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність»*. Дніпро, 24-25 травня 2019 р. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. С.113–116.
22. Портнов А., Портнова Т. Столица застоя? Брежневский миф Днепропетровска. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре.* 2014. № 5 (97) (сентябрь-октябрь). С. 71–87. URL: http://www.intelros.ru/readroom/nz/n5-2014/25273-stolica-zastoya-brezhnevskiy-mif-dnepropetrovska.html

Дмитренко Віталій Анатолійович
кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ЦІНА ТРЕБ У ПАРАФІЯХ КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ НА СЕРЕДИНУ XVIII СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Словник церковно-обрядової термінології подає наступне визначення поняття треба: *«треба – назва богослужіння, яке здійснюється при потребі й на прохання одного чи кількох осіб за особливих обставин їхнього життя: таїнство, молебен, освячення, благословення»* [7, с. 130–131]. Тож, цим терміном позначають не лише релігійні таїнства, а й інші церковні практики, що відправляють ієреї, виконуючи душпастирську місію. Долучення до треб є важливою складовою воцерковлення віруючої людини, а для особи ранньомодерного часу – це звичайна, повсякденна практика життя. У більшості звернень мирян до церковного керівництва міститься прохання надіслати священика на парафію через необхідність вчасно отримувати християнські треби.

У Синодальний період історії православної Церкви головним регулятором її життєдіяльності стали норми Духовного регламенту 1721 року та Додатку до нього 1722 року. Ці документи, створені під впливом ідей просвіченого абсолютизму, покликані дисциплінувати священнослужителів і лаїків, уніфікувати церковні практики й перетворити Церкву на складову добре відлагодженого державного механізму підпорядкованого безпосередньо імператорові. Зрозуміло, що така мета передбачала й державне регулювання питань, пов’язаних із требоподанням і їх оплатою.

Так, в 21-му пункті розділу *«Про пресвітерів, дияконів та інших причетників»* зазначеного вище Додатку суворо наголошувалося, що священик зобов’язаний обмежуватися добровільними пожалуваннями за здійснення хрещень, вінчань, погребінь та інших священнодійств і підкреслювалося, що панотці не повинні влаштовувати торгу з парафіянами за відправлені треби й вимагати надмірної платні за свої послуги. У якості негативного прикладу наводилися побори, зібрані попами за відправлення сорокоустів. Єпископи зобов’язувалися *«укрощать»* священиків, які не приборкують своїх фінансових апетитів [5, с. 706].

У наступному пункті цього ж розділу проголошувався намір унормувати чисельність парафіян при церквах і встановити щорічну

плату з мирян для утримання священнослужителів. За логікою законодавця, парохи мали вдовольнятися встановленою винагородою та не вимагати більшого. Можливість добровільних подаянь не виключалась, але вони не повинні були співпадати у часі з відправленням треб, а надавалися через декілька тижнів після них [5, с. 706].

Отже, констатуємо, що реальних сум оплати послуг ієреїв вищезначений документ не містив. Його положення носили декларативний характер, але містили намір унормувати грошове питання й закликали священиків не вимагати надмірної плати від парафіян. У подальші десятиліття положення, викладені у 22-му пункті так і не набули законодавчої конкретизації. Лише у Синодському указі від 18 квітня 1765 року *«Про визначення плати священно- і церковнослужителям за духовні треби»*, виданому за правління Катерини II, було виголошено ціну питання.

У ньому зазначалося, що *«у парафіях брати: за молитву породіллі дві, за хрещення немовляти три, за весілля по десять, за поховання осіб похилого віку десять, а за поховання немовлят по три копійки. За сповідь і причастя Святих Тайн не брати нічого, а за молебні і поминання батьків давати кожному з ласки і по можливості»* [3, с. 117]. Норми цього закону діяли до 1801 року, коли було видано закон *«Про звільнення селян від обов'язку обробляти церковні землі та про подвоєння плати за виконання мирських треб покладеної в 1765 році»* [4, с. 605–606].

Тож в законодавстві XVIII століття зазначався неповний перелік треб, які практикувала Церква й як наслідок не закладалися норми їх оплати. Наприклад, не було вказано суму сплати за вінчання повторним шлюбом, або ж охрещення/перехрещення дорослої людини. Розмитою є формула про сплату за поминальні відправи, хоча б того ж таки сорокоуста. Отож, офіційний тариф не враховував всі можливі прецеденти.

Утім, оплата треб на території Київської метрополії визначалася не лише законодавчими приписами. Вагомим регулятором слугували договори про ціну за відправлені треби, укладені ієреями і паствою. На поширеність такого механізму вказувало чимало істориків. Із останніх відзначимо праці Максима Яременка [8, с. 81–111]. З огляду на це, важливо дослідити як співвідносилися ціни за треби по різних протопопіях Київської митрополії.

Порівняння здійснимо на основі договорів, укладених Андрієм Воронецьким – ієреєм Михайлівської церкви із містечка Вороніж і

Андрієм Бойчевським – настоятелем Свято-Троїцької церкви у містечку Пирятин. Перша домовленість датована 1749-м [2, с. 41], а друга – 1764 роком [1, арк. 15–16]. Отже, обидва вони з'явилися на світ до Синодського указу 1765 року.

Наразі, Вороніж – це селище міського типу Шосткинського району Сумської області, а Пирятин – місто в Лубенському районі Полтавської області. В досліджуваний період обидва містечка були сотенними центрами Ніжинського та Лубенського козацьких полків відповідно. Паралельно вони ж виконували роль центрів Вороніжської та Пирятинської протопопій, обидві перебували під рукою Київського Владики [6, с. 15–16, с. 152].

Структура договорів ідентична. Вони складаються з преамбули, основної та заключної частин. Обидва договори супроводжували рукопокладення священика й додавалися до решти документів, які правниче оформлювали процес поставлення настоятеля на парафію. Преамбула містить клопотання мирян до Владики про призначення пароха. Основна частина включає перелік треб і суми сплати за них. У заключну – вписано запевнення у непорушності умов договору, що підкріплене підписами ієрея та представників громади, здебільшого, козацькою елітою села. Все це свідчить про спільність традицій ведення подібної документації.

Для зручності порівняння кошторис за вищеозначеними договорами узагальнений і представлений нами у вигляді таблиці (таблиця 1).

Передовсім зазначимо, що в обох договорах урегульовано ціну хрещення, вінчання, поховання, поминальних відправ (панахиди і сорокоуста), освячення дому. Тож припускаємо, що саме ці треби розглядалися вірянами обох парафій як першочергові. Водночас, парафіяни Михайлівської церкви прописали ще й ціну молебну за здоров'я, освячення пасок і колодязів та передбачили вартість можливого поховання при церкві. Натомість, лаїки Свято-Троїцької церкви окреслили апетити священика щодо сповіді.

Щодо ціни хрещення немовляти, то дещо дорожчим воно було у Андрія Воронецького, котрий сумарно міг отримати 4 копійки (по 2 від кожного з хрещених батьків). Натомість, у питанні ціни погребіння та великої панахиди спостерігаємо повне суголосся прихожан і ієреїв обох парафій. Певні відмінності відзначаємо в ціні сорокоуста. Щоправда, за умовами договору 4 рублі у Вороніжі він вартував лише тим «хто знатний умре» решта ж могли домовитися з настоятелем.

Таблиця 1.

Вартість треб у містечках Вороніж і Пирятин

Назва населеного пункту **Назва треби**	**містечко Пирятин Свято-Троїцька церква**	**містечко Вороніж Михайлівська церква**
Хрещення немовляти	3 коп.	по 2 коп., від хрещених батьків
Вінчання першим шлюбом	20 коп.	10 коп.
Вінчання другим шлюбом	40 коп.	за домовленістю
Вінчання третім шлюбом	60 коп.	за домовленістю
Вінчання осіб не своєї парафії	за домовленістю	30 коп. / 60 коп.
Поховання дорослого	10 коп.	10 коп.
Поховання дитини	5 коп.	5 коп.
Сорокоуст	3 руб.	4 руб.
Панахида велика	10 коп.	10 коп.
Поховання в церкві	–	10 руб.
Молебень за здоров'я	–	10 коп.
Освячення дому	15 коп.	10 коп.
Освячення колодязя	–	10 коп.
Освячення пасок	–	денежка
Сповідь	1 коп. з дорослого денежка з дитини	–

Найбільше розбіжносте пов'язано з таїнством вінчання. Першошлюбне вінчання молодят своєї парафії вдвічі дорожчим було в Пирятині. Проте, пирятинські парафіяни, на відміну від своїх вороніжських колег, чітко окреслили вартість повторних шлюбів. Натомість, останні більше уваги приділили тому, кого вінчав їхній ієрей. Так, коли наречений був із іншої парафії, проте, переходив жити в прийми, то мав заплатити 30 копійок. У разі ж виходу когось із подружжя на проживання в іншу парафію, ціна за вінчання зростала до 60 копійок. При певному різноманітті відзначаємо, що в обох договорах 60 копійок фігурує в якості максимальної прописаної суми за вінчання. Тож, мабуть, це була та межа, котру прихожани обох парафій готові були сплатити за бажання пошлюбитися.

Порівняння кошторису на треби у досліджуваних церквах дає підстави говорити про їхню подібність. Зокрема, повністю співпадає ціна за поховання дорослого та дитини, відправлення панахиди. Близькими є розцінки на хрещення, верхня межа допустимої плати за вінчання, освячення дому. Звісно, ми зауважуємо відмінності в цінах за сорокоуст і варіації, пов'язані з вінчанням, утім, вважаємо, що цінова політика в питанні оплати головних треб у різних протопопіях Київської

митрополії була подібною й відрізнялася лише незначними місцевими варіаціями. Тож, стверджуємо, що священнослужителі та миряни митрополії випрацювали спільне бачення норм оплати за треби ще до появи Синодського указу 1765 року, що не виключало спроб їхнього перегляду й конфліктів довкола цього.

Список використаних джерел і літератури

1. Державний архів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 40. 27 арк.
2. Морозова А. З історії ставлення парафіяльного священика в середині XVIII ст. *Сіверянський літопис*, 2017. № 3. С. 39–42.
3. Об определении платы священно и церковнослужителям за духовные требы. *Полное собрание законов Российской империи: в 48 т.* Спб., 1830. Т. 17. С. 117.
4. Об освобождении крестьян от обязанности обрабатывать церковные земли и об удвоении положенной в 1765 году платы за исполнение мирских треб. *Полное собрание законов Российской империи: в 48 т.* СПб., 1830. Т. 26. С. 605–606.
5. Прибавление к Духовному Регламенту. *Полное собрание законов Российской империи: в 48 т.* СПб., 1830. Т. 6. С. 699–716.
6. Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). Науково-довідкове видання. К., 2012. 208 с.
7. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. 160 с.
8. Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ. 2017. 272 с.

Москалюк Микола Миколайович

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка;

Москалюк Вікторія Миколаївна

студентка, Тернопільський національний медичний університету імені І. Я. Горбачевського

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Головним результатом та рушієм усіх перемін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і механізований транспорт, які розвивалися дуже швидко. Створена мережа залізниць – принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму – дала потужний поштовх зростанню промисловості, консолідувала райони в єдиний економічний простір [16, с. 7.].

Означеній проблематиці приділяли увагу такі дослідники, як І. Гуржій [4], В. Крутіков [14], Т. Лазанська [16], П. Лященко [18],

Л. Мельник [19], М. Москалюк [20–22], О. Нестеренко [23], А. Сегеда [26], Н. Темірова [29] та інші. Проте, у своїх працях вони досліджували лише окремі аспекти розвитку промисловості. Виходячи із цього, дана стаття передбачає детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості в українських губерніях Російської імперії в зазначений період і зробити певні узагальнення та висновки.

Одним з важливих факторів, що значною мірою зумовили високі темпи розвитку промисловості в 1890-ті роки, було прискорене будівництво залізниць. Певне значення мали протекційний заборонений митний тариф 1891 р., державні замовлення, приплив іноземного капіталу та ін. [26, с. 77].

Невпинно збільшувалася кількість найманих робітників, які в 1860 р. становили по всій Росії 87% і по Україні 75% від загальної кількості робітників. Більшість робітників складалася з оброчних селян, які заробляли гроші для сплати поміщикам оброку [23, с. 8]. У 1860 р. їхня кількість на Україні становила 85,5 тис., а на початку XX ст. – 360 тис. чоловік [23, с. 16]. Проте, незважаючи на значні залишки кріпосництва, які гальмували ріст продуктивних сил, розвиток промисловості відбувався дедалі прискоренішими темпами.

У Наддніпрянській Україні в пореформений період, за винятком кількох перших років після скасування кріпацтва і під час криз, неухильно зростала кількість промислових підприємств, сума вартості виробленої ними продукції. Так, якщо в 1869 р. в Україні нараховувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1897 р. їх уже було 8063. Кількість їх збільшилася у понад два рази. За цей час вартість фабрично-заводського виробництва виросла з 71,5 млн руб. до 439,2 млн руб., або більше, ніж у шість разів [4, с. 20–21]. Ці дані свідчать про те, що зростання промисловості Наддніпрянської України відбувалося, в основному, не за рахунок збільшення кількості промислових підприємств, а внаслідок створення нових потужних підприємств і розширення виробництва на вже існуючих.

Поряд із промисловістю, розвивалося і ремісниче виробництво. На початку XX ст. кустарними промислами займалися в Овруцькому повіті 13% селянських дворів, у Житомирському – 12%, у Новоград-Волинському – 8% Волинської губернії. Головними з кустарних промислів були: ткацький, деревообробний, ковальський, взуттєвий і гончарний. Усього в Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах у 1900 р. налічувалося понад 25 тис. кустарів [8, с.

29–30]. В 1893 р. у Волинській губернії нараховувалося 1672 великих і малих промислових підприємств. Домінуюче місце тут займали цукрові і винокурні заводи та фабрики [3, с. 312].

У пореформений період Катеринославська губернія швидко перетворювалася на центр промисловості Півдня країни. Так, якщо в 1861–1870 рр. тут було засновано 4 нових промислових підприємства, то у 1871–1880 рр. – 30, у 1881–1890 рр. – 57, у 1891–1990 рр. – 164. Розвивалася, головним чином, видобувна і обробна промисловість. Сприяло цьому розпочате в 1870–х роках будівництво залізниць, а особливо введення в експлуатацію у 1884 р. Катеринославської (нині Придніпровської) залізниці, яка з'єднала Донецький кам'яновугільний і Криворізький гірничорудний басейни. Пуском 10 травня 1887 р. першої домни Брянського заводу було покладено початок металургійній промисловості Придніпров'я [7, с. 18]. Промислових підприємств у 1897 р. на Катеринославщині, за даними казенної палати, нараховувалося 728 з річним оборотом у 15395 тис. руб.; торгівельних закладів – 7260 з оборотом за рік у 96458 тис. руб. Промислових закладів, за даними старшого фабричного інспектора – 804, зокрема, мукомелень було 192 [27, с. 22]. Станом на 1 січня 1899 р. у Катеринославській губернії було 1387 підприємств фабрично-заводської промисловості (без млинів), з продуктивністю виробництва у 193,9 млн руб. при 108311 робітниках [6, с. 212]. На початку ХХ ст. у губернії було 139 підприємств з переробки харчових продуктів і 59 – мінеральної продукції та ін. Усього нараховувалося 426 крупних промислових підприємств [2, с. 64].

Водночас, набули дальшого розвитку кустарні промисли Черкаського повіту. За неповними даними, у 1912 р. тут працювало 19500 кустарів. У Золотоніському повіті було найбільше кустарів (5941 чоловік). На правобережжі сучасної Черкаської області налічувалося 7278 ткачів, 5046 шевців, 1633 кравців, 1551 ковалів. Поширенням ткацтва відзначалася Смілянська волость, шевства – Канівський, Черкаський і Чигиринський повіти, деревообробних промислів – Черкаський і частково Канівський повіти [11, с. 37]. Велика концентрація обробної промисловості призводила до утворення монополістичних об'єднань у Черкаському повіті. Так, 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві був створений синдикат, керівну роль у ньому зайняли Бобринські (що мали 6 заводів), Браницькі (7), Потоцькі (7), Бродські (9), Терещенко (7). Основним завданням цього об'єднання було не допустити зниження цін на внутрішньому ринку [11, с. 36].

Значно прискорилися темпи розвитку промисловості в Києві після відміни кріпосного права. З другої половини XIX ст. він став економічним центром Правобережної України. Найбільш розвиненими галузями обробної промисловості в місті були харчова і легка (цукрорафінадна, борошномельна, кондитерська, винокурна, пивоварна, тютюнова) [5, с. 115].

Наприкінці 1880-х років у Київській і Подільській губерніях, в середньому, збирали по 100–107 берківців цукрових буряків з десятини, тоді як у багатьох економіях урожай цієї культури перевищував 140 берківців, а в Полянській економії становив 153 берківці з десятини [19, с. 76].

Значний розвиток промисловості в Україні, в основному, у домінуючих її галузях, робили її важливою складовою російського промислового і фінансового капіталу. Київ з його великими банками був більш-менш самостійним – хоча і залежним від петербурзьких банків – фінансовим центром промисловості [18, с. 484].

Усіх фабрик і заводів, які діяли в 1894 р. у Подільській губернії, нараховувалося 5314, де працювало 25685 робітників. Загальна сума виробництва становила 32148059 руб. [3, с. 1642]. Найбільш розвиненими були цукрові заводи, яких нараховувалося в цей період 44, винокурних – 79; існував 51 паровий млин, 2157 водяних, 1327 вітряних, 23 млини, які приводилися в рух тягловою силою (тваринами) і 499 крупорушки. Суконних фабрик було 42, тютюнових – 13 [3, с. 1642].

Невелика кількість статистичних даних не дає можливості скласти повний опис існуючих в Полтавській губернії кустарних промислів. Проте найбільш поширеними були вироби із дерева, гончарний промисел, ткацтво, шкіряне виробництво, ковальський промисел, гребінний та сапожний [15, с. 172–174].

На Полтавщині у 1893 р. було 4078 фабрик і заводів. Більша частина промислових закладів була незначною і мала кустарний характер [3, с. 1659]. Усіх фабрик і заводів у Таврійській губернії в 1893 р. було 387 із 5067 робітниками із виробництвом продукції у 4794917 руб. [3, с. 2147]. Із галузей обробної промисловості на Харківщині у 1893 р. домінувала цукрова промисловість, також помітно розвивалася тютюнова промисловість. Відзначалася своїм виробництвом пиво-медоварна, крупорушка [3, с. 2359]. За даними 1895 р., Харківська губернія по виробництву промислової продукції посідала одне з провідних місць в Україні. На той період тут налічувалося 893 підприємства, в тому числі 360 – фабрично-заводського типу [9, с. 16].

Значним промисловим центром Півдня була Одеса, в якій налічувалося у другій половині XIX ст. близько 500 заводів і фабрик, переважно, середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості) і текстильної (9%) промисловості [14, с. 59]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Херсонська губернія стала одним із великих центрів кустарної та ремісничої промисловості на півдні України. Головними галузями її були харчова, швейна, обробка волокна [10, с. 25]. У цьому контексті слід відмітити, що загальна сума виробництва в Одесі у 1880 р. становила 26556622 руб., перебільшуючи виробництво 1879 р. на 9397 руб., або на 53%, а 1877 р. – 15648824 руб. Відбулося збільшення виробництва продукції цукрових, борошномельних та пивоварних підприємств. Проте одночасно спостерігається зменшення тютюнового виробництва. Пояснюється це тим, що відбувалася велика конкуренція у даній галузі виробництва [24, с. 4–6]. Кількість промислових закладів в Одеському повіті у 1912 р. становила 1776, у тому числі із характером фабрично-заводського виробництва був 401 заклад, кустарних і ремісничих – 1375. Всіх робітників нараховувалося 4379 осіб, з яких на підприємствах було 1968 осіб, а в дрібних – 2411 [28, с. 7].

У Чернігівській губернії наприкінці XIX ст. існували наступні кустарні промисли: гончарний, сапожний, виробництво дерев'яної посуди, меблів, плетіння рибальських сіток, ткацький, шкіряний ковальський, виготовлення гребінців, бондарний, шнурівочний, іконописний і маслобійний. Кустарні промисли розповсюджувалися переважно в тих місцях, де відчувалася недостача землі [15, с. 169]. Примітивну роль подальшого розвитку губернії відігравали саме кустарні промисли. У 1900 р. тут налічувалося 85520 кустарів, 61876 чоловік займалися відхожими промислами [12, с. 26].

Наприкінці 1890-х років промисловість в Україні досягнула свого найвищого розквіту. Донбас вкрився густою сіткою залізниць. У 1880–1884 рр. була побудована надзвичайно важлива для Донбасу магістраль – Катеринославська залізниця. Поява залізниць значно полегшило для Донбасу розв'язання проблеми вивозу промислової продукції і дало йому замовлення на метал і вугілля [23, с. 15]. Антрацит надходив до центрального промислового району Росії (Москва, Тула), в Одесу, Кременчук і Київ, до Пермського заводу, повністю витіснивши з ужитку англійське вугілля у Таганрозі та Ростові-на-Дону. У 1880–1890-ті роки великим споживачем донецького вугілля стають південні металургійні заводи. Наприкінці століття вони

поглибили 40% загального видобутку палива. Крім того, вугілля Донбасу надходило у значній кількості на цукрові заводи, соляні копальні, споживалося чорноморсько-азовськими флотами, машино- і суднобудівними заводами, залізницями. Загалом промисловість поглинала 50,5% донецького вугілля, транспорт – 29,3%. Південь України майже на 100% забезпечував потреби промисловості в коксовому вугіллі [16, с. 39].

З року в рік зростала кількість новозбудованих підприємств у Наддніпрянській Україні. Згідно зі *«Списком фабрик і заводів»* за 1902 р., в Україні з 2424 найбільших підприємств було побудовано: у 1861–1880 рр. – 505 (20,8%), 1881–1890 рр. – 469 (19,4%) і 1891–1900 рр. – 1043 (43%) [4, с. 21].

Швидкий розвиток ринкових відносин у промисловості Наддніпрянської України обумовив зростання її питомої ваги в промисловому виробництві Росії. Згідно з даними за 1884 р., на Україну припадало 20% загальної кількості промислових підприємств Європейської Росії і 22,5% вартості виробленої ними продукції, а в 1897 р. – близько 21% підприємств всієї Росії і понад 15% вартості їх продукції [4, с. 21].

Таким чином, загальна картина економічного розвитку Росії, включаючи Наддніпрянську Україну, в першому десятиріччі XX ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже наприкінці того ж року, у зв’язку з руйнівним впливом війни і неврожаїв, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією [23, с. 84–85].

Промислове піднесення було пов’язане з підготовкою до назріваючої війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову воєнних заводів і т. д. Упродовж тільки 1909–1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і на побудування стратегічних залізниць було асигновано понад 375 млн руб. [23, с. 110–111].

Упродовж 1900–1913 рр. Росія, в тому числі й Наддніпрянська Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. У 1913 р. в Росії у загальному обсязі продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40%. Стосовно Наддніпрянської України, цей показник був дещо кращим – 48,2% [13, с. 395].

Промислове піднесення в Росії 1910–1913 рр. було перерване Першою світовою війною. У зв'язку з перебудовою роботи промисловості на військовий лад, значно скоротилося виробництво машин і обладнання.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала технічна переробка землеробських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Тому на Правобережжі поширеними були цукроваріння, винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися обробні галузі. На Півдні домінувало землеробство, обробні ж галузі відігравали другорядне значення. Промислова переробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством. Саме промислова продукція приносила поміщикам найвищі прибутки [29, с. 215]. Фабрично-заводська промисловість, випихуючи на задній план мануфактуру, підкоряла селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона була визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

Список використаних джерел та літератури

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К.: Критика, 1998. 336 с.
2. Весь Екатеринослав: справочная книга / Изд. Л. И. Сатановского. Екатеринослав: собств. тип., 1911. VIII, 315 с.
3. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельскогохозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. СПб.: б. и., 1897. 3399 стп.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наук. думка, 1968. 192 с.
5. История городов и сел. Украинской ССР. Киев. К.: Институт истории Академии наук УРСР, 1982. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1982. 622 с.
6. Історія міста Дніпропетровська / [за ред. А. Г. Болебруха]. Дніпропетровськ: В-во «Грані», 2006. 596 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1969. 958 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1973. 726 с.

9. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1967. 1002 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1972. 688 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1972. 788 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1972. 780 с.
13. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.
14. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 57–66.
15. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1896 сельскохозяйственный год. СПб.: тип. В. Киршбаума, 1897. 200 с.
16. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
17. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). К.: Госполитиздат УССР, 1955. 332 с.
18. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2: Капитализм. 728 с.
19. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1974. № 10. С. 73–79.
20. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: Вид–во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. 256 с.
21. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2012. 300 с.
22. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Вид-во «Рада», 2009. 336 с.
23. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
24. Обзор Одесского градоначальства за 1880 год. Одесса, 1881. 24 с.
25. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 102–108.
26. Сегеда А. П. Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1982. Вип. 15. С. 77–81.
27. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. Екатеринослав, 1898. 80 с.

28. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1912 год. Одесса, 1915. 44 с.
29. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.
30. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложеним списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. Одесса, 1899. 264 с.

Вдовіна Олена Олександрівна

кандидат наук з соціальних комунікацій, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства, Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

ІСТОРІЯ ПОЛТАВЩИНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

В історії і культурі сучасної України важливе місце посідає дослідження формування і особливостей розвитку системи освіти, діяльності навчальних закладів. Сучасна українська педагогіка спирається на кращі традиції у навчанні підростаючого покоління. Сьогодні українські педагоги активно використовують педагогічні надбання при здійсненні та навчальної діяльності. Варто пам’ятати, що через пізнання історії освітньої діяльності свого регіону можна краще пізнати педагогічну спадщину всього народу та держави.

Полтава, як одне з найстаріших міст, та «*духовна столиця України*» надала життя великій кількості громадсько-просвітницьких діячів, педагогів, поетів, митців. Саме тому, з упевненістю можна стверждувати, що основними завданнями сучасної системи навчання є збереження й розвиток кращих загальнонаціональних і регіональних традицій у галузі освіти й виховання рідного краю [9].

Вивчення історико-педагогічного процесу дозволяє виявити рівні формування та умови розвитку жіночої освіти на території України, простежити історичні закономірності ґенези навчання у Полтавській губернії (XIX – початку XX століття) [11]. Питання історії жіночої освіти в Україні вцілому та на Полтавщині зокрема, почали вивчатися лише останні роки, при цьому все ще зберігається певна фрагментарність цих досліджень [8]. Опубліковані деякі матеріали про жіночі курси, гімназії XIX – початку XX століття, окремі питання жіночої освіти розглядаються в курсах лекцій з історії української педагогіки. Втім, проблема історії жіночої освіти практично не стала предметом окремого наукового дослідження. Інтерес дослідників до вивчення й

аналізу питань історії становлення та розвитку жіночої освіти висвітлюється у працях вітчизняних науковців: О. Перетятько («*Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.)*») [4], Т. Благової («*Розвиток жіночої художньо-промислової освіти на Полтавщині у кінці XIX – на початку XX століть*») [1], А. Лопухівської («З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні») [6], О. Ільченка («*Жінки-патріотки Полтавщини: досвід благодійної діяльності в галузі освіти*», «*Благодійна діяльність жінок в освіті України (XVII – XVIII століття)*») [5], І. Павловського («*Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители*») [7]. Окремі питання теми розкриті у працях О. Сухомлинської, Т. Сухенко, О. Субтельного, О. Любара, О. Аніщенко, М. Левківського, А. Сбруєва, Л. Смоляр та ін. У пропонованій статті нами здійснена спроба розгляду процесу становлення жіночої освіти на теренах Полтавщини у XIX – початку XX століття.

Аналізуючи розвиток жіночої освіти Полтавщини у XIX – початку XX століття варто, передусім, зауважити про початок становлення її в цілому на теренах Російської імперії, до якої входила у той час Полтавщина (Полтавська губернія).

Початок освіти жінок у Російській імперії пов'язують із правлінням імператриці Катерини II, коли за проектом І. Бецького 1764 було організовано Виховне товариство шляхетних дівчат (Смольний інститут) – перший державний жіночий середній навчальний заклад. В Україні ж інститути шляхетних дівчат з’явилися на початку 19 ст. з ініціативи та коштом місцевого дворянства: у Харкові (1812), Полтаві (1818), Одесі (1829), Керчі (1836), Києві (1838).

Їх метою була підготовка «*гарних дружин і корисних матерів родин*». Це були закриті навчальні заклади, розраховані на доньок дворян, офіцерів та купців 1-ї і 2-ї гільдій. Оплата навчання в інститутах була доволі високою – від 650 рублів на рік у Харківському до 1000 руб. на рік в Одеському. Приймали у віці 8–12 років; повний курс був 6-річний із поділом на 3 класи. Основна увага приділялася гуманітарному й естетичному (музика, танці) напрямам освіти, домоводству та рукоділлям. Існував й педагогічний клас (клас пепіньєрок), що давав диплом домашньої вчительки. У 1850-х роках внутр. життя інститутівтів було реформоване в напрямі уніфікації. На вимогу громадськості окремі з них (наприклад, Керченський) стали напіввідкритими. Поряд із державними дівочими навчальними

закладами в кінці XVIII ст. діяли приватні жіночі пансіони – закриті навчальні заклади. Засновниками їх були іноземці, переважно французи. Перші 2 приватні пансіони на українських землях у межах Російської імперії відкриті 1779 в Кременчуці. На початку XIX ст. їх було в містах Волинської губернії – 7, Київської губернії – 3, Подільської губернії – 1. На 1834 в Україні було 29 пансіонів з 1004 вихованками. Навчальна програма наближалася до державних закладів. Термін навчання становив 4–5 років; оплата – від 100 до 300 руб. на рік [3].

Аналізуючи навчальні заклади саме Полтавської губернії дослідники оприлюднюють такі дані: на початку 1860-х років їх нараховувалось 24. Це були чоловічі та жіночі: приватні пансіони, гімназії, училища та школи. Жіночі пансіони ділилися на три категорії: за ступенем гімназії, за ступенем повітового училища та ступенем парафіяльного училища [2, с. 479].

Загалом XIX ознаменувалося інтенсивним соціально-економічним розвитком та широким залучення жінок до виробництва, що у свою чергу підвищило вимоги до освіти робітниць. Таким чином, у суспільстві визріла потреба в освіті жінок та наданню жіноцтву глибших знань із різних галузей науки [10]. Цьому періоду притаманне глибинне переосмислення передовою інтелігенцією, в тому числі і жінками, своєї поведінки та ідейних позицій та поглядів щодо місця у суспільстві. В жіночому середовищі зростало переконання, що тільки той має право користуватися матеріальними благами, хто платить за них суспільству корисною працею. Керуючись почуттям відповідальності перед народом, *«нові жінки»* не хотіли мати нічого з того, що не змогли б мати прості люди. Такі жінки усвідомлювали, що через суспільно-корисну працю вони можуть здійснювати високу ідейну місію, можуть самореалізуватися [3]. Праця розглядалася і як можливість доказу суспільству своєї рівноцінності, і як засіб виходу із дискримінаційного становища. Прагнення до здобуття освіти було частиною світобачення *«нових жінок»*, концепцією способу їх життя.

Великим попитом починають користуватися приватні навчальні заклади, утримувачами яких були особи, які не тільки мали ґрунтовні професійно-педагогічні знання, а й безпосередньо працювали в тогочасних державних навчальних закладах.

Суспільна лібералізація середини 1850-х років актуалізувала питання реформування жіночої освіти. Новими її засадами стали всестановість, відкритість і активний вплив громадськості. Особливу

увагу звертали на головний аспект виховання – моральність, що базувалася на релігійних засадах [3]. Хронологію створення приватних навчальних закладів Полтавщини подано у таблиці 1.

№ з/п	Рік створення навчального закладу	Назва
1	1898 р.	Приватний жіночий навчальний заклад 2-го розряду за програмою Міністерства Народної просвіти пані Варвари Петрівни Ахшарумової-Бєльської
2	1905 р.	Жіноча гімназія В. А. Морозовської
3	1907 р.	Приватна гімназія імені М.П. Павелко
4	1909 р	Приватна жіноча гімназія імені О.П. Вахніной
5	1914 р.	Приватне училище рукоділля М. Ольховської.

Табл. 1. Приватні навчальні заклади Полтавщини XIX – початку XX ст.

За межами губернського міста існувало також приватне 2-го рівня Гадяцьке чотирьохкласне жіноче училище Л. Ладигіної та Кременчуцьке приватне жіноче училище рукоділля О. Михайлюк. ним осередком жіночої медичної науки була Кременчуцька акушерсько-фельдшерська жіноча школа, створена Полтавським губернським земством у 1904 році, до якої приймали дівчат з Полтавщини по закінченню 4-х класної жіночої гімназії, і які бажали працювати лікарками серед селянства. Будучи осередком медичної освіти, школа була одночасно і центром української культури, де свою адресу випускниці виголошували українською мовою. З 1908 по 1911 рр. відбулося чотири випуски школи, а 147 фельдшериць школи отримали добрий відгук у тих земствах, де працювали [8]. Загалом до серед. XIX ст. жіноча освіта зберігала становий характер. Загалом основою початкового навчання жінок було обов'язкове вивчення грамоти, читання, арифметики, Закону Божого, географії, рукоділля. При навчальних закладах створювалися професійні та вечірні курси для дівчат із в'язання і шиття, оскільки в суспільстві визріла потреба в необхідності жінок відійти від домашньої освіти до отримання глибших знань із різних галузей науки. Жінки внаслідок боротьби за рівноправність із чоловіками поступово почали ставати з чоловіками поруч у суспільному виробництві. Нищівного впливу навчальним

закладам Полтавщини завдала Жовтнева революція 1917р. Починаючи з цього часу приватні навчальні заклади починають зникати, хоча деякі з них продовжували існувати до кінця 1919 р.

Підсумовуючи вище викладене можемо зробити висновок історія Полтавщини XIX – початку XX століття є самобутньою, багатою, високою у культурно-освітньому рівні. Залучення до роботи навчальних закладів великої кількості представників тогочасної інтелігенції та громадських діячів закономірно призводило до підготовки та генерації нового покоління свідомих громадян, розвитку освітнього, культурного, економічного й політичного напрямів регіону, а творча інтерпретація історико-педагогічного досвіду навчально-виховної діяльності жіночих освітніх закладів Полтавської губернії має безсумнівне перспективне значення для використання в сучасних умовах реформування вітчизняної освітньої системи.

Список використаних джерел та літератури

1. Благова Т. Розвиток жіночої художньо-промислової освіти на Полтавщині у кінці XIX – на початку XX століть. *Імідж сучасного педагога*. 2006. №5-6. С. 43–46.
2. Бояревцев С. М. История учебных заведений Полтавы до 1719 года. Полтава: АСМИ, 2013. 550 с.
3. Драч О. О. Освіта жіноча в Україні. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Osvita_zhin.
4. Перетятько О. В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.): дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Суми, 2001. 215 с.
5. Ільченко О. Благодійна діяльність жінок в освіті України (XVII–XVIII століття): монографія. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. 374 с.
6. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні. Посібник для вчителя. К.: ІСДО, 1994. 100 с.
7. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого библиографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. 294 с.
8. Смоляр Л. Історія середньої професійної освіти жінок Наддніпрянської України в другій половині XIX – початку XX століття. URL: http://surl.li/akzyc.
9. Чуприна К. Громадсько-просвітницька та благодійна діяльність випускниць Маріїнської жіночої гімназії Полтавської губернії (XIX – початку XX ст.). URL: http://elib.umsa.edu.ua/jspui/bitstream/umsa/1275/1/Diyalnist_vipusknits_Mariinsky.pdf.
10. Чуприна К. Особливості розвитку початкової жіночої освіти Полтавської губернії (XIX – початку XX ст.). URL: http://elib.umsa.edu.ua/bitstream/umsa/8176/1/Osoblyvosti_rozvytku_pochatkovoi.pdf.
11. Чуприна К. Перші жіночі приватні заклади Полтавської губернії XIX початку XX століття. Педагогічні науки. 2016. № 66-67. URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..**

Остапчук Олексій Олександрович
аспірант, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка
Курок Олександр Іванович
доктор історичних наук, професор, ректор, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка;

ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ТА ФОРМА ЇХНЬОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

Ідеальне суспільство, втілене в ідеології більшовицького комунізму, найяскравіше характеризують слова американського актора та журналіста Вільяма Роджерса, суть яких зводиться до того, що *«Комунізм – як сухий закон: ідея добра, але не працює»*. Саме неефективність радянської системи спонукала частину населення до опозиційної діяльності, яка й проявилася вигляді дисидентства.

Зародження дисидентства, як в Україні, так й у інших республіках Радянського союзу, пов'язують з початком послаблення комуністичного режиму та хрущовською *«Відлигою»*, що характеризувалася політичною лібералізацією. У кожної групи, гуртка, спілки, кожного члена, який почав активно діяти в цей період, були свої погляди на те як потрібно вести боротьбу проти радянської влади.

В історії українського дисидентського руху, виділяють чотири етапи. ***Перший етап*** (1955–1972 рр.) на даному етапі протести мали анонімний характер; розповсюджувались листівки, національна символіка, книги [9, с. 350]. У цей час в Радянській Україні набуло популярності поширення художньої літератури, альманахів, журналів, антологій дисидентського руху, звернень, заяв та інших документів. Українська нелегальна преса, яка не мала чіткої періодичності, розходилася стихійно і повідомляла українській громадськості, як на території СРСР, так і за кордоном, про порушення прав людини в Радянському Союзі [8, с. 32]. ***Другий етап*** (1972–1975 рр.) характеризується масовими арешти, а також обшуками. Разом з цим відбувався пошук легальних форм боротьби, зокрема, залучення простих громадян до цієї діяльності. ***Третій етап*** (1975–1979 рр.) пов'язують з появою Груп сприяння виконанню Гельсінських угод. У 1970-х роках набули популярності листи-протести, документи програмно-політичного характеру. Замість анонімних листівок, дисиденти писали відкриті листи до керівництва держави, що мали *«підписантів»* [8, с. 32]. ***Четвертий етап*** (1979 р. – кінець 1980-х

років) характеризувався також арештами, проте репресії так і не змогли повернути СРСР в *«додисидентський»* стан.

Оформлення дисидентства припадає на 1955 р., коли українські політв'язні мордовських концтаборів написали *«Відкритого листа»* до ООН. У ньому узагальнювалися головні вимоги українського дисидентства, висловлювався рішучий протест проти дискримінації всього українського, приверталася увага світової громадськості до безправного становища України у складі СРСР [12https://history.vn.ua/book/new/137.html].

Унаслідок цього в Україні почали з'являтись перші дисидентські групи, які виникали переважно на теренах Західної України. Поява цих гуртків, пов'язана з діяльністю ОУН, так як більшість засновників цих груп були колишніми її членами. За перші роки діяльності таких осередків на Західній Україні було виявлено 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді. Стало відомо про 5500 випадків виготовлення й розповсюдження антирадянських документів. Деякі з груп вже не належали до оунівського підпілля, але були його ідейними спадкоємцями [15https://blogs.korrespondent.net/blog/users/3228858-istoriia-natsionalnoho-dysydentskoho-rukhu].

Серед них найбільш активними і значущими були ***Об'єднана партія визволення України (ОПВУ)***, яка підпільно існувала на території Станіславської (Івано-Франківської) області з 1955 р., й намагалася поширити діяльність на всю територію УРСР [3, с. 59]. Вона була заснована Б. Ґерманюком, Я. Ткачуком, М. Площаком. Організація мала намір об'єднати у боротьбі за незалежність України всі верстви населення, спираючись на Конституцію СРСР, яка залишала право за кожною республікою право виходу з Союзу. ОПВУ ставила перед собою завдання зв'язатися з людьми в інших республіках, які мали такі ж наміри. Усього в організації було до півсотні чоловік по всій області [10, с. 205]. Проте, довго група не проіснувала – у 1959 р. Б. Ґерманюка та його побратимів було заарештовано й ув'язнено на 10 років у таборах суворого режиму.

Після діяльності ОПВУ на території України, попри репресії, почало з'являтись все більше таких гуртків, адже вона дала поштовх реалізації легальних методів боротьби за незалежність, яку гарантувала Конституція СРСР.

У 1956 р. у Львові виник ***Український національний комітет (УНК)*** – підпільна організація, засновниками якої були молоді робітники Б. Грицан та І. Коваль. Програма комітету була доволі

радикальною і передбачала досягнення повної незалежності України, утворення уряду виключно з українців, виселення неукраїнців з України, створення національної армії, ліквідацію колгоспів тощо [11, с. 1002]. Організація складалась з 57 осіб і мала свою друкарню. Вони вели агітацію та готувались використовувати легальні методи боротьби, що мали згодом перерости в збройне повстання. Але радянська *«машина»* дуже швидко зреагувала і членів комітету було заарештовано в 1959 р. За вироком суду Б. Грицина та І. Коваля було розстріляно. Інші члени отримали від 5 до 15 років таборів [18http://museum.khpg.org/index.php?id=1162805298]. Утім, усе більше громадян почали об'єднуватися, шукати однодумців.

У 1958 р. виникла ***Ходорівська група*** – невелике об'єднання дисидентів у Ходорівському районі Львівської області. Її засновниками були Ф. Дронь та Ф. Процiв. Метою Групи було відродження Української держави. Для цього її члени пропагували національну символіку серед місцевого населення – вивішували вночі по селах національні прапори. Також поширювали листівки, для виробництва яких дістали кліше. Групу було звинувачено у терористичній діяльності, через що в 1962 р. Ф. Процiва було розстріляно, а інших членів засуджено від 8 до 15 років таборів [19http://museum.khpg.org/index.php?id=1116510083].

У 1964 р. було засновано ***Український національний фронт (УНФ)***. Це була підпільна організація, засновниками якої були Д. Кверц та З. Красівський. До лав фронту входило приблизно 150 чоловік. Організація діяла у Львівський, Рівненській, Кіровоградській, Ворошиловградській (Луганській) областях. Їхні представники також проявляли активність в інших регіонах, але не в менших масштабах. УНФ проголошував себе спадкоємцем ОУН і визнавав тільки революційний шлях досягнення своїх цілей. Це був перший націонал-демократичний рух, який підняв ідеї ОУН у шістдесятих роках і, тим самим, пов'язав покоління борців за волю України [11, с. 1003]. Вони розповсюджували листівки, видавали журнал *«Воля та Батьківщина»*.

У квітні 1966 р. УНФ поширив і надіслав XXIII з'їздові КПРС *«Меморандум УНФ»*, у якому викладалися політичні вимоги організації і був заявлений протест проти репресій щодо української інтелігенції. Ставилася вимога, насамперед, повернути в Україну всіх примусово депортованих [11, с. 1004]. Проте, вже у 1967 р. УНФ було викрито. Лідерів засуджено, проте провину інших членів так і не було доведено.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960 рр. утворилася ***Українська***

робітничо-селянська спілка (УРСС) – перша підпільна організація партійного типу. Ядро цієї групи було утворено Л. Лук'яненком та І. Кандибою в 1958 р. ще до початку діяльності самої організації. Склад Спілки ніколи не був чисельним – від 10 до 30 чоловік. Членами організації були С. Вірун, В. Луцьків, О. Лібович, І. Кіпіш та Й. Боровницький, які мали вищу освіту та здебільшого були юристами.

Від початку існування Спілки її члени ставили собі за мету створити альтернативну КПРС підпільну організацію, яка б мирними, ненасильницькими діями домоглася виходу України з СРСР [13http://photo-lviv.in.ua/pershi-dysydenty-u-lvovi-abo-ukrajinska-robitnycho-selyanska-spilka/].

У 1959 р. Л. Лук'яненком було розроблено проект програми УРСС. У ньому піддавалася критиці політика партії та уряду часів Голодомору 1932–1933 рр., засуджувалися репресії 1930-х років у східних областях УРСР, указувалося на тяжкий соціальний, політичний і культурний гніт селян, на обмеження прав профспілок та суверенітету УРСР. Критиці піддавалася національна політика в Україні та процеси русифікації [6https://history.vn.ua/compendium/11klas/105.html]. Також у ній проголошувалась спадковість українського національно-визвольного руху, яка базувалася на ідеях засновника українського націоналізму Миколи Міхновського [15].

Лідери Спілки вважали, що Україна повинна скористатися даним їй Конституцією 1936 р. (СРСР) та 1937 р. (УРСР) правом виходу зі складу Радянського Союзу [15https://blogs.korrespondent.net/blog/users/3228858-istoriia-natsionalnoho-dysydentskoho-rukhu].

Перші організаційні збори УРСС відбулися 7 листопада 1960 р. На них було вирішено поставити на перше місце завоювання демократичних прав і свобод. Досягнути цілей планували лише мирним шляхом [16http://archive.khpg.org/index.php?id=1162805489]. Проте довго Спілка не проіснувала – вже на початку 1961 р. за доносом її було викрито.

Під час свого допиту Л. Лук'яненко зауважив, що *«агітація за відокремлення УРСР від СРСР не складає жодного злочину, бо ст. 17 Конституції СРСР проголошує право виходу союзної республіки зі складу СРСР»*. Слідчий УКДБ капітан Денисов *«відповів, піднявши Конституцію над головою: «Конституция существует для заграницы»»* [13].

Л. Лук'яненка було засуджено до страти, проте згодом вирок було змінено на 15 років таборів. Інші члени отримали від 10 до 15 років й були відправлені до концтаборів Мордовії.

Апогеєм дисидентського руху на першому його етапі, вважається рух шістдесятників. М. Коцюбинська зазначала, що *«Шістдесятники – то спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи»* [4, с. 88].

Джерелом шістдесятництва був український фольклор, зокрема, митцями активно запозичувалися й переосмислювалися фольклорні мотиви й образи, використовувалися народнопісенні засоби і прийоми образотворення. Естетичним взірцем письменників 1960-х років стала творчість митців Розстріляного Відродження [5].

Представниками шістдесятництва були такі визначні постаті як-от І. Світличний, В. Симоненко, М. Вінграновський, І. Драч, Л. Костенко, І. Стасів-Калинець, І. Калинець, В. Стус, В. Шевчук, А. Горська, Л. Семикіна, О. Заливаха, Г. Севрук, С. Шабатура, І. Дзюба, В. Мороз, В. Чорновіл, С. Караванський, Є. Сверстюк, М. Брайчевський, Л. Дичко та інші.

Саме ця група молодих митців, поетів, художників, музикантів, істориків, попри різні професійні погляди, стала центром усієї боротьби проти тотальної русифікації та пропаганди. Вони прагнули до оновлення не лише мистецького, а й усього суспільного життя. Однією з найголовніших проблем, яку винесли на поверхню шістдесятники, була проблема вибору й проблема внутрішньої свободи. *«Моя свобода завжди при мені»*, – казала Ліна Костенко .

Шістдесятники не ставили за мету повалити Радянський режим. Серед них не було відвертих противників соціалізму: майже всі вони прагнули по-своєму удосконалити його (ідея *«соціалізму з людськими обличчями»*) [11, с. 1014]. Саме через відсутність державотворчих ідей Л. Лук'яненко і називав рух шістдесятників *«недозрілими»*, проте і не заперечував, що вони були *«потенційними націоналістами»* [2]. Самі шістдесятники не вважали себе націоналістами та й потенційними їх було складно назвати. Як писав В. Стус у листі до першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста: *«Я не націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, аби серед певної частини українців розвіяти дурман самозакоханості, антисемітизму, загумінкової обмеженості. Так само за потрібне я вважав робити так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т. д розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селян, що гречно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх мозолів»* [14, с. 321].

Центром зародження руху шістдесятників, став клуб творчої

молоді *«Сучасник»*, який виник в 1959 р. і був очолюваний Л. Танюком. До нього також входили А. Горська, М. Коцюбинський, І. Драч. Вони займалися організацією різних культурних гуртків, відродженням різдвяних вертепів, влаштуванням вечорів пам'яті відомих діячів, виступами у пресі. Майже водночас, у Львові, було засновано клуб творчої молоді *«Пролісок»*, керівником якого був М. Косів. Його членами були М. Осадчий, М. і Б. Горині, І. Гель. Цей гурток був радикальнішим від Київського. Його члени вважали, що доречно було б скористатися методами оунівського підпілля. Іван Гель говорив: *«Я був прихильником не лише боротьби словом, але й збройної боротьби»* [30, с. 93].

Попри різні погляни членів клубу на методи боротьби, у них були спільні цілі й ідеї. Усі вони розуміли, що потрібно зберегти та захистити українську мову й культуру. І тому організовували вечори творчої інтелігенції, де пропагували українську мову, українську пісню, відроджували звичаї та традиції [7]. Щороку проводили Шевченківські вечори. Усі вони виходили за межі культурництва й були важливими громадськими подіями, в яких уже відчувалось протистояння режимові [30, с. 90].

У 1963 р. розпочалася кампанія проти тих, хто приділяв *«надмірну увагу негативним явищам сталінської доби»* [1]. Тобто розпочались перші утиски тих, кого влада вважала опозиціонерами або дисидентами. До них почали застосовувати адміністративні заходи, забороняли друкуватися в газетах, закривалися клуби творчої молоді. У тому ж році загадково помер В. Симоненко, якому довгий час особливо сильно дорікала влада.

Через утиски частина шістдесятників піддалася режимові й припинила боротьбу, а інша – почала видавати самвидав. З 1964 р. таким способом друкувалося більшість шістдесятників. Там з'явилося багато антирадянських статей, зокрема, праця І. Дзюби *«Інтернаціоналізм чи русифікація»*, збірка матеріалів В. Чорновола *«Лихо з Розуму»*, *«Українська освіта у шовіністичному зашморзі»*, *«Вивід прав України»* тощо [15].

Після цього Радянський режим перейшов від методів залякування до репресій. У 1965 р. було заарештовано І. Світличного, М. Осадчого, В. Іванишина. Але ці арешти лише розпалили протестні настрої населення. Підсудним кидали квіти, під судами натовпи скандували *«Слава!»*, збирались підписи на захист заарештованих, внаслідок чого з'явився термін *«підписанці»* [11, с. 1014].

Першим публічним виступом проти арештів став виступ І. Дзюби, В. Чорновола та В. Стуса під час презентації у кінотеатрі фільму С. Параджанова *«Тіні забутих предків»*. Під їхнім листом підписалось 140 присутніх [15]. Попри виступ, вони так і не змогли зупинити судові справи. Реакція влади на цей акт була миттєвою. В. Чорновола було звільнено з газети *«Молода Гвардія»*, В. Стуса відраховано з аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Більшість заарештованих отримали від 5 до 10 років у таборах Мордовії. Тут українські дисиденти знайомились з дисидентами із інших республік СРСР. Поступово відбувався процес інтеграції українців у загальносоюзний антитоталітарний рух [30, с. 100].

Щоб хоч якось урятувати репресованих, шістдесятники апелювали до внутрішнього законодавства СРСР та міжнародних правових документів. Проте репресії продовжувались. У 1969 р. у відповідь на звернення громадян СРСР до комітету ООН з прав людини в Харкові було засуджено Г. Алтуняна та А. Лєвіна. Самвидав було заборонено на території СРСР, і тому він відновив свою діяльність у Європі. З порушенням прав людини почали знайомитись все більше людей на Заході, зокрема, активно цей процес висвітлювало радіо *«Свобода»*. Проте попри заборону самвидав залишався й в Україні. У 1970 р. в рамках самвидаву з'явилось перше періодичне видання *«Український вісник»*. У відповідь на це радянська *«машина»* завдала ще більшого удару по дисидентах репресіями. Василь Овсієнко розповідав: *«На п'ятому числі «Український вісник» обірвався – його зупинили в середині 1971 року, бо пішли чутки про те, що ось-ось почнуться арешти»* [30, с. 106]. У січні 1972 р. відбулися масові арешти, усі спроби протестів відразу жорстоко карались. За даними російської правозахисниці Л. Алексєєвої, було засуджено 89 осіб: із Західної України – 55 (з них 13 зі Львова); зі Східної України – 48 (із них 28 з Києва). Протягом 1972–1974 рр. за участь в українському національно-демократичному русі було заарештовано більше 122 осіб [30, с. 108]. Опозиціонерів, яких було складно звинуватити у порушенні відповідних статей кримінального кодексу, оголошували божевільними та замикали до психіатричних лікарень спеціального типу. Репресії поклали край руху шістдесятників, проте засуджені і в таборах продовжували свою діяльність.

Як відродження в 1920-х роках називають *«розстріляним»*, так і відродження 1960-х років справедливо йменують *«задушеним»* [11, с. 1017]. Роль дисидентського руху в Україні надзвичайно велика, уза-

гальнює відомий історик Ярослав Грицак. Бо завдяки його учасникам відродилась українська незалежність. Вони дебютували у 1960-х роках, а результат їхньої роботи було видно наприкінці 1980-х років [17].

Отже, за період свого існування дисидентський рух в Україні мав різні форми діяльності, починаючи від розповсюдження анонімних листівок з закликами до боротьби і завершуючи публічними зверненнями до світового співтовариства. Дисиденти, незважаючи на жорстокі репресії, а також на власний ризик, продовжували боротьбу та піднімали національну свідомість. Попри різноманітність поглядів, кожен член зробив визначний внесок на захист свободи людей, відновлення Української держави та захист її культури. Багато хто поклав власне життя заради цієї мети. Саме завдяки їхній діяльності українці зберегли свою самобутність та ідентичність.

Список використаних джерел та літератури

1. Дисидентський рух в УРСР. Шістдесятництво. *ЯКорреспондент*. URL: https://blogs.korrespondent.net/blog/2340/3456360/.
2. За свідченнями Лук'яненка Левка Григоровича 1928 р. н., с. Хотів, Київського району, Київської області.
3. Заєць Б. М., Максимець Б. В. Об'єднана партія визволення України: Створення, програмові засади, діяльність. *Вісник Дніпропетровського університету. наук. журн*. Дніпро: Вид-во ДНЦ імені Олеся Гончара, 2016. Вип. 1. С. 58–66.
4. Захаров Б. Є. Нариси історії дисидентського руху в Україні. Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
5. Історичні передумови виникнення шістдесятництва. *Шістдесятники. Блог.* URL: http://shistdesjatnyky.blogspot.com/p/blog-page_5.html.
6. Історія України опорні конспекти 11 клас: Дисидентські організації в Україні. *Історія України: Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії.* URL: https://history.vn.ua/compendium/11klas/105.html.
7. Історія України. Опорні конспекти 11 клас: Основні акції опозиції. *Історія України: Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії.* URL:https://history.vn.ua/compendium/11klas/104.html.
8. Мельникова О. С. Дисидентська комунікація: причини та наслідки. *Світ соціальних комунікацій: наук. журн*. 2013. № 9. С. 31–34.
9. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України: навч. посіб. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 384 с.
10. Міжнародний біоґрафічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 1 / Олександр Даніель та ін. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 1–516.; Частина II. 517 – 1020 с.
11. Міжнародний біоґрафічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 2 / Олександр Даніель та ін. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 1–516.; Частина II. 517 – 1020 с.
12. Новітня історія України: Період «застою» в Україні. Дисидентський рух. *Історія України: Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії*. URL: https://history.vn.ua/book/new/137.html.
13. Перші дисиденти у Львові, або Українська робітничо-селянська спілка.

Фотографії старого Львова. URL: http://photo-lviv.in.ua/pershi-dysydenty-u-lvovi-abo-ukrajinska-robitnycho-selyanska-spilka/.
14. Ромащенко Л. І. Шістдесятники і шістдесятництво в епістолярії Василя Стуса (за матеріалами збірки «Листи до сина»). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна.* 2011. Вип. 21. С. 317–324.
15. Степанюк Я. Історія національного дисидентського руху. *ЯКореспондент*. URL: https://blogs.korrespondent.net/blog/users/3228858-istoriia-natsionalnoho-dysydentskoho-rukhu.

16. Українська Робітничо-Селянська спілка (УРСС, «Справа Юристів»). *Віртуальний музей: Дисидентський рух в Україні*. URL: http://archive.khpg.org/index.php?id=1162805489.
17. Українське дисиденство – це була правдива і зріла опозиція, – професор Грицак. *Galinfo*. URL: https://galinfo.com.ua/news/ukrainske_dysydenstvo__tse_bula_pravdyva_i_zrila_opozytsiya__profesor_grytsak_125958.html.
18. Український Національний комітет (УНК). *Віртуальний музей. Дисидентський рух в Україні*. URL: http://museum.khpg.org/index.php?id=1162805298.
19. Ходорівська група. *Віртуальний музей: Дисидентський рух в Україні*. URL: http://museum.khpg.org/index.php?id=1116510083.

Романець Людмила Миколаївна

кандидат історичних наук, старший викладач соціальних дисциплін,
Відокремлений структурний підрозділ «Вінницький фаховий коледж НУХТ»

ІСТОРІЯ ЛІТИНСЬКОГО СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО СОБОРУ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У сучасній історичній науці спостерігається підвищення інтересу до історії рідного краю, невеликих містечок та сіл. Дослідники все більше приділяють уваги розглядові проблем духовності, відродження традицій, відновлення культурної спадщини регіонів, зокрема, архітектурних пам'яток. Адже більшість із них були занехаяні, а то й знищені і зараз навіть важко віднайти чи то малюнок, чи то дореволюційну листівку.

Мальовничому містечку Літин близько 600 років. У нього давня й гарна історія. Літин – селище міського типу з 1924 року, розташоване на північно-східних відрогах Подільської височини, в долині річки Згар притоки Південного Бугу за 33 км від Вінниці. Уперше Літин згадується в грамоті князя Свидригайла за 1430 рік. Це була підтвердна грамота на межі маєтностей брацлавського шляхтича Олександра Кмити. Затверджена вона була в 1431 р. у м. Вільно [2, с. 378].

Походження назви *«Літин»* трактується по різному: топонім *«Літин»* походить від давньої назви р. Згар – Литань, або від слова *«Литва»* – сира, заболочена країна. Інша версія – місцевий воєвода Литко заснував місто, побудував тут замок і володів ним [4, с. 79]. Деякі історики вважають, що назва походить від польського старости Літинського, який першим побудував свій фільварок на місці зруйнованого татарами замка [3, с. 4]. Достовірним фактом можна вважати по-ходження назви *«Літин»* від кореня *«літ»*, який складає основу географічної назви *«Літва»*, що значить *«Заболочена країна»* [1, с. 20].

У 1566 році Літин став центром староства і власністю корони. У 1578 р. король Стефан Баторій дарував містечку різні торгові привілеї і

магдебурзьке право. У період Визвольної війни 1648–1654 рр. Літин неодноразово ставав об'єктом нападів із боку козаків та їхніх союзників татар ті увійшов до складу Брацлавського полку. Жителі містечка взяли участь у розгромі польсько-шляхетських військ біля Пиляви [2, с. 379]. Унаслідок Бучацького трактату, підписаного між Польщею і Туреччиною в 1672 році, м. Літин відійшло до володінь Оттоманської Порти разом з іншими містами Поділля. Населенню тут жилось надзвичайно важко. Місто раз у раз піддавалось нападам і не раз було зруйноване турками. Під владою Туреччини Літин перебував 17 років, але як і раніше, належав до Брацлавського воєводства. У 1699 році, після підписання Карловицького мирного договору між Росією і Туреччиною, Поділля було звільнено від турецького іга. Місто почало помаленьку оживати.

У XVIII столітті Літин залишався старостинським містом Польщі в Брацлавському воєводстві. Після приєднання в 1793 році Правобережної України до Росії, Літин відійшов до її складу, але становище людей не покращилось, бо земля, ліси і влада залишались у тих самих польських магнатів.

У XIX – на початку XX ст. Літин був повітовим центром Подільської губернії, де проживали представники різних релігійних конфесій. Перепис 1897 р. зафіксував 9428 жителів [8, с. 22–23]. За віросповіданням населення поділялося так: православних – 4397, старовірів – 1230, католиків – 1168, лютеран – 1500 та євреїв – 2986 [5, с. 475]. Кожна з громад мала свої культові споруди, спогади про які залишилися в працях Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [7], Єфимія Сецинського [5]; також вони досліджуються сучасними краєзнавцями, зокрема, С. Гусєвим [1] і Н. Савчук [6].

Окрасою тогочасного Літина вважався православний Свято-Миколаївський собор, що побудований на місці дерев'яної Свято-Михайлівської приходської церкви, зведеної 1729 року, де заклав перший камінь ще Богдан Хмельницький, приймаючи у Літині в 1653 р. послів від хана. У 1748 р., неподалік від центру міста, приблизно в районі сучасних вулиць Вінницька і Героїв Чорнобиля, знаходилася ще одна Різдво-Богородична церква, яку дозволив побудувати Літинський староста граф Станіслав-Антоній Свідзинський на місці однойменної старої, зруйнованої татарами. Обидві церкви існували до 1830-х років самостійно, з окремими причтами. 9 вересня 1829 р. купол Свято-Михайлівської церкви рухнув, розтрощивши святий престол. Богослужіння відбувалося вже тільки в одній Різдво-Богородичній церкві. У

1832 р. державна казна виділила 2 тис. руб. асигнаціями на відбудову храму. Але вирішили діючу церкву приєднати до нового собору, саму споруду розібрати і продати в с. Севарівку (Ксаверівку) Вінницького повіту за 90 руб., а весь капітал об'єднати на новобудову. З матеріалу та іконостасу Свято-Михайлівської церкви побудували однобанну церкву Всіх Святих на приходському міському кладовищі [5, с. 477].

Зведення собору розпочали 29 серпня 1836 р., а завершили *«в черне»* 1840 року. Однак, через деякі пошкодження, що довелося ремонтувати, його освятили лише 6 грудня 1851 р. на честь св. Миколи Чудотворця. У 1856 р. довкола храму поставили кам'яну огорожу, для чого було знесено цілий ряд торгівельних лавок. Собор у плані мав вигляд хреста. Три фронтони підтримувалися, відповідно, чотирма колонами. Дзвіниці не було. Загальні розміри цегляної споруди *«об одном куполе»* були такі: за висотою – 17 м, завширшки – 13 м, завдовжки – 15 м. Літинський краєзнавець Н. Савчук віднайшла у державному архіві Вінницької області й опублікувала в районній газеті *«Літинський вісник»* проєкти планів собору [6, с. 2], що відмінні від описів самої споруди (не було зведено, зокрема, дзвіниці).

Одноярусний іконостас складався з чотирьох помісних ікон, та ще однієї над царськими брамами. Праворуч від іконостасу знаходилася ікона св. благовірного князя Олександра Невського, яку подарував собору в 1867 р. предводитель Літинського повітового дворянства полковник Буцький. На початку 1870-х років у соборі обладнали ризницю, паламарню, постелили паркетну підлогу, поставили чавунну решітку перед солією, оздобили різьбленням по дереву кліроси. Понад 1370 руб. витратив староста приходу, засідатель повітового суду Максимович на розпис собору зсередини. Літинські старожили ще й тепер із захопленням згадують красу цих фресок. Серед церковного начиння були коштовні подарунки зі срібла, ікони з позолотою тощо [5, с. 477].

Навесні 1871 р. завершили, врешті, оздоблення й інтер'єру, яке вражало своєю красою, адже було вкладено всю душу, вміння та любов предків. Новий настоятель храму протоієрей Левицький звернувся з проханням до Преосвященного Леонтія, Єпископа Подільського і Брацлавського, щоб той освятив оновлений собор. Як пише очевидець, сонячного ранку (хоч до кількох днів лив дощ) 9 травня 1871 р., при великому зібранні прихожан, членів літинського братства та *«населения Литина и подградья селища и многие из иноверцев»* відбулося урочисте освячення Літинського Свято-Миколаївського собору.

Додамо, що собор мав 110 дес. 1755 саж. церковної землі, яка ділилася на орну та сінокісну, хутірську, під дубовим лісом і болотом, садибну, кладовищенську [7, с. 571–572]. Причт за штатним розписом 1849 р. складався з протоієрея, священика, диякона, дячка, пономаря і просфиря. На утримання священно- та церковнослужителів і проскурні державна казна щорічно асигнувала 585 руб. сріблом, з яких протоієрей отримував 210 руб., священик – 150 руб., диякон – 90 руб., пономар – 45 руб. та проскурняк – 30 руб.

Сумна доля спіткала Літинський Свято-Миколаївський православний собор. 1938 року, у період *«боротьби з церковними пережитками»*, храм було знищено. Ще живе пам'ять про цей вандалізм: очевидці називають прізвища тих радянських керівників, які віддали наказ підірвати культову споруду, знають, хто скинув золоченого хреста, а потім таємно його продав. До речі, про соборний хрест довго ходила легенда: упавши з височини, він поцілив між плити і його ніжки упродовж дня поволі занурювалися у землю. На наступний день від хреста і сліду не залишилося. Тепер на місці собору (поблизу кінотеатру ім. Кармалюка) поставлено дерев'яного хреста і завершується будівництво оновленого собору [1, с. 55].

З протилежного боку центральної міської площі розміщувався католицький костьол Непорочного Зачаття Діви Марії, побудований у 1748 р. і перебудований 1856 року. У радянські часи приміщення костьолу слугувало за фойє районного Будинку культури. Нині споруду повернуто віруючим-католикам і реконструйовано.

У Літині кінця XIX – початку XX ст. були й інші культові споруди. Дві каплиці належали літинським старовірам: на Лопатинцях (вул. Коцюбинського) – поповцям, а по вул. Красній – безпоповцям. Поряд з каплицею безпоповців стояла дерев'яна дзвіниця. У 1930-х роках її зруйнували, а великий мідний дзвін розбили. Чотири синагоги та богадільню для хворих мали євреї, але їх теж було знищено в догоду радянському режимові [1, с. 55].

На сьогоднішній день у Літині, як і по всій Україні, відбувається відновлення старих та будівництво нових храмів, навернення поколінь до загублених святинь, відродження духовності, яка має бути у серці кожного з нас.

Список використаних джерел та літератури

1. Гусєв О. В., Гусєв С. О. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX століття. Вінниця: ТД «Эдельвейс и К», 2004. 89 с.
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.

3. Коваленко О. Літин – місто древнє. *Радянське життя*. 1967, 18 березня.
4. Кругляк Ю. Ім'я вашого міста. К.: Наукова думка, 1978. 152 с.
5. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. священника Евфимия Сецинского. Біла Церква: Вид. О. Пмонківський, 2008. 996 с.
6. Савчук Н. Історія Літинського собору. *Літинський вісник*. 2000, 29 квітня.
7. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский: б. и., 1901. Вып. 9. 1267 с.
8. Швенцон А. Описание Литинскаго уезда Подольской губернии. СПб.: тип. т-ва «Обществ. польза»,1901. 157 с.

Сидоренко Наталія Володимирівна

кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту, Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ А. С. МАКАРЕНКА У ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХАРКІВЩИНИ

З метою пошуку шляхів оптимізації управління та утримання дитячих будинків, зважаючи на їх тяжкі матеріальні умови існування, з 1926 року Харківською окружною інспектурою народної освіти розпочалося активне обговорення питання реорганізації дитячих установ. Особливо гостро дана проблема стосувалася діяльності дитячих будинків для національних меншин, про що засвідчили результати їх інспектування у 1926–1927 роках.

7 липня 1927 року на засіданні президії Окружної комісії допомоги дітям (ОКДД) було представлено план реорганізації дитустанов на 1927–1928 роки. У виступі члена Комісії Фіша про укріплення дитячих будинків шляхом об'єднання, окрему увагу було звернено на дитячі будинки для національних меншин: *«Наросвіта вважає за потрібне ліквідувати дрібні одиниці й розгорнути великі, для чого всі національні дитустанови розформувати або цілком влити в інші дитустанови, або передати до інших округів…»* [8, арк. 107]. Тезу щодо реорганізації дитустанов для національних меншин було підтримано та озвучено Сухарівим: *«національні – ліквідувати, дітей зі всіх передати до дитбудинків»*. За результатами цього засідання було ухвалено рішення про необхідність об'єднання національних дитячих будинків із колоніями, таким чином, щоб виховна робота в національних групах проводилася мовою відповідних національних меншин [8, арк. 108]. Реорганізацію дитячих установ для національних меншин планувалося провести в межах реалізації проєкту Трудового дитячого корпусу Харківської округи.

Цей період діяльності дитячих установ для національних меншин Харківщини пов'язаний з ім'ям видатного вітчизняного педагога А. С. Макаренка. Саме йому було доручено розробити програму реорганізації дитячих установ, а в липні 1927 року його було призначено інспектором усіх без винятку дитячих будинків та включено до штату Окрнаросвіти.

Організація Трудового дитячого корпусу була практичною спробою втілення педагогічної ідеї Макаренка щодо заснування Всеукраїнської трудової армії з постановкою виховання як *«масового виробництва»*, що мала об'єднати тисячі вихованців у єдині трудові колективи [10, с. 68]. Для педагога це була можливість підтвердити ступінь відтворюваності його виховної системи, розробленої та апробованої у колонії ім. М. Горького. Наміри створити єдиний виховний заклад Антон Семенович озвучував ще задовго до рішень Харківської окружної інспектури народної освіти про реорганізацію дитустанов, що підтверджено низкою документів [11, арк. 1–4 зв.; 7, арк. 268], але нагода екстраполяції його педагогічного проєкту на практиці випала саме на осінь 1927 року.

Фактично, організація трудового дитячого корпусу була реалізована лише в утворенні Управління дитячими установами інтернатного типу (УДУ). Під керівництво Макаренка було передано 23 заклади інтернатного типу, з них два дитячих будинки для національних меншин – єврейський (у Карачакові) та польський (у Південному Поселкові) [2, арк. 202]. Інформація про те, чи входив татарський дитячий будинок до УДУ відсутня, однак відомим є той факт, що 1926 року зазначену дитустанову було об'єднано з Комарівською колонією ім. Рози Люксембуг. Про це свідчить доповідна записка шефів цього дитячого будинк – бюро осередку *«Друзі дітей»* при Держторзі. Таким чином, можемо зробити припущення, що вказаний заклад також увійшов до мережі закладів УДУ.

Виступаючи на засіданні Президії Харківської окружного комітету Допомоги дітям (серпень 1927 р.) Макаренко, упевнено переконував у доцільності організації трудового корпусу та описував його таким чином: *«По суті цієї системи всі дитустанови підлягають одному лише корпусному управлінню, яке має окремі галузі діяльності: трудову галузь, виховну та ін. Організація такого корпусного управління дасть змогу прищепити дисципліну, налагодити управління по окремим дитячим одиницям»* [8, арк. 157]. Окрім того, у своїй доповіді педагог висловив думку щодо необхідності централізації фінансового

управління та окреслив шляхи його реалізації. Саме питання фінансового забезпечення було найвразливішим місцем в утриманні дитячих будинків для національних меншин. Утримання національних дитбудинків було економічно нерентабельним – витрати на забезпечення одного вихованця в цих закладах майже вдвічі перевищували витрати на забезпечення дітей у звичайних дитустановах [1, арк. 154; 4, арк. 97]. Враховуючи постійну нестачу коштів, існування невеликих дитячих будинків вбачалося можливим лише за умови їх об'єднання з іншими закладами соціального виховання.

Відповідно до намірів Макаренка щодо діяльності корпусу, відображених у програмі та статуті управління дитячими установами, його мета полягала у вихованні здорового, працездатного, дисциплінованого і політично грамотного громадянина, а організація та діяльність корпусного управління повинні були здійснюватися на демократичних засадах.

Розпочатий у вересні процес педагогічного об'єднання дитустанов полягав у впровадженні принципів та методів виховної системи А. Макаренка. В основу реорганізації всіх закладів корпусу педагог мав намір перенести такі особливості педагогічної системи колонії ім. М. Горького: *«поділ вихованців на виборчі загони з командирами на чолі, рада командирів є головним органом установи; керівником ради командирів є завідувач установи, якому належить виконавча влада і право покарання; за господарську працю кожного загону одноосібно відповідає командир; педагоги беруть участь у всіх без винятку видах діяльності дитячого колективу»* [10, с. 76]. Окремі її елементи було застосовано і у роботі національних дитячих будинків. Зокрема, у висновках про обслідування єврейського дитячого будинку, серед досягнень у роботі закладу відмічалося правильно організоване дитяче самоврядування, що мало назву *«Совет звеньевых авторитетов»* [8, арк. 204]. На думку дослідника біографії та педагогічної творчості А. Ткаченка, ця назва більше відповідала саме *«горьківському типу»* самоврядування *«раді командирів»*, ніж типовим для більшості дитустанов *«дитячим виконкомам»* [10, с. 85]. На жаль, у архівних матеріалах відсутня більш детальна інформація про зміст, шляхи та характер впровадження макаренківських принципів виховання у роботу дитустанов для національних меншин.

Необхідно відзначити, що поширення макаренківських засад організації роботи в національних дитустановах було сприйнято та оцінено неоднозначно, а подекуди вкрай негативно. Зокрема, Агнін, звітуючи про діяльність татарської секції на засіданні колегії націо-

нальних меншин при агітаційно-пропагандиському відділі окружного партійного комітету зазначав, що об'єднання татарського дитячого будинку з колонією правопорушників негативно позначилася на діяльності дитустанови та призвело до її занепаду. За результатами засідання було ухвалено рішення: *«Вважати об'єднання татарського дитячого будинку з колонією правопорушників неприпустимою помилкою. Провести розслідування, виявити та притягнути до відповідальності винних. Вважати за необхідне виділення татарських дітей в окремий колектив»* [3, арк. 33].

Виникали питання й щодо доцільності застосування методів виховання, характерних для закладів Макаренка у дитячих будинках для національних меншин. Так, в єврейському дитячому будинку було зафіксовано випадки застосовування фізичного покарання та невидачі обідів як методів впливу на дітей. З цього приводу член окружної комісії допомоги дітям Комарівська, заявляла, що такі методи неприпустимі, а діти в єврейському дитбудинку дезорганізовані, відсутній дитрух [9, арк. 108].

Після ліквідації УДУ до мережі дитячих установ Харківської округи, що знаходилася у відомстві Окружного відділу народної освіти, відійшли єврейський, польський, татарський дитячі будинки для національних меншин. Одночасно було змінено і завідувачів національних дитустанов. Станом на грудень 1928 року, очільником єврейського дитячого будинку замість Лещинського було призначено Ярославську; татарський дитячий будинок від завідування Сунчилеєва перейшов до керівництва Незамутдинова; посаду завідувача польського дитячого будинку посіла Барановська замість Темецької [6, арк. 24]. Проте, як засвідчує аналіз характеристик та оцінок роботи завідувачів дитячими установами Харківської округи, робота нових очільників, як і їх попередників, визначалася в кращому випадку задовільною [5, арк. 216].

Таким чином, розпочате гоніння та критика А. С. Макаренка і принципів розробленої ним виховної системи стали підставами для його звільнення з посади завідувача УДУ. Управління дитячими установами функціонувало до кінця березня 1928 року. За такий короткий термін та умови діяльності УДУ (критика горьківської виховної системи, нестача належного фінансування, перепони в організації належного управління тощо.), украй важко оцінити його ефективність, оскільки у повній мірі наміри Макаренка так і не були реалізовані.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Харківської області України (ДАХО). Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1778.
2. ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1391.

3. ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1970.
4. ДАХО. Ф. Р-858. Оп. 2. Спр. 5.
5. ДАХО. Ф. Р-858. Оп. 2. Спр. 6.
6. ДАХО. Ф. Р -858, Оп. 2. Спр. 10.
7. ДАХО. Ф. Р-917. Оп. 1. Спр. 27.
8. ДАХО. Ф. Р-917. Оп. 1. Спр. 43.
9. ДАХО. Ф. Р917. Оп. 1. Спр.79.
10. Кривонос І. Ф., Тарасевич Н. М., Ткаченко А. В. Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах 1926–1928 рр.): монографія. Київ: Педагогічна думка, 2008. 352 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1823.

Дегтярьов Вадим Анатолійович

студент IV курсу Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

СТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМІЇ У СКЛАДІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1924–1940 рр.) ЯК ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЄКТ СРСР

Закінчення Першої світової війни ознаменувало собою розпад великих європейських імперій, серед них і Російської. Прихід до влади більшовиків ще більше розхитав і так нестабільну ситуацію в східно-європейському регіоні. На теренах колишньої Російської імперії ширилися національно-визвольні рухи, які переслідували мету створення власних етнічних держав і набуття ними суверенності. Не оминула ця тенденція і молдовські етнічні землі, на яких у грудні 1917 р. була проголошена Молдавська демократична республіка в складі Росії.

На територію Бессарабії на той час претендували всі великі гравці регіону (Румунія, УНР, РСФРР), але заволодіти нею вдалося Румунському королівству, яке скористалося слабкістю Радянської Росії та мало політичну підтримку держав Антанти [1, с. 5–6].

Стабілізація суспільно-політичної ситуації на теренах, підконтрольних більшовикам, поступово повертала радянське керів-ництво до *«бессарабського питання»*. Незважаючи на румунську окупацію Бессарабії, більшовики мали території, які частково були населені молдаванами, зокрема, регіон лівого берега Дністра (Придністров'я), що було частиною УСРР. Він мав стати основою для приєднання Бессарабії до СРСР.

Уперше питання про молдавську національну автономію було підняте в 1923 р. групою бессарабських комуністів. Уже в лютому 1924 р. ініціативна група надіслала листа до ЦК РКП(б) з проханням

створення Молдавської республіки в складі СРСР. У ньому йшлося про пропагандистську роль потенційної республіки, яка могла стати об'єктом симпатій окупованого Румунією молдавського населення і з якої навіть потенційно могла розпочатися *«пожежа світової революції»* [4, с. 64–65]. Дещо відмінну позицію з цього питання мав заступник голови Раднаркому УСРР М. В. Фрунзе, який був добре знайомий з молдавськими реаліями і вважав доцільним створення лише автономії в складі УСРР. Своє бачення ситуації він доніс до вищого керівництва держави, переконавши Й. Сталіна та Г. Котовського.

У той же час продовжувалися дипломатичні перемовини з Румунією стосовно *«бессарабського питання»*. У березні 1924 р. на конференції у Відні радянська сторона запропонувала провести референдум з питання державної приналежності бессарабських земель. Румунія відповіла відмовою, підкреслюючи, що це питання вже остаточно вирішено [4, с. 65].

7 березня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки (МАСРР) у складі УСРР. У перспективі МАСРР мала стати плацдармом для *«радянізації»* всієї Бессарабії. Уже тоді однією з основних проблем утворення МАСРР вважали нерівномірний розподіл молдавських поселень і велику строкатість населення міст регіону, тож дискусії про територіальні межі автономії продовжувалися [3, с. 104–105].

При Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті була створена Центральна адміністративно-територіальна комісія, на яку покладалося завдання визначення адміністративного кордону та встановлення чисельності молдавського населення. Уже перші дослідження показали, що у придністровському регіоні, де спочатку планувалося створити автономію, проживало лише 14,2% молдаван. Переважна більшість населення була представлена українцями – 59,2%. Росіян нараховувалося 10,3%, німців – 3,7%, болгар – 1,5%; інші національності разом складали 11,1% [4, с. 65].

12 жовтня 1924 р. у Харкові на III сесії ВУЦВК восьмого скликання було прийнято рішення про утворення МАРСР. Молдавську делегацію на сесії очолювали Г. Старий та П. Кіор-Янакі. Основну доповідь зробив голова Раднаркому УСРР В. Чубар. Він зазначав, що керівництво республіки вирішило включити до складу автономії райони, де молдавське населення не складає більшості і висловив

надію, що це матиме велике значення у возз'єднанні Бессарабії з радянською Україною [6, с. 28]. Було визначено кордони Молдавської автономії. З північного заходу кордон пройшов по межі населених пунктів Грушка та Окниця Велико-Кісницького району Тульчинської округи Подільської губернії, далі – на рубежі Кам'янського району Тульчинської округи. Зі сходу – с. Михайлівка. Із заходу та південного-заходу – державний кордон СРСР. Останнє означало, що де-юре до складу автономії включалися і землі Бессарабії. Пізніше лінія адміністративно-територіального поділу між УСРР та МАРСР кілька разів уточнювалась і остаточно була встановлена лише у травні 1926 р. [7, с. 254].

У документах, що відображали національний склад населення, влада республіки заявляла про кількість молдавського населення в розмірі 48%. Голова Раднаркому УСРР В. Чубар, виступаючи на сесії ВУЦВК з питанням про створення МАРСР, для переконливості додав до цього числа ще 10%. Через рік після утворення Республіки голова її Ревкому Г. Старий, опираючись на матеріали так званих *«паритетних комісій»*, дав таку характеристику національного складу МАРСР: українці – 38,8%, молдавани – 32,1%, росіяни – 11,7%, євреї – 11,3%, представники інших національностей – 6,1% [2, с. 95].

Однак найбільш об'єктивні дані про етнічний склад республіки було отримано після Всесоюзного перепису населення 1926 р. Згідно з ним, чисельність населення МАРСР складала 572,5 тис. осіб, із них українці – 277,5 тис. (48,5%), молдавани – 172,4 тис. (30,1%), росіяни – 48,9 тис. (8,5%), євреї – 48,6 тис. (8,5%), інші національності – 24,9 тис. (4,4%). Площа республіки становила 8,1 тис. км^2 [7, с. 254–255].

З утворенням автономної республіки з'явилися проблеми, пов'язані з неможливістю розміщення у Тирасполі органів влади та складної ситуації на радянсько-румунському кордоні. 26 листопада 1924 р. керівництво УСРР прийняло рішення про розформування Балтської округи Одеської губернії та включення Балтського району до МАРСР. Його колишній центр став столицею республіки. При цьому доля молдавського населення в приєднаному районі не перевищувала 2,5%. У 1929 р. столиця була перенесена до Тирасполя, що стало наслідком нормалізації відносин між Радянським Союзом та Румунією [6, с. 28–29].

Значні адміністративно-територіальні зміни відбулися в регіоні влітку 1940 р. СРСР уміло використав дипломатичну ситуацію, що склалася в Європі – уже майже рік як тривала Друга світова війна.

Дипломатичній ізоляції Румунії сприяли: блискавичний розгром військами Німеччини Франції, як головного гаранта її територіальної цілісності; перебування більшості військ самої Німеччини в Західній Європі і неможливість її впливу на події в східній її частині; мовчазна згода Лондона та Риму. Керівництвом СРСР було надіслано Румунії ультиматум, за яким вимагалося передати територію Бессарабії та Північної Буковини під своє керівництво. Румунія вимушена була прийняти ультиматум і вже 28 червня 1940 р. радянські війська почали займати її території [5, с. 240–241].

Згодом, 2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон *«Про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки»*. МАРСР була ліквідована, а частина її територій була передана до складу МРСР. Слід зазначити, що приєднання території Придністров'я до Бессарабії в 1940 р. було зроблено всупереч існуючому законодавству СРСР, УРСР та МАРСР. Про це свідчить відсутність згоди двох останніх республік на подібні зміни, відсутність опитування думки населення шляхом референдуму, чого вимагала конституція СРСР. Більше того, постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 липня 1940 р. *«Про утворення союзної МРСР»* можна розглядати як ліквідацію державності Придністров'я (МАРСР) та розчленування кордонів УРСР за вказівкою керівництва політичної партії, що не мала на це відповідних повноважень. Цей факт, а також чинник об'єднання двох економічно й етнічно різних на даному історичному етапі територій ще матиме серйозні наслідки в майбутньому і стане однією з головних причин Придністровського конфлікту [2, с. 191–192].

Таким чином, створення МАРСР на території Придністров'я у складі УСРР можна пояснити бажанням радянської влади повернути територію Бессарабії. Політичні перетворення здійснювалися радянським політикумом адміністративно-командними методами, суперечили існуючому законодавству, етнічним кордонам, народному волевиявленню. Молдавська автономія стала політичним проєктом СРСР, наслідки якого показали себе в трагічних подіях кінця XX – початку XXI ст. в регіоні.

Список використаних джерел та літератури

1. Губань Р. В. Входження Бессарабії та Північної Буковини до складу Румунії (історико-правовий аспект). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2014. № 2. С. 5–8.
2. История Приднестровской Молдавской Республики. Тирасполь: РИОПГУ, Приднестровский Государственный Университет им. Т. Г. Шевченко, 2001. Т. 2-1. 377 с.

3. Носенко М. В. Придністровський конфлікт: витоки та основні етапи розгортання. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія.* 2012. Вип. 45. С. 103–107.
4. Сокирська В. В. Утворення Молдавської АСРР: геополітичний контекст російської радянської політики щодо УСРР. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2019. Т. 30(69). № 1. С. 63–70.
5. Трофимович Л. Дипломатична підготовка бессарабського походу в Румунію в 1940 році. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки.* 2016. Вип. 25. С. 234–242.
6. Тучинський В. А. Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі УСРР 1924–1940 рр.: до питання про історичні корені виникнення сучасної проблеми Придністров'я. *Київські історичні студії.* 2016. № 1. С. 27–31.
7. Тучинський В. А. Молдавська автономна радянська соціалістична республіка у складі УРСР 1924–1940 рр. і адміністративні зміни на території Придністров'я. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2011. Вип. 19. С. 253–256.

Кохановська Надія Олександрівна

студентка ІІ курсу магістратури факультету історії, права та публічного управління, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

РОЗСЕЛЕНСЬКІ ПРОЦЕСИ НА ПОДІЛЛІ В РАМКАХ РЕКОНСТРУКЦІЇ РАДЯНСЬКОГО СЕЛА 1961–1991 рр.

Політику реконструкції радянського села необхідно розглядати як комплексну систему заходів, спрямованих на кардинальну перебудову і перетворення всього розселення в цілому відповідно до вимог індустріального суспільства. Етапи розробки і реалізації політики реконструкції радянського села являють собою в певному сенсі спірне питання.

Про необхідність перебудови радянського села почали говорити ще в 1930-ті роки, пов'язуючи його з соціалістичними перетвореннями. Однак впритул до вирішення цього питання влада підійшла лише в кінці 1950-х роках, коли в сільській місцевості розгортається масове житлове і культурно-побутове будівництво. Реконструкція радянського села стала одним з напрямків програми будівництва комунізму в країні [2, с. 55].

До кінця 1950-х років була розроблена система заходів в галузі сільського розселення, яка включала:

- зміну всієї системи сільського розселення відповідно до нового рівня концентрації аграрного виробництва;

- скорочення чисельності дрібних і розвиток укрупнених сільських населених пунктів;
- вдосконалення планувальних структур, підвищення рівня благоустрою поселень [8, с. 73].

Як і багато іншого в радянській практиці, сільське розселення розглядалося як об'єкт, який потребує кардинальної планової перебудови. Основними інструментами реалізації прийнятих рішень в галузі розселення стали: директивне планування, розробка нормативних документів, обов'язкових для виконання всіма органами і установами, і жорстке регулювання капіталовкладень з урахуванням диференційованого підходу до населених пунктів. Таким чином, якщо говорити про основні цілі політики реконструкції радянського села, що проводилася в кінці 1950-х – 1980-ті роки, то вони були орієнтовані на створення такої моделі сільського розселення, яка б відповідала потребам укрупненого сільськогосподарського виробництва і забезпечувала найбільш сприятливі умови праці і побуту сільського населення, подібні до міських.

В основі концепції реконструкції сільської місцевості була ідея зближення міста і села. Майбутнє сільської місцевості пов'язувалося зі створенням великих упорядкованих селищ, де є громадські центри, клуби, лазні, їдальні, школи, комбінати побуту та інші блага цивілізації. Цей образ, що відтворював міські умови життя, став переважаючим в проектних розробках 1960-х років, мимоволі сприяючи руйнуванню традиційного середовища та сільського способу життя [4, с. 69].

Політика включала переселення жителів з дрібних сільських населених пунктів до великих і зосередження в них основної частини сільського населення, сільських виробничих і соціально-побутових об'єктів. Найбільш негативним соціальним наслідком цієї політики став значний збиток, нанесений сільській інфраструктурі.

На перших етапах своєї реалізації політика ліквідації населених пунктів мала обмежений характер. Переважно вона звелася до ревізії і перереєстрації сільських населених пунктів, проектування територіальної та господарської організації районів. З 1968 року у населених пунктах, оголошених *«неперспективними»*, більш не відбувались нове будівництво і капітальний ремонт будівель і споруд, руйнувалася соціальна і виробнича інфраструктура (закривалися школи, магазини, клуби і інші об'єкти) та обмежувалося транспортне сполучення. Такі умови змушували людей до міграції.

У той же час руйнування *«неперспективних»* поселень не супроводжувалося таким же активним перетворенням *«перспек-*

тивних». Послуги із благоустрою й розширення індивідуального житлового будівництва на центральних садибах здійснювалися в умовах постійної нестачі ресурсів. Найчастіше для переселення надавалися багатоквартирні панельні будинки міського типу. Дві третини переселенців мігрували не у звичні для них сільські населені пункти, а в районні центри, міста та інші регіони країни. Ліквідація *«неперспективних»* поселень здійснювалася в примусовому порядку, без урахування бажання жителів. Частина жителів негативно сприйняла переселення [4, с. 76].

Найбільше скорочення чисельності сільських поселень на Поділлі відбулося у 1960–1970-ті роки. Якщо в 1959 р. у Вінницькій області нараховувалося 2580 сільських населених пунктів, то у 1962 р. – 1558, у 1970 р. – 1517. У Хмельницькій, відповідно, 1853, 1492, 1452 [5, с. 58].

Новим етапом концентрації сільськогосподарського виробництва та процесу розселянювання стали з середини 1970-х років міжгосподарська кооперація і агропромислова інтеграція, які в партійних документах були оголошені найважливішим напрямком стирання класових відмінностей між містом і селом. Це повинно було за задумом авторів сприяти поступовому переростанню колгоспно-кооперативної власності на *«більш досконалу»*, державну.

Реалізація стратегічного завдання КПРС на ліквідацію відмінностей між містом і селом, що базувалася на ідеї переваги державної власності в порівнянні з колгоспно-кооперативною і приватною, на тотальному укрупненні, одержавлення сільськогосподарського виробництва призвела до того, що в 1960-х – першій половині 1980-х роках процес монополізації державою власності в сільському господарстві був завершений.

Доцільно зазначити, що у 1970–1990-х роках в сільській місцевості спостерігається будівельний бум, крім промислових об’єктів активно будується житло, установи соціальної інфраструктури, прокладаються дороги, водогони, газопроводи.

Однак, помітні позитивні зрушення супроводжувалися і такими негативними явищами, як тотальне необґрунтоване знищення малих сіл і хуторів, що формувало такі суспільні відносини, які врешті стануть однією з найважливіших причин незадоволеності результатами аграрної реформи.

Повною мірою намічена реорганізація системи сільського розселення не була здійснена. Сільських населених пунктів було

ліквідовано менше запланованого. Проте поселенська мережа зазнала суттєвих змін.

У 1980-ті роки політика ліквідації *«неперспективних»* сіл переглядається: приймаються постанови про призупинення руйнування системи розселення, необґрунтованого закриття шкіл, лікувальних і дитячих дошкільних установ, магазинів, клубів і т.д. Так, у 1980 р. рішенням Державного комітету з цивільного будівництва та архітектури при Держбуді СРСР поділ сільських населених пунктів на *«перспективні»* та *«неперспективні»* було скасовано. Проте, руйнування мережі сільських населених пунктів, частково спровоковане цією політикою, тривало. Дрібні населені пункти продовжували зникати [6, с. 75].

У травні 1982 року була розроблена і прийнята перша, а в 1987 р. – друга державна Комплексна програма соціальної перебудови сіл в Україні на період до 2000 року. Відтік сільського населення дещо скоротився, коли почали створювати нові робочі місця, в тому числі, і не пов’язані з сільським господарством, розширювати житлове і соціально-культурне будівництво, здійснювати газифікацію. Стає очевидним, що крім сільського господарства в сільській місцевості необхідно розвивати галузі харчової, легкої промисловості, невиробничу сферу, відкривати філії промислових підприємств тощо [7, с. 112].

В 1980 році у Вінницькій області нараховувалося 1490 сіл, у 1985 р. їх стало 1468, а у 1990 р. – 1464; у Хмельницькій, відповідно, 1432, 1415, 1416. Отже, сільська поселенська мережа за період з 1980–1990 рр. зменшилася на 26 у Вінницькій і на 15 сіл у Хмельницькій областях [1, с. 32].

Скорочення сільської постеленьках мережі відбувалося шляхом об’єднання їх під однією назвою, для того, щоб приховати справжні масштаби і темпи скорочення поселенської мережі під час укрупнення колгоспів, обезлюднення *«неперспективних»* бригадних сіл. Також, – шляхом приєднання приміських сіл до міст. Через це протягом 1967–1989 рр. у Винницькій області було знято з адміністративного обліку 68, а у Хмельницькій – 34 села [8, с. 75].

Слід констатувати, що централізована політика насильницького укрупнення сільських поселень не принесла очікуваних позитивних результатів. Кількість малих сіл з недостатньо розвиненою соціальною інфраструктурою не тільки не зменшилася, а з 1990-х років почала збільшуватися внаслідок зростання міграції сільського населення.

Причому, в останній хвилі міграції (1990–2000 рр.) переважну частку від'їжджаючих становила молодь, яка покидала не тільки межі

свого села, а й країни, поповнюючи ряди зовнішніх емігрантів.

Восени 1990 Верховна Рада УРСР прийняла Закон *«Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України»*. У зв'язку з введенням нових економічних відносин, які ґрунтувалися на використанні оренди, підряду, кооперації, фермерства, питання про відродження малих сіл набуло особливого значення, оскільки вони були зручні для ведення фермерського або орендного типу сільськогосподарського виробництва [3, с. 237].

Таким чином, вплив державної політики на сільське розселення, зокрема, і на Поділлі, був складним і багатоплановим, торкаючись як кількісних, так і якісних показників системи сільського розселення. Основний результат політики – зміна щільності розселення, перехід від рівномірного до осередкового типу, а також формування нового урбанізованого способу життя села. В цілому, заходи з перетворення сільського розселення викликали прискорене скорочення мережі сільських поселень, привели до посилення міграції в місто, загострили проблему нестачі трудових ресурсів і погіршили економічні умови діяльності господарств. Важко в повній мірі оцінити той морально-психологічний вплив, яке відчули на собі *«виселенці»*, вимушені покинути рідні місця. Один із наслідків переселення – відчуття неповноцінності, пов'язане з руйнуванням звичної картини світу і, як результат, формування комплексу соціально-моральних проблем сільського способу життя.

Список використаних джерел та літератури

1. Гнибіденко І. Ф. Сільська соціальна інфраструктура: аспекти розвитку та зайнятості населення. Київ, 2003. 54 с.
2. Доценко О. Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20-80-х роках XX ст. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Правові джерела, 2002. 223 с.
3. Ковпак Л. В. Неперспективні села. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.
4. Кравчик В. В. Аграрна політика в ракурсі взаємовідносин людини, техніки і природи. Київ: Український центр духовної культури, 2003. 172 с.
5. Крисанов Д. Ф. Сельское расселение: социально-экономический аспект / АН УССР, Ин-т экономики. Киев: Наук. думка, 1988. 140 с.
6. Падалка С. С. Україна 60-х – 90-х років XX ст. (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності). Київ : Ін-т історії України, 2000 390 с.
7. Панченко П. П. Сторінки історії України XX ст: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для студ. вузів, вчителів та учнів серед. шкіл. Київ: ІСДО, 1995. 230 с.
8. Скворцова І. А. Подільське село на завершальному етапі радянської доби: поселенська мережа та міграційні процеси (1961–1991 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. № 18. С. 70–77.

Крижанівська Валерія Андріївна
магістр, факультет історії, етнології та публічного управління, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: ДЖЕРЕЛА ПРАВА, ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ, СУДОЧИНСТВО

Слід вказати на той факт, що прикордонне положення Галицько-Волинського князівства наклали яскравий відбиток на різні аспекти державного розвитку, що безсумнівно відбилося в правовій системі князівства.

По-перше, це активна зовнішня торгівля, яка мала наслідком активний розвиток внутрішньої торгівлі, активно займалися організацією якої навіть бояри.

По-друге, фактично постійна боротьба за державний суверенітет із зовнішнім агресором: Угорщина, Польща, Литва, половці.

По-третє, неминуча активна рецепція іноземного права в давньоруське. Зокрема, Данило Романович Галицький виховувався при дворі угорського короля – Андрія II. Обмеженість земельного фонду (гори), невисока родючість земель визначили специфіку феодального землеволодіння (рання поява умовного землеволодіння, поява індивідуального землеволодіння селян), еволюцію форм експлуатації залежного населення (в X–XI ст. – відробіткова рента-панщина, замінюється продуктовою – оброк). Розвиток торгівлі, багатство корисних копалин зумовило в свою чергу активний розвиток ремесел. У свою чергу прикордонне положення і розвиток ремесел сприяли розвитку міст, яких в князівстві налічувалося понад 80 – перше місце серед усіх князівств і республік.

Описане створювало нові види суспільних відносин, значення і рівень розвитку частини з яких безсумнівно вимагали правового регулювання, чим і була обумовлена специфіка правової системи Галицько-Волинського князівства.

За своєю соціальною сутністю система права Галицько-Волинського князівства була аналогічною іншим, сучасним їй, тобто була феодальною. Однак, система джерел права, склад інститутів і зміст деяких і з них мали певну відмінність.

Система форм джерел права за складом була аналогічною тій, яка існувала в давньоруському праві. Основною формою джерела права, як і повсюдно залишався правовий звичай [1, с. 57].

Отримало розвиток законодавство Галицько-Волинських князів. Зокрема, цінним джерелом виступає грамота князя Івана Ростиславовича Берладника (1134 р.), що розвиває норми міжнародних договорів. Дана грамота містить положення, які регламентують відносини в зовнішньоекономічній сфері (торгівля). Наприклад, вона встановлювала правовий статус іноземних купців, в тому числі пільги даровані їм князем [2, с. 7].

Навіть таке джерело, як *«Руська правда»*, що поширювала своєї дію і на Галицько-Волинські землі, вже включала в себе дещо видозмінені казуси.

Новою формою джерел права був заповіт (рукописання) князів. Близько 1287 року було запроваджено рукописання князя Володимира Васильчикова, яке містить казуси, що регламентують суспільні відносини в цивільно-правовій сфері – успадкування. У ньому закріплюється передача у спадщину прав на експлуатацію феодально-залежного населення, встановлюються її форми і механізм реалізації. Крім того дане джерело містило казуси, що належали до сфери державно адміністративного права – систему органів і посадових осіб, що здійснюють управління містами і механізм її функціонування.

Новою формою джерел права виступає і Статутна грамота. Зокрема, зберіглася видана близько 1289 р. Статутна грамота волинського князя Мстислава Даниловича, яка визначає форму і розмір повинностей феодально-залежного населення Південно-Західної Русі. Поява зазначеної форми джерел права свідчить вже про перехід на більш високий рівень розвитку феодальних відносин на території князівства, який вимагав вже правового письмового оформлення відносин у зазначеній сфері, які традиційно регулювалися нормами звичаєвого права.

Відомо також те, що існували правові документи, які служили благоустрою окремих інститутів права власності і зобов'язального права (договорів, угод, довіреностей тощо). Зокрема, широко застосовувалися договори купівлі-продажу рухомого майна, міни, дарування, заповіту нерухомої власності. Містяться деякі відомості і з кримінального права. Так, серед видів покарань називаються смертна кара, конфіскація майна, штрафи [3, с.107].

Примітною рисою була та, що правова система Галицько-Волинського князівства розвивалася під впливом західноєвропейського феодального права, а саме – магдебурзького права, на основі якого здійснювалося самоврядування в містах [4, с. 59].

Отже, магдебурзьке право, зокрема, і на Галицько-Волинських землях, надавало містам самоврядування, судовий імунітет, податкові пільги, право власності на землю, пільги в ремісничій і торговельній діяльності населення, звільнення від військової повинності (за винятком обозної). У містах з магдебурзьким правом створювалися виборні органи самоврядування і суду, встановлювався порядок вибору влади і їх функції, основні норми цивільного і кримінального права, правила судочинства і оподаткування, порядок торгівлі, діяльність ремісничих цехів і купецьких об'єднань.

Слід виділити наступні види судових установ: суд князя, суд віча, вотчинний суд і церковний суд.

У Галицько-Волинському князівстві князь володів вищою адміністративної та судової владою.

Княжий суд спочатку функціонував тільки у великих містах, а потім поступово став поширюватися і на інші населені пункти. Правосуддя здійснював сам князь або за його дорученням відповідна посадова особа. Його судові функції поширювалися на всю державу. Місцем розгляду судових справ вважався *«княж двір»*, до якого належала не тільки власна резиденція князя, а й ті двори, де в містах і повітах відправляли від імені князя правосуддя намісники, волостелі і їх помічники – тіуни. Намісникам були підсудні всі цивільні і кримінальні справи в межах міста і прилеглих до нього волостей. У виняткових випадках деяким з намісників надавалося право *«боярського суду»*, відповідно до якого вони могли розглядати справи і виносити рішення відносно них без узгодження з князем. До таких справ зазвичай відносилися найбільш тяжкі злочини (вбивство, конокрадство, підпал тощо) [5, с. 140].

Юрисдикція волостителів поширювалася на декілька сіл, куди зазвичай не включався повітовий центр.

Про суд віча є досить мізерні відомості. Очевидно, ще на етапі існування племінних об'єднань адміністративна і судова роль віча була досить високою. Однак після утворення держави роль князя значно зростає. Хоча своє значення віче ще не втрачає. Вічу були підсудні справи особливої державної важливості (про порушення прав окремих територій, злочини проти держави та ін.).

Вотчинний суд був судом землевласників-бояр, які отримували все більшу незалежність від князя і привласнювали в своїх вотчинах функції управління і суду. Можливо припустити, що бояри відправляли правосуддя в вотчинах через своїх тіунів і отроків таким же чином, як

це здійснювалося в княжому суді [5, с. 141].

Церковний суд розглядав не тільки справи, пов'язані з порушенням церковних норм, а й деякі цивільні справи.

Судовий процес мав змагальний характер і такі ж елементи, як і в Київській Русі. У давньоруському праві ще не було розмежування між кримінальним і цивільним процесом. Проте такі процесуальні дії, як *«гоніння сліду»* і *«звід»*, могли застосовуватися тільки в рамках розгляду кримінальних справ.

У процесі судового розгляду важливе значення приділялося випробуванню вогнем, залізом і водою. Ці випробування зазвичай застосовувалися тоді, коли відчувався брак інших доказів [5, с. 142].

Таким чином, правова система Галицько-Волинського князівства відповідала типовим для феодальної держави правовим канонам, включаючи в себе характерні джерела права та правові особливості. Судові функції в Галицько-Волинській землі не були відокремлені від адміністративних. Вищими судовими інстанціями були князь і боярська рада. На місцях судові функції виконували воєводи, волостелі, намісники. Право суду мали також чини центрального та місцевого управління. Поступово право суду над залежними селянами отримують великі землевласники. Існував і церковний суд. Сфера юрисдикції цього суду визначалася церковними статутами Ярослава та Володимира Мономаха. Церковному суду були підсудні шлюбно-сімейні та деякі майнові справи. Судові органи Галицько-Волинської держави, успадкувавши пережитки родоплемінної юстиції, входили в єдину систему адміністративних установ, а судовий процес мав змагальний характер.

Список використаних джерел та літератури

1. Войтович Л. Князь Іван Берладник: загадка походження. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. Львів, 2006. С. 7–15.
2. Гамоля Н. Всякому городу нрав і права. *Галицькі контракти*. 2005. №35. С. 58–61.
3. Кобилецький М. Суд і судочинство в містах середньовічної України. *Право України.* 2008. № 12. С. 139–145.
4. Коцур А. Українська державність: історія та сучасність. Чернівці, видавництво «Золоті литаври», 1995. 350 с.
5. Толкачова Н. Є. Звичаєве право України: особливості розвитку. *Часопис «Українське право».* 2004. № 1(17). С. 56–69.

Крижанівська Валерія Андріївна
магістр, факультет історії, етнології та публічного управління, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Суспільний лад являє собою історично складену конкретну систему суспільних відносин та організації суспільства, що обумовлена рівнем виробництва, розподілу і обміну, особливостями суспільної свідомості і традиціями взаємодії людей в різних сферах життя. Суспільний лад охороняється державою та охоплює всі соціальні відносини і взаємозв'язки.

Слід зазначити, що, як і в Київській Русі, у Галицько-Волинській державі існувала чітка структура суспільства, де кожній групі належало певне і чітке місце.

Нам відомо поняття *«великий князь»*, яке літописці застосовують до Мстислава Мстиславича Удалого, до Данила й Василька Романовичів і сина Василька Володимира. Вочевидь, таке визначення позначає володаря великої волості, під керівництвом якого, як правило, перебували правителі більш дрібних князівств у складі його земель. Князь мав повне право розпоряджатися землею і містами [1, с. 12].

Населення Галицько-Волинської держави поділялося на вільних, напіввільних та невільних людей. В Галицько-Волинському соціумі виділяються боярський, церковний, селянський і міщанський (міський) стани.

До категорії **вільних** належали бояри, духовенство, частина сільського та міського населення. Провідну роль в державному житті князівства відігравала аристократія та знать – боярство, яке поділялося на велике, середнє та дрібне [2, с. 136].

Суспільне значення стану бояр визначалося різним урядовим, юридичним значенням. Великі (знатні) бояри були крупними землевласниками, володіли спадковими маєтностями – вотчинами, займали найвищі посади в державі. Дрібні та середні служили князю або великому боярину, тримали землю до кінця служби, до кінця життя, довічно (з правом передачі у спадщину).

Отже, можна стверджувати, що суспільним станом *«при владі»* було боярство. Представники знаті були постійними військовими радниками князя. Їх переваги в цих питаннях надали даному прошарку стану боярства привілейований характер, який більш дбайливо охороняється законом.

Бояри володіли *«дедництвами»* (вотчинами), колишніми їх споконвічними родовими володіннями, а також могли отримувати від князя феод за службу. З бояр князь вибирав більшість кандидатур на роль адміністраторів на місцях (воєвод). Бояри також були вищою владою в своїх володіннях. До таких володінь зазвичай входили і міста, хоча в XIV ст. вже можна спостерігати поширення в Галицько-Волинських землях магдебурзького права. Та й бояри-власники зазвичай допускали в містах формування місцевої адміністрації *(«кращих мужів»*), що вирішувала потокові проблеми місцевого управління. Сам боярин обмежувався отриманням належної податі.

Під літописним терміном *«службовці князя»,* ймовірно, треба розуміти тих, хто мав зовсім невеликі волості в межах володінь *«великого»* князя і був особливо залежимо від нього політично [3, с. 117].

У середні століття і мови не йшло про відділення церкви від держави.

Духовенство поділялося на біле та чорне, воно володіло спадковими землями (якщо син священика переймав посаду батька) та залежними селянами (монастирі), не платило податків, звільнялось від обов'язків перед князем.

Права князя на управління землями монастирів були вельми обмежені. Світська влада сприяла збору церковної десятини; нерідко князь вибирав свого представника на місці з духовних, а не світських феодалів [4, с. 3].

Селяни традиційно іменувалися смердами, які жили общинами. Роблячи короткий екскурс і історію походження смердів, як суспільного стану, зазначимо, що саме слово *«смерд»* має індоєвропейське коріння і є видозміною слів *«смурд»* і *«сморд»*, а перекладається як *«проста людина»* або *«залежна людина».*

У досліджуваний нами період так називали вільних селян, головною працею яких була обробка земель, просто кажучи – землеробів. Смерди відносилися до нижчого стану суспільства. Спочатку смерди були вільними людьми, а пізніше їх *«закріпачили»* і смерди почали належати князям. Смерди могли мати свій наділ землі, але були зобов'язані працювати і на полі князя, обробляючи його землю.

Все змінилося з прийняттям на Русі християнства. Тоді з'явилося інша назва простих людей, що займаються землеробством – селяни, що практично означало *«християни»*. А ось вже поняття «смерд» стали використовувати в негативному значенні по відношенню до

людини нижчого стану.

А ще смерди – селяни повинні були нести військову службу. Вони могли, як самі брати участь в бойових походах, або принести відкуп, віддавши війську свого коня.

Селяни, які жили на землях світських і духовних феодалів, перебували в різних формах залежності.

Слід зазначити, що процес утворення великого землеволодіння супроводжувався посиленням економічної залежності селян і появою ренти. Першою формою вираження економічної залежності селян була данина. На користь великого князя селяни вносили *«татарщину»* (раніше її збирали баскаки), *«серебщина»*, відбували різні повинності, а на користь місцевих бояр платили оброк (дякло) натурою: хутром, воском, зерном.

Данина, що накладається на *«дим»*, *«плуг»,* не мала конкретних розмірів і збиралася шляхом *«полюддя»*. Крім того, громадяни виконували підводну і військову повинності, а також повинні були будувати і ремонтувати дороги, укріплення, замки. Грошовий оброк в Галицько-Волинському князівстві набуває назву *«чинш»*, а селяни називаються *«чиншовики»*.

Соціальний склад жителів міст ставав неоднорідним: диференціація тут також була значною. Жителі міст – міщани, граждани – поділялися на заможну купецько-лихварську верхівку (мужі градські, містичі), яка захопила міське управління і підтримувала владу князя.

Міська верхівка була опорою влади князя.

Середній прошарок становили ремісники, майстри, дрібні торговці, які об'єднувалися в корпорації – цехи, вулиці, братчини, сотні, ряди зі своєю казною та на чолі зі старостою. Вони становили найчисельнішу групу міського населення. У містах перебували ювелірні, гончарні, ковальські та інші майстерні, продукція яких йшла не тільки на внутрішній, але і на зовнішній ринок. Великі доходи приносила соляна торгівля.

До міських низів належали підмайстри, *«робітні люди»*, *«люди менші»* тощо, тобто вся біднота та робоча сила, яка цілком залежала від перших двох груп [5, с. 96].

Категорію напіввільних/напівзалежних становили закупи – селяни-боржники, які збіднівши, втрачали економічну самостійність і потрапляли в кабалу до бояр, беручи в борг зерно, худобу, інвентар, землю, гроші, змушені були працювати на землі власника. Характерною особливістю для Галицько-Волинської держави є та, що зі збільшенням великого боярського землеволодіння скорочувалася

кількість вільних селян, збільшувалася кількість залежних, яких в той час можна було віднести до напівзалежних.

На нижньому суспільному щаблі були **невільники,** яких, як і у часи Київської Русі, називали холопами (хлопами) або челяддю.

Перші *«холопи»* на Русі – це вільні люди, які свідомо йдуть в *«неволю»* до захисника-князя, приймають його суд. Причини різні: заступництво, гарантії особистої безпеки, матеріальна допомога, звичайна можливість вижити в світі кровної ворожнечі, позбутися від звички сильних обертати на *«челядь»* будь-якого чужинця. Під словом *«челядь»*, на відміну від холопів, розумілися залежні селяни, які захоплювалися разом зі своїм майном.

Формування великого боярського землеволодіння було пов'язане з процесом перетворення холопів на феодально-залежних людей. Проте їхня експлуатація в умовах Галичини та Волині не була вигідною і їх поступово перетворювали на кріпаків, надаючи землю і можливість вести власне господарство.

Отже, все населення Галицько-Волинської держави поділялося на вільне, напівзалежне (напіввільне) і залежне. Кожен із зазначених станів мав властивий йому суспільний статус та особливості існування.

Список використаних джерел та літератури

1. Бодрухін В. М. Князівська влада і проблеми державотворення в Україні (XII– XIV ст.): автореф. дис... докт. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2005. 39 с.
2. Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва; Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2013. 405 с.
3. Горский А. А. Древняя Русь: очерки политического и социального строя. Российская акад. наук, Ин-т российской истории. М.: Индрик, 2008. 478 с.
4. Ісаєвич Я. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Д. Галицького). *Київська старовина*. 2002. № 1. С. 3–9.
5. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. К.: Наукова думка, 1985. 250 с.

СЕКЦІЯ 4

ІСТОРІЯ ОСВІТИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Донік Олександр Миколайович
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії України НАН України

ВНЕСОК РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ У РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ГЛУХІВЩИНІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Реформи 1860–1870-х років, насамперед, освітня, а також земська й міська дали поштовх до помітних зрушень у сфері освіти. Проте, виділяючи на останню незначні кошти з державного бюджету, уряд перекладав турботу про неї на плечі інтелігенції, земств, міських дум та сільських громад, різних культурно-освітніх, наукових і технічних товариств й окремих заможних громадян, яких російська влада до певної міри підтримувала, а інколи і стимулювала.

Від середини 1860-х років і до 1917 р. представники відомої підприємницької родини Терещенків брали активну участь в організації та фінансуванні початкових народних училищ, професійних і комерційних навчальних закладів, доброчинних культурно-освітніх товариств в Україні, насамперед, на рідній Глухівщині, у Києві, при власних заводах та в маєтках. Вони не лише тісно співробітничали з міськими і земськими органами самоврядування, сільськими громадами у вирішенні нагальних проблем просвітництва народу, а й завдяки власній ініціативі засновували та утримували низку навчальних закладів [3].

Доброчинність Терещенків весь час поєднувалася з просвітництвом, оскільки її представники усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти у країні. У повсякденній практиці вони постійно відчували брак грамотних кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника та службовця є продуктивнішою. Все це спонукало підприємців організовувати загальноосвітнє й професійне навчання як для своїх робітників, так і для суспільного загалу у цілому.

Слід зауважити, що у царській Росії не існувало законодавства, яке зобов'язувало б капіталістів створювати заводські школи та гарантувати існування вже відкритих. Воно лише рекомендувало їм, за власним бажанням, сприяти навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах. За даними української дослідниці В. І. Кізченко, при фабриках та заводах в українських губерніях функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено саме при цукрозаводах – 44 [6, с. 27, 33, 41].

Терещенки організовували та утримували початкові навчальні заклади власним коштом, самостійно або разом із сільськими громадами й земствами. Зокрема при Михайлівському заводі на Глухівщині Микола Артемійович ще на початку 1880-х років збудував початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Хоча навчальний заклад і вважався земським, утримувався він виключно коштом підприємця. У 1886 р. учитель цієї школи отримував плату 250 руб. на рік, тоді як у земських школах вона становила 150–200 руб. [13, с. 161, 208].

1894 року в с. Чуйковка Глухівського повіту на кошти сільської громади та М. А. Терещенка було зведено новий шкільний будинок під залізним дахом. Підприємець допомагав матеріально й школі у с. Журавка того ж повіту [13, с. 216]. Навіть у своєму духовному заповіті цей цукрозаводчик виділив кошти на потреби початкових навчальних закладів при його власних маєтках – 25 тис. руб., зобов'язавши синів на власний розсуд витратити гроші на зазначені цілі [23, арк. 9]. Відомо, що в 1903 р. Олександр Миколайович надав фінансову допомогу у розмірі 5,2 тис. руб. шести училищам, п'ятеро з яких функціонували в Чернігівській губернії, на ремонт і розширення шкільних приміщень, облаштування квартир учителів тощо [20, арк. 4].

На батьківщині Терещенків – у центрі Глухова – після введення нового Міського положення 1874 р. було відкрито на громадські кошти початкове народне училище. Згодом, у 1878 р. і 1880 р., почали працювати, вже на околиці міста, ще два такі училища. Існувала також жіноча церковнопарафіяльна школа. Найкращим було двокласне училище, яке функціонувало з 1875 р. при Учительському інституті. Зрозуміло, що для населення Глухова, яке у 1880 р. становило 15102 особи, така кількість початкових шкіл була недостатньою [5, с. 423–424]. З огляду на незадовільний стан освіти в рідному місті Федір Артемійович Терещенко у серпні 1891 р. відкрив трикласний початковий навчальний заклад, який у травні наступного року отримав

офіційну назву *«Міське училище Федора Терещенка»* [7, с. 3]. Благодійник надав кошти (30 тис. руб.) на спорудження двоповерхового будинку школи та створив капітал у 72 тис. руб. на її утримання. В навчальному закладі безкоштовно отримували початкову освіту та релігійно-моральне виховання діти з незаможних родин Глухова, а першочерговим правом вступу до нього користувалися вихованці дитячого притулку, заснованого раніше його батьком – Артемієм Яковичем Терещенком [24, арк. 3–5; 25, арк. 3–4 зв.]. У грудні 1893 р. з метою збільшення плати вчителям Федір Артемійович додав до внесеного ним капіталу ще 37,8 тис. руб. [9, с. 3]. І надалі, коли Ф. А. Терещенка не стало, члени родини сумлінно опікувалися цим освітнім закладом. Почесні попечителі Микола Артемійович, Олександр Миколайович та дружина засновника Надія Володимирівна до 1911 р. збільшили недоторканний капітал на його утримання до 167 тис. руб. [26, арк. 46].

1900 року при училищі було відкрито на державні кошти педагогічні курси для підготовки вчителів початкових шкіл [11, с. 3]. Зокрема у 1912 р. міське училище Федора Терещенка відвідували 253 учні, а педагогічні курси – 38. Навчали їх вісім учителів, які закінчили місцевий Учительський інститут [26, арк. 46, 55]. За своїм облаштуванням міське училище Федора Терещенка було одним із найкращих серед освітніх закладів такого типу в Київському навчальному окрузі.

У 1898 р. Глухівська міська дума, зважаючи на значні місцеві потреби у фахівцях із початковою технічною освітою, порушила клопотання про заснування в місті ремісничого училища. Її гласні відразу звернулися до М. А. Терещенка підтримати їхній почин та прискорити його відкриття. Сприйнявши схвально цю ідею, за умови, що половина випускників буде направлятися працювати на цукрові заводи, останній особисто звернувся до відповідних державних інстанцій із пропозицією побудувати й облаштувати власним коштом приміщення майбутнього закладу. Проханню відомого підприємця уряд не відмовив, дозволивши у 1899 р. відкрити трирічне *«Глухівське ремісниче училище імені таємного радника Миколи Артемійовича Терещенка»* зі щорічною державною субсидією в розмірі 12 тис. руб. Уже 22 вересня того ж року заняття у першому класі розпочали 32 учні – спочатку в тимчасовому приміщенні [15, арк. 11а, 37].

Виявилося, що раніше відведена під забудову закладу ділянка землі у передмісті Глухова була малопридатною для його

функціонування. Тому М. А. Терещенко придбав за власний рахунок велику садибу з будинком колишньої військової казарми в центрі міста. Протягом 1899–1904 рр. приміщення було перебудовано за проектом архітектора Київського навчального округу М. Ракінта. Крім класних кімнат, тут було облаштовано фізичний кабінет, столярно-модельну і слюсарно-ковальську майстерні з необхідним обладнанням та інструментом, бібліотеку й навіть магазин готових виробів учнів [12, с. 3; 1, с. 40]. Як почесний попечитель цього училища, Микола Артемійович щороку робив внески, передусім на оплату навчання найбідніших вихованців та влаштування для них сніданків. 1903 р. доброчинець заповів закладу на зазначені цілі ще й капітал у 5 тис. руб. [21, арк. 6–7]. Споруда ремісничого училища збереглася до цього часу. Тут міститься один із корпусів Глухівського агротехнічного коледжу Сумського національного аграрного університету.

Реформи в галузі освіти, що їх у 1860-х – на початку 1870-х років здійснював російський уряд, найвідчутніше торкнулися середньої школи. На початку 1860-х років у Глухові діяло лише чоловіче повітове училище. 1867 р. земська управа порушила питання про заснування в місті на його основі чоловічої прогімназії. Як зазначалося в ухвалі, *«новий заклад мав не тільки полегшувати навчання і виховання юнацтва у нових умовах, а й бути розплідником учителів сільських шкіл»* [13, с. 311]. Зі свого боку, Микола Артемійович Терещенко взяв на себе обов'язки почесного попечителя прогімназії та її фінансового забезпечення. Завдяки клопотанню земства і міського самоврядування перед Міністерством народної освіти, восени 1870 р. Глухівське повітове училище набуло статусу чотирикласної прогімназії, а в листопаді 1874-го року її було перетворено в шестикласну. У зв'язку з непридатністю приміщення для потреб нового освітнього закладу, М. А. Терещенко продав земству за півціни власну садибу, де розмістилися прогімназія, з'їзд мирових суддів та повітова земська управа [13, с. 316, 321, 333]. Почесний попечитель також щороку виділяв 500 руб. на утримання освітнього закладу, 100 руб. на його бібліотеку, робив інші одноразові пожертви [14, арк. 77 зв.].

У травні 1889 р. Микола Артемійович, прагнучи прискорити перетворення прогімназії на повну восьмикласну гімназію, уніс до спеціального фонду земської управи капітал у 54,5 тис. руб., на відсотки з якого мали утримуватися 7-й і 8-й класи останньої, а також пожертвував 7 тис. руб. на облаштування й ремонт її приміщення. Через півроку освітній заклад завдяки щедрій фінансовій підтримці

доброчинця отримав статус восьмикласної класичної чоловічої гімназії [22, арк. 77; 8, с. 3]. *«Таким чином*, – говорилося в ухвалі управи, – *давнє бажання міста і земства здійснилося. Таке вирішення справи могло бути досягнуте тільки завдячуючи участі наших співгромадян та гласних М. А. й Ф. А. Терещенків. Микола Артемійович був ініціатором питання щодо перетворення прогімназії у гімназію, в урядових колах керував діями управи в розв'язанні непорозумінь, які виникали, та надав кошти, що зрештою дало змогу здійснити цю акцію»* [13, с. 355]. Відтоді почесний попечитель збільшив щорічні внески на користь гімназії до 1000 руб., додатково виділяючи кошти на навчальні посібники [18, арк. 2, 9].

У зв'язку з тим, що частина гімназистів була з інших повітів і не кожен із них мав змогу винаймати квартиру, у 1891 р. М. А. Терещенко вирішив власним коштом спорудити при гімназії гуртожиток (*«пансіон»*) на 40 учнів, а також квартиру інспекторові. Вже 15 вересня 1892 р. в гуртожитку поселилися вихованці закладу, який утримувався на внесений доброчинцем чималий капітал [19, арк. 5]. Невдовзі почала діяти й влаштована Миколою Артемійовичем гімназійна церква.

У свій час глухівську чоловічу гімназію закінчили такі відомі постаті, як Г. І. Нарбут – художник, засновник школи української графіки, ректор Української академії мистецтв, В. І. Нарбут – поет, директор РАТАУ (обидва брати навчалися в одному класі, закінчивши її в 1906 р.), Л. Ф. Ернст – фахівець у галузі історії української архітектури та образотворчого мистецтва, В. О. Романовський – історик, архівіст і археограф, М. М. Філоненко-Бородич – фахівець у галузі механіки і теорії пружності, Ю. К. Смолич – український письменник, Ю. О. Шапорін – композитор, народний артист СРСР та ін. [2, с. 20–21; 1, с. 19]. І нині приміщення гімназії та пансіону продовжують задовольняти потреби освітян. Зокрема там навчаються студенти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

У 1865 р. в Глухові з ініціативи місцевої думи було відкрито жіноче училище, яке через п'ять років здобуло статус чотирикласної прогімназії. Освітній заклад утримувався на міські кошти й розміщувався у найманому будинку [10, с. 3]. Із часом постала нагальна потреба в перетворенні його на повну жіночу гімназію. 7 жовтня 1893 р. міський голова у своїй доповіді висловив бажання відкрити в Глухові такий освітній заклад, але громада не мала достатніх коштів для цієї освітньої акції. На початку січня наступного

року М. А. Терещенко під час відвідин Глухова, ознайомившись зі станом жіночої освіти у місті, пообіцяв (спочатку в приватних розмовах із міським керівництвом) допомогти у вирішенні цієї проблеми. За кілька тижнів у заяві Миколи Артемійовича на ім'я попечителя Київського навчального округу зазначалося: *«У зв'язку з назрілою у Глухові потребою в жіночому освітньому закладі із завершеним курсом, бажаючи, зі свого боку, сприяти якнайшвидшому здійсненню наміру громадськості міста стосовно перетворення існуючої там жіночої чотирикласної гімназії, я жертвую для цієї потреби 100 тис. руб. Із зазначеного капіталу я призначаю 40 тис. руб. на спорудження цегляного приміщення, а решту – 60 тис. – у недоторканний фонд для утримання чотирьох старших класів. Якщо в майбутньому цей заклад буде перетворено, то зазначений капітал залишається назавжди власністю освітніх закладів Глухова... Подаючи цю заяву і приєднуючись до клопотання Глухівської міської громади, покірно прошу Вас дозволити перетворити жіночу прогімназію в повну гімназію з додатковим VIII класом»* [16, арк. 1–1 зв.]. Уже через кілька місяців прогімназія набула статусу повної жіночої гімназії, а її довічними почесними попечителями було обрано Пелагею Георгіївну та Миколу Артемійовича Терещенків, які зобов'язалися сприяти тому, щоб плата за навчання була не більшою за 25 руб. на рік для кожної учениці [16, арк. 7]. Навчання у жіночих гімназіях було недешевим, і така його вартість надала змогу багатьом дівчатам із незаможних родин отримати гімназійну освіту.

Водночас розпочалося спорудження власної будівлі для гімназії, що стала до ладу в 1896 р. Будівництво вимагало додаткових коштів від почесних попечителів, які пожертвували для його завершення 20 тис. руб. У великому двоповерховому будинку, розрахованому на 250 учениць, розмістилися актовий зал, десять класних кімнат, фізичний кабінет, бібліотека, службові приміщення [10, с. 3]. Невдовзі виникла потреба в розширенні гімназії ще на кілька класних кімнат, адже, наприклад, уже у 1900 р. тут навчалося 336 гімназисток, а педагогічний персонал складався з 27 осіб. І знову допоміг Микола Артемійович, який пожертвував на цю справу 5 тис. руб. [16, арк. 32 зв., 40].

Починаючи із 5-го класу, Глухівську жіночу гімназію поповнювали вихованки сусідніх чотирикласних прогімназій, що містилися в Кролевці, Конотопі, Рильську, Путивлі й Севську. Таким чином, Глухів на деякий час став центром жіночої середньої освіти великого краю. З

1904 р. після закінчення київського Університету св. Володимира тут викладав О. Астряб – видатний український математик і педагог [1, с. 41]. Будинок гімназії, в якому навчаються учні ЗОШ І-ІІІ ступенів № 1, і сьогодні прикрашає місто.

М. А. Терещенко мав безпосереднє відношення й до заснування у Глухові Учительського інституту – першого на той час в Україні. Розширення мережі початкових шкіл різних типів вимагало забезпечення їх учителями. Саме тому це питання набуло в 1860-х роках особливого значення. Учителів міських училищ, шкіл підвищеного типу мали готувати саме учительські інститути, які відкривалися відповідно до Положення про них від 1872 р. [2, с. 5].

У 1873 р. Глухівська дума та земська управа порушили перед урядом питання про відкриття міського зразкового двокласного училища, але для такого освітнього закладу у місті не було належним чином підготовлених учителів. Намагаючись прискорити вирішення справи щодо відкриття інституту саме в Глухові, земство ухвалило передати недобудований корпус земської лікарні з частиною садиби. За проектом київського архітектора П. І. Шлейфера його добудували та пристосували до занять уже через два роки [1, с. 17–18]. Зі свого боку на той час міський голова М. А. Терещенко й інші керівники глухівського міського врядування змогли переконати високопосадовців МНО у доцільності заснування учительського інституту в їхньому рідному місті. Втім заснуванню у Глухові останнього сприяли й інші чинники. Зокрема попечитель Київського навчального округу повідомляв міністрові освіти, що *«Глухів, розташований на окраїні Чернігівської губернії, в сусідстві з губерніями Курською та Орловською, має суто російський характер, а тому вихованці інституту будуть перебувати поза неблагонадійними впливами місцевого оточення… І якщо ми бажаємо, щоб учителі в малоросійських губерніях були «справді російські люди» та водночас розуміли малоросійську мову, необхідно, щоб вони пройшли курс у гарному російському педагогічному закладі, який знаходиться в російському місті»* [2, с. 5]. На думку царських чиновників, у провінційному місті, розташованому далеко від промислових і культурних центрів, молодь мала бути позбавленою впливу прогресивних ідей свого часу.

Новий навчальний заклад, який мав готувати вчителів для міських училищ Чернігівської й Полтавської губерній, розпочав свою роботу 21 вересня 1874 р. Невдовзі при ньому з’явилося і міське двокласне

училище [13, с. 330]. У дореволюційний час в інституті щороку навчалося у середньому 75 студентів, більшість з яких (60 осіб), будучи вихідцями із бідних родин, перебували на повному державному утриманні. Решта вакансій віддавалася на утримання відомств, міських громад, земств та приватних осіб, а також своєкоштним. Спочатку заклад розташовувався у найманому приміщенні, яке не було пристосоване до належних умов навчання. Більш розміреним і повнокровним стало життя інституту тільки в 1876/77 н. р., коли було завершено обладнання власного будинку. Завдяки увазі до навчального закладу всієї родини Терещенків, насамперед Миколи Артемійовича, який протягом десяти років, до 1885-го року, виконував обов'язки його почесного попечителя, у приміщенні було відкрито домову церкву в ім'я св. Дмитра Ростовського Чудотворця. На її облаштування філантроп витратив близько 9 тис. руб. Крім цього, він постійно надавав студентам відчутну матеріальну допомогу [17, арк. 125; 2, с. 8].

Ціла когорта видатних діячів мистецтва, науки та освіти навчалися в Глухівському учительському інституту. Насамперед слід згадати українського письменника С. В. Васильченка, російського письменника С. М. Сергєєва-Ценського, білоруського письменника, перекладача і публіциста Янку Журбу, кінорежисера та письменника О. П. Довженка (одержав атестат 1914 р.) [4, с. 210; 1, с. 18]. За спогадами Олександра Петровича, диплом вчителя дався йому нелегко: *«Учитися було важко. Моя підготовка до інституту була недостатньою, і я склав іспити, мабуть, випадково. Тому вчився я поганенько. Нерівно. Через те мені не дали стипендії, і перші два роки я перебивався уроками, а батько мій навіть продав десятину землі. Відкраяв від серця. Йому, неписьменному, жилося і тяжко, і гірко, і так хотілося «вивчити свого сина на пана»»* [2, с. 20].

За даними 1912 р. Глухів мав досить широку мережу навчальних закладів. У місті діяли 7 церковнопарафіяльних, 3 міських, жіноче початкове та ремісниче ім. М. А. Терещенка училища, дворічні педагогічні курси при училищі ім. Ф. Терещенка, чоловіча і жіноча гімназії та Учительський інститут [2, с. 20]. За 40 пореформених років це повітове місто невипадково посіло чільне місце в освітній сфері серед провінційних міст України. Адже такого її стану у Глухові було досягнуто завдяки величезній матеріальній і моральній підтримці Терещенків, особливо Миколи й Федора Артемійовичів.

Список використаних джерел та літератури

1. Глухів на зламі тисячоліть: історико-краєзнавчий нарис / В. Бєлашов, С. Жукова, Ю. Коваленко та ін. Суми: Медіа, 2002. 96 с.
2. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994) / В. І. Бєлашов, М. П. Гурець, В. В. Заїка. Суми: Мрія, 1994. 80 с.
3. Донік О. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Інститут історії України, 2004. 314 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область / Ред. кол. тома: Макухін І. Я. (гол. редкол.), Гриченко І. Т. (заст. гол. редкол.), Долгін Г. С., Калітаєв К. Г., Кафтарян С. М., Козирєв П. В., Косяк О. О., Малкієль С. В., Підопригора А. Я., Полохов В. М., Сахарова Н. Ф. (відп. секр. редкол.), Скрипник В. Д.,Ступак Ю. П. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
5. Записка сенатора А. Половцова о состоянии городского хозяйства в городах Черниговской губернии. Чернигов, 1881. Ч. 2. 572 с.
6. Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. К.: Наук. думка, 1972. 162 с.
7. Киевлянин. 1889, 28 июня.
8. Киевлянин. 1889, 23 августа.
9. Киевлянин. 1894, 2 января.
10. Киевлянин. 1896, 8 октября.
11. Киевское слово. 1900, 18 августа.
12. Киевское слово. 1900, 4 октября.
13. Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865–1895 гг. Чернигов: Тип. Губернского земства, 1899. 374 с.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІУАК). Ф. 707 Оп. 39. Спр. 70.
15. ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 51.
16. ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 145. Спр. 39.
17. ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 172. Спр. 8.
18. ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 177. Спр. 65.
19. ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 178. Спр. 54.
20. ЦДІУАК, Ф. 707. Оп. 227 (1903). Спр. 100.
21. ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 227 (1903). Спр. 103.
22. ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 307. Спр. 78.
23. ЦДІАУК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 25.
24. ЦДІАУК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 519.
25. ЦДІАУК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1389.
26. ЦДІАУК. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1390.

Онопрієнко Олена Володимирівна
в. о. директора, Комунальний заклад «Глухівський міський краєзнавчий музей» Глухівської міської ради

ПРЕДСТАВНИКИ СУМЩИНИ В КОЛЕГІЇ ПАВЛА ҐАЛАҐАНА

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Колегія Павла Ґалаґана відігравала важливу роль в освітньо-культурному житті України та у формуванні української інтелектуальної еліти. З часу її відкриття виповнюється 150 років. Вона була центром культурно-просвітницького життя та зосереджувала першорядні педагогічні сили. Хоч кількість її випускників майже за п'ятдесят років була незначною – лише близько 1000 осіб, колегія була відома далеко за межами України як своєю освітньо-культурною діяльністю, так і цілою плеядою видатних випускників.

Історіографічний аналіз питання свідчить про те, що історія заснування й діяльності Колегії Павла Ґалаґана привертала до себе увагу багатьох науковців. Цим питанням займалися С. Білокінь, І. Добрянський, В. Ковалинський, В. Кузь, А. Лопухівська, Н. Побірченко, В. Постолатій, С. Сірополко, А. Тимошенко, В. Тригубенко та ін. На сьогодні актуальним є вивчення історичного досвіду формування української інтелектуальної еліти в закладах освіти того часу. Мета даного дослідження – з'ясувати імена вихованців Колегії – уродженців Сумщини та схарактеризувати їхній внесок в інтелектуальне й культурне життя українського народу.

Заснував Колегію у 1871 році Григорій Павлович Ґалаґан – громадський діяч, україномфіл, відомий меценат, голова Південно-західного відділу Російського географічного товариства, почесний член Історичного товариства Нестора-літописця, великий поміщик на Полтавщині і Чернігівщині, представник старшинсько-дворянського роду Ґалаґанів. Приватну гімназію Григорій Павлович фундував у пам'ять свого сина Павла, який раптово помер у віці шістнадцяти років. Після його смерті батько писав таке: *«Усе перевелося й пропало! Нам лишилось тільки одне із двох: або віддатися цілковитій і безкінечній печалі, до якої, зрозуміло прагнула душа, або, долаючи цю печаль, пориватись до того, щоб наш нещасливий син продовжував жити в інших, у своїх ближніх і для своїх ближніх. Ми вибрали останнє, і з цією метою я заснував Колегію Павла Ґалаґанна»* [1, с. 144].

Від держави заклад не одержувала жодної копійки, а існував на прибутки від оренди маєтків у Полтавській і Чернігівській губерніях, які навічно були закріплені за нею від фундаторів. Усього за двадцять п'ять перших років функціонування Колегія обійшлася засновникам у понад 1 млн руб. З цього приводу редактор *«Киевской Старины»* Феофан Гаврилович Лебединцев 14 квітня 1883 року писав Н. І. Костомарову: *«Галаган все излишне для себя давно записал на Колегию, а сам ездит на одрах (простой повозке) и живет не по чину»* [2, с. 68].

Колегія не мала традиційного статуту офіційних гімназій. Скориставшись зв'язками у Петербурзі, Г. Ґалаґан домігся затвердження Міністерством народної просвіти спеціального статуту закладові, що керувався у своїй діяльності засадами корпоративності й поглибленого вивчення гуманітарних предметів, передусім, мови й літератури, а також правничої науки та історії права. Для пошуку талановитої молоді у маленьких містах і містечках України колегіальна рада щороку їздила по державних гімназіях і прогімназіях для відбору юнаків до завершення навчання у колегії. Відбирали переважно дітей українського походження, причому фінансове становище родини не мало значення; головним була успішність у навчанні. Тож більшість учнів належали до сімей міщан, дрібних дідичів і навіть селян. Великий відсоток припадав на дітей київської професури з університету. Це змушувало учнів, які не мали відповідних освітніх можливостей доколегіального виховання, орієнтуватися на сильних товаришів.

Навчалося одночасно не більше 80 осіб, причому половина дітей перебувала на пансіонерському утриманні. У різний час тут працювали педагоги, чиї імена були відомі не лише в Україні – це, зокрема, І. Анненський, П. Житецький, В. Клячин, М. Марковський, М. Мурашко, В. Науменко, І. Ничипоренко, М. Пимоненко, В. Сиповський, А. Степович, Є. Трегубов, А. Шилле, Г. Янчевецький та ін. Вони прищеплювали учням любов не лише до свого предмета, а й до науки, бажання далі навчатися у вищих навчальних закладах.

Колегія Павла Ґалаґана вирізнялася з-поміж інших навчальних закладів пануванням народних традицій і родинною атмосферою. Учні постійно підтримували між собою та викладачами зв'язки, завжди цікавилися долею навчального закладу, брали участь в її житті. Свідченням цього стало відкриття в Петербурзі 16 травня 1910 р. Товариства колишніх вихованців Колегії Павла Ґалаґана, а в 1911 р. відкрилося його Київське відділення.

Заклад продовжував працювати й після смерті подружжя та припинив свою діяльність лише з початком революційних подій 1917–1921 рр.

Незважаючи на невелику кількість випускників, багато з них стало науковцями і професорами гімназій, ліцеїв і університетів. Деякі вихованці колегії після навчання в університетах повернулися в неї працювати. Це директор і викладач словесності А. Степович, директор Я. Колубовський, викладач історії І. Балінський, викладач математики Д. Бурневський, викладач хімії К. Волков, викладач правознавства В. Жолткевич, вихователь і викладач словесності В. Куницький, викладач класичних мов А. Макаренко, викладач словесності М. Марковський, викладач латини В. Петровський.

Характеризуючи склад вихованців колегії за час її існування, знаходимо вихідців із сучасної Сумщини, яких станом на 1917 р., встигло випуститися чи навчатися в ній 30 осіб. Зокрема, у першому випуску 1875 року був Микола Мироненко, який народився 1855 року в с. Ярославець Глухівського повіту. У колегію він вступив після навчання в Новгород-Сіверській гімназії. На жаль, він помер у студентські роки під час навчання на медичному факультеті Московського університету [3, с. 5]. У третьому випуску 1877 року був уродженець Глухова (1857 р. н.) Порфирій Михайлович Малченко. У колегію він поступив 1873 року після навчання в Глухівської прогінназії. Після колегії навчався на медичному факультеті університету Св. Володимира. У випусках 1884, 1885, 1887, 1888, 1891, 1894, 1895, 1909 роках віднаходимо по одному вихідцю з Сумщини. Наприклад, у 1895 рік – Миколу Фрея, уродженця м. Суми (1875 р. н.), який поступив у колегія в 1892 р. після навчання в Олександрівській гімназії в Сумах. Після закінчення колегії – студент юридичного факультету Московського університету. Серед сум'ян також фігурує Костянтин Миколайович Гладков (1871 р. н.), який поступив у колегію в 1887 р. після навчання в тій же Олександрівській гімназії. Після закінчення колегії – студент історико-філологічного факультету Харківського університету [3, с. 9–12]. Особливу увагу привертають випуски 1882 р. (VIII) і 1886 р. (XII), у яких випускників із Сумщини було найбільше. Серед них: 1) Яків Миколайович Колубовський, український педагог, викладач,професор, кандидат філологічних наук, історик російської філософії, бібліограф, директор Глухівського учительського інституту (1923–1924 рр.; нині – Глухівський національний педагогічний університет ім. Олександра Довженка), Колегії Павла Ґалаґана,

Ніжинського інституту народної освіти, випускник 1882 року; 2) Йосип Олексійович Покровський, який народився 1868 року в родині священника с. Пустогород Глухівського повіту, перевівся в колегію 1882 року з Глухівської прогімназії, а закінчив заклад з золотою медалью в 1886 р. Потім – студент юридичного факультету університету Св. Вололдимира, який закінчив з відзнакою, професор, доктор римського права, відомий правознавець на теренах Російської імперії [3, с. 14–24].

Цікаво, що вихованцями колегії становилися члени однієї родини. Наприклад, у VI випуску 1880 р. був Андрій Петрович Лютий, а в VII випуску – його брат Павло Петрович. Андрій Петрович став директором міського банку в Глухові, попечителем Кролевецького двокласного училища. Павло Петрович займався рибним промислом на р. Волзі. Також закінчили колегію Брати Віктор і Федір Автономовичі Фліковські. Віктор – представник VIII випуску (1882), Федір – XI (1885). Після закінчення колегії обидва вступили до університету Св. Володимира на фізико-математичний та юридичний факультети відповідно.

Вихідці з Сумщини в колегію потрапляли й після навчання в інших закладах Києва. Так, уродженець Сум Олександр Олександрович Линтварьов (1860 р. н.) раніше вчився в Київській II чоловічій гімназії, а до колегії був зарахований у 1879 році, з якої випустився 1882 року (VIII). Закінчив медичний факультет університету Св. Володимира. Проживав у своєму маєтку Ольшанка Сумського повіту, був гласним Сумського повітового земського зібрання [3, с. 41–42].

Колегія Павла Ґалаґана формувала цвіт української нації, а її випускники з різних куточків України були елітою свого народу й по можливості кожен на своєму місті сприяли культурному розвитку нації. І невипадково у некролозі на смерть Г. Ґалаґана у вересні 1888 року газета *«Киевлянин»* писала: *«На прикладі створення Колегії ми бачимо, що може бути зроблено в нашому суспільстві людиною високого державного і соціального стану, котра володіє великими матеріальними засобами, раз вона одушевлена бажанням громадського блага»*.

Список використаних джерел та літератури

1. Білокінь С. Колегія Павла Галагана. *Київ*. 1988. № 8. С. 144–149.
2. Ковалинский В. Меценаты Киева. К.: Северин-Пресс; Кобза, 1995. С.68.
3. Комунальний заклад «Глухівський міський краєзнавчий музей» музейний фонд Н/д – 5623.

Додаток:
перелік вихованців Колегії Ґалаґана – уродженців Сумщини

Богданичъ Александръ. – Окончил коллегію въ 1878 г. – 4 выпуск. Родился 1860 г. Въ коллегію поступилъ въ 1874 г. изъ Глуховской прогимназіи. Окончилъ курсъ наукъ физико-математическаго факультета въ университетъ Св. Владиміра.

Бурневськiй Дмитрій. – Окончил коллегію въ 1886 г. съ отм. на серебряную медаль. – 12 выпуск. Родился 1868 г. въ м. Ямполе Глуховскаго уезда, Черниговской губернии. Первоначальное образованіе получилъ въ начальной школе м. Ямполя, а въ 1878 г. Поступилъ въ 1-й классъ Глуховской прогѣмназіи где и окончилъ полный курсъ. Въ 1882 г. по выдержаніи состязательнаго испытанія быль принятъ въ коллегію Павла Гагагана, въ 1886 г. окончилъ въ ней курсъ и поступилъ на физико-математическ й факультетъ университета Св. Владиміра. Вследствіе болезни, брюшнаго тифа, потребовавшей долгаго поправленія здоровья, долженъ былъ уволиться изъ университета и началъ университетское образованіе уже съ следующаго 1887 г. Черезъ 4 года, въ 1891 году получивши дипломъ II степени въ Государственной Коммиссіи по математическому отделенію физико-математическаго факультета, въ томъ же году, 1 августа былъ назначенъ на место учителя приготовительнаго округа. Черезъ годъ, 15 октября 1892 г., былъ переведенъ въ Лодзинскую женскую гимназію сверхштатнымъ учителемъ, где состоить и до сихъ поръ въ званіи сверхштатнаго учителя русскаго языка. Состоитъ въ чине коллежскаго ассесора, награжденъ орденомъ св. Станислава III степени.

Гусаковскiй Филиппъ Николаевичъ. – Окончил коллегію въ 1888 г. – 14 выпуск. Родился 1869 г. Въ 1888 г. поступилъ изъ Глуховской прогимназіи въ коллегію и, по окончаніи въ ней курса, на юридическій факультетъ университета Св. Владиміра. По окончаніи высшаго образованія получилъ въ скоромъ времени должность податнаго инспектора и въ настоящее время состоитъ таковымъ въ городе Николаевске Тургайской области.

Дочевскiй Александръ Ивановичъ. – Окончил коллегію въ 1886 г. – 12 выпуск. Родился 1866 г. Изъ Глуховской прогимназіи перешелъ въ 1882 г. въ коллегію, а по окончаніи курса наукъ въ последней, – въ университетъ Св. Владиміра на юридическій факультетъ. По окончаніи высшаго образованія поступилъ на службу по ведомству Министерства Юстиціи и одно время состоялъ при Нежинскомъ Окружномъ Суде. Въ настоящее время занимаетъ должность судебнаго следователя.

Еременко Петръ Митрофановичъ. Надворый советник. – Окончил коллегію въ 1881 г. – 7 выпуск. Родился 1860 г. въ с. Дунайской Слободке черниговской губернии Глуховскаго уезда. По окончаніи земской школы, въ 1870 г. поступиль въ Глуховское приходское училище, откуда перешелъ въ Глуховскую прогимназію. Окончивъ въ ней 4 класса, въ 1876 г. поступиль въ коллегію, а окончаніи курса коллегіи поступилъ въ 1880 г. въ университетъ Св. Владиміра, где въ 1885 г. и окончилъ курсъ кандидатомъ историко-филологическихъ наукъ по историческому отделенію. Съ 18 октября 1891 г. состоитъ преподавателемъ исторіи и географіи въ Новозыбковскомъ реальномъ училище съ августа 1892 г. преподавателемъ историческаго и географическаго отделенія въ педагогическомъ классе Новозыбковской женской гимназіи.

Колубовськiй Яковъ Николаевичъ. – Окончил коллегію въ 1882 г. съ отметками на золотую медаль. 8 выпуск. Родился 1863 г. Въ коллегію поступилъ въ 1878 г. изъ Глуховской прогимназіи. По окончаніи курса коллегіи поступилъ на историко-филологическ й факультетъ С.-Петербургскаго университета, где на ряду съ исторіей литературы и русскаго языка занимался преимущественно философскими предметами. Въ 1886 г. получилъ степень кандидата, записавшись

въ студенты лейпцигскаго университета, въ теченіе двухъ семестровъ слушалъ различные философскіе курсы у Вундта, Зейделя, Шуберта- Золидерна и Виндиша (у последняго по исторіи браманской философ и), а также работалъ въ психологической лабораторіи Вундта и слушалъ лекціи по общей дидактике у Мебіуса. Избранный председателемъ местнаго славянскаго академическаго общества, онъ особенно стремился привлечь къ участію въ немъ различные славянскіе элементы. Благодаря этимъ стараніямъ, въ обществъ число членовъ удвоилось, и въ немъ образовали три отделенія: русское, болгарское и сербское. Въ то же время общество открыло славянскую читальню. За эту деятельность г. Колубовскій при оттъезде изъ Лейпцига въ 1887 г. былъ избранъ въпочетные члены общества. Вернувшись въ Россію, онъ занимался главнымъ образомъ частными уроками и въ 1890 г. выпустилъ обширный томъ Ибервега- Гейнце: «Исторія новой философіи». Въ то же время онъ началъ сотрудничатъ въ журнале «Вопросы философіи психологіи» и въ начале 1891 г. былъ приглашенъ войти въ составъ редакціи этого журнала въ качестве помощника редактора. Въ теченіи пичти двухъ летъ г. Колубовськ й заведывалъ делами редакціи, нередко заменяя редактора во время его отсутствія изъ Москвы. Переехавъ, по причинамъ чисто личнаго свойства, обратно въ Петербургъ, г. Колубовській въ теченіе года продолжалъ заведываніе однимъ изъ отделовъ журнала, а также сталъ читать лекціи по исторіі педагогики на женскихъ педагогическихъ курсахъ. Летомъ 1893 г. онъ былъ, кроме того, приглашенъ въ качестве делопроизводителя Совета Попечительства Императрицы Маріи Александровны о слепыхъ, имеющаго своею главною задачею учрежденія

Котляровъ Яковъ. – Окончил коллегію въ 1894 г. – 20 выпуск. Родился 1875 г. поступилъ въ 1890 г. изъ Глуховской гимназіи въ коллегію, курсъ которой окончилъ съ отметками на золотую медаль. Студентъ института инженеровъ путей сообщен я въ С.-Петербурге.

Лютый Андрей Петровичъ. – Окончил коллегію въ 1880 г. – 6 выпуск. Родился 1858 г. въ г. Глухове Черниговской губернии. Въ коллегію перешелъ въ 1876 г. изъ Глуховской прогимназіи. Изъ коллегіи поступилъ на физико-математическій факультетъ университета Св. Владиміра и, по окончаніи высшаго образованія, занялъ место директора городскаго банка въ г. Глухове. Онъ же состоить въ должности печатнаго смотрителя Кролевецкаго 2-хъ-класснаго городскаго (на правахъ уезднаго) училища.

Лютый Павелъ Петровичъ, братъ предыдущаго. – Окончил коллегію въ 1881 г. – 7 выпуск. Родился 1860 г. въ г. Глухове Черниговской губернии. Въ коллегію перешелъ въ 1878 г. изъ Глуховской прогимназіи. По окончан и курса коллегіи занялся хозяйствомъ въ своемъ именыи близъ г. Глухова. Въ настоящее время занимается хозяйствомъ и рыбнымъ промысломъ на Волге.

Малченко Порфирій Михайловичъ. – Окончил коллегію въ 1877 г. – 3 выпуск. Родился 1858 г. въ г. Глухове Черниговской губернии. Въ коллегію перешелъ въ 1873 г. изъ Глуховской прогимназіи. Учился въ университете Св. Владиміра на медецинскомъ факультете и окончилъ курсъ лекаремъ. Въ настоящее время живетъ въ своемъ именіи Глуховскаго уезда и состоитъ въ должности земскаго начальника.

Мановській Николай. – Окончил коллегію въ 1877 г. – 3 выпуск. Родился 1857 г. въ г. Глухове Черниговской губернии. Въ коллегію перешелъ въ 1873 г. изъ Глуховской прогимназіи. Окончивъ курсъ медецинскихъ наукъ въ университете Св. Владиміра, занималъ последовательно разныя врачебныя должности; въ настоящее время состоить сольскимъ врачемъ въ м. Олѣке Дубенскаго уезда, Волынской губернии.

Мироненко Николай. – Окончил коллегію въ 1875 г. – 1 выпуск. Родился 1855 г. въ с. Ярославце Глуховскаго уезда Черниговской губернии. Въ коллегію поступилъ въ 1871 г. изъ Новгородсеверской гимназіи. Уме студентомъ-медикомъ Московскаго университета.

Мозолевській Иванъ Викторовичъ. – Окончил коллегію въ 1880 г. 6 выпуск. Родился 1862 г. въ с. Тулиголове Глуховскаго уезда Черниговской губернии. Въ коллегію поступилъ въ 1876 г. изъ Глуховской прогимназіи. По окончаніи курса въ Петербургской военно-медицинской академіи, получилъ место военнаго врача 14 драгунскаго литовскаго полка, находящагося вї настоящее время въ г. Влоцлавске Варшавской губернии. Мозолевській считается также врачемъ и местнаго реальнаго училища.

Плѣшковъ Иванъ Львовичъ. – Окончил коллегію въ 1884 г. – 10 выпуск. Родился 1868 г. въ Минской губернии Боршовскаго уезда. Въ коллегію поступилъ въ 1880 г. изъ Глуховской прогимназіи. Высшее образованіе получилъ въ Московськомъ университете на историко-филологическомъ факультете. Въ настоящее время служитъ по ведомству Министерства Финансов, именно въ Управленіи Тверскаго Акцизнаго Округа.

Плѣшковъ Леонидъ Львовичъ, братъ предыдущаго. Окончил въ 1887 г. – 13 выпуск. Родился 1869 г. въ г. Рогачеве Могилевской губернии. Въ коллегію поступилъ въ 1883 г. изъ Глуховской прогимназіи. По окончаніи курса наукъ въ коллегіи, слушатъ лекціи медецинскаго факультета сначала въ Кіеве, а затемъ въ Харькове. По окончаніи курса медицинскихъ наукъ, служилъ некоторое время въ Лохвицкомъ уездномъ земстве запаснымъ земскимъ врачемъ. Въ настоящее время состоитъ военнымъ врачемъ въ г. Тирасполе Херсонской губернии.

Покровскій Іосифъ Алексѣевичъ. – Окончил въ 1886 г. съ отметками на золотую медаль. – 12 выпуск. Родился 1868 г. въ с. Пустогороде Глуховскаго уезда Черниговской губернии. Въ коллегію поступилъ въ 1882 г. изъ Глуховской прогимназіи. По окончаніи коллегіи въ 1886 г. поступилъ въ томъ же году на юридическій факультетъ Императорского университета Св. Владиміра, который и окончилъ съ дипломомъ 1-й степени въ сентябре 1890 г. Въ январе того же 1890 г. за сочинен е «Locatio-conductio operis по римскому и русскому праву» былъ удостоенъ золотой медали и преміи имени Н.И.Пирогова. Въ феврале 1891 г. Покровскій былъ утвержденъ при томъ же университете стипендіатомъ для приготовленія къ профессорскому званію по кафедре римскаго права, а въ декабре того же 1891 года быле командированъ Министерствомъ Народного Права съ научой целью въ берлинъ. По возращеніи изъ-заграницы въ мае 1894 г.,11-го юня того же 1894 г. назначенъ приватъ-доцентомъ римскаго права въ Императорский Юрьевск й университетъ. Изъ печатныхъ работъ Покровскаго намъ извесстны:1) «Роль римскаго права въ правовой истор и человечества». Вступительная лекція, Юрьевъ, 1894 г. 2) Die Actiones in factum des classischen Rechts. Веймаръ 1895 г.

Присненко Вячеславъ. – Окончил коллегію въ 1896 г. – 22 выпуск. Родился 1876 г. Въ коллегію поступилъ въ 1892 г. изъ Глуховской прогимназіи. Студентъ горнаго института въ Санкт-Петербурге.

Ферликовській Викторъ Автономовичъ. – Окончил коллегію въ 1882 г. съ отметками на золотую медаль. – 8 выпуск. Родился 1863 г. въ с. Полошкахъ, Глуховскаго уезда Черниговской губернии. Въ коллегію поступилъ въ 1878 г. изъ Глуховской прогимназіи. Высшее образованіе получилъ въ университете Св. Владиміра на физико-математическомъ факультете, после чего поступилъ въ институтъ инженеровъ путей сообщенія, где и окончилъ курсъ.

Ферликовській Федоръ Автономовичъ, братъ предыдущаго. – Окончил коллегію въ 1885 г. – 11 выпуск. Родился 1866 г. въ с. Годуновке Глуховскаго

уезда, Черниговской губернии. Въ коллегію поступилъ въ 1881 г. изъ Глуховской прогимназіи. Высшее юридическое образованіе получилъ въ университете Св. Владиміра, после чего поступилъ на службу по ведомству Министерства Юстиции. Въ настоящее время состоитъ въ должности судебнаго следователя.

Бондар Ірина Олександрівна

кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник, Комунальний заклад Сумської обласної ради Сумський обласний краєзнавчий музей

ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСИ СИНЯВСЬКОГО НА СЛОБОЖАНЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Український правопис від часу виникнення писемності до сьогодення постійно зазнавав змін, що обумовлювалося низкою перетворень усної традиції спілкування. Сучасні дослідники виділяють три етапи становлення правопису української мови: перший – українсько-руський (X – початок XVII ст.); другий, визначений нормами, введеними Мелетієм Смотрицьким у *«Граматиці»* 1619 р. видання (XVII ст. – XVIII ст.); третій – новоукраїнський період (від 1798 р. до початку XXI ст.).

Особливо інтенсивні процеси модернізації в українській мові відбувалися протягом останніх двох століть. Швидка й постійна зміна елементів алфавіту та їхнє різноманітне вживання породило значну кількість експериментів. Так, від 1798 до 1905 р. створено велику кількість (близько 50) правописних систем. Вони поширювалися у різних регіонах, хоча були специфічними й індивідуальними. До них можна віднести правописи О. Павловського, шашкевичівку (варіант *«Русалки Дністрової»*), кулішівку, драгоманівку, желехівку. Від 1907 р. фундаментальна чотиритомна праця Б. Гринченка *«Словарь української мови»* стала неформальним правописом і зразком для українських письменників та видань.

Новою віхою унормування українського правопису стало прийняття 17 січня 1918 р. Центральною Радою *«Головних правил українського правопису»*, а також схвалення 17 травня 1919 р. Українською академією наук *«Головніших правил українського правопису»*, що стали підґрунтям для усіх доопрацювань і поправок у 1920-ті роки.

Після 1917 р. в Україні тривалий час не було типових підручників для навчання грамоті. У центральних та окремих місцевих

видавництвах виходили букварі з різними назвами: у 1918 р. – *«Сонечко»* С. Титаренка й *«Граматка»* Г. Неводовського, у 1919 р. – *«Ясне сонечко»* П. Ковалевського, а в 1920 р. – *«Веселка»* Я. Чепіги та посібник для домашнього навчання грамоти *«Азбука в малюнках»* Л. Кротевич. Слобожанщина не залишалася осторонь процесів видання навчальної літератури, зокрема й книжок, що мали стати настільними для дітей і дорослих, охочих навчитися грамоті.

Мета даного дослідження – ввести у науковий обіг, атрибутувати й популяризувати невідоме до сьогодні книжкове видання – абетку, що мала певне значення для формування й розвитку української мови, відтворювала педагогічні принципи й методику навчання грамоти населення на території Сумщини у першій чверті ХХ ст.

У фондах Сумського обласного краєзнавчого музею зберігається рідкісне друковане видання – абетка Олекси Синявського *«Вчімося писати. Початкова наука письма»*, датована 1918 р. [1]. Підручник витримав лише одне видання, наклад невідомий. Книга надійшла до музею у 1994 р. (Акт № 16 від 25.05.1994 р.), передана старшим науковим співробітником, відомим сумським краєзнавцем – Ігорем Скворцовим. Вона невеликого розміру – 25,5х17,0 см, кількість сторінок – 96. Папір пожовклого кольору, на сторінках абетки є численні позначки олівцем та чорнильною ручкою фіолетового кольору – свідчення її активного використання школярами.

Книга має м’яку палітурку з цупкого паперу; кольори зображень та написів – чорний, коричневий та фіолетовий. На чоловому боці обкладинки, крім зазначених вихідний даних підручника, розміщено графічний малюнок, який на фоні фрагмента інтер’єру сільської хати зображує малого хлопчика, що ретельно виводить у зошиті букви; поряд із ним сидить його батько й уважно слідкує за виконанням школярем письмової роботи. Зі зворотного боку палітурки міститься інформація про друковане видання (логотип, назва, адреса та телефон – «Харків, Московська, 18 «СОЮЗБАНК», тел. 44-01), а також реклама – перелік назв та авторів книг, що *«вийшли з друку і продаються»* (з указаною ціною) та *«печатаются»*. Серед анонсованих видань є відомий *«Короткий нарис української мови»*, автором якого є О. Синявський, що вийшов друком у 1918 р. і продавався за ціною *«1 р. 25 к.»*.

На форзацах укладач навчального посібника розмістив передмову-звернення *«До вчителя»*, у якій наголошує на важливості й необхідності навчання рідної мови, обґрунтовує психофізіологічні аспекти її вивчення, дає методичні вказівки педагогам.

На титульному аркуші є дві печатки. На першій печатці-ціннику, незважаючи на датування 1919 р., використовується російський правопис, відповідно правил, що діяли до орфографічної реформи 1917–1918 рр., після якої було вилучено декілька літер. Вона інформує покупців книгарні про підвищення видавництвом ціни на книгу на 100 відсотків. Отже, вартість книги зі вказаної на палітурці ціни – *«4 карб. 50 коп.»* – збільшувалася до 45 карбованців. Цей штамп, з одного боку, є документальним свідченням про гіперінфляцію в економіці країни, а з іншого, дозволяє більш точно визначити терміни надходження книги в роздрібну торгівлю. Після проголошення в листопаді 1917 р. Третім Універсалом Української Центральної Ради утворення Української Народної Республіки, УЦР зініціювала розробку національної валюти. Спершу грошова одиниця УНР отримала назву *«карбованець»*, тому була виготовлена купюра в 100 карбованців, на якій був указаний рік друку банкноти – 1917. В обіг вона увійшла з 5 січня 1918 р. Але вже 1 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон *«Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів»*, яким було запроваджено нову грошову одиницю – гривню. Отже, даний підручник був наявний у продажу протягом січня – березня 1918 р.

Другий відтиск двічі відтворений під кутом у правій верхній частині титульного аркуша та повторюється у тому ж розміщенні на 19-й сторінці. Він засвідчує належність книги бібліотеці директора Сумської Александровської чоловічої гімназії – Миколі Олександровичу Лащенкову (1856–1922), родина якого проживала в м. Суми, на вул. Псельській, у будинку за номером 54, який зберігся до цього часу. Крім даного відтиску, є прямокутні печатки, розміром 2,0х1,3 см, із літерами *«Н. Л»*, проставлені на сторінках 31, 57, 71 та 73. Власник книги власноруч двічі підписав фіолетовими чорнилами на лицьовому боці палітурки й на титульній сторінці своє ім’я та прізвище *«Н. Лащенков»* та, очевидно, номер книжки у особистій бібліотеці – *«109»*.

Ця книга для навчання дітей письму надрукована у видавництві *«Союз»* Харківського Кредитового Союзу Кооперативів та ухвалена Слобожанською спілкою для народних шкіл. На сьогодні ми маємо замало оприлюднених архівних джерел про розвиток видавничої справи часів української революції 1917–1921 рр. За даними *«Енциклопедії історії України»*, що посилається на періодичні видання 1918 року *«Українська кооперація»* № 2–3 та *«Сільський господар»*

№ 8, восени 1917 р. у Харкові була заснована кооперативна спілка *«Книгоспілка»*, фундатором створення якої виступила Харківська кооперативна кредитна спілка. Установчі збори організації відбулися 29 травня 1918 р., після чого до неї приєдналися ще 12 кооперативних спілок. Статут був зареєстрований Харківським окружним судом 17 липня 1918 р. Головою ради спілки був Ф. Крижанівський, а літературно-наукової колегії – М. Любинський. Були створені видавничі секції: культурно-історична (голова – Д. Багалій), сільсько-господарська (О. Челінцев), природознавча (В. Танієв), шкільна й позашкільна (Д. Панадіаді, О. Синявський), соціально-економічна (І. Трахтенберг), українська дитяча (М. Плевако). Книгоспілка займалася культурно-освітньою діяльністю: виданням і розповсюдженням книжок, поширенням журналів і газет. Вона ставила собі за мету *«розкрити перед народом його минувшину, розказавши і про історичні події, і про окремі вчинки відомих, забутих і незнаних діячів, природу, етнічний склад, допомогти хліборобам підняти на належний рівень сільське господарство»* [2]. Діяла організація на паях, власниками яких були кредитні та споживчі спілки. Існувала до 1920 р.

Як вже зазначалося, у переліку видавничих секцій Книгоспілки є відомості про шкільну й позашкільну секцію, що її очолювали педагог Д. Панадіаді та мовознавець О. Синявський. Книга *«Вчімося писати. Початкова наука письма»* 1918 року видана саме у серії *«Шкільна й позашкільна бібліотека»* під редакцією вищевказаних осіб. Щодо діяльності Д. Панадіаді інформації маємо вкрай мало, хоча відомо, що він був директором Харківської кооперативної школи, заснованої 1917 року, тобто був пов’язаний із харківським кооперативним рухом [3].

На зворотному боці титульного аркуша зазначено інформацію про *«Печатное дело»* друкарні І. Л. Фришберга в Харкові на вулиці *«Конторська, 21/23. Телефон Ч.720.»* та у Полтаві, вулиця *«Котляревського. Телефон Ч. 40.»*. Ця друкарня існувала в Полтаві з 1888 р. [4].

Чимало мовознавчих статей присвячено діяльності О. Синявського, проте, віднайти працю, в якій би досліджувалася співпраця вченого з Д. Панадіаді, також не вдалося. Єдина згадка про серію *«Шкільна й позашкільна бібліотека»*, на яку пощастило натрапити, міститься в енциклопедичній статті, присвяченій кооперативній видавничій спілці *«Книгоспілка»* [2].

Автор навчального посібника – Олекса Синявський – знаний український мовознавець і педагог. Він був випускником Харківського університету 1916 року, членом *«Харківської шкільної громади»*, автором численних праць з граматики, діалектології, культури й історії української мови, підручників і посібників для шкіл, вишів і самоосвіти, що популяризували норми літературної мови. До сфери його наукових інтересів входили проблеми впорядкування й редагування українського правопису.

Із осені 1917 р. до травня 1918 р. Олекса Синявський працював управителем і викладачем української мови першої на Слобожанщині української гімназії, відкритої в Харкові клопотанням місцевого товариства *«Просвіта»*. Саме в цей період ним була написана й видана книга *«Вчімося писати»*.

Підручник був розрахований для навчання дітей, які вже знають всі букви та володіють елементарними навичками письма. Зміст даного підручника (власна назва – *«Що є в книжці»*) складається з двох частин, у яких представлені окремо граматика й синтаксис. Перша частина має 50 сторінок, поділена на 17 тем-параграфів, у яких вивчаються певні особливості українського правопису. У кожному параграфі виокремлено по декілька основних правил, що виділені жирним шрифтом та двома вертикальними лініями з обох боків. Учень обов'язково повинен був виконувати завдання (кількість – 46) за кожним із зазначених правил. Окремо наприкінці всіх параграфів першої граматичної частини підручника подані вправи для виконання учнями.

У другій частині підручника (§§ 18-29) розглядаються правила синтаксису та морфології, що представлені аналогічно до попередньої. Кількість завдань – від 47 до 91-го, разом 44. Окремо наприкінці всіх параграфів другої частини підручника розміщені *«Додатки»* для виконання вправ з граматики; їхня кількість – 10.

Олекса Синявський надавав невеликі за обсягом тексти для списування й подальшого виконання певних завдань, більшість з яких створені самим автором. Разом із тим, укладач використав фрагменти текстів відомих українських поетів, письменників та педагогів – Т. Шевченка, Б. Грінченка, П. Куліша, С. Руданського, О. Олеся, а також і менш відомих – М. Чернявського, Я. Щоголева (наш земляк із Охтирщини), Неводовського (ім'я не вказане, але, ймовірно, це Г. Неводовський – автор *«Граматки»* 1918 р.), Дніпрової Чайки (Л. Василевської-Березіної), а також російських авторів, імовірно, у

перекладі автора даної абетки – О. Плещеєва й Л. Толстого. Крім цього, використані також запозичені зі вже наявних як українських, так і російських (у перекладі автора) читанок для дітей та тогочасних періодичних видань, збірок та альманахів *«Вінок»* та *«Стежки додому»* (інформація про них наразі відсутня), а також *«Рідне слово»* – щоденна літературно-громадська й політична газета, що виходила у Полтаві у 1918–1919 рр., а редактором якої був П. Тищенко. У підручнику представлена й усна народна творчість – прислів'я, приказки, байки тощо. Усі тексти написані прозою, побудовані на близьких і доступних для дітей зразках живої української мови, характерної для Слобожанщини.

Підручник О. Синявського має значну кількість ілюстрацій, що свідчить про широке застосування автором методів наочності. Це чорно-білі графічні малюнки, виконані невідомим художником. Вони зображують побут селян, дитячі й народні ігри та забави, сільсько-господарський реманент, предмети одягу, пейзажі, персонажі казок та байок, квіти, зернові культури, комах, диких та свійських тварин тощо.

Абетка Синявського є унікальним експонатом колекції друкованих видань краєзнавчого музею, що відображає історію книжкової справи регіону, розвиток освітнього процесу, а також певні аспекти формування сучасної української мови. Для наукової спільноти – педагогів, істориків-краєзнавців, філологів і лінгвістів – цей екземпляр абетки має цінність як невідома, відсутня в наявних на сьогодні списках написаних праць автором – О. Синявським. Її оприлюднення дасть змогу відновити деякі сторінки біографії знаного в Україні вченого, а також з'ясувати особливості становлення правопису української мови у період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Список використаних джерел та літератури

1. Сумський обласний краєзнавчий музей: КВ 30441, Пи 12013.
2. Марочко В. І. Книгоспілка. *Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.* URL: http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Knygospilka.
3. Скубій І. В. Перші сторінки історії кооперативної освіти в Харкові: Кооперативна школа імені А. Н. Головчанського (1917–1921 рр.). *STUDIASLOBOZHANICA: матеріали Міжнародної науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2014» (Харків, ХНТУСГ, 31 жовтня 2014 р.)*. Харків: Міськдрук, 2015. С. 34–41.
4. Списки должностных лиц Полтавской губернии. URL: http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/repressii-organizatory-i-ispolniteli?id=11709.

Клочко Оксана Миколаївна
кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту, Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

З ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Актуального значення для сьогодення у вітчизняній історико-педагогічній науці набуває дослідження історії жіночої освіти на теренах України, що пов'язане з доволі інтенсивним розвитком гендерних досліджень в освітній галузі. Уважне опрацьовування вказаного питання суттєво розширює наші уявлення про роль жінки в суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-громадських перетвореннях, які мали місце в різні історичні епохи існування нашої держави.

Варто відмітити, що жіноча освіта в Україні бере свій початок з часів Київської Русі. Проте свідчення про виховання та навчання жінок в означену історичну добу є фрагментарними. Деякі дослідники, як-от Н. Полонська-Василенко, стверджують, що перші школи на території сучасної України з'явились в XI ст. Авторка зазначила, що при Янчиному (Андріївському) жіночому монастирі в Києві було засновано першу жіночу школу княжною Ганною Всеволодівною [4, с. 240]. Метою освітнього закладу було поширення елементарної грамотності не лише серед еліти, а й нижчих прошарків суспільства. Навчали молодь читати, писати, арифметиці, закону Божому, церковному співу. На думку дослідниці, жінки Київської Русі посідали високе становище в суспільстві, були рівноправними з чоловіками й брали активну участь в церковному та політичному житті. Аргументом цього вона називає те, що жінки вміли писати, засновували школи, дехто з них вивчав філософію, риторику [4, с. 253, 254]. Прикладом освіченості жінок слугує й те, що онуці Володимира Мономаха Добродеї належить перший у Європі написаний жінкою медичний трактат.

Наступний історичний період, що зберіг деяку інформацію про жіночу освіту є період Козаччини (XVI–XVII ст.). Так, етнограф М. Сумцов в історико-етнографічній розвідці переповідав слова диякона Павла Алепського, який був писарем при антіохійському патріарху Макарію, котрий у 1651 р. через Україну подорожував до Москви. Він дивувався бажанню та хисту українців до науки: *«по всій козацькій землі, навіть дівчата й жінки вміють читати… дітей безліч, і всі грамотні, навіть сирітки…»* [9, с. 181.]. На той час жіноча освіта носила переважно домашній характер. Дослідник історії

культурних рухів в Україні й Білорусії А. Савич вказував, що в листі ігумена Рихловського монастиря Луки Григоровича до полковника Іллі Новицького говориться про те, що ігумен посилав до синів і дочок І. Новицького вчених монахів і *««черничок» для навчання грамоті і рукоділлю»* [6, с. 268].

Приклад того, що не лише доньки української шляхти були освіченими наводив О. Левицький: записи в актових книгах (купівля, продаж, скарги, отримання грошей тощо) зроблені були не лише панянками, а й жінками нижчих суспільних станів. У цих записах обов'язково згадувалося про *«власноручний підпис особи, яка видавала запис»* [3, с. 2–3]. Наявні дані про те, що жінки брали участь і в братських школах, поширених у цей період. Дослідник Я. Ісаєвич підтверджував, що в каталогах братств зберігаються свідоцтва про участь жінок-братерничок [2, с. 25].

Новим етапом розвитку жіночої освіти стала друга половина XVIII ст. коли переважна більшість українських земель входила до складу Російської імперії. Вважається, що правління Катерини II сприяло появі нової освітньої концепції, за якою освіта мала б носити загальний характер на відміну від утилітарно-професійного. Зокрема, це стосувалось й жіночої освіти [1, с. 19].

За сприянням імператриці в 1764 р. було організовано Виховне товариство шляхетних дівчат в Санкт-Петербурзі (*«Императорское воспитательное общество благородных девиц»*) – перший навчальний заклад для жінок, яким опікувались на державному рівні. В українських губернських містах були створені подібні заклади в Харкові та Полтаві (1818 р.), Одесі (1829 р.), Києві (1833 р.). Навчатися в інститутах шляхетних дівиць мали право дівчата з привілейованого дворянського стану, доньки обер-офіцерів, купців, духовенства, пізніше – міських середніх станів. Вступати до навчального закладу починали з шести років; закінчували його у 18 років. Навчання в інститутах (пансіонах) мало закритий характер; бачитися вихованкам із рідними дозволялось лише на свята. Метою жіночої освіти проголошувалась підготовка дівчат до виконання ними обов'язків матері та дружини, а навчально-виховний процес мав релігійно-моральну спрямованість.

Навчальні заклади ділились на три розряди згідно станового положення дівчат, а виховання мало триєдину мету: фізичну, моральну та розумову. Набір вихованок здійснювався кожні три роки. Існувало чотири класи за віком. У першому класі вчилися танцювати,

в’язати, шити. Вивчали Закон Божий, катехізис, правила етикету, російську та іноземну мови, арифметику, малювання, вокальну та інструментальну музику. У другому класі до числа досліджуваних предметів додавалася географія, історія і домоведення. Також належало навчитися навичкам самообслуговування, наприклад, доглядати за зачіскою, одягом тощо. Третій клас поділявся на дві частини. У програму навчання входили література (читання історичних і повчальних книг), основи архітектури та геральдики. Дівчатка приступали до ведення господарства (готування їжі, складання кошторисів, самостійне шиття для себе білизни та сукні з наданої матерії тощо). У випускному класі завершувалось вивчення Закону Божого та інших наук через повторення та закріплення. Особлива увага приділялася практичній діяльності по веденню господарства – дівчат навчали вести записи витрат, вести переговори з постачаль-никами товарів, оцінювати якість останніх та проводити розрахунки [1, с. 17–104].

Особливість жіночих приватних пансіонів полягала в тому, що перевагу надавали вивченню французької мови та світським манерам. Дослідники (Є. Днєпров, Л. Смоляр, Р. Усачова та ін.) зазначають, що, незважаючи на всі недоліки виховання в інститутах шляхетних дівчат (поверховість знань, світськість, відірваність від реального життя), заснування цих закладів освіти заклало підвалини для подальшого розвитку ідеї створення системи державних шкіл для дівчат.

Відмітимо також, що в 1782 р. було проголошено створення народних училищ – безоплатних, змішаних навчальних закладів, в яких мали право навчатись діти міських середніх класів. Проте, цифри, що подають дослідники свідчать, що дівчат в таких закладах навчалось набагато менше, ніж хлопчиків. Так, за даними Є. Дніпрова в 1782–1800 рр. вихованок в народних училищах було лише 7 % [1, с. 36].

На мою думку, такий стан жіночої освіти пояснювався тим, що суспільство не вбачало особливої потреби в освічених жінках, оскільки місце та роль жінки зводилась до виконання нею обов’язків дружини, матері, господарки. Чоловікам належало право вдосконалювати світ через участь в суспільно-політичному, економічному житті, а жіноче призначення зводилося до сімейно-побутових рамок, що не вимагало особливої освіченості від них.

У 1840-х роках організовуються перші жіночі духовні (церковнопарафіяльні) училища, що на початку свого існування приймали на навчання дочок духовенства. Згодом, навчання в них

стало загальнодоступним, а самі заклади ставали сходинкою до утворення єпархіальних училищ.

Навчальний курс в означених закладах складався з таких предметів: Закон Божий (до складу якого входили короткий катехізис, Священна історія і церковний спів), читання старослов'янською та російською мовою, письмо російською мовою і коротка граматика, арифметика, коротка російська історія та географія, навчання рукоділлю та веденню домашнього господарства. Також рекомендувалось при училищі мати сад, город, худобу і пташиний двір, давати елементарні знання по догляду за дітьми, хворими, пояснювати правила вживання та основні властивості лікарських рослин [1, с. 96–97]. Першим єпархіальним училищем для жінок на українських землях було відкрите в 1853 році в м. Харків.

Вплив ліберально-демократичних західноєвропейських прогресивних ідей на суспільство в поєднанні з інтенсивним економічним розвитком держави в другій половині XIX століття спричинив реформи в жіночій освіті. Низка громадських діячів (М. Вернадська, М. Вишнеградський, П. Каптерев, М. Пирогов, В. Стоюнін, К. Ушинський та ін.) доклала чимало зусиль для процесу подальшого реформування системи жіночої освіти. У 1854 року було засновано Відомство установ імператриці Марії, що стало опікуватись жіночими навчальними закладами. У 1858 р. було видано *«Наказ про заснування Маріїнських жіночих училищ»*, який проголошував безстановість та відкритість навчальних закладів для жінок.

Зауважимо, що в той же час почали організовуватись і жіночі училища, що підпорядковувались Міністерству народної освіти. У травні 1858 р. було прийнято положення, за яким жіночі училища розподілялись на два розряди: з шестирічним терміном навчання – І розряду, з трирічним – ІІ розряду. Метою навчання дівчаток у них було проголошено надання освіти як релігійно-моральної так і розумової, що стане в нагоді майбутнім матерям та дружинам.

Разом з тим, навчання в жіночих училищах поступово ставало подібним до навчання в чоловічих гімназіях, а не жіночих інститутах, що призвело до наступної стадії реформування жіночої системи освіти, яка характеризувалася поступовим наближенням її до чоловічої. З 1862 року жіночі училища І-го розряду стали називатися гімназіями.

Наступний етап реформування системи жіночої освіти почався з прийняттям *«Положення про жіночі гімназії»* (24 травня 1870 року). Важливо відзначити, що в *«Положенні»* офіційно визнавалась

відповідність жіночих закладів освіти І-го розряду – чоловічим гімназіям, ІІ-го розряду – чоловічим прогімназіям і вперше не було визначено мету виховання та навчання жінок. За припущенням Є. Днєпрова та Р. Усачової, автори проекту таким чином зробили спробу відійти від вузької направленості жіночої освіти та розширити межі завдань та її призначення [1, с. 192].

На окрему увагу заслуговує той факт, що учениці гімназій мали змогу відвідувати VIII додатковий (педагогічний) клас, у якому викладалися основи педагогіки, здійснювалася педагогічна практика. Гімназистки вивчали в повному обсязі, встановленому для чоловічих гімназій Міністерством народної освіти, той предмет, з якого вони бажали отримати звання домашньої вчительки або наставниці. Курс педагогіки охоплював питання загальної педагогіки, дидактики та методики. Ретельно вивчались правила особистої гігієни, харчування, догляду за шкірою, корисний відпочинок; ученицям давали основи психології та логіки [7].

Економічний розвиток регіонів України призвів до збільшення частки заможного населення, яке бажало і мало можливість надати своїм дочкам належну освіту, а тому порушувалися численні клопотання до урядових установ про відкриття гімназій – безстанових навчальних закладів освіти, в яких навчались дочки дворян, духовенства, купців, містян, селян.

Зазначимо, що початок ХХ ст. характеризується збільшенням кількості приватних гімназій та прогімназій. Якщо на 1904 р. кількість жіночих приватних закладів в державі складала 16%, то в 1914 р. цей показник сягнув 38,5% [1, с. 233]. Учениці приватних закладів освіти навчалися за програмою, затвердженою Міністерством народної освіти для державних жіночих гімназій. Це дозволяло випускницям отримувати належну підготовку для складання іспиту, який відривав шлях до професії домашньої вчительки.

Ще одним типом навчальних закладів, що мали право відвідувати жінки, були недільні школи, які почали відкриватись наприкінці 1850-х років. Вони мали статус безоплатних народно-просвітницьких закладів і були відкриті для всіх бажаючих, незалежно від соціального походження, національності та віросповідання; могли бути як спільними, так і окремими чоловічими чи жіночими.

До справи заснування недільних шкіл охоче брались жінки. Наприклад, у недільній школі Харківського товариства поширення грамотності викладала Єлизавета Ковальська, а Софія Русова організо-

вувала літературні читання. Христина Алчевська давала безкоштовно у користування товариства колекції картин для народних читань.

Важливим етапом розвитку жіночої освіти на Україні стала боротьба жінок за право на вищу освіту. Зазначимо, що прагнення жінок здобути її зумовлювалося об'єктивним економічним розвитком суспільства, його потребою у нових кваліфікованих кадрах, особливо в педагогічній та медичній сферах. Це прагнення проявилося в численних петиціях та зверненнях від самих жінок, від професорів університету св. Володимира, більшість яких висловлювала готовність викладати на курсах, та від представників громадськості. Серед жінок, які виступили за доступ до університетської освіти, були представниці українського жіночого руху – Л. Українка, О. Косач, жінки родини Старицьких, дочки композитора Миколи Лисенка.

Вищі жіночі курси (ВЖК) були приватними вищими навчальними закладами, які за устроєм наближалися до урядових вищих освітніх установ. Вони підпорядковувались попечителю учбового округу, який затверджував навчальні плани та викладацький склад курсів. Керівництво навчальним процесом здійснювала педагогічна рада, до складу якої входили викладачі курсів. У 1870-х роках ВЖК були відкриті в Києві, Одесі, Харкові, Ніжині та Катеринославі. Пізніше, через наступ контр реформ у 1880-х роках, курси були закриті, проте вже на початку ХХ ст. під впливом громадськості їх знову було відкрито. Зміст освітнього процесу ВЖК (його відповідність до навчальних планів університетів), надавав право займалися підготовкою педагогічних кадрів для дошкільних, початкових і середніх навчальних закладів [8, с. 83–116].

Відзначимо, що після подій Жовтневої революції 1917 року, жіночі навчальні заклади, засновані на українських землях поступово припинили своє існування, у державі запроваджувалася система спільного навчання обох статей. Натомість у 1940-х роках була зроблена спроба роздільного навчання, проте вже в наступному десятилітті від цього вирішили відмовитися, визнавши неефективність такої форми організації школи.

У наш час спостерігається певна тенденція відродження ідеї роздільного навчання (наприклад Львівська українська приватна гімназія (з 1991 р.), Приватна спеціалізована ЗОШ І-ІІІ ступенів *«Школа шляхетних дівчаток «Леді»»* в м. Боярка (з 2000 р.), *«Кадетський корпус»* в м. Суми (2011 р.) тощо). Означені заклади посідають своє місце в структурі вітчизняних освітніх установ і є складовою частиною

освітньої системи України. Проте, з огляду на принцип забезпечення гендерної рівності (Закон України №2866-IV *«Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»* від 08.09.2005), виникають певні сумніви щодо доцільності існування цих установ в сучасній системі освіти, оскільки їхня діяльність деякою мірою суперечить принципам гендерної рівності, проголошеної в Україні.

Отже, є підстави стверджувати, що жіноча освіта в Україні мала декілька етапів розвитку, кожен з яких мав характерні особливості. Освіта жінки багато в чому залежала від тієї ролі, якою жінка володіла в суспільстві. Наприклад, певне рівноправ'я між статями характерно було для доби Київської Русі, оскільки жінка мала вплив не лише в родині, а й на суспільно-політичне життя країни.

У період існування України в межах Російської імперії панувала громадська думка про те, що місце та роль жінки в суспільстві обмежується виконанням нею обов'язків дружини, матері, господарки. Отже, мета освіти жінки в цей період – надати знання, що стануть їй в нагоді саме для виконання означених обов'язків. Проте, під впливом громадської думки, що формувалась завдяки проникненню демократичних ідей, розвитку культурно-просвітницького руху, економічному піднесенню, суспільство поступово прийшло до розуміння необхідності надання жінкам рівноправного навчання з чоловіками. Підтвердженням цьому є намагання зрівняти навчальні плани чоловічих та жіночих гімназій, заснування спільних для обох статей шкіл, надання прав жінкам на вищу освіту. Жінка отримала можливість реалізувати себе в суспільно важливих сферах, таких як медицина, педагогіка, сільське господарство тощо, тобто відійти від вузького призначення домогосподарки, матері та окраси чоловіка, що на той момент було прогресивним досягненням. Жінки впевнено стали на шлях зрівняння в правах з чоловіками, що безперечно є запорукою розвиненого суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Днепров Э. Д. Среднее женское образование в России. М.: Просвещение/Дрофа, 2009. 270 с.
2. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. К.: Наукова думка,1972. 144 с.
3. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. *Киевская старина*. 1900. № 1. С. 1–15.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. К.: Либідь, 1995. 672 с.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. К.: Либідь, 1992. 606 с.
6. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні й Білорусії в XVI – XVII ст. К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. 333 с.

7. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870 г. изменениями и дополнениями / [сост. М. Родевич]. СПб.: Тип. М. А. Хана, 1884. 345 с.
8. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса, 1998. 408 с.
9. Сумцов М. Ф. Слобожане: історико-етнографічна розвідка. Харків: Союз, 1918. 238 с.

Штика Олександр Павлович

кандидат історичних наук, доцент, методист, Державний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І. Г. Харитоненка Державної прикордонної служби України;

Ідріс Наталія Олексіївна

вчитель суспільних дисциплін, Державний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І. Г. Харитоненка Державної прикордонної служби України

ТРАДИЦІЇ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ ЗАКЛАДЕНІ НА СУМЩИНІ ІВАНОМ ТА ПАВЛОМ ХАРИТОНЕНКО

Про актуальність проблеми національно-патріотичного виховання молоді свідчать державні нормативно-правові документи, зокрема, 30 червня 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив першу в Україні Державну цільову соціальну програму національно-патріотичного виховання на період до 2025 року. Її метою є удосконалення та розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання шляхом формування та утвердження української громадянської ідентичності.

Проблему національно-патріотичного виховання та сутність понять *«патріотичне виховання»*, *«національне виховання»*, *«національно-патріотичне виховання»* досліджували І. Бех, О. Биков, О. Вишневський, С. Гончаренко, П. Кононенко, Ю. Руденко, К. Чорна. Обґрунтуванню теоретико-методологічних засад громадянсько-патріотичного виховання підростаючого покоління присвячено праці В. Кременя, Ю. Руденко, В. Тернопільської, К. Чорної та ін.

Потреба в державницькій ідеології для України виникла разом з отриманням нею незалежності. В її основу мала б бути покладена державницька ідеологія. З цією метою під егідою Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів, Верховної Ради України, Міністерства культури України, Академії наук України, Соціально-психологічного управління Міністерства оборони України, Управління військової освіти Міністерства оборони України, Національного

інституту стратегічних досліджень при Президенті України та цілого ряду політичних партій і громадських організацій у грудні 1992 року була проведена науково-практична конференція *«Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні»*. Цей захід не тільки визначила контури загальних підходів для вирішення цієї проблеми, як на державному, так і на суспільному рівні, але й надав дієвий поштовх для її подальшого вивчення на рівні науково-експертного та партійно-політичного середовища [7].

На жаль, подібна ініціатива була першою й останньою в новітній історії України. У подальшому вивченням цього питання займалися переважно науковці. І коли академік НАНУ Мирослав Попович вкотре говорив, що *«ми не досягнемо економічних успіхів, коли не матимемо ідеології, яка дозволить нам всім жити в одному домі і бачити світло в кінці тунелю. Не можна жити без такої системи цінностей, в яку повірили б люди»* [12, с. 6–7]. Та до його голосу, як це не прикро, правляча еліта, просто не дослухається, і від того складається враження, що їй не потрібна державницька ідеологія. Не бажає вона усвідомити і того, що в основі державницької ідеології має бути покладена українська національна ідея. *«У самому загальному вигляді національна ідея*, – як стверджує провідний український політолог М. Михальченко, – *це ідея, яка відображає головний національний інтерес і задає розвитку країни оптимальний напрямок на сьогодні і на майбутнє»* [8, с. 10]. Отже, *«Національна ідея*, – говорить М. Михальченко, – *є формою національного інтересу, а він, в свою чергу – формою вираження потреби і необхідності»* [9, с. 216–217].

Але чи здатна наша політико-економічна еліта усвідомити потреби українського народу та трансформувати їх у його головний національний інтерес? Як не прикро, але визнати потрібно. Роки незалежності довели, що Україні не пощастило. Її правлячий політичний клас за своїми морально-етичними та професійними якостями не відповідає вимогам тих викликів, які час і обставини ставлять перед Україною. І це є великим випробування для країни, особливо за умов, коли Україна прокладає шлях до Європи. На думку колишнього Верховного представника ЄС з питань закордонної політики і політики безпеки Хав'єра Солани, Україна навряд чи зможе стати членом Євросоюзу. *«Для мене Україна є однією з найбільших фрустрацій мого життя»*, – сказав він у Вашингтоні. Крім того, він відверто заявив, що український політичний клас є незрілим і слабким, а політичні інституції України є хиткими: *«Для мене це велике розча-*

рування тому, що Україна могла б досягти набагато більшого. Українську ситуацію ускладнює її політичний клас, який є нижчим від середнього рівня…» [4].

Але чому це так сталося? Правдиву оцінку українській еліті дає перший Президент України Л. Кравчук. З його погляду, за умов ринкової демократії наша *«еліта зірвалася з рейок, згубила те, що називається честю, совістю, культурою… Політична еліта сьогодні продається направо, наліво. Бізнес-еліта дуже часто – примітивні люди»* [15].

Тож, коли вони дориваються до влади, то тоді *«корпоративні інтереси і цінності владних структур, правлячих еліт, кланів, олігархічних груп, а ними, як правило, є безпека, самозбереження та процвітання існуючого режиму, при цьому видаються за найвищі національні інтереси держави і суспільства в цілому. Природньо, що у такому суспільстві будь-яка спроба порушити монополію режиму над сферою безпеки завжди сприймається як пряма загроза його існуванню і трактується як «державна зрада» і «замах на конституційний устрій»»* [3]. Зрозуміло, що такому політичному класу, ані державницька ідеологія, ані національна ідея і все те, що вони мають породжувати в суспільно-політичному житті, непотрібні. А тому поточною реальністю для України є те, що державницька ідеологія, яка певним чином відбита в Конституції країни поки що сира і не здатна чітко та зрозуміло відповісти на питання: *«куди?»* і *«яким шляхом іде Україна?»* [8, с. 31]. Від того маємо суспільно-політичну ситуацію, коли *«країна зависла у просторі і часі. Проектів майбутнього не розробляється тому, що немає стратегічних перспектив, особливо в її суспільно-політичному розвитку»* [1, с. 113].

Ніяк не сприяє забезпеченню організації військово-патріотичного виховання в країні нестача свідомої національної патріотичної еліти у вищих ешелонах влади. Тож, надійною запорукою на шляху виходу її з системної політико-ідеологічної кризи має стати як пошук науково-виважених позицій і посилення військово-патріотичного виховання особового складу всіх суб'єктів сектору безпеки України, так і формування активної, відповідальної, діяльнісної еліти України. Саме тому, великі надії покладаємо на випускників Сумського *«Кадетського корпусу»*.

Сьогодні в умовах реформування освітньої сфери, складовою якої є військова освіта, відбувається звернення до історичного досвіду. Гадаємо, що надзвичайно важливим є вивчення молоддю спадку

видатних особистостей минулого, які завдяки любові до Вітчизни, державницькому мисленню, далекоглядності та меценатській діяльності, змінювали обличчя свого краю, на століття вперед закладаючи цеглини економічного, культурного процвітання, сіючи зерна любові до рідної землі та патріотизму. Такими благодійниками є родина Харитоненків, силами яких засновано та ім'я яких носить *«візитівка Сумщини»* – Державний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою *«Кадетський корпус»* імені І. Г. Харитоненка Державної прикордонної служби України.

Патріотизм у найзагальнішому його розумінні – це любов до своєї рідної Батьківщини. Патріотизм виявляється у тому, що робить людина, чи приносять її дії благо Батьківщині. У другій половині XIX ст. патріотизм цукрозаводчика Івана Герасимовича Харитоненко (1822–1891) виявився у любові до рідного міста Суми, а вся його діяльність була спрямована на розвиток рідного краю. Підприємець завжди з гордістю відзначав своє ставлення до рідного краю. Багато церков, лікарень, шкіл та гімназій Сум другої половини XIX століття споруджені його коштом. Завдяки Харитоненку на сумських дорогах з'являється бруківка, будуються мости, влаштовується електричне освітлення.

Саме Іван Герасимович загорівся ідеєю заснувати в Сумах кадетський корпус, звернувся із проханням до імператора, отримав відмову через недоцільність такого учбового закладу у невеликому повітовому містечку. Далі справа не пішла. Однак, Іван Герасимович не залишив своєї задумки і перед смертю доручив реалізувати її синові Павлу: *«У міру сил і можливостей, якщо мені особисто не вдасться влаштувати, покладаю на мого сина…»* Так, у 14 пункті тексту свого заповіту, який наводив історик О. М. Козлов, Іван Герасимович зазначив: *«За життя покійного імператора мені прийшла думка влаштувати в м. Суми кадетський корпус, і в Бозі покійний імператор схвалив цю думку, але граф Лоріс-Меліков відхилив її, не бажаючи втягувати мене в великі витрати. Думка ця, що походить з любові до моєї Батьківщини, ніколи не залишала мене, і в даний час бажаю на моїй дачі Левицька Стінка здійснити це підприємство, про що слід клопотати, запропонувавши дачу і на будівлі капітал в п'ятсот тисяч рублів. Я цілком упевнений, що нині благополучно правлячий государ імператор задовольнить твоє клопотання»* [5, с. 100].

«Любіть Суми так, як я їх любив», – ці слова у своєму заповіті написав Іван Герасимович Харитоненко. Помер він 30 листопада 1891 р. Поховання відбулося 2 грудня на міському кладовищі.

Його син Павло Іванович Харитоненко (1853–1914), бажав виконати волю батька, довго листувався з керівниками держави і в результаті 14 серпня 1899 року, за царювання імператора Миколи II, надійшов дозвіл прийняти від Павла Харитоненка пожертвування в 500 тис. рублів і виділити земельну ділянку для заснування корпусу на 500 кадетів.

Усього в Росії з початку XVIII до початку XX століття було засновано 38 кадетських корпусів, з них чотири – на території Українських губерній. Саме в цей період закладаються три провідні принципи, що на довгий час визначать особливості всіх військових ліцеїв: по-перше, їх закритий (інтернатний) тип; по-друге, роздільне навчання (чоловіча освіта); по-третє, професійна направленість та допрофесійна підготовка (військова спрямованість) [6].

Будівництво кадетського корпусу розпочалося у червні 1901 року. На кошти, пожертвувані Харитоненко і виділені царським урядом, в Сумському кадетському корпусі була створена прекрасна навчально-матеріальна база: класи, кабінети, житлові приміщення для кадет і посадових осіб, а також побудована своя домова церква Іоанна Богослова. Було зведене ціле навчальне містечко, за оснащеністю та благоустроєм воно не мало аналогів у країні. Вартість усіх споруд сягнула 1 млн 600 тис. рублів. На спорудження будинків корпусу використано більше 15 млн пудів цегли, до 1200 саж^3 фундаментного каменю, майже 70000 пудів залізних балок тощо [16, с. 91].

Уже за результатами перших вступних іспитів до Сумського кадетського корпусу було зараховано 61 вихованця. Вступити було непросто, адже це був закритий елітний військовий заклад. Навчалися тут не лише дворяни, а згідно з волею Харитоненко, й інші верстви населення: *«з тим, щоб у штатному складі цього корпусу було окремо 75 вакансій для своєкоштних інтернів..., серед яких 50 вакансій для дітей купців і почесних громадян»* [11, с. 144].

Відкриття навчального закладу відбулося урочисто 27 вересня 1902 року. Першим директором був призначений генерал-майор Л. І. Кублицький-Піотух. Після переведення останнього до Київського корпусу новим і, як виявилося, останнім директором був генерал-майор А. М. Саранчов.

Одним з головних методів морального виховання в кадетському корпусі проголошувалася *«освіта серця»*, яка мала створювати

(душевний настрій), привчати (до терпіння й перенесення незгод), стримувати (самолюбиві прагнення) й обмежувати (схильність до порівняння). Загальний напрямок виховання у Сумському кадетському корпусі, відповідно до *«Наставления для образования воспитанников военно-учебных заведений»* (від 24.12.1848 року), ґрунтувався як на любові до Бога, так і на безкорисливій любові до Батьківщини, на душевному усвідомленні боргу, сімейного та суспільного, військового та цивільного.

Революція 1917 року й захоплення влади більшовиками нанесли ряд важких ударів кадетським корпусам, які радянська влада не без підстав розглядала як середовище, вороже й далеке новим порядкам. За період 1917–1918 років було ліквідовано майже всі військові училища й 23 кадетських корпуси. Відродження кадетської освіти відбулося на початку 1990-х років. Даний процес передбачав реорганізацію галузі підготовки військових кадрів і влаштування нової розгалуженої системи навчальних закладів різних типів та рівнів, у тому числі, ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Сьогодні в історичній будівлі Сумського кадетського корпусу, зведеного родиною Харитоненко, діє ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою, що є середнім загальноосвітнім навчальним закладом з військово-професійною спрямованістю навчання та з поглибленим вивченням програми допризовної підготовки юнаків. Державний ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою *«Кадетський корпус»* ім. І. Г. Харитоненка був створений відповідно до Указу Президента України від 08 вересня 2011 року №901/2011 *«Про державний ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» ім. І.Г. Харитоненка»*. На підставі роз порядження Кабінету Міністрів України від 06.02.2019 № 54-р навчальний заклад переданий до сфери управління Адміністрації Державної прикордонної служби України. У ліцеї поглиблено вивчають такі військові дисципліни, як *«Тактична підготовка»*, *«Вогнева підготовка»*, *«Стройова підготовка»*, *«Статути Збройних Сил України»*, *«Основи військової топографії та туризму»*, *«Військово-інженерна підготовка»*, *«Зв'язок»*, *«Медико-санітарна підготовка»*, *«Цивільна оборона»*.

Але найголовнішим завданням всієї роботи в Ліцеї залишається – виховання патріота – громадянина, захисника Конституції та особливо тих її суспільно-політичних принципів, на яких має базуватися наш державний суспільно-політичний лад з усіма правами та обов'язками громадянина. Сьогодні Ліцей пишається своїми випускниками. Так,

вихованці Ліцею Олексій Харченко і Артем Колодка були серед курсантів севастопольської Академії ВМС імені П. С. Нахімова в м. Севастополь, які заспівали гімн України під час підняття російського прапора над будівлею вишу під час анексії АР Крим [2]. Понад 90% випускників вступають у заклади вищої освіти, з них 70% – до вищих військових навчальних закладів, що є об'єктивним показником ефективності діяльності всього педагогічного колективу освітнього закладу.

Ми свідомо розраховуємо на молоду і позитивну енергію вихованців Ліцею, на їхні амбіції та бажання досягти поставлених цілей на користь України та її безпеки. Разом із тим, нам потрібно розуміти, що все вище сказане є лише верхівкою айсбергу в процесі виховання патріотизму. Що стосується базових, фундаментальних речей цього політико-ідеологічного процесу, то вони визначаються такими поняттями, як державницька ідеологія, національна ідея, політична ідентичність, політична нація та громадянське суспільство. Від того, у якому стані знаходяться дані політологічні категорії та яку роль вони відіграють у політичній системі суспільства, ми можемо судити про міру ефективності патріотичного виховання в державі.

Родина Харитоненків заклала підвалини військового виховання Сумщини. На особистому прикладі вони продемонстрували як слід діями підкріплювати свою любов до рідного краю. Виховання патріотизму сьогодні, як ніколи, актуально. І не тільки для системи освіти, а й для держави в цілому. Саме зараз ми повертаємося до споконвічних цінностей: утвердження первинності любові до Батьківщини і людей, духовності, моральності, бережного ставлення до природних скарбів і національних надбань нашого народу тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополюсності: Аналітична доповідь / М. І. Михальченко, Ю. Ж. Шайгородський, О.К. Шевченко та ін. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 120 с.
2. Вірність моряка. Він співав Гімн України в окупованому Криму // Офіційний сайт УКРІНФОРМ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1839651-dolya_moryaka_vin_spivav_gimn_ukraiini_v_okupovanomu_krimu_2047463.html.
3. Гончаренко А., Джангушин Р., Лисицин Э. Гражданский контроль и система национальной безопасности Украины. *Зеркало недели*. 2002, 13 сентября.
4. Для Солани Україна – одна з найбільших фрустрацій життя. URL: http://www.pravda.com.ua/news/2012/04/14/6962771.
5. Козлов О. М. Былая слава (Родословная Харитоненко). *Родоводи Антоновичів, Мосцепанових, Нароновичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків*. Суми: Мрія-1, 2006. С. 29–30. (Серія «Дворянство Сумщини»).
6. Концепція кадетської освіти та виховання в Україні. Офіційний сайт ВГО Всеукраїнської асоціації «Кадетська співдружність» URL:

http://cadet.org.ua/kadetskoe-obrazovanie-segodnya/item/81-kontseptsiya-kadetskoji-osviti-ta-vikhovannya-v-ukrajini.
7. Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції [«Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні»] / за ред. М. Михальченко, Б. Корольова. К., 1993. 159 с.
8. Михальченко М. І. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах: у збірнику статей. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. К.: Світогляд, 2005. 186 с.
9. Михальченко Н. И. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 337 с.
10. Поет на війні: про що пише морпіх Богдан Гирич. URL: https://armyinform.com.ua/2021/03/poet-na-vijni-pro-shho-pyshe-morpih-bogdan-gyrych/.
11. Покидченко Л. А. Іван Харитоненко – засновник династії цукрозаводчиків/ *Архіви України*. 2013. № 1. С. 127–145.
12. Попович М. Ідеологія: брак ідеологів? *Урядовий кур'єр*. 2002, 27 червня.
13. Хвостенко Г. «Любіть Суми так, як люблю я». *Добрий день*. 1996, 28 червня.
14. Шудрик І., Даниленко Л. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання. Суми: Вид-во «Слобожанщина», 2003. 192 с.
15. Щербицкий сказал – какой дурак придумал слово перестройка? URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/10/53558.
16. Юрченко Д. Ю. Меценатська та благодійницька діяльність родини Харитоненків на сторінках дореволюційних періодичних видань. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2010. Вип. 3. URL: http://visnykhistory.kpnu.edu.ua/article/view/54764/50896.

Шаповал Марина Валеріївна

учитель історії, Заклад загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів № 5 Тростянецької міської ради

ЮРІЙ САМБРОС: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПЕДАГОГА-РЕФОРМАТОРА, ПРОВІДНИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ ОСВІТИ НА СУМЩИНІ

Георгій (Юрій) Пилипович Самброс народився 7 квітня 1894 р. в селі Тростянець Охтирського повіту Харківської губернії, у сім'ї фельдшера Пилипа Іллича Самброса та його дружини Любові Миколаївни [6]. Після закінчення однокласної початкової школи, продовжив навчання у двокласному училищі. Тому самому, де завідувачем працював батько майбутнього письменника М. Хвильового. *«Завідував школою хворий на сухоти й доволі схожий на А. Чехова, у пенсне на чорному шнурку, – вчитель Фітільов»*, – згадував Ю. Самброс [7, с. 19]. З сином завідувача – майбутнім українським письменником Миколою Хвильовим – він познайомився під час навчання в цій школі. Але перший досвід спілкування з *«розбишакою Фітільовим»* виявився

не дуже вдалим. Його ватага глузувала з *«панської дитини»*, якою був Ю. Самброс для сільської школи.

З 1907 по 1915 роки Ю. Самброс навчався в Сумській чоловічій гімназії. Гімназійний період став для нього відкриттям великої літератури. Він багато читав. Ознайомився з газетярською справою, працюючи нічним редактором газети *«Сумской вестник»*. *«Я був перейнятий ідеями українського визвольного національного руху, читав літературу й газети, що, хоч і виходили легально, були напівлегальщиною»*, – писав Ю. Самброс [7, с. 25]. Він передплачував україномовні видання *«Сніп»*, *«Українська хата»*, *«Дзвін»*, *«Сяйво»*, щоденну газету *«Рада»* (у цій газеті було вміщено великий нарис самого Юрія – *«На Полтавщині»*). Зачитувався історичними дослідженнями Миколи Аркаса, Андріана Кащенка, Михайла Грушевського, став завсідником театру, який ставив українську класику. У цей період Самброс вперше долучився до нелегальної роботи. У день сторічного ювілею Шевченка поширював на вулиці нелегально видані книжечки з творами Кобзаря.

25 червня 1915 р. Ю. Самброс закінчив гімназію та вступив до Харківського університету. Тут він став учасником Українського товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка. Разом з групою активістів-читачів Харківської публічної бібліотеки під керівництвом Гната Хоткевича займався впорядкуванням відділу української літератури, влаштовував заходи з нагоди вшанування відомого українського діяча професора М. Сумцова. Самброс також входив до Харківської студентської громади.

Зі студентських організацій не спускала очей поліція. Тож від більш тісного спілкування з поліцейською царською машиною Ю. Самброса, очевидно, врятувала мобілізація. 30 квітня 1916 р. Ю. Самброс закінчив п'ятимісячні військові курси Київської Миколаївської пішої військової школи. Лютневу революцію він зустрів уже польовим офіцером. У Серпухові, де був розквартирований його полк, українські військові теж почали гуртуватись у свою громаду. Було обрано Раду громади, до якої увійшов і наш земляк. 1 травня 1917 року воїни-українці організували демонстрацію під синьо-жовтими прапорами. *«Росіяни вперше бачили перед своїми очима й ці жовто-блакитні прапори, що маніфестували зародок української державності, й ці політичні гасла автономії, й цю масу людей, що маніфестувала свою національну окремішність від росіян. Не диво, що серед обивателів міста засичали голоси про «мазепинство», про сепаратизм, в яких*

часто вчувався одвертий переляк перед можливою втратою для великоросів багатств України», – згадував Ю. Самброс [7, с. 60]. На цій демонстрації йому вперше довелося виступати перед великим загалом людей, до того ж, українською мовою. Роботою з поширення українських ідей офіцер Самброс займався і на передовій – його підрозділ був направлений на Румунських фронт. Але в шанцях він провів лише кілька тижнів. У червні його відрядили для участі у II Всеукраїнському військовому з'їзді, з трибуни якого, як відомо, виголошувався текст I Універсалу УЦР. По закінченні з'їзду Самброс повернувся на фронт. В умовах швидкої більшовизації підрозділу, дезорганізації армії, яка почалася після більшовицького перевороту, Ю. Самброс прийняв рішення покинути службу та з фальшивими документами у грудні 1917 прибув до Києва. Став свідком січневих боїв за Київ між підрозділами Центральної Ради та більшовиками. В умовах захоплення більшовиками Києва, прийняв рішення повернутися додому на радість матері.

Увесь 1918 р. і більшу половину 1919 року Самброс прожив у Тростянці. Тут він долучився до роботи місцевого осередку *«Просвіти»*: *«Моя діяльність в «Просвіті» була для мене школою практичної громадкості… Мені тут доводилося часто виступати прилюдно на зборах чи з доповідями, в Тростянецькому театрі на Шевченкові свята, іноді з серйозними рефератами для вчителів тощо, й зажити слави серйозного доповідача»* [7, с. 87].

З вересня 1918 року Самброс розпочав свою службову кар'єру – влаштувався вчителем української мови, літератури та історії (українознавства) до місцевої вищої початкової школи, а згодом і до приватної школи Л. Іваницької за умови, що протягом місяця складе іспит на звання вчителя. Педагогічна робота спочатку давалася складно: *«Учні були настроєні по-розбишацькому, я ж був не з тих, хто дозволяють сісти собі на голову. Тому спочатку були конфлікти з клясою: я кричав на них до нестями, нічого цим не досягаючи, декого навіть потяг за вухо»* [7, с. 93].

Прихід денікінців у Тростянець теж вписав рядок у біографію Юрія Самброса. 26 серпня 1919 р. він став жертвою *«летючої»* мобілізації, від якої його не врятувало ані те, що він був єдиною дитиною в сім'ї, ані вчительська посада. У лавах білогвардійців він був лише дев'ять тижнів, потім, за його ж словами, дезертирував, але повернутися до Тростянця наважився лише майже через три місяці після вигнання білогвардійців. Побоювання виявились марними – все обійшлось лише

візитом одного з членів ревкому: Самброс був людиною, доволі відомою в Тростянці своєю культурно-просвітницькою діяльністю, він користувався авторитетом серед місцевої молоді в тому числі і за те, що ніколи не тримався як пан. Тож *«справжнім «білим» мене ніхто не вважав»*, – згадував Ю. Самброс [7, с. 114].

З перших днів перебування вдома, його *«потягло до громадської роботи»*. Він розпочав допомагати місцевому волосному відділу народної освіти. У березні 1920 р. очолив групу, що займалась реорганізацією старого *«Учительського союзу»* в Спілку робітників освіти і соціалістичної культури (СРОСК) та став її головою. Як багато хто з тогочасного покоління розпочав захоплюватись ідеями більшовизму та радянського будівництва. Його активність була поміченою настільки, що коли в Охтирці було призначено перевірку довір'я радянської влади до місцевих вчителів, так звану *«перебальотировку»*, то від тростянецької волості у складі комісії було відправлено і Ю. Самброса. Саме тоді відбулося його перше знайомство з гуртом активної молоді у повітовому відділі освіти, зокрема з Б. Антоненком-Давидовичем та М. Довгополюком.

У липні 1920 р. Самброс переїхав до Охтирки для роботи в повітовому відділі освіти. Тих людей, які оточували його в той час, він сам називав *«Охирським сузір'ям»*. На думку педагога, то був час *«тісного охтирського товариського казана»*. Б. Антоненко-Давидович, якому ледь виповнилось 22 роки, був завідувачем відділу народної освіти, Матвій Довгополюк – заступником і завідувачем відділу професійної освіти, Юрій Самброс завідував позашкільним відділом. Обом на той час було по 26 років. В Охтирці Самброс жив у реквізованій садибі колись заможного власника. Харчувалися в місцевій їдальні; кожного разу доводилося вистоювати довгу чергу, щоб отримати першу страву, а потім – таку саму чергу за другою. Їжу видавали за ордером без оплати; вона була страшенно не смачною, а іноді й доволі підозрілою. Ложку необхідно було мати свою, то ж носив її постійно за халявою чобота. Ці охтирські харчові враження згодом вилились у поезію в прозі *«Перекреслений шлунок»*, яка була навіть надрукована у газеті *«Радянська освіта»* у 1923 році.

Будучи натхненними провідниками радянських ідей соціального виховання, представники *«охтирського сузір'я»* ідеалом масової школи вважали *«школу-клуб»* з максимальною самодіяльністю дітей, були ворогами шкільної парти й ладні були підмінити навчання в школі дитячою освітньою грою. *«Під тиском наших вимог вчительство*

широко запроваджувало в школах малювання, гру й ліпку, заповнюючи цілі кімнати дитячими виробами. Селянство, правда, невдоволено позирало на всі ці витівки й на «прогулянки» дітей в екскурсіях та все частіше запитували вчителів, коли ж вони, нарешті, замість «ліпити коники» почнуть вчитися», – згадував Самброс [7, с. 131]. У серпні того ж року Самброс був обраний до повітової спілки робочої освіти та культури, прийняв завідування культвідділом. У вересні 1920 р. увійшов до редколегії Охтирського педагогічного журналу *«Трудова освіта»*, 80% статей у якому були писані купкою охтирських ентузіастів.

Предметом особливої гордості Ю. Самброса є те, що важливою складовою діяльності *«охтирського сузір'я»* була *«дерусифікація»* освіти. Мотивували її необхідність тим, що *«царська русифікаторська політика настільки зрусифікувала школу на Україні, що сама по собі вона вже не в змозі стати народною за мовою й культурою й потребує особливих заходів для свого національного відродження»* [7, с. 132]. Учителів змусили вивчити український правопис, вивчити твори українського красного письменства, діловодство в школах також переводилось на українську мову. Великою проблемою була нестача українських підручників. Знайшлося трохи на складах колишнього охтирського земства, видрукуваних ще Центральною Радою. Але загалом новий навчальний матеріал українською мовою вчителям доводилось складати самим.

По волосних відділах народної освіти запроваджувались посади інструкторів з *«українознавства»*. Першого жовтня 1920 р. Ю. Самброс був призначений головним повітовим інструктором з українознавства. У цей же час почав викладати українську літературу при Охтирській педагогічній школі ім. Б. Грінченка [4].

Вороже ставлення місцевих партфункціонерів до *«дерусифікації»*, стало однією з причин рішення Б. Антоненка-Давидовича повернутися до складу партії *«укапістів»* (її на той час більшовики ще терпіли), а переїзд друга до Києва послабив ентузіазм молодих керівників охтирського повітового відділу освіти. Хвороба матері пришвидшила прийняття Самбросом рішення про переїзд до Тростянця. У серпні 1921 р. він покинув Охтирку. Працював у Тростянці на різних посадах в освітніх закладах: заступником завідучого Агротехшколою, де викладав також українську літературу та політграмоту, політграмоту також викладав у місцевій семирічній школі. Продовжував підтримувати зв'язки з охтирськими друзями. Багато часу приділяв роботі в

Тростянецькій, тепер уже *«червоній просвіті»*, яка займалась не лише організацією культурних заходів. На власні кошти, зароблені від організації вистав, було організовано *«Однорічні педагогічні курси»*, які очолював Ю. Самброс. У 1922 році він одружився з вчителькою місцевої школи.

У 1923 році відбулась адміністративно-територіальна реформа. Губернії були ліквідовані. Запроваджувались округи. Охтирський повіт зі складу Харківської губернії був переданий до Сумському округу. Улітку 1923 року відбувся окружний з'їзд членів профспілки працівників освіти, на якому Самброса обрали членом окружної профспілки. Він переїхав на роботу до Сум.

Про роки свого життя в Сумах Самброс згадував як про пору ділового та інтелектуального зростання. В окружному правлінні спілки він обіймав посаду секретаря, входив до керівної трійки, яка фактично здійснювала управління усіма профспілковими справами освітніх установ округу. У той час йшли широкі кампанії як з політичної перепідготовки вчителів, так і щодо підвищення кваліфікації. Юрій Самброс активно читав лекції на різноманітних семінарах. Восени 1923 року його запросили на посаду старшого інспектора соціалістичного виховання. Фактично він став керівником всієї шкільної і дошкільної справи в окрузі. На цій посаді Самброс активно просував питання про необхідність відкриття вищих педагогічних курсів перед виконкомом округу. Після формування Сумських вищих трирічних курсів, на які вперше було зараховано 61-го студента, безпосередньо займався укомплектуванням педагогічного корпусу, вдосконаленням педагогічного процесу [2].

Ю. П. Самброс був редактором відомого часопису *«Наша освіта»*, який видавався в місті Суми з 1924 р. З 1924 року Самброс числився серед викладачів кафедри української мови, причому вказано, що він закінчив Ленінградський педагогічний університет [5], хоча, як відомо, це сталось значно пізніше, педагогічної освіти на той час Самброс не мав. *«Моє педагогічне кредо не несло в собі тягаря традиційної педагогіки,* – пише Самброс, – *бо я ж ніякої педагогічної освіти не мав. З запалом неофіта я засвоював, пропагував і здійснював радянське вчення про «соціяльне виховання», гаряче ширив запроваджувану Наркоматом освіти в обов'язковому порядку «комплексну систему», й «методу проєктів» в роботі шкіл, а в методиці грамоти був активним адептом «методи цілих слів». Багато уваги й ініціятиви віддавав я тоді новій проблемі тестових*

вимірів… Уважно студіював і педологію, хоч їй я уділяв мало довір'я» [7, с. 168]. Задля поліпшення керівництва навчально-виховним процесом відповідно до рішення методкому була запроваджена посада завідувача навчальної частини, на яку було призначено Ю. Самброса.

Відповідно до рішення колективу у березні 1925 р., на посаду директора педкурсів було висунуто Ю. Самброса, який виявив себе як творча й самовіддана людина з розвиненими організаторськими здібностями та педагогічним хистом. Його кандидатура була затверджена народним комісаріатом освіти, але через втручання Сумського окружного виконкому вже ухвалене рішення було скасовано. Офіційним керівником закладу був призначений комісаріатом директор (який у довоєнний період постійно змінювався), але справжнім авторитетним неформальним лідером залишився Ю. Самброс.

Хоча влада не пробачала білогвардійське минуле радянським громадянам (таких людей не брали на роботу й позбавляли виборчих прав), Самбросу спочатку пощастило позбутися утисків, бо його вважали цінним працівником і з дозволу партійних органів тримали на роботі, хоча виборчих прав він не мав до 1937 року. Утім, у 1929 р. – на початку 1930 р. він відчув тиск до себе. Як згодом довідався Юрій Самброс, причиною його неблагонадійності в очах влади виявилась якраз не *«білогвардійщина»*, а прихильність до української ідеї. У справах ДПУ він проходив як *«націоналіст»*, *«небезпечний діяч українського руху»*. Моральні знущання виявились настільки сильними, що Юрію Пилиповичу навіть приходила думка про самогубство. У розпачі він написав передсмертну записку і місяців три носив її в кишені, готовий використати за призначенням у день ймовірного звільнення.

Ситуація трохи розрядилася після виходу перших книг Ю. Самброса про організацію й методику педагогічної практики студентів: *«Оцінка мови студентства педвузів»*, *«Система безперервного педагогічного практикуму»*, *«Орієнтовна програма педроботи на дитмайдані»* [2]. 1-го вересня 1930 р. з реорганізацію Сумського педтехнікуму в інститут увійшов до складу педколективу на посаді доцента, керівника кафедри дидактики. Пізніше, у зв'язку зі злиттям кафедр дидактики та педагогіки, він увійшов до останньої як доцент, керівник студентською педагогічною практикою.

Здавалося, переслідування – позаду, але невдовзі послідував арешт. 15 жовтня 1930 р. у дім прийшли представники закону, вчинили обшук, а його заарештували. Вимагали зізнання в участі військовій

контрреволюційній організації. Йому прийшлося пройти через допити та моральний тиск, але вибрана правильно лінія захисту його врятувала й Самброса випустили з в'язниці. Арешт украй негативно вплинув на ставлення до нього в інституті. Відчуваючи, що його, певно, звільнять, Самброс вирішив написати заяву про звільнення за власним бажанням [4]. Згодом життя показало, що то був правильний крок. Він отримав усі належні *«чисті»* документи та пристойні характеристики. Дослідниця історії педінституту, доцент Л. Корж, зазначала, що тільки в 1933–1935 рр. зі складу закладу було звільнено 29 осіб *«класово-ворожих націоналістичних недобитків, що намагаються прищепити студентам буржуазно-націоналістичну ідеологію»* [6, с. 31].

Наступним місцем роботи Ю. Самброса став Всеукраїнський інститут народної освіти ім. М. Скрипника у Харкові, де він працював до 1933 року. Ю. Самброс був доцентом кафедри педагогіки. *«Студенти того часу були особливо примхливі, важкі. Такими їх робила атмосфера політичного людожерства і цькування, властива тогочасному режиму. Досить їм було на якихось зборах виступити з негативною критикою на лектора, вказати, що ним незадоволені, підвести під це незадоволення, як основу, якесь політичне міркування чи навіть просто політично дзвінку фразу на його осуд, як репутація бідолашної жертви вже зависала в повітрі»*, – згадував Самброс [7, с. 231]. Украй негативно він оцінював і нову русифікаторську політику, до якої тепер вдалась радянська влада: *«Неперейденим пам'ятником русифікаторського йолопства тих часів все ж лишилася історія із забороною української літери «ґ». Це було теж зроблено з метою, щоб «никакого особого наречия не было»… Оказалося, що скромна українська літера «ґ» – загрожує радянському ладу…»* [8].

У 1933 році маховик репресій проти української інтелігенції набув небаченого розмаху. Багато яскравих представників тогочасної української еліти, не витримавши тиску, покінчували життя самогубством. Одним із них був знайомий Самбросу ще зі шкільної парти письменник М. Хвильовий. Що цікаво, Самброс заперечував, що причиною його самогубства став страх бути репресованим. Він наводив дещо інші аргументи: *«Йому, як членові партії більшовиків, перед цим довелося їздити по селах, провадити розкуркулювання, а серед письменницьких кіл – дбати, за допомогою певних заходів, про класову й ідеологічну чистоту письменницьких кадрів, боротися*

проти «ухилів» і збочень так у самого себе, як і у своїх колег. Й хоч сам Хвильовий був колись чекістом, але те, що він повинен був тепер робити, просто психологічно виявилося йому вже над силу, привело до психологічного «зламу»» [8]. Самброс був присутнім на похоронах М. Хвильового, які його вразили своєю скромністю, на них ніхто не захотів виголосити промови.

Самбросу в цей час постійно доводилось перебиватись по чужих кутках. Життя ставало напівголодним. В умовах дефіциту продовольства в місті та при відсутності талонів на харчування, адже її давали тільки членам профспілки (Самброс виключений з неї ще у 1924 р.) педагог був практично приречений. Але виручали друзі та колеги, зокрема, Матвій Довгополюк, який на той момент проживав у Харкові і в шахрайський спосіб допомагав діставати талони. Голодомор 1932–1933 року справив наздвичайно сильне враження на Самброса. Він описав багато епізодів в своєму щоденнику. Особливо гнітили образи голодуючих дітей. *«Внаслідок колективізації, розбиття родин, заслань батьків і матерів, голодних смертей – сила дітей лишалася безпритульними, йшла світ за очі у мандри й масами гинула від голоду. Їх підбирали теж по шляхах, на залізниці, по міських площах і вулицях, опухлих, страшних і здавали до особливих дитячих будинків, що знаходилися в секретному віданні ДПУ. Туди сторонніх нікого не пускали. Але для роботи серед цих голодних дітей – ДПУ, за окремим добором, мобілізувало політично благонадійних вчителів, від яких брали підписку, що вони не будуть розказувати про те, що там бачили…»*, – писав Самброс [8]. У розпал Голодомору померла і мати Ю. Самброса.

Але біда одна не ходить. Була запроваджена паспортизація і Ю. Самбросу цього документа моли взагалі не дати: *«я твердо знав, що коли дізнаються, що я сумський позбавленець, – паспорта не дадуть. Отже, нависла життєва загроза, що дорівнювалася близькій смерті. Нерви були напружені до краю. Попереду – чорніла повна безвихідь…»* [8]. Утеча в найвіддаленіші куточки СРСР або й за кордон – поширений у той час спосіб порятунку. Юрій Самброс, відчувши, що над ним *«збираються хмари»*, звільнився з інституту, ліквідував усі свої справи й перебрався з дружиною спочатку до села Липці, на кордоні з Росією, а далі до Омська, Новосибірська, аж поки доля залишила його в місті Комишлові Свердловської області РРСФР. І це його врятувало, бо більшість його товаришів уже були знищені. Наприкінці 1930-х років він закінчив Ленінградський педагогічний

інститут ім. О. І. Герцена та Московські заочні центральні курси вивчення іноземних мов.

У Комишлові він працював викладачем педучилища (1946–1954), був нагороджений відзнаками РРСФР, став одним із перших у Комишлові, кому було присвоєно звання *«заслужений учитель»*, здобув звання кандидата педагогічних наук. Жив дуже скромно. Помер у 1957 році.

Список використаних джерел та літератури

1. Баглай А. Юрій Самброс. URL: https://cutt.ly/IjEvztD.
2. Голубченко В. Ю. Педагогічна діяльність Г. П. Самброса. *Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція, (7–8 грудня 1999 р.): збірник статей* / [редкол.: П. М. Щербань, Б. Л. Корогод, В. В. Турков та ін.]. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. С. 119–121.
3. ДАСО. Ф. 745. Оп. 1. Спр. 79.
4. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 291.
5. Історія кафедри української мови Сумського педагогічного університету імені А. С. Макаренка. URL: https://cutt.ly/DjEvVWB.
6. Корж Л. В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка. Суми: Ред. відділ СДПУ, 1999. 88 с.
7. Самброс Ю. Щаблі: мій шлях до комунізму. URL: https://cutt.ly/ejEvJUj.
8. Файзулін Я. Репресовані щоденники, Голодомор 1932–1933 років в Україні. URL: https://cutt.ly/8jEvZbQ.

Рева Діана Борисівна

учениця 11 класу, Лебединський заклад загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів № 1 Лебединської міської ради Сумської області

ФІНАНСУВАННЯ ЖІНОЧИХ СЕРЕДНІХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ЛЕБЕДИНІ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

В останні десятиліття зріс інтерес до проблеми історії розвитку середньої освіти нашого регіону. Не зважаючи на істотні успіхи в аналізі жіночої середньої освіти в пореформений період на Сумщині, досі відсутнє комплексне дослідження розвитку жіночої середньої освіти саме в Лебедині. Є низка досліджень з даної проблематики, зокрема праці науковців М. Рижкової, Л. Смоляр, С. Фатальчук, Т. Сухенко. Окремі аспекти розвитку жіночої середньої освіти (загальні питання розвитку жіночої системи освіти, особливості діяльності окремих закладів освіти, змістове наповнення навчально-виховного процесу) представлені у статтях дослідників О. Клочко, Д. Кудінова, В. Луценко, М. Рисіної, А. Сбруєвої, Т. Тронько. Важливу інформацію (дата започаткування жіночого закладу освіти в Лебедині, аспекти його фінансування, благодійницької діяльності, організації навчально-виховного процесу тощо) містять документи з фондів Державного

архіву Сумської області (ДАСО), щорічники *«Харківського календаря»*, окремі документи (циркулярні розпорядження, вказівки, звіти піклувальних рад, списки вчительського та учнівського контингентів, статистичні відомості), вміщені у збірці *«Лебедин: Збірник архівних документів і матеріалів»* (1997).

Певні пробіли в узагальнюючих працях та наявність значного масиву документів з історії жіночих закладів освіти Лебедина зумовили як вибір теми, так і постановку її мети – розкрити особливості фінансування жіночих закладів середньої освіти м. Лебедин пореформеного періоду.

Швидкі темпи промислового розвитку та соціальні запити суспільства пореформеного періоду створили сприятливі умови для удосконалення системи жіночої освіти. Перед суспільством постало важливе завдання – заснувати доступні для різних верств населення жіночі навчальні заклади. Імпульс реформи освіти торкнувся й міста Лебедин. 12 травня 1869 р. було відкрите Лебединське трикласне жіноче училище 2-го розряду. Воно діяло на підставі затвердженого 10 травня 1860 р. *«Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти»* [16, с. 2].

На підставі *«Положення»* Міністерства народної просвіти (МНП) 25 вересня 1870 року жіноче училище 2-го розряду було перетворене на Лебединську жіночу прогімназію. Вона підпорядковувалася МНП та належала до 2-го розряду приватних навчальних закладів [7, с. 209]. Жіноча прогімназія складалася з чотирьох основних та підготовчого класу, що мав два відділення [23, с. 197]. У липні 1903 р. вона була перетворена в повну семикласну гімназію з підготовчим класом; додатковий педагогічний восьмий клас надавав можливість отримати звання домашньої вчительки зі спеціалізаціями з російської мови або математики.

Розглянемо фінансове забезпечення навчальних закладів. За циркуляром МНП від 15 травня 1869 року за № 1326, училище мало бути відкритим за умови утримання його шляхом громадських або приватних внесків [16, с. 85]. Про фінансове забезпечення гімназії в журналах Лебединського повітового зібрання зазначено, що вона утримується на кошти повітового земства, на суми зборів за навчання, суми благодійників – членів піклувальної ради – та допомоги від МНП. Штатний доглядач Лебединського повітового училища Козьмін у проєкті заснування училища засобом покращення благоустрою закладу вбачав кошти, які надійдуть також і від проведених спектаклів

та лотерей. Відкриття училища підтримали й місцеві жителі. Зокрема, у січні 1870 р. в земську управу надійшли кошти від любителів драматичного мистецтва в сумі 122 руб. 1 коп. [4, с. 73].

Значний відсоток коштів, необхідних для утримання закладу, становили внески за правонавчання. У перше десятиліття існування прогімназії вона становила за умов вивчення лише обов'язкових предметів 10 руб. / рік. Гроші вносилися на півроку: перша половина – у січні, друга – у серпні. Оплата за навчання поступово збільшувалася. Наприкінці XIX ст. за правонавчання в прогімназії за кожну ученицю вносилася сума в 15 руб. за обов'язкові предмети, в 20 руб. – за іноземні мови, в 15 руб. – за музику, в 5 руб. – за танці [7, с. 207]. У 1905–1906 н/р у молодших класах обов'язковий внесок становив з місцевих жителів 33 руб., із сторонніх – 43 руб., а в старших класах – 43 та 53 руб. відповідно. Уроки музики оплачувались окремо: з місцевих – 15 руб., із сторонніх – 25 руб. Яку частку загального бюджету становили зібрані з батьків учениць кошти можемо виявити на основі видатків. Для утримання спеціального педагогічного класу з відділами російської мови й арифметики, відкритого в 1905 р, необхідно було виділити 2190 руб. Із них 1000 руб. асигнувало губернське земство, 890 руб. надходило із повітових зборів, а 300 руб. – із плати за навчання[20, с. 561].

Оскільки далеко не всі батьки учениць були в достатній мірі платоспроможними, радою училища, а згодом, і опікунськими радами прогімназії та гімназії, була затверджена можливість для учениць сплачувати меншу ціну та дозволено небагатим сім'ям вносити плату помісячно. Сироти та бідні, на розсуд опікунської ради, приймалися безкоштовно; мали місце пільги для викладачів, які не спроможні були заплатити за навчання своєї дитини. Так, 4 травня 1872 р. в Лебединській жіночій прогімназії постановою опікунської ради було прийнято рішення про звільнення від оплати за навчання доньки вчителя дівиці Костенко [3, с. 14].

Певну частку бюджету прогімназії-гімназії становили пожертви на її утримання. Зокрема, у 1901 р. члени опікунської ради внесли на потреби утримання закладу 570 руб. 39 коп.: М. Ф. Богаєвська – 25 руб., Невельська – 22 руб. 80 коп.; для бідних учениць на одяг видали 14 руб. 59 коп. У 1903 р. М. К. Булатович пожертував на потреби гімназії – 555 руб. 52 коп. Підтримували матеріально й вчителів. Так, у 1901 році надали допомогу голові педагогічної ради Лебединської жіночої гімназії М. І. Юскевичу в розмірі 1000 руб. [7, с. 197–198; 8, с. 86].

З благодійністю були пов'язані й питання стипендіального забезпечення. Кошти для цього виділяли міська влада й приватні особи. Переважно, стипендії надавались ученицям, батьки яких не мали достатньо коштів. У 1905 р. та 1911 р. дві учениці, батьки яких загинули під час війни з Японією, отримували стипендії по 120 руб. кожна; у 1912 р. таку стипендію (60 руб.) отримала за перше півріччя учениця Д. Тимошенко. При гімназії були засновані стипендії імені графині В. В. Капніст, графа В. А. Капніста, Я. В. Кучерова. [9, с. 48; 11 с. 162; 12, с. 146]. Надавалися й одноразові допомоги вихованкам. У 1911 році їх отримали: А. Данильченко, Н. Козленко – по 20 руб., К. Лещенко, М. Марченко, О. Зубко, Н. Рева, Н. Папета – по 25 руб.; у 1912 р. – троє дівчат по 20 руб. [11, с. 163; 12, с. 147].

Звернемо увагу на оплату праці вчителів. Оклади в гімназії, залежно від посади, рівню кваліфікації та навантаження освітян, коливалися в межах 75–1200 руб. Також праця учителів стимулювалася додатковими виплатами. Премія визначалася відповідно до їхньої заробітної плати [3, с. 19]. Певні видатки на оплату праці час від часу призначало й МНП. Так, у 1900 році Міністерство виділило додатковий капітал для утримання службовців прогімназії та на навчальні посібники у сумі 500 руб, а в 1902 р. – 600 руб. [6, с. 227; 8, 193].

Місцева влада та начальниця закладу освіти постійно піклувалися про покращення умов навчання. МНП, земство, Лебединське повітове земське товариство взаємного кредиту виділяли кошти для капітального та косметичного ремонту – фарбування дверей, вікон, паркану, підлоги, побілки будівлі, заміни опалення, підлоги в підготовчому класі, освітлення. Виділяли кошти на оновлення меблів, навчальні посібники, карти, глобуси, прописи, на продукти харчування для викладання кулінарного мистецтва [5, с. 227; 7, с. 80].

Зауважмо, що в закладі діяла бібліотека для охочих ознайомитися з періодичною літературою та книгами. Її фонд постійно оновлювали новими екземплярами за рахунок коштів земств. Картотека налічувала 618 назв у 1868 томах; тільки в 1901 році було придбано 113 книг в 149 томах вартістю 94 руб. 85 коп. [7, с. 209]. 27 листопада 1873 р. педагогічна рада Лебединської жіночої прогімназії подала заяву до опікунської ради з проханням виділити кошти на підписку періодичних видань для бібліотеки на наступний рік: *«Дело»* – 16 руб., *«Всемирные илюстрации»* – 15 руб., *«Детское чтение»* – 4 руб. 65 коп., *«Семья и школа»* – 9 руб., *«Немецкий журнал»* – 10 руб. [3, с. 18]. Опікунською радою закладу було вирішено придбати *«Историю России от*

древнего времени» (С. Соловйов, 22 томи), *«Полная всемирная история»* (Ф. Шлоссер, 6 томів), *«Картинный атлас всемирной истории»* (сост. Вейсер), *«Картины священной истории»* (автор Шрейбер) [14, с. 33].

Цікавим моментом є страхування будівлі жіночої гімназії, на яку витратили у 1911 р. 168 руб. 30 коп. [11, с. 71]. У 1910 році в гімназію був проведений телефонний зв'язок; за користування одного апарату щорічно платили 10 руб. [10, с. 194].

У серпні 1906 року в Лебедині засновано Товариство допомоги ученицям жіночої гімназії. Організація надавала підтримку вихованкам із незаможних родин, сплачуючи за навчання та надаючи можливість безкоштовного отримання книжок і навчальних посібників, схвалених МНП та духовними відомствами. Товариство забезпечувало одягом, їжею, квартирою, медичною допомогою; призначало грошові допомоги. За 1911–1913 рр. із дев'яноста прохань про грошову допомогу воно задовольнило шістдесят шість на загальну суму 1585 руб., із яких більша частина коштів пішла на оплату за навчання; одній вихованці оплатили лікування в Криму; 253 руб. витратили на організацію літньої колонії гімназисток, яка працювала 53 дні [16, с. 140–142].

Отже, фінансування жіночих середніх закладів здійснювалося за змішаним принципом: стягування внесків з батьків і опікунів учениць за право навчатися, видатки повітових земств і міських дум на потреби закладів, отримання субвенцій з боку МНП, надання допомоги з боку благодійників. Постійний прибуток становила плата за навчання, яка постійно збільшувалася, але не покривала навіть найважливіші витрати. Головною статтею прибутку для Лебединської прогімназії-гімназії були кошти, виділені повітовим земством та міською думою. Основні статті витрат виглядали так: 1) заробітна плата та матеріальне додаткове забезпечення вчителів; 2) поповнення матеріальної бази прогімназії-гімназії.

Список використаних джерел та літератури

1. Александров В. Подробные правила и учебные программы женских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения со всеми последними дополнениями и разъяснениями. Одесса: кн. маг. «Образование»1917. 117 с.
2. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 500. Оп. 1. Спр. 1.
3. ДАСО. Ф. 500. Оп. 1. Спр. 2.
4. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1869 год. Лебедин: Тип. К. Счасни, 1870. 100 с.
5. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1897 год. Лебедин: Тип. М. Е. Когана, 1898. 105 с.

6. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1900 год. Лебедин: Тип. М. Е. Когана, 1901. 289 с.
7. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1901 год. Лебедин: Тип. М. Е. Когана, 1902. 259 с.
8. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1902 год. Лебедин: Тип. М. Е. Когана, 1903. 178 с.
9. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1904 год. Лебедин: Тип. М. Е. Когана, 1905. 166 с.
10. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1910 год. Лебедин: Тип. М. Е. Когана, 1911. 272 с.
11. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1911 год. Лебедин: Тип. М. Е. Когана, 1912. 248 с.
12. Денежный отчет Лебединской уездной земской управы за 1912 год. Лебедин: Тип. М. Е. Когана, 1913. 115 с.
13. Клочко О. М. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти на Північному Сході України (друга половина XIX – початок XX століття). *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики.* 2016. Вип. 26(36). С. 54–59.
14. Клочко О. М. Становлення та розвиток жіночої гімназійної освіти на Сумщині (друга половина XIX –початок XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка*. 2017. № 1. С. 6–12
15. Кудинов Д. В. Краткий очерк истории Сумской 1-й женской гимназии. *Журнал Министерства народного просвещения.* Братислава, 2016. № 9(3). С. 103-132
16. Лебедин: Збірник архівних документів і матеріалів / Голов. ред. В. К. Мигаль; Упоряд.: Л. М. Момот, Т. В. Чернявська. Харків: Фоліо, 1997. 158 с.
17. Рижкова М. С. Освіта жінок у Харківській губернії: історико-педагогічний аспект: монографія. Харків: УІПА, 2013. 210 с.18. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України в другій половині XIX – початок XXст.: монографія. Одеса: Astroprint, 1998. 498 с.
18. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 63–74.
19. Ткаченко Б. І. Лебедія у пазурах червоного антихриста. Кн. 2. Харків: Видавець Савчук О. О. 2014. 640 с.
20. Фатальчук С. Д. Становлення та розвиток гімназійної освіти східноукраїнського регіону. Автореф. дис…. канд. пед. наук: 10.00.01 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2006. 20 с.
21. Харьковский календарь на 1896 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1896. разд. паг.
22. Харьковский календарь на 1900 год. Харьков: Тип. Варшавчика, Аршавской и Шмерковича, 1900. разд. паг.

СЕКЦІЯ 5

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ СУМЩИНИ

Бірьова Ольга Юріївна
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства, Харківська державна академія культури

ЗАСЕЛЕННЯ ОХТИРКИ В XVII СТ. ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА МІСТА

В сьогоднішньому світі відбувається ревалоризація історичної пам'яті. Історія заснування будь-якої території є головним компонентом при формуванні історико-культурного потенціалу регіону. Історичні події створюють систему маркерів за якими регіон стає популярним в туристичній інфраструктурі держави. Охтирка має достатньо пам'яток, щоб презентувати себе на всеукраїнському та світовому рівні, але поки що поступається кількістю відвідувачів іншим містам Сумської області. Тому актуальність теми історії міста пов'язана саме з популяризацією історико-культурної спадщини.

В статті використані опубліковані джерела, які містяться в роботах Д. І. Багалія [2; 3], етнографічні джерела – звіт етнографічної експедиції М. Ф. Сумцова [6], описово-статестичні твори Філарета [8; 9], Звід пам'яток Сумської області [5]. Також використані роботи по архітектурі Слобожанщини [4; 7].

Охтирка була заселена постійними мешканцями в середині XVII ст., відповідно до цього на території Охтирки (як і всієї Слобожанщини) маємо архітектурні пам'ятки лише починаючи з часів пізнього бароко. З джерел відомо, що Охтирка належала до земель, що контролювалися Річчю Посполитою та за розподілом кордонів в 1647 р. між Річчю Посполитою і Московським царством відійшла під протекцію до останнього. Джерела говорять, що саме під керівництвом польської влади починається розбудова поселення. «*Місто Охтирка (Охтирськ) ще до переселення черкас було прикордонним містом Польщі і з часом заселене українцями, які залишили місто після його переходу в 1647 р. під владу Московської держави*» [1, с. 19]. Інше джерело говорить про розбудову міста наступне: *«…1641 р. під наглядом Королівського урядника Кульчевського побудована Охтирка, 1-*

й урядник був пан Якубовський» [12, с. 10]. Дату 1641 р. як заснування міста називає і Філарет, говорячи, що місто побудоване в серпні 1641 р. [9, с. 10]. Щодо назви Філарет говорить про її татарське походження, але подібного слова не існує в татарській чи турецькій мовах.

Пізніше коли виникають полки, Охтирка стає центром однойменного полку на чолі з полковником Іваном Перехрестовим. Через численні скарги на цього полковника його маєтності були конфісковані в 1692 р., а його вислали в інше місце [2, с. 163]. Подібні конфіскації часто впроваджувалися московським урядом і обумовлювалися лише незадоволенням місцевого населення, хоча конфісковані землі часто переходили до людей близьких уряду.

Немає точної дати коли виник Охтирський полк, як і для всіх інших полків Слобідської України. В Екстракті про Слобідські полки 1734 р. вказано, що в якому році і ким заснований Охтирський полк відомостей немає [3, с. 143]. Територія Охтирського повіту неодноразово змінювалася. За наказом Петра І Котельва від Гадяцького полку перейшла до Охтирського. Згідно історичного документу полк мав 20 сотен [3, с. 159]. Території таких сотен як Богодухівська, Краснокутська, Коломацька сьогодні перебувають у складі Харківської області. Місто Охтирка було повітовим містом Харківської губернії. З 1939 р. місто перейшло до складу Сумської області.

Історико-культурний потенціал пов’язаний з церковним будівництвом. Охтирка – це місто церков. На середину XVII ст. в місті було два храми: Спаський і Миколаївський. А в XIX ст. в місті було побудовано 7 храмів: соборний Покровський, Успенський, Миколаївський, Преображенський, Петропавлівський, Георгіївський, Михайлівський [9, с. 11].

Одна із етнографічних експедицій М. Ф. Сумцова в 1901 р. була спрямована на вивчення Охтирки. Дослідник пише, що місто утопає в зелені, сільська патріархальна простота поєднується зі зручностями цивілізації, є освітлення [6, с. 8].

Однією з перлин була Георгієвська церква – пам’ятка Охтирського напрямку Слобідської школи церковного зодчества, кам’яна церква побудована в 1789 р. [7, с. 293]. В реєстрі дата побудови збереженої пам’ятки вказана 1908 р. В роботах С. Таранушенко збереглися зображення Георгіївської церкви і вона зовсім не схожа на сучасний храм, через те, що пам’ятка зазнала кардинальної перебудови.

До реєстру нерухомих пам'яток України занесено ансамбль Покровського собору: Покровський собор (мур.) 1753-1768 рр.,

Введенська церква-дзвіниця (мур.) 1784 р., Церква Різдва Христового (мур.) 1825 р.

Звід пам'яток історії та культури Сумської області зазначає, що першою мурованою церковною будівлею міста став Успенський собор 1723–1738 рр. Він був зразком при будівництві мурованої Покровської церкви, побудованої за проектом Д. Ухтомського під керівництвом С. Дудинського 1753–1768 рр. [5, с. 834]. Сучасне дослідження слобідського зодчества говорить про те, що Покровська церква в Охтирці побудована при фінансуванні імператриці Єлизавети Петрівни проект та будівництво належить Д. Ухтомському та С. Дудинському [4, с. 37].

В цих дослідженнях нічого не сказано про авторство собору архітектором Растреллі. Цю інформацію надає Філарет в описі храмів Харківської єпархії: «*Покровська церква побудована 1768 р. кам'яна, архітектор Растреллі, будівництво велося на замовлення імператриці Єлизавети Петрівни*» [11, с. 8]. Імператриця пожертвувала 2000 карбованців сріблом на будівництво храму [8, с. 263]. Собор проектували для Охтирської ікони, яку почали вшановувати за постановою Синоду від 1751 р. як чудотворну. На початку XX ст. ікона вивозилася на реставрацію і подальша її доля маловідома. Є припущення, що оригінал ікони так і не повернувся до Охтирки.

Охтирський Покровський собор побудований в стилі бароко. Собор має пишний п'ятиярусний іконостас. Інтер'єр собору прикрашений пілястрами з капітелями іонічного ордера, ліпленням рослинного та рокайльного мотивів, живописом.

Покровський собор часто прикрашався пожертвуваннями прихожан. Різа на чудотворній іконі зроблена із золота та прикрашена коштовним камінням. Вартість прикраси оцінювалася в три тисячі карбованців сріблом. В іконостасі сім ікон прикрашені срібними різами [8, с. 266].

Інша пам'ятка архітектури Охтирки – Введенська церква-дзвіниця, яка входить до ансамблю Покровського собору. Дзвіниця-ротонда побудована в 1784 р. за проектом архітектора П. Ярославського в стилі бароко з елементами класицизму.

Третя пам'ятка Охтирки – храм Різдва Христова, побудований на пожертвування графині Анни Чернишової [8, с. 265]. Цей храм, класичного стилю, ще називають Графським.

Неподалік Охтирки знаходиться Свято-Троїцький монастир. «*Охтирський Троїцький монастир, після Святогірського перший по*

красі свого місця розташування» – саме таку оцінку дає монастирю дослідник Філарет [8, с. 74]. Заснована обитель в середині XVII ст. Перший дерев'яний храм на честь Благовіщеня Богородиці побудований в 1654 р., через що монастир спочатку мав назву Благовіщенський. В 1724 р. родиною Надаржинських був побудований кам'яний храм на честь Святої Троїці і з цього часу монастир став називатися Троїцьким [10, с. 15]. В 1787 р. монастир був закритий, як і більшість монастирів України за часів Катерини II. Але в 1842 р. обитель знов поновила свою діяльність. В роки XX ст. монастирські будівлі зазнали чималих руйнувань, але сьогодні він поновив свою діяльність і проводяться реставраційні роботи.

Таким чином, Охтирка почала заселятися в середині XVII ст. українськими переселенцями. Будівництво фортеці спочатку велося під керівництвом представників польської влади, потім територія була передана під протекцію Московському уряду. Охтирка була полковим містом Слобожанщини. В Охтирці збережено чимало пам'яток культового зодчества, зразків Охтирської архітектурної школи – це Георгіївський храм. Перлиною міста є ансамбль соборів, який занесений до державного реєстру нерухомих пам'яток України: Покровський собор, храм Різдва Христова, Введенська церква-дзвіниця. Є припущення, що архітектором Покровського собору був Б. Растреллі, автор Маріїнського палацу в Києві, Зимового палацу в Петербурзі. Саме ця пам'ятка може стати головним туристичним ресурсом міста. Входити як до культурно-пізнавальних маршрутів так і до паломницьких турів, куди може бути включений і Охтирський Троїцький монастир.

Список використаних джерел та літератури

1. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка. Харьков: типография губернского правления, 1895. 218 с.
2. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний (в 2 т., Т. 2). Харьков: Типография К. Счасни, 1890. 433 с.
3. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государтсва (в 2 т., Т.1). Харьков: Типография К. Счасни, 1886. 358 с.
4. Ерошкина Е. А. История Слобожанского сакрального зодчества (конец XVII – начало XX столетия). Харьков: ХНУГХ им. А. Н. Бекетова, 2020. 286 с.
5. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область. Енциклопедичне видання / відповід. ред. В. А. Смолій. Київ, 2017. 133 с.
6. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. Харков: Печатное дело, 1901. 57 с.
7. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К.: Будівельник, 1976. 333 с.

8. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии (Отделение 1). М.: типография В. Готье, 1852. 252 с.
9. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии (Отделение 3). М.: типография В. Готье, 1857. 602 с.
10. Филарет. Ахтырский Троицкий монастырь. *Материалы по истории Ахтырского Свято-Троицкого монастыря*. Ахтырка: Ахтырский Свято-Троицкий монастырь, 2010. С. 2–14.
11. Филарет. Перечень храмов Харьковской епархии на 1917 г. Ред. А. Парамонов. *Православные храмы и монастыри Харьковской губернии 1681 – 1917 гг. альбом – каталог*. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. С. 7–14.
12. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков: Университетская типография, 1882. 372 с.

Медведєв Ігор Анатолійович
кандидат наук з державного управління, доцент,
старший науковий співробітник, Комунальний заклад
«Музейно-виставковий центр «Тростянецький»

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ РІВНІ (НА ПРИКДАДІ КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ТРОСТЯНЕЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ «МУЗЕЙНО-ВИСТАВКОВИЙ ЦЕНТР «ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ»)

Культура та музейна справа одні з найяскравіших та найважливіших сфер людської діяльності. Вони є складовими системи духовного життя людини. Духовне життя безпосередньо впливає на соціально-економічну та виховну складову сучасного громадянина. Більше того, культура та музейна справа впливають не тільки вітчизняний соціокультурний простір, але й є на весь світ [1, с. 2]. Інтеграція українського суспільства, зокрема галузі культури, до світового інформаційного простору супроводжується не лише кризою застарілих галузевих структур публічного управління культурою, що потребують модернізації, а й потребою активізувати ідеї європейського гуманітарно-культурного простору з метою розбудови України як незалежної держави. Ці процеси повинні характеризуватися докорінними якісними змінами у стратегічних напрямках розвитку закладів музейної справи всіх форм власності, у виявленні інноваційних напрямків розвитку музейної справи, як одного з каталізаторів розвитку соціально орієнтованого сучасного українського суспільства, моделюванні змістовної складової щодо збереження культурної спадщини українського народу через музеї як інструмент реалізації державної політики в галузі культури.

Ідея музею як соціальної, громадської, освітньої, та культурологічної організації, котра здійснює функціонування у галузі культури, науки та економіки посідає особливе місце в суспільній свідомості та є предметом осмислення філософії, історії України, культурології, публічного управління. Завдання суттєвого підвищення ефективності роботи музейно-виставкових комплексів в контексті розробки державної політики в галузі культури та формуванні нової, відповідної сучасному світовому рівню національної системи музеїв не може бути вирішене без усвідомлення ролі музеїв як інституцій та визначення основних напрямків їх трансформацій з урахуванням реального стану та перспектив розвитку.

Наука та культура, що базуються на інноваційних знаннях та інтелекті, сучасний стан публічного управління галуззю культури та розвиток інформаційних потоків потребують усвідомлення закономірностей, що виникли у процесі становлення музейно-виставкового центру як організації. Визначення специфічних особливостей ідеї та візії музейно-виставкового комплексу в сучасному суспільстві, повинна трансформуватися у відповідності до європейського духу.

Теоретико-методологічну онову вирішення вище зазначених питань ідеї музею в науковій літературі розглядалися в працях М. Мак-Люена, Д. Камерона, К. Хадсона, Ю. Родемера, М.Гнєдовського.

Соціальні, економічні та культурологічні функції музею, що визначають його місце в системі культурної комунікації, перспективу його розвитку та забезпечують збалансованість напрямів музейної діяльності, розглядаються у працях О. Ванслової, М. Гнєдовського, І. Іксанової, Н. Макарової, Д. Равикович.

Зміна концептуальних та функціональних підходів до ідеї музейно-виставкового центру як інституції з позиції публічного управління знаходиться у віддзеркалення у відповідних програмах загальнодержавного та регіонального рівня. Разом з тим, негативні процеси в музейному середовищі початку XXI століття в Україні, що були спричинені складними соціально-економічними перетвореннями у суспільстві викликали необхідність опрацювання нових підходів до формування високоефективного музею, здатного до самовдосконалення, саморозвитку та реалізації ідеї гуманітарної політики держави.

Музейно-виставковий центр, в його функціональній специфічній визначеності, як один з основних елементів культурно-інформаційної, наукової, просвітницької діяльності, є головним фактором довгострокового зростання культурного простору України.

Саме у XXI столітті музеї, як значна частина культурного середовища держави починає відігравати значну роль у реалізації державної політики в галузі культури. Сучасні музеї в Україні, так і в інших країнах повинні мати інноваційні цілі, які б відповідали вимогам сьогодення. Виключно вчорашня функції зберігання та демонстрації експонатів повинна трансформуватися в реалізацію механізмів державної політики в галузі культури.

У XXI столітті в Україні, так і в інших країнах пострадянського простору стали з'являтися музеї, або музейно-виставкові центри з досить привабливим історичною та екпозиційною складовою. Деякі з них були новостворениими. Прикладами таких музеїв є *«Гетьманська столиця»* м. Батурин. По-перше, слід зазначити, що для створення такого музейного комплексу потрібні значні організаційні та фінансові ресурси. По-друге, для організації та створення таких об'єктів необхідно підтримка з боку держави. Унікальні музейні комплекси таку підтримку від держави можуть отримати. Разом з тим, музеї на рівні адміністративного району знаходяться дещо в іншій ситуації. Рівень розвитку економічного потенціалу в регіонах відчуває стагнацію. Інвестувати в музейну справу досить проблематично та ризиковано. Разом з тим, ті органи влади і місцевого самоврядування (тобто органи публічної влади на місцях), які намагаються вкладати кошти у туристично-рекреаційну та музейну справу при поєднанні цих зусиль з вдалим публічним управлінням можуть досягати успіху.

Перед вченими галузі науки публічного управління сьогодні повстають питання про особливості інституційних основ музейних закладів як частини галузі культури. Перш за все, чи може бути музей об'єктом публічного управління? По-друге, які особливості цього об'єкта ми вбачаємо з позиції державного та громадського впливу? По-третє, потрібно визначити особливості цих закладів та їх місце в сучасній галузі культури. По-четверте, потрібно розглянути елітоутворюючу та виховну функції закладів музейного типу в сучасному суспільстві.

Метою статті є визначення специфічних особливостей музею (музейно-виставкового центру) як об'єкта публічного управління. Визначити змістовні характеристики функцій музею як керованого об'єкта з позиції сучасного менеджменту в галузі культури. Ілюструвати окремі елементи моделі активізації роботи музейно-виставкового центру на прикладі роботи Комунального закладу Тростянецької міської ради *«Музейно-виставковий центр» Тростянецький»*.

На наш погляд, в сучасному глобальному та національному суспільствах музей (або в широкому розумінні заклад культури) виступає генератором, інструментом збереження та трансляції суспільних цінностей. Отож, державний та громадський вплив повинні бути спрямовані на інвестиції в галузь культури. Разом з тим, повстає питання про те, що комерціалізація музейної діяльності може мати, як позитивні так і негативні наслідки. Інвестиційні, фінансові та організаційно-економічні механізми впливу на музеї з боку держави, органів місцевого самоврядування, окремих громадян повинен мати інноваційних, та головним чином, позитивний характер. В гонитві за прибутком в галузі культури потрібно не втратити пріоритет збереження традиційних цінностей українського народу, національної культури тих народів, що живуть та території України, та їх унікальну ідентичність.

Генеза та розвиток музейної справи повинні базуватися на європейському та національному духові. В процесі трансформації владних відносин музейна справа повинна бути стійкою та непорушною. Збереження національних традицій, як одна з основних задач музею, повинна залишатися в пріоритеті як органів державної влади так і органів місцевого самоврядування. Музей у сучасному суспільстві здатен конвертувати національні ідеї й впливати на соціальні відносини у бік їх примноження та збагачення. На наш погляд, музейна діяльність на рівні держави, регіону, окремої адміністративно-територіальної одиниці потребує модернізації і повинна бути спрямована на випереджальний (стратегічний) розвиток. Перш за все, в умовах адміністративно-територіальної реформи та скорочення районних центрів та відповідних управлінських структур активно зможуть функціонувати лише ті заклади музейної галузі, які зможуть продемонструвати свою самодостатність [3, с. 10]. Прикладом такого досвіду є робота Комунального закладу Тростянецької міської ради *«Музейно-виставковий центр «Тростянецький»*[9, с. 5–6].

В 2006 році Тростянецька міська рада, яку вже на той час очолив нинішній міський голова Юрій Анатолійович Бова взяла курс на трансформування культурного середовища м. Тростянець та прилеглих територій на сучасне туристично-рекреаційне та музейно-виставкове середовище. З ординарного районного краєзнавчого музею за 15 років об’єкт перетворився на багато-функціональний комплекс інноваційного типу.

Сьогодні до складу комплексу входять: 1) краєзнавчий музей; 2) музей шоколаду; 3) музей-кімната П. І. Чайковського; 4) кімната-музей Л. Є. Кеніга; 5) *«Круглий двір»* – найстаріша будівля що збереглася в м. Тростянець (1749 р.); 6) галерея сучасного мистецтва, яка налічує в своєму зібранні понад 500 полотен сучасних українських та закордонних художників; 7) Музейно-культурний комплекс у с. Боголюбове Тростянецької ОТГ на базі відомого Боголюбівського (Занічнянського) археологічного комплексу.

Слід зазначити, що історична спадщина є тією складовою, що дає можливість сучасним менеджерам від культури та представникам органів місцевого самоврядування, історикам використовувати накопичені знання для організації не тільки якісного надання екскурсійних послуг, але й створити на основі вже існуючого культурного простору нові інноваційні продукти [6, с. 18]. Для м. Тростянець прикладом такого використання є постать всесвітньо відомого композитора П. І. Чайковського [2; 5]. Своєчасна трансформація Тростянецького районного краєзнавчого музею в сучасний музейно-виставковий центр сьогодні дає можливість не тільки позитивно впливати на культурне середовище Тростянецької об'єднаної територіальної громади, а й залучати інвестиції для розвитку сфери культури на територіальному рівні. Тростянецька міська рада залучає для розвитку такі джерела надходження коштів:

- кошти державного бюджету;
- кошти бюджету територіальної громади;
- кошти приватних осіб;
- проектні кошти та грандові надходження;
- організаційні заходи та ініціативи органів та представників публічної влади (фестивалі, пленери):
- кошти підприємців та підприємств різних форм власності, які виступають спонсорами об'єктів галузі культури.

Створення такого багато-джерельного та багатоканального фінансування є можливим лише за умови стратегічно визначених дій елементів системи публічного управління галуззю культури на рівні територіальної громади. Якісні перетворення повинні відбуватися як у матеріальному так і інтелектуальному середовищі.

Серед напрямків організаційних інновацій, які Тростянецька Міська Рада планує здійснювати у с. Боголюбове сьогодні розглядаються два: 1) створення музейного комплексу-меморіалу присвяченого битві на Ворсклі 1399 року; 2) створення готельно-виставкового та інформаційного центу, який би відтворював с. Боголюбове як місце

де знаходилась фортеця періоду Київської Русі, а пізніше східний форпост Великого Князівства литовського. У планах Тростянецької міської ради також створення туристичного маршруту – ст. Ворскла – с. Зарічне (Боголюбове). Цей маршрут туристи повинні долати на байдарках. Проходить активна організаційна робота по створення двох станцій для прокату байдарок, кемпінгів, літніх кінотеатрів тощо. Реалізація даного плану повинна дати можливість не тільки впливати на економічних стан на території Тростянецької ОТГ а й створювати нові робочі місця, розвивати як традиційних (організованих) так і сільський та «зелений» (екотуризм) туризм [8, с. 23].

Перші історичні згадки про дану місцевість можна знайти у списку та ярлику Тохтамиша. Сучасне с. Боголюбове, (Зарічне Петровське) згадується в *«Списку»* як Лосиці (Лошичі) помилково серед міст по річці Псел. Вже М. М. Тихомиров локалізує це місто на притоці річки Ворскла. Боплан на карті України 1640-х років розміщує на лівому березі річки Ворскла Лосицький бір (Losczycki Bor).[10, с. 40] За описом Волиновського повіту 1646 року *«А от речки Ворсклиці пошла Лосицкая волость, в которой волости Лосицкий острог поставлен…»*. Віктор Приймак на основі археологічних досліджень пов'язує давньоруське місто Лосиці з Журавненським археологічним комплексом. Отже, центр Лосицької волості – Журавненський археологічний комплекс (нині с. Боголюбове Тростянецького району Сумської області), а сама волость згідно з *«оброчною книгою»*, розкинулась уздовж річок Ворскли та Мерлі[4, с. 20].

В історичному та художньому розвитку Тростянецької ОТГ значну роль відіграв величезний досвід народного мистецтва у всіх його різноманітних формах. Значну роль відігравали та продовжують відігравати міжнародні контакти мешканців півдня Сумської області з народами інших країн. Територія Тростянецького району втягнути в *«культурну орбіту»* Литви, Білорусії та інших країн.

У першій половині XIII-го століття на території півдня сучасної Сумської області розташовувався кордон Великого князівства Литовського – держави ранньофеодального типу. Культура населення, що мешкала на вище згаданій території, творчість майстрів народного мистецтва тісно переплiталася з культурою Західної Європи. В результаті створювався культурний мікроклімат, що суттєво впливав на подальше формування національної та місцевої художньої культури. У XIII–XV ст. мешканці цих територій вели боротьбу як із Золотою ордою так і з представниками Тевтонського ордена, що

суттєво впливало на розвиток оборонного будівництва. Разом з тим ідея створення готельно-музейного та меморіального комплексу на території старовинних стоянок є вдалим інвестиційним проектом з позиції публічного управління.

В умовах адміністративно-територіальної реформи комунальні заклади, депутати місцевих рад, працівники органів місцевого самоврядування повинні спрямовувати свої зусилля на постійне оновлення сфери послуг, що надаються на території громади.

Важливе місце у створенні механізму багатоканального та багатоджерельного фінансування громади відіграє організація торгівельних послуг сувенірною продукцією. Потребує розробки маркетинговий механізм активізації роботи закладів музейного типу. В сучасних умовах ринкового господарювання розробка моделей по залученню додаткових коштів для розвитку громади є однією з нагальних. Здійснювати якісні перетворення як у організаціях так і у певному середовище можна лише за наявності певних ресурсів. Серед них можна виділити: матеріальні; культурні, людські, фінансові, організаційні, економічні, науково-методичні.

Можливості туристично-рекреаційної галузі на території Тростянецької об'єднаної територіальної громади на стільки потужні, що їх можна порівнювати, наприклад, із ресурсами всієї Сумської області. Якщо за 2018 рік у музейно-виставкових установах Сумської області побували 26000 осіб, то у тому році більше ніж 30000 осіб відвідали фестивалі що відбулися у м. Тростянець того ж року. Можна стверджувати, що фестивалі як організаційні заходи не є інноваційними. Більшість дослідників буде давати їм характеристику *«псевдоінновацій»* або ж *«ретроінновацій»*. Але в певний час при створенні активно діючого туристично-рекреаційного середовища вони можуть стати механізмом популяризації території. Більш за все фестивалі повинні приваблювати туристів. Також фестивальна діяльність дає поштовх для підприємницької діяльності.

Разом з тим, потрібно зазначити, що при плануванні стратегічного розвитку закладів культури (музеїв, виставкових центрів) слід звернути увагу та співпрацю останніх із науково-педагогічними установами та закладами вищої освіти. Перш за все, мова йде про навчальні заклади, які готують кадри для галузі готельно-ресторанної галузі та музейної справи. Важливою складовою організації музейної діяльності на рівні територіальної громади є робота з кадрами галузі культури. Звернемо увагу, що це питання досить важливе й може бути

предметом окремого дослідження. Справа в тім, як свідчить досвід роботі з кадрами галузі культури приділяється недостатньо уваги. Недостатність кадрів у галузі культури відчувається, перш за все, від того, що рівень заробітної плати працівників закладів культури та музейних установ залишається на досить низькому рівні. В колективах відчувається постійна стрімка плинність кадрів. На посадах наукових співробітників часто працюють не фахівці. Залучати до роботи фахівців вищої кваліфікації досить важно, бо без додаткових доплат за науковий ступінь та вчене звання фахівці такого рівня працювати у закладах культури відмовляються. Досить проблемним питанням залишаються підвищення кваліфікації працівників музейних закладів та виставкових установ. Порівняно із системою підвищення кваліфікації працівників освіти, або ж державних службовців в Україні підвищення кваліфікації працівників культури потребує активізації.

Управління колективом музейно-виставкового комплексу є дуже складним видом діяльності керівника. Управлінські аспекти діяльності керівника музейно-виставкового комплексу охоплюють всю гаму посадових обов'язків і насамперед, пов'язані з розвитком та мотивацією всього складу працівників організації. Щодо управління музейно-виставковим комплексом, як особливого виду діяльності закладів культури повинна бути спрямована на активну взаємодію з населенням, органами державної влади на місцях, органами місцевого самоврядування, керівниками підприємств всіх форм власності. Саме така взаємодія з позиції інноваційного менеджменту є оптимальною. Керівник повинен зосередити зусилля колективу на досягнення більш високого рівня функціонування – розвиток закладу в майбутньому.

Управління музейно-виставковим закладом культури покликане максимально використовувати наявний внутрішній потенціал для виконання головної мети організації – якісного проведення експозиційного та екскурсійного процесу. Успішне досягнення поставленої мети не можливе без впровадження нововведень в експозицію. Тому об'єктом управління стосовно розвитку закладу культури музейно-виставкового типу є саме інновації у музейно-виставковій справі.

На наш погляд, всі ці зазначені принципи діяльності закладу культури музейно-виставкового типу не можна розглядати як догму. З позиції класичного менеджменту або ж публічного управління даний список може бути розширений. Закони, закономірності та принципи управління сучасною установою культури музейно-виставкового типу потрібно розглядати з позицій сучасної науки.

Важливе місце у роботі комунальних закладів галузі культури займає проектна діяльність. Міністерство культури, молоді та спорту України активно працює над розвитком напрямків проектної діяльності для закладів культури. Серед них можна назвати програму культурно-мистецьких проектів *«Малі міста – великі враження»*. Потенціал культурної спадщини та креативних кластерів має величезне значення для розбудови туристичної привабливості територій. В сучасних умовах відбуваються значні зміни в розвитку галузі культури України. Розвиток малих територій є частиною глобальної культурної політики держави. Інструментом реалізації політики держави є, наприклад, *«Український центр культурних досліджень»*.

З метою належної організації музейної та краєзнавчої роботи, розвитку туристичної галузі та надання більшого спектру та якості послуг 01.01.2019 року заклад відповідно до рішення Тростянецької міської ради № 807 від 23.10.2018 року перейменовано в Комунальний заклад Тростянецької міської ради *«Музейно-виставковий центр «Тростянецький»*. Комунальний заклад у своїй структурі з 01. 01. 2019 року має: краєзнавчу експозицію, картинну галерею *«Мистецька Тростянеччина»*, кімнату-музей П. І. Чайковського, кімнату-музей Л. Є. Кеніга, експозицію *«Музей шоколаду»*, пам'ятку архітектури Круглий двір, паркову зону. По даним об'єктам заплановано постійне проведення екскурсійного, самостійного та групового супроводу.

Окрім екскурсійного обслуговування заклад планує надавати широкий спектр послуг, а саме: участь у проведенні фестивалів (фестиваль історичної реконструкції *«Стара Фортеця. Подорож крізь століття»* 22-23 серпня м. Тростянець; спортивний фестиваль *«Нескучний Вело-Fest»* 18-19 липня м. Тростянець; музичний фестиваль *«Схід-рок»* 8–9 серпня м. Тростянець; історико-культурний фестиваль *«Київська Русь. Битва на річці Ворскла»* 24 серпня с. Боголюбове Тростянецької ОТГ).

Також планується надання послуг з реєстрації шлюбу в пілотному проекті Міністерства юстиції України *«Шлюб за добу»*, пілотний проект Міністерства юстиції України *«Ювілейні шлюби»*, організація виїзних шлюбних церемоній, оренда приміщення для проведення шлюбних обрядів, фото та відео зйомок, вечорів класичної музики, виставок картин місцевих, вітчизняних та закордонних художників, реалізацію сувенірної продукції, проведення загальноміських культурно-мистецьких заходів.

У 2021 р. буде продовжена робота по розробці нових інформаційно-промоційних матеріалів про м. Тростянець, його історію та архітектурну спадщину, наукова робота та опрацювання матеріалів з метою створення виставкового проекту присвяченого битві на р. Ворскла 1399 р. між об'єднаним військом Великого князя Вітовта (Велике князівство литовське) та військом Золотої орди. Дана робота буде першим етапом по створенню у с. Зарічному музейно-отельного центру, робота якого буде спрямована на вивчення та збереження історичної матеріальної спадщини, що знаходиться на території Тростянецької ОТГ.

З вище викладеного можна зробити наступні висновки. Візія, ідея та музею або ж музейно-виставкового центру (комплексу) полягає у зібранні, збереженні, систематизації та популяризації історичного, культурного, інтелектуального продукту в Україні. Принципами управління, що залишаються основними для сучасної галузі культури можна вважати: цілеспрямованість, урахування потреб та інтересів усій учасників соціокультурного виробництва, ієрархічність, взаємозалежність, динамічну рівновагу, економічність, активізацію, системність та єдиновладдя.

В сучасних умовах робота закладів музейно-виставкового типу усіх рівнів та форм власності потребує активізації. Під активізацією можна розуміти як розширення спектру послуг закладів культури так і збільшення коштів, що заклади культури мають заробляти. Музейно-виставкові центри, як частина туристично-рекреаційної галузі повинні сприйматися менеджерами галузі публічного управління інструмент реалізації державної політики в галузі культури. Специфічними особливостями музейно-виставкового комплексу як об'єкту управління є багатопрофільний характер послуги. Серед різновидів послуг можна назвати: виставки; концерти; тимчасові тематичні експозиції; наукові конференції; фестивалі заходи; розробка та виготовлення поліграфічної продукції; організація вистав; робота пов'язана із створенням науково-популярних фільмів тощо.

В XXI столітті на регіональному та всеукраїнському ринку послуг галузі культури з'являються нові об'єкти, які лише опосередковано підпорядковуються органам публічної влади. В цих умовах представники органів місцевого самоврядування повинні звернути увагу та підсилення можливостей впливу на об'єкти господарювання в галузі культури незалежно від форм власності. Метою такої уваги є якісна послуга, що повинна надаватися населенню та іноземним громадянам. Попит на послуги закладів музейно-виставкового типу в умовах

гнучкої, стрімко-змінної економіки може не співпадати із попитом на ринку праці, а сам механізм визначення цього попиту значною мірою відрізняється від механізму визначення інших послуг. Послуги закладів музейно-виставкового типу переважно можна охарактеризувати як послуги, що пов'язані із вищими потребами людини.

Виконане наукове дослідження та отримані результати свідчать про наявність у галузі культури складних суперечностей. Передусім, це стосується функціонування закладів культури як складової частини соціально-економічного життя в умовах формування ринку праці, а також відпрацювання досконалих механізмів публічного управління національним культурним середовищем. В цілому результати дослідження стосовно публічного управління музейно-виставковими комплексами потребують подальшого узагальнення. Для переходу до формування багатопрофільних музейно-виставкових комплексів необхідно здіснити реструктуризацію об'єктів культури, їх мережі; а також диференціацію структур управління на основі їх освітнього, наукового, кадрового потенціалу, ступеня участі в найважливіших державних та регіональних соціально-економічних програмах. Переважна більшість закладів музейно-виставкового типу часто залишаються виведеними за межі регіонального ринкового механізму, ціноутворення, прибутковості. Відтак, організація культурного та освітнього продукту може бути реалізована через діяльність регіонального комплексу музейно-виставкового типу. Разом з тим, реалізувати дану мету можна лише при наявності як серед працівників музейно-виставкового комплексу так і управлінців якісно підготовлених працівників.

Разом з тим, заслуговує на увагу досвід співпраці музейно-виставкових центрів з українськими колекціонерами, меценатами, представниками бізнес-еліти. Саме така співпраця може дати можливість підняти галузь культури на якісно-новий рівень. Сучасним менеджерам від галузі культури інколи не вистачає досвіду та знань для того, щоб налагодити співпрацю із спонсорами. На нашу думку, слід звернути увагу на активізацію багато-джерельного та багато-канального фінансування соціокультурного простору. В сучасних умовах при неможливості знайти спонсорів та партнерів в Україні слід звертати свою увагу на закордонних партнерів. Серед тих країн, які є цікавими з цієї точки зору для півдня Сумської області можна називати Литовську республіку, Республіку Білорусь, Швейцарію, Австрію, Словенію та інші країни. Інвестиції в культурну сферу є частиною фінансових коштів, що інвестуються в стратегічний рух держави.

Культура держави є частиною її глобальної національної політики. Збереження нематеріальної та матеріальної культурної спадщини суттєво впливає на соціальну сферу, економіку, освіту, релігійні відносини тощо.

Виконане наукове дослідження та отримані результати свідчать про наявність у сфері реформування галузі культури низки складних питань. Передусім, це стосується функціонування закладів музейно-виставкового типу як складової частини соціально-економічного життя в умовах формування послуг на ринку розваг. В цілому результати дослідження стосовно публічного управління музейно-виставковими центрами можна узагальнити. Отож, найбільш характерною ознакою праці в сучасному суспільстві є інтелектуалізація. Спрямованість публічної політики на прискорення розвитку галузі культури передбачає збагачення регіонального змісту діяльності закладів культури, що зумовлює перехід від застарілих форм та методів роботи до інноваційних, а за вимогою часу та станом соціокультурного середовища *«революційних»* змін та перетворень. Забезпечення культурного розвитку населення вимагає вирішення на рівні об'єднаної територіальної громади системи заходів, які б давали змогу вивести місцевий продукт галузі культури на загальнонаціональних та міжнародний рівень.

Формування на рівні об'єднаної територіальної громади центрів (комплексів) музейно-виставкового типу на базі вже існуючих закладів культури різного галузевого спрямування й підпорядкування доцільно здійснювати в режимі створення асоціативних структур досить гнучкої організації, що робить можливим поєднання інтересів окремих закладів культури і уникати зайвої централізації.

Багатопрофільність діяльності музейно-виставкового комплексу залежить від спеціалізації кожного окремого закладу культури, що входить до складу комплексу, раціональним розмежуванням послуг між об'єктами культури та разом з тим розробка для комплексу єдиної маркетингової політики.

Список використаних джерел та літератури

1. Антиквар. *Журнал про мистецтво та колекціонування*. № 5 (113) 2019. 112 с.
2. Альшванг А. Чайковский. М.: Музика., 1967. 927 с.
3. Амосов О. Ю. Перетворення механізмів державного регулювання економікою розвитку. *Збірник наукових праць УАДУ при Президентові України* / *Державне управління та місцеве самоврядування*. Вип. 2. Ч. ІІ. Х. РарРі УАДУ, 2001. 248 с.
4. Багалей Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа. 1999. 256 с.
5. Балабанович Е. Чехов и Чайковский. М.: Московский рабочий. 1962. 420 с.

6. Бова Ю. А., Медведєв І. А. Організаційні заходи щодо розвитку музейної справи в регіоні (на прикладі Тростянецької ОТГ Сумської області). *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасні музеї центри збереження і популярізації сторико-культурної спадщини»*. Суми. 24–24 жовтня. 2019 р.
7. Логвиненко Ю. М., Мазуренко В. О., Медведєв І. А. Менеджмент організацій: навчальний посібник. Суми: СВС Панасенко І. М., 2014. 192 с.
8. Макарова В. А., Макарова Л. А., Шейко В. К. Сумщина в долях трьох геніїв: Літературно-художнє видання. К.: ВД «Фоліграант», 2014. 200с.: іл.
9. Медведєв І. А. Активізація розвитку туристично-рекреаційної галузі на місцевому рівні (на прикладі Тростянецької ОТГ Сумської обл). *Економіка, облік, фінанси та право: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції.* (Полтава, 24 жовтня 2019 р.): у 7 ч. Полтава, ЦФЕНД, 2019. Ч. 7. 63 с.
10. Охріменко М.Л. Витоки наші. Голос Кліо з теренів літописного Псла. Суми: Триторія, 2018. 208 с.
11. Сумщина в іменах. Енціклопедичний довідник. Суми: РВО «АС-Медія». Сумський державний університет, 2003. 608 с.
12. Ukraina: Lietovos epoha. 1320-1569 / Andrijs Blanuka, Alfredas Bumblauskas, Borisas Cerkasas…[at al.] –Vilnios : Mokalo ir enciklopediju leidybos centras, 2010. 198 p.

Приймач Олена Володимирівна
незалежна дослідниця

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ м. РОМНИ У 1941 РОЦІ

Відкриті архіви репресивних органів Радянського Союзу дозволяють ліквідувати білі плями у нашій історії. Зокрема, завдяки вивченню справ, що зберігаються в архіві СБУ у Сумській області, стало можливим відтворити історію знищення єврейського населення міста Ромни під час Другої світової війни. Метою мого дослідження було виявити нові, невідомі до цього часу подробиці щодо подій у м. Ромни восени 1941 року, адже всі справи на колаборантів раніше були засекречені і дослідники не мали до них доступу. Ці відомості дозволять схарактеризувати особливості етноциду євреїв у м. Ромни в період нацистської окупації.

Мені вдалося віднайти три кримінальні справи на людей, які співпрацювали з німцями: Іван Пилипенко [1], його дружина Марія Заводовська [2] та його коханка Наталя Чернишова [3].

За даними перепису 1939 року, у Ромнах проживали 3834 євреї, які складали 14,7% всього населення. За словами свідків роменського голокосту, німці знищили більш як 3000 людей [1, арк. 98]. Наймасштабна операція була проведена 10–11 листопада 1941 року.

Місто було окуповане гітлерівцями 10 вересня 1941 року. З метою обліку працездатних містян ними було створено біржу п раці; для громадян єврейської національності створена окрема біржа [1, арк. 97 зв.].

Водночас реєстрацію євреїв проводили за допомогою перепису мешканців будинків. Керівники будинків вели будинкові книги, де у графі на кожного мешканця вказувалась національність. Літерою *«К»* маркували неблагонадійних: комуністів, комсомольців, радянських активістів та євреїв. На основі загальних списків згодом створили окремий перелік, де були зазначені лише особи єврейської національності. Усі вони невдовзі отримали наказ виселитися зі своїх квартир і переїхати в район промислових бараків, який утворювався перехрестям вулиць Димитрова та Пролетарської солідарності. Так виникло роменське єврейське гетто [1, арк. 128].

10 листопада, по обід, начальник єврейської біржі Пилипенко оголосив, що всі мешканці гетто мусять йти на площу, що біля стадіону. Там о 16-00 мав відбутися мітинг. Зібрався величезний натовп (за оцінками очевидців, до 3000 осіб), який був оточений кільцем охорони та колоною спрямований вулицями Леніна, Карла Маркса, Ворошилова до Вахромеєвських казарм (наразі – територія МНС). На ранку 11 листопада всіх бранців вивели за місто і біля хутора Піски розстріляли [1, арк. 129 зв.].

Картину жахливої трагедії вдалось відтворити завдяки свідченням роменців-очевидців, які вони робили під час слідчих дій та судів над колаборантами. Свідок Файвель Городецький: *«10 листопада 1941 року німці та поліцейські перевели із гетто усіх євреїв до Вахромеєвських казарм, що на околиці Ромен. В ніч з 10 на 11 листопада були розстріляні усі євреї, включаючи мою родину: жінку і четверо дітей. Розстріли відбувалися на околиці, у яру між містом і с. Лозова. Я залишився у живих за таких обставин: коли мене німці вивели роздягнутим із казарми, то хтось сказав офіцеру, що – я гарний кравець. Той відвів мене у бік, а вранці разом з іншими 8-ма людьми різних професій нас повезли до Конотопу. Я там працював кравцем у майстерні при військовій частині СС. 3 вересня 1943 року я зміг втекти від німців і до повернення Радянської армії переховувався»* [1, арк. 128 зв.]. Свідок Ізраїль Циткін: *«Напередодні 10 листопада 1941 року я один вирішив втекти із Ромен і перейти лінію фронту. Це мені вдалося зробити лише у грудні 1941 року. Був мобілізований у Радянську армію і воював до кінця війни. Родина моя*

(жінка, син, дочка, батько, мати, сестра) залишилась у Ромнах, і всі були знищені німцями» [1, арк. 143 зв.].

Урятувались також двійко дітей. Свідок Прийма Марфа: *«Коли цю велику групу євреїв вели спочатку з вулиці Димитрова до Вахромеєвських казарм, а звідти до села Лозова на розстріл, з натовпу вибігли та зникли двоє дітей Бабичевої Серафими – десятирічна донька Мара і шестирічний син Вова. Спочатку ці діти прибігли до мене додому, переночували у мене, а потім пішли на свою квартиру. Невдовзі після розстрілу їх матері Мара мені розповідала, що до них приїхав на підводі Іван Іванович (Пилипенко) і вивіз усі меблі та інші речі»*. Пізніше дітей забрав до себе батько, і після війни вони жили у Ленінграді [1, арк. 180].

Особливе місце в питанні нищення роменських євреїв займають справи фігурантів з архіву СБУ. Так, від початку окупації управителем будинків на дільниці № 2 став Іван Іванович Пилипенко, який до війни працював у Ромнах чоботарем. За місяць за свою активність отримав нову посаду – очільника єврейської біржі праці. Євреї отримували найбруднішу і найважчу роботу в місті: вони чистили стайні, рубали дрова для німців, прибирали сміття на вулиці, причому бруд вони мали збирати голими руками [1, арк. 144, 144 зв.]. Свідок Зельман Данилов розповів про те, як Пилипенко грабував майно євреїв: *«Під час переселення євреїв у єврейський квартал Пилипенко грабував речі, що їм належали. Наприклад, він повністю пограбував квартиру Вінокурова, який разом із сином були тоді у Радянській армії. А жінка і діти були розстріляні. Пограбовані речі він (Пилипенко) привласнив собі»* [1, арк. 136].

Після знищення єврейського населення біржа змінила профіль діяльності: тепер Пилипенко був відповідальний за розподіл (і продаж) речей, що забрали із домівок убитих. Пізніше Пилипенко виїхав на роботи до Німеччини, а після війни повернувся до СРСР, змінив прізвище та оселився у м. Мінеральні Води. Там його випадково побачили земляки-роменці і вдома заявили про це в органи. Пилипенко був заарештований у 1952 році. Військовий трибунал МДБ у Сумській області засудив його до 25 років позбавлення волі із відбуванням покарання у виправно-трудовому таборі. Він був засланий до м. Омськ, але за три роки його звільнили згідно з постановою Верховної ради СРСР *«Про амністію»* [1, арк. 511–515].

Іншим учасником подій стала дружина Пилипенка Марія Заводовська. Вона пропрацювала на посаді управительки будинками

лише один місяць. Але і за цей час запам'яталась роменцям своєї активністю: *«Вона лазила по горищах та підвалах, розшукуючи євреїв та комуністів»* [2, арк. 12]. Свідок Тамара Струтинська розповіла: «*За її особистою ініціативою були виселені із будинку по вул. Полтавській, 24 чотири єврейські родини – Рабинович, дві родини Гашинських і ще одна старенька єврейка. У будинку 26 – родини Подгурських та Ніс»* [2, арк. 23 зв.]. Коли чоловік Заводовської виїхав до Німеччини, до неї завітали з обшуком німці та вивезли з подвір'я кілька хур із речами, що їх подружжя награбувало у євреїв.

16 вересня 1943 року Ромни було звільнено від німецької окупації. У січні 1944 року Заводовську арештували органи НКВС як пособницю фашистів. Рішенням Військового трибуналу Сумського гарнізону вона була засуджена до 10 років позбавлення волі із відбуванням у ВТТ. Відбула весь термін покарання повністю [2, арк. 54–56].

Дуже колоритною є постать іншої жінки в цій історії – Наталії Чернишової. Вона народилася у с. Левченки поблизу Ромен. Від початку трудової діяльності працювала у міліції. Вийшла заміж і поїхала із чоловіком на Північ, де влаштувалась у систему ГУТАБу в Архангельській області. Улітку 1941 року Чернишова поїхала на батьківщину у відпустку. Там її й заскочила війна. За кілька днів після початку окупації Ромен вона вже сиділа у тюрмі в одиночній камері. За два місяці з нею відбулося майже 20 допитів: чому служила у НКВС, чому комуністка, чому залишилася у Ромнах. Раптом Наталю відпустили. *«Я неодноразово просила офіцера гестапо врятувати мені життя за будь-яку ціну»*, – пояснила згодом на слідстві Чернишова [3, арк. 15]. За пропозицією німців вона зголосилася стати інформатором гестапо – мусила виявляти серед роменців комуністів, радянських активістів і євреїв. Задля цього її направили працювати секретарем у єврейську біржу праці. Уже там вона стала коханкою Пилипенка, не відстаючи від нього в справі переслідування юдеїв. Зокрема, Чернишова власноруч склала загальний список єврейського населення у м. Ромни і віднесла його у міську управу. Після розстрілу мирних громадян вона взяла собі із награбованого майна ліжко, гардероб, два стільці та подушки [3, арк. 178 зв.]. Коли біржа за непотрібністю була ліквідована, Чернишова перейшла працювати на тютюнову фабрику. А 15 жовтня 1943 року, майже через місяць після звільнення Ромнів, була заарештована органами НКВС [3, арк. 9]. Наталя Чернишова була засуджена Сумським обласним судом у вересні 1944 року до 10 років позбавлення. Заслання відбувала у

Новосибірській області. У 1949 році рішення у її справі було переглянуто і строк покарання збільшений до 25 років. Звільнилася з місць позбавлення волі у 1955 році [3, арк. 201, 202].

Використані справи дозволяють віднайти нові подробиці історичних подій на Сумщині періоду німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Установлена добровільна участь місцевого населення у злочинах нацистів. Оскільки подібних справ у архіві СБУ у Сумській області більше (я віднайшла ще близька десяти справ на роменців-колаборантів), то дослідження проблеми колабораціонізму на Сумщині ще потребує широкого та ретельного висвітлення.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів ГУ СБУ в Сумській області, справа N1696 на Пилипенка І. І.
2. Архів ГУ СБУ в Сумській області, справа N 3983 на Заводовську М. М.
3. Архів ГУ СБУ в Сумській області, справа N 5661 на Чернишову Н. С.

Кудінов Дмитро Валерійович

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту, Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

«ДЛЯ ПРИБЫТИЯ ЕГО СВЕТЛОСТИ ПАЛИЛИ ИЗ 17 ПУШЕК»: ВІДВІДУВАННЯ СУМ ОЛЕКСАНДРОМ МЕНШИКОВИМ

Візит до Сум царя Петра І – доволі відомий факт Полтавського періоду Північної війни. Утім, при детальному описі дослідниками перебування в слобідському місті державця, на його фоні тьмяніють труди наближених до нього осіб, які разом із ним зупинялися в Сумах. І серед них – *«дитини серця»* монарха, фаворита, державного й військового діяча, *«князя Священної Римської імперії»*, *«Іжерського князя»*, генерал-губернатора Санкт-Петербургу, 1-го президента Військової колегії О. Д. Меншикова. Донині деталі діяльності царедворця на території Сумського слобідського козацького полку (далі – Сумського полку) залишаються своєрідною *«білою плямою»* регіональної історії. Тож автор ставить перед собою за мету розкрити подробиці відвідування Сум Меншиковим, а також установити можливий вплив останнього на становище роду полковників Кондратьєвих.

У Сумах Олександр Данилович побував двічі – взимку 1708–1709 рр. і в 1720 р. Друга дата становить особливий інтерес, оскільки діяльність високопосадовця тоді фіксувалася підпорядкованими йому канцеляристами в щоденнику, який вони вели – *«Повседневные*

записки делам князя Меншикова» [14]. У ньому детально описаний *«малоросійський»* вояж вельможі, що робить це джерело доволі цінним для відтворення окремих сторін побуту та звичаїв населення Гетьманщини й Слобожанщини, у тому числі, і Сум. Вагомими джерелами для розкриття подробиць військової й ділової активності Меншикова на території Сумського полку послугували його переписка з іншими полководцями царської армії [18], листи Петра І, написані ним під час перебування в Сумах і Бєлгороді, послання до государя від його підданих [10; 11; 12; 13], протоколи Верховної таємної ради із рішеннями стосовно долі старшини Сумського полку [15; 16], окремі документи Полтавського періоду російсько-шведської війни [21; 22]. Цінні дані подибано в узагальнюючих працях українських і російських істориків. Зокрема, в статтях і дисертації Г. Філіпової [23; 24; 25], рукописі С. Іванюка [4], у працях біографа Меншикова М. Павленка [8], дослідників Північної війни А. Стилле й Є. Тарле [19; 20], доробках сумських краєзнавців І. Левицького [7], П. Сапухіна [17] й В. Комарова [5]. Залучення разом цих матеріалів дозволило зібрати необхідні факти з державно-політичної діяльності Олександра Даниловича та окреслити його персональні інтереси на території Сумського полку для написання даної праці.

У 1708 р. О. Д. Меншиков потрапив в Україну, перебуваючи в зеніті своєї військової слави та службової кар'єри, яку він старанно вибудовував не лише відданістю й здатністю тамувати крутий норов царя, але й непересічними організаторськими здібностями, виключною старанністю у виконанні государевих повелінь і самозабутньою службою. При цьому Меншиков не зупинявся перед самими лютими мірами. Зокрема, в 1698 р. він брав безпосередню участь у страті бунтівних московських стрільців, власноруч обезголовивши до 20 засуджених [8, с. 22]. Показовими є його криваві діяння на чолі карального загону в придушенні мазепинства в Україні, що призвели до масової загибелі не тільки прибічників її незалежності від Москви, але й цілком невинних жертв під час руйнації гетьманської столиці Батурина – *«всех побили, и тот город со всем сожгли и разорили до основания»* [2, с. 195; 17, с. 11]. *«Много там людей пропало от меча, понеже збег был от всех сел… Много ж в Сейме потонуло людей, утекаючи чрез лед еще не крепкий, много и погорело, кривших ся по хоромах, в льохах, погребах, в ямах, где паче подушилися…»*, – указував автор *«Лизогубівського літопису»* [1, с. 103]. Відгук Батурина в листопаді 1708 р. докотився й до Сум: *«Фридрику, над пушкарями*

командиру [Фрідріх фон Кенігсек, генеральний гарматний осавул – Д. К.]…, *взятому в Батурине, перво очи выбрано, после в Сумах, слободском городе, голову усечено и на столпе каменном також на шпицу железную воткнено в самом городе»* [1, с. 103]. Проявляючи безжалісність до ворогів трону й царства, Меншиков, разом із тим, відіграв виключну роль під час Північної війни завдяки полководському таланту та особистій хоробрості.

За півроку до рішучої битви під Полтавою Меншиков уперше опинився в Сумах, куди від Лебедина з великими втратами (від сильних морозів значно постраждали бійці Петра I; командир шведського авангарду запевняв, що він *«в один день бачив понад двох тисяч замерзлих російських солдат»*) 26 грудня 1708 р. [1] відступила російська армія [19, с. 59, 61]. У Сумах Олександр Данилович залишався до 13 січня наступного року.

До всіх описаних сучасниками обставин життя військової ставки царя у Сумах був причетний і *«іжерський князь»* – військові ради (6 січня рада ухвалила зміцнювати *«слободские городки»* й посилити їхні залоги), розподіл прибулих частин по квартирах на території Сумського полку, щоденні командирські турботи (*«при государе в Сумах было два полка гвардии, да Ингерманландский и Архангельский, а прочие имели винтер-квартиру в Лебедине и в других местечках и деревнях около лежащих»*), запити стольнику Ю. С. Нелединському-Мелецькому про присилку коней для кавалерії, а також допити мазепинців і шведських полонених [2, с. 198; 10, с. 382; 17, с. 29; 20, с. 338]. Так, 8 січня 1709 р. він відправив очільнику Бєлгородського розряду князю Д. М. Голіцину із Сум лист із проханням відправити йому з Києва 1100 каптанів і зшити до них панталони з *«даби»* (бавовняна тканина) [18, с. 107–110]. Вочевидь, звернення Меншикова стосувалося задоволення в матеріальному забезпеченні тих частин, які планувалося направити в Польщу до складу російського Задніпровського корпусу під командою барона фельдмаршала-лейтенанта Генріха фон дер Гольца, що випливає з ранішнього листа Петра I останньому від 28 грудня 1708 р.: *«О оскудевающем же мундире и о шубах, чулках и башмаках мы господам генералу-фельдмаршалу Шереметьеву и генералу князю Меншикову тем с вами идущие полки по возможности удовольствовать, а в Киеве оные и всем мундиром учредить»* [10, с. 380]. Разом із тим, не

[1] Тут і далі всі дати подані за чинним на той момент у Російській державі Юліанським календарем.

виключено, що указане вище прохання Олександра Даниловича також стосувалося і забезпечення тих частин, що перебували на лівобережному театрі військових дій. 10 січня *«доброжелательный приятель и слуга»* Олександр Данилович тому ж адресату надіслав повідомлення про отримання від нього розпису конфіскованого майна (*«мазепин богаж»*) і капіталу І. С. Мазепи, розподіленого потім між Голіциним, жмудським (жемайтським) старостою Г. А. Огинським, деякими іншими сановними особами, а також *«волоськими і польськими хоругвами»* і білоцерківськими козаками (у вигляді жалування). Не проминув згадати при цьому Меншиков і про власний інтерес: *«а шкатулю с серебреными ножами и вилками и с лошками изволь прислать к нам»* [18, с. 113–115]. Також із Сум Олександр Данилович відправив лист царя колишньому великому гетьману литовському Казимиру Яну Павлу Сапеге, в якому російський монарх схиляв останнього на свій бік і указував адресату на доручення Меншикову надалі вести переговори з *«ясновельможным господином»* [12, с. 11; 13, с. 539].

Турботи Меншикова у Сумах скрашувала його дружина Дар'я Михайлівна, яка супроводжувала чоловіка під час військової кампанії в Україні. Причиною тому слід вважати щирі почуття та прив'язаність жінки до чоловіка. М. Павленко відзначав, що особою *«вона була… сердечною, яка беззавітно кохала свого Данилича, і відданою домашньому вогнищу»* [8, с. 23]. Після того як 23 листопада 1708 р., практично на лінії зіткнення зі шведами, в с. Марківка Сумського полку був влаштований феєрверк та інші урочистості з приводу іменин князя, його благовірна була ним відправлена в супроводі 50 драгун у Суми [3, с. 65–66; 22, с. 10]. Тут вона опинилася в оточенні *«любезной компании»* у складі її сестри Варвари Михайлівни, зовиці Ганни Данилівни, суродженіці царя Катерини Олексіївни (*«тетка»*) та придворної дами, *«матки»*, Онисії Кирилівни Толстой [13, с. 673].

Припустимо, довкола представниць вищого світу метушилися й численні фаворитки та служниці. Уся сановна публіка разом із вищим офіцерством відтворювала в Сумах певну подібність двору при *«головній квартирі»* царя. У такому випадку, новорічне гуляння в Сумах відбувалося на кшталт столичної розваги. За описом чиновника й генеалога Петра Крекшина, на новий 1709 рік у Сумах *«били из пушек и от гвардии из ружья пальба; генералитет и штаб-офицеры обедали в доме Царского Величества, веселились до двух пополуночи»* [17, с. 29]. Певно, з ними був і Олександр Данилович. Урочисто

державець провів у Сумах і свято Хрещення Господнього 6 січня [7].

Побоювання царя щодо припустимого шведського наступу вздовж Ворскли в напряму Бєлгорода зумовили відправку ним на упередження ворожих дій драгунських полків на чолі з Меншиковим в Охтирку, яка стала новим осередком влаштування розвідувально-диверсійної діяльності російських сил, що здійснювалася при підтримці українських і донських козаків [2, с. 199; 4, с. 266–267; 13, с. 583–585; 17, с. 29; 19, с. 67–69; 20, с. 342].

Воєначальник залишив на деякий час дружину в Сумах, коли вона перебувала на останньому місяці вагітності. За короткий період розлуки подружжя не припиняло переписки. Меншиков писав дружині листи щодня, запевняючи її в своїй безпеці й здоров'ї. У відповідь Дар'я Михайлівна відправляла чоловікові подарунки й просила дозволу приїхати в Охтирку.

Про турботу та чуйне ставлення *«Данилича»* до своєї половинки свідчить наступний факт. Коли його ад'ютант Антон Девієр 22 січня доповів шефові про те, що *«вся компанія»* журиться й плаче, той у відповідь у посланні до Варвари Михайлівни картав її за нездатність створити довкола Дар'ї Михайлівни нормальну психологічну атмосферу: *«Уведомился я от Антона, что вы печалуетесь, что вам не надлежало бы делать, а надобно скакать да плясать и княгиню забавлять, дабы не печалилась. И печалиться вам не о чем, понеже за помощью Божиею и за вашими молитвами в добром обретаемся мы здравию и чаю, к вам скоро буду»* [8, с. 49]. Не маючи змоги відриватися від служби, він наприкінці січня все ж ж таки покликав Дар'ю Михайлівну до себе: *«Извольте ехать к нам в Ахтырку с полковником, а буде он туда идти не изволит, то поезжайте вместе с пехотою; ежели царевич государь изволит вскоре идти, то попросите, чтобы оставил при вас дохтура Блюментроста на время»*. Натомість вона, сумуючи і плачучи за чоловіком, на переїзд уже не погоджувалася [3, с. 66; 8, с. 29].

Обставини сімейної ситуації Меншикова, неодноразові звернення княгині до монарха приборкати *«гарячковість»* її благовірного (27 січня він особисто водив полки у бій під Опішнею), вочевидь, вплинули на рішення Петра I призначити командиром деташементу для дій у тилу противника графа Б. П. Шереметьєва, а не Меншикова, більш придатного для керівництва ризикованими операціями. І дійсно, загін під проводом Бориса Петровича, який 10 лютого виступив із Сум у бік Липової Долини, не досяг помітного військового успіху [4, с. 273,

282; 12, с. 80–81; 13, с. 641, 676; 21, с. 94–96, 105–106]. У той самий час цар наказав Меншикову повернутися в Суми із завданням перевезти сановних жінок у безпечніше місце. Із Сум Меншиков відправив лист монархові, в якому повідомив, що царевич Олексій *«в здравие приходит»*, але просив государя залишити спадкоємця престолу ще на тиждень в Сумах до повного одужання (Олексій Петрович затримався в Сумах до 12/13 лютого, перебуваючи весь час хвороби під наглядом лейб-медика державця Іоганна-Юстина Донелля) [2]. Нарешті, 7–8 лютого генерал виконав повеління царя, доставивши жінок у Бєлгород, де Дар'я Михайлівна незабаром народила сина [3, с. 66–67; 12, с. 88; 13, с. 673, 687–688; 22, с. 22].

Удруге Меншиков відвідав Суми в якості 1-го президента Військової колегії під час *«української ревізії»*, задуманої для комплектації нових кавалерійських регіментів, які передбачалося використати проти вірогідної висадки десанту противника в Прибалтиці або під час вторгнення російської армії в Швецію (у цілому, *«ревізія»* виправдала сподівання державця на організаторський талант свого фаворита, котрий закупив необхідну кількість коней, набрав чимало рекрутів, відібрав для діючої армії із гарнізонів солдат, годних до польової служби; як результат, Меншиков зміг укомплектувати 26 полків). В Україну Меншиков відправився разом із сім'єю та *«асистенцією»* (ад'ютанти, охорона, денщики, кухари, пажі та ін.), що нараховувала понад 120 осіб [23, с. 349]. Разом із здійсненням державних справ Меншиков переслідував і власні інтереси – як раз у цей час роздмухувався його конфліктом із українськими козаками довкола незаконного розширення його володінь на території Стародубського полку. Крім того, вельможа дбав про зростання підпорядкованої йому клієнтели з числа старшини, яка щедре одарувала Меншикова за сприяння їй у різних питаннях та протекцію.

Спочатку 1-й президент із *«ревізією»* ранньою весною 1720 р. відправився у Гетьманщину, де зустрів розкішний прийом з боку старшини. Перебуваючи в Гадячі, *«сиятельный князь»* запросив сумського полковника на банкет, що відбувся 1 травня. Того самого місяця вельможа відправився в межі Сумського полку – 16 травня він прибув у Межиріч, а наступного дня – в Суми. За традицією прийому

[2] Із листа царевича Олексія батькові: *«Милостивейший государь батюшка. Повествую тебе, государю. Я от болезни, слава Богу, освободился и поехал сего дни да Богодухова, и доктора, господина Дунеля, отпустил к тебе, государю. Сын твой Алексей. Из Краснополья, отъехав от Сум 4 мили. февраля в 13 день 1709»* [13, с. 665].

високих гостей, сумський полковник Іван Андрійович Кондратьєв з полковою старшиною виїхав на зустріч *«поїзду»* Меншикова, що й було зафіксовано в *«Повседневной записке»*: по дорозі у Межиріч *«встретил его светлость сумской полковник Герасимов своего полку с сотнею казаками»* [14, с. 363, 367] [3].

Іван Андрійович прийняв полк після загибелі 8 червня 1708 р. свого попередника і батька Андрія Герасимовича в битві на річці Уразовій із загоном булавинців. Наприкінці 1708 р., за наказом російського командування, він разом із полком відбув на кордон із Диким полем (*«на границе малоросийской с протчими слобоцкими полками вместе»*) для упередження нападу з боку запорожців чи кримських татар (цей факт заперечує міф про те, що наче цар був *«воспреемником»* синові сумського полковника [9]) [11, с. 972–973]. Із Меншиковим І. А. Кондратьєв, вочевидь, познайомився до відбуття на південь ще в листопаді 1708 р. у Марківці (з листа дипломата й куратора українських справ Г. І. Головкіна охтирському полковнику Ф. О. Осипову: *«А и сумской полковник с полком здесь же обретаетца»*), де відбулася *«консілія»* командування російської армії, на якій було вирішено сконцентрувати головні сили в районі Лебедина [11, с. 982; 17, с. 19]. У фонді Меншикова Російської державної бібліотеки зберігаються два листи Кондратьєва до князя *«с доношением о движении неприятеля от Ромна к Конотопу и Семяновке и о восстании в малороссийских городах»*, передані наприкінці 1708 р. Гіпотетично ще тоді завдяки старанній службі та, припустимо, шляхом надання послуг чи подарунків Іван Андрійович набув в особі *«его сиятельства»* свого покровителя. На це непрямо вказують звернення у листах сумського полковника до Меншикова на кшталт *«кавалер мой всепремилостивейший особливый патрон»*, *«добрадий»* [21, с. 207]. Подібні звернення до царського фаворита в той час не були виключенням, адже саме на Полтавський період війни припадає початок формування очоленої *«сиятельным князем»*, за словами української історикині Ганни Філіпової, *«розлогої системи патронату-клієнтели»* з ознаками *«соціальної ієрархії, залежності та взаємних послуг»* [24, с. 218–219].

Утім, навряд чи особливі відносини, що склалися між вірогідними

[3] Обмовка прізвища голови сумців відсилає нас до імені його діда – першого сумського полковника. Її можна пояснити тим, що ім'я Герасима Кондратьєва все ще зберігало шану в урядових колах. Припустимо, що антропонім *«Герасимов»* деякий час у діловій переписці використовувався в якості аналога справжнього прізвища спадкоємців сумського осадчого і полковника.

клієнтом (Кондратьєв) і патроном (Меншиков) вплинули на зміну маршруту останнього під час подорожі Україною в 1720 р. Як раз у цей час в Сумах квартирував Інгерманландський драгунський полк, шефом якого був Меншиков. Отже, інспекція регіменту, скоріш за все, і слугувала основною причиною прибуття князя в слобідське місто.

17 травня, коли *«день был при солнечном сиянии»* відбулася зустріч сумцами Меншикова, організована на зразок *«гетьманських»* урочистостей, – ескорт, салют і банкет (*«довольно разговаривая, вечернее кушанье кушав»*): *«Не доезжаючи верст за 5, встретил его светлость генерал-маэор господин Роп, полковник Борзой и прочие офицеры. И его светлость, сев верхом, прибыв во оной город, стал в доме оного полковника Герасимова. И для прибытия его светлости палили из 17 пушек»* [14, с. 367]. Згадуваними в *«Повседневных записках»* особами були командир драгунського гренадерського полку генерал-майор Христофор-Фромгольд фон-дер Ропп і полковник Невського драгунського полку Володимир Борзой, які супроводжували 1-го президента. Наступного дня Меншиков зранку прийняв Роппа, Борзого і *«прочих господ офицеров»*. Після чого відбулася обов'язкова частина візиту Олександра Даниловича в будь-яке місто чи містечко – відвідання церковної служби (в Сумах – у храмі Покрови Богородиці). Після літургії й обіду, де *«при столе были генерал-маеор господин Роп, полковник господин Борзой и прочие»* (князь мав звичку споживати *«кушания»* в компанії сановників чи підлеглих), Меншиков проінспектував своїх *«інгерманландців»*. Особливу увагу він приділив огляду хворих, *«которые в службу негодны, и недорослей, которых поверстали в оной полк в драгуны»* [14, с. 367].

Зранку 19 травня очільник Військової колегії зі свитою покинув Суми. З цього приводу в місті знов гатили з гармат, *«и провожали его светлость генерал-маэор господин Роп, полковник господин Борзой и прочие господа афицеры»*. Супроводжувати вельможу взявся й Іван Андрійович *«з братьями»* (малися на увазі полковий обозний Михайло Андрійович Кондратьєв, а також інші представники полкової старшини). Того ж дня почт через Писарівку відправився в Коренєво. 20 травня Меншиков прибув у свій маєток село Іванівське, відібране в 1708 р. Петром I у Мазепи й передане Олександру Даниловичу за розорення Батурина [8, с. 48; 14, с. 368; 23, с. 344]. Вочевидь, сюди вже Іван Андрійович не добрався, залишивши *«всемилостивейшего»* на північному кордоні Сумського полку.

Меншиков, як і повсюдно, де він бував в Україні, отримував презенти й в Сумах. За даними Г. Філіпової, сумський полковник, не відстаючи від решти української старшини, також зробив подарунок своєму шефові. Підносили дарунки гостю й жителі Межирича й Писарівки. Відомо, що Меншикову в Сумах презентували коней. Вірогідно, що й сумський полковник також підводив *«светлейшему»* своїх жеребців чи кобил. У такому випадку царедворцю мали б дістатися *«сиві»* та *«булані»* коні з конюшень Кондратьєвих. Саме такі значилися в заповіті дружини полковника Ганни Михайлівни для доньок Софії й Марії [5, с. 33; 23, с. 351; 25, с. 167–168].

Багаторічне протегування з боку князя Івану Андрійовичу допомагало останньому утримувати за своїм родом домінуюче становище в полку. Напроти, опала Меншикова в 1727 г., яка майже поєдналася зі смертю сумського полковника, призвела до тимчасової втрати Кондратьєвими полковницького пернача. 10 квітня 1728 р. Верховна тайна рада розглянула три клопотання *«о бытии полковниками в Сумском полку»*. Попри підтримку сумською старшиною та козаками кандидатури Михайла Андрійовича Кондратьєва, вона була відхилена через дану йому характеристику членом ради, командувачем військами в Україні, генералом-фельдмаршалом, сенатором і князем М. М. Голіциним: *«бывшаго полковника Кондратьева сыну Михаилу по линии и надлежит быть, понеже дед и отец его в том полку были полковниками, однако ж он, Михайло, пьян и глуп»* [15, с. 286]. Раптова смерть останнього на початку травня того ж року лише полегшила призначення на полковництво *«ротмістра»* Охтирського слобідського козацького полку Василя Даниловича Перекрестова-Осипова. Інші *«сумські»* претенденти – юний Іван Іванович Кондратьєв (*«безграмотен, из которого и впредь полковническаго достоинства ожидать вне надежды»*), осавул Дмитро Кондратьєв (*«той полковнической чести недостоин за недовольным умом»*), осавул Кіндрат Марков (*«стар и слаб»*), суддя Романов (*«одержим параличною болезнию»*) виявилися безпорадними супротив рапорту князя Голіцина імператорові [5, с. 34; 16, с. 33]. Подібну непоступливість з боку сановника, що доходила, певне, до обмовляння *«сумських»* претендентів, можна пояснити саме патронажем до них зі сторони опального вельможі, намаганням Голіцина розчистити *«малоросійський»* політичний простір від клієнтели

Меншикова [4], бажанням догодити фаворитам імператора Петра II, які біля престолу заступили Олександра Даниловича або перейняти на себе зручну з матеріальної точки зору роль патрона по відношенню до груп старшини, котрі прагнули піднесення на уряди та зміни розстановки сил серед козацької еліти.

Загалом, Меншиков під час першого візиту у Суми проявив високі ділові якості, уміння встигати в управлінні військами, контролювати справи щодо перерозподілу власності Мазепи, а також приділяти увагу дружині, рідним і, до того ж, брати участь у корпоративних заходах царя. Перебування Меншикова в Україні під час ведення військових дій у 1708–1709 рр., і, особливо, в 1720 р., сприяло формуванню патронажно-клієнтських відносин, що закладалися поміж столичним начальством і місцевою елітою, яка, в свою чергу, намагалася догоджанням і підкупом зберегти своє становище, а також автономний статус Гетьманщини й самоуправління слобідських полків, утиснуті царською владою після спроби гетьмана Івана Мазепи вивести Україну з-під впливу Москви. Не був виключенням в цьому відношенні й Сумський полк, старшина якого в своїй улесливій поведінці, уявній чи щирій, зовсім не відрізнялася від *«гетьманців»*.

Список використаних джерел та літератури

1. Батурин – сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка та ін.; Редкол.: О. Б. Коваленко та ін. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги»», 2009. 786 с.
2. Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великаго с 1698 года, даже до заключения Нейштатскаго мира: Напечатан с обретающихся в Кабинетной архиве списков, правленных собственною рукою его императорскаго величества. СПб.: При Имп. Акад. наук, 1770. Ч. 1. [7], 460 с.
3. Есипов Г. В. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова. *Русский архив*. 1875. Кн. 3. С. 47–74.
4. Иванюк С. А. Малая война в стратегии и тактике Русской армии на первом этапе Северной войны (осень 1700 – лето 1709 г.): дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. Волгоград, 2014. 395 с.
5. Комаров В. В. Кондратьевы. Род воинов и благотворителей. Сумы: ООО «РИО» АС-Медиа, 2005. 48 с.
6. Кудинов Д. «Вечернее кушанье кушать изволил»: деловые поездки в Сумы Александра Меншикова и его умение совмещать приятное с полезным. *Ваш шанс*. 2021. № 27. С. 22Б–23Б.
7. Левицький І. Історичне минуле м. Суми Харківської губернії. *Добрий день*. 1991, 26 квітня. С. 9.
8. Павленко Н. И. Александр Данилович Меншиков. М.: Наука. 1989. 198 с.
9. Петр Великий в с. Старом. *Сумской вестник*. 1913, 13 октября. С. 3.

[4] Г. Філіпова установила існування схеми передачі *«патронсько-клієнтських відносин у спадок»* [12, с. 219], а отже нове покоління клієнтів переймало від старшого всі козирі та ризики від зв'язку із протектором).

10. Письма и бумаги императора Петра Великаго. М.; Л.: Изд-во АН СССР. Т. 8, вып. 1: (июль-декабрь 1708 г.) / [ред. д-р ист. наук А. И. Андреев]. 1948. 406 с.
11. Письма и бумаги императора Петра Великаго. М.; Л.: Изд-во АН СССР. Т. 8, вып. 2: (Примечания к № 2461-2953, напечатанным в первом выпуске VIII тома). 1951. С. 411–1178.
12. Письма и бумаги императора Петра Великаго. М.; Л.: Изд-во АН СССР. Т. 9, вып. 1: (Январь-декабрь 1709 г.) / [ред. д-р ист. наук Б. Б. Кафенгауз]. 1950. 526 с.
13. Письма и бумаги императора Петра Великаго. М.; Л.: Изд-во АН СССР. Т. 9, вып. 2: (Примечания к № 2954-3560, напечатанным в первом выпуске IX тома) / [ред. д-р ист. наук Б. Б. Кафенгауз]. 1952. С. 531–1619.
14. Повседневные записки делам князя А. Д. Меншикова 1716–1720, 1726–1727 гг. *Российский архив*. Том X. М.: Российский фонд культуры; Студия «Тритэ» Никиты Михалкова «Российский архив», 2000. С. 352–384.
15. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета 1726–1730 гг. / Изд. под ред. [и с предисл.] Н. Ф. Дубровина. СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1891. Т. V: январь-июнь 1728 г. [4], XL, 604 с.
16. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета 1726–1730 гг. / Изд. под ред. [и с предисл.] Н. Ф. Дубровина. СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1893. Т. VI: июль–декабрь 1728 г. [4], XXX, 745 с.
17. Сапухін П. А. Події Російсько-шведської війни 1708–1709 років на території Сумщини. Суми: СОІУКВ, 1958. 33 с.
18. Сборник Русского исторического общества. СПб.: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ. Канцелярии. [4], 23, 565, 59 с.
19. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. / Пер. со швед. [и предисл.] А. Полторацкого; С предисл. проф. С. Платонова. СПб.: тип. М. А. Александрова, 1912. VI, 170 с.
20. Тарле Е. В. Северная война: Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I. М.: АСТ: Астрель, 2011. 701 с.
21. Труды Императорского военно-исторического общества. Т. III: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) / Под общим рук-ом А. К. Баиова; ред. Н. Л. Юнаков. СПб.: тип. Т-ва «Свет», 1909. VII, 339 с.
22. Труды Императорского военно-исторического общества. Т. IV: Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) / ред. Н. Л. Юнаков. СПб.: тип. Гр. Скачков, 1909. XVII, 212, 96 с.
23. Філіпова Г. В. Історико-пам'яткознавчий вимір об'єктів культурної спадщини Центральної та Північної Гетьманщини: наслідки діяльності російських урядовців (1690–1765 рр.): дис. … канд. іст. наук: 26.00.05. К., 2018. 449 с.
24. Філіпова Г. Особливості формування української клієнтели князя Олександра Меншикова у 1709–1727 рр. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 218–229.
25. Філіпова Г. В. «Українська ревізія» князя Меншикова 1720 р. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 165–168.

Пластун Олег Вікторович
молодший науковий співробітник, Краєзнавчий музей Кролевецької міської ради,
аспірант, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

КРОЛЕВЕЧЧИНА (1917–1921 рр.) У ПРАЦЯХ КРАЄЗНАВЦІВ ТА ІСТОРИКІВ

Дослідження подій, процесів та явищ Української революції 1917–1921 рр. є одним із з пріоритетів вітчизняної історіографії. Важливе значення мають усі аспекти революційного процесу, пов'язаного з регіональними його проявами та особливостями. Актуальність такого підходу зумовлена необхідністю деталізації та аналізу численних подій поза межами Києва та інших визначних центрів визвольних змагань. Якщо не прив'язуватися до розходжень суто наукового характеру та різних суджень, пов'язаних із політико-партійними симпатіями та ідеологічними переконаннями, то доцільним буде погодитися з висновком сучасного українського історика В. Солдатенка, що узагальнюючим недоліком майже всіх історичних праць, науково-популярних видань, публіцистики та спогадів є сюжети *«про події в Києві»* чи міста, де утворювалися державні установи Української Народної Республіки. Оновленого уважного та диференційованого аналізу потребує доробок радянської історіографії. Якщо для радянської історіографії 1920-х – початку 1930-х років була притаманна певна об'єктивність у висвітленні подій, оскільки нерідко автори праць були учасниками революції, а також під час неї належали до різних політичних таборів, то вже у 1930-х роках ствердилася концепцію Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні, яка займала панівне становище в історичній науці до самого розпаду СРСР.

Важливе місце у висвітлення даної теми займають праці краєзнавчого характеру. Ці дослідження дають змогу охарактеризувати події та явища на рівні окремо взятого населеного пункту для систематизації та узагальнення окресленої проблематики. Праці, що стосуються подій на Кролевеччині 1917–1921 рр., умовно можна поділити на чотири групи: 1) наративи істориків та краєзнавців радянської доби; 2) спогади представників української діаспори; 3) доробок місцевих краєзнавців; 4) роботи дослідників періоду незалежності України.

До першої групи потрібно віднести праці М. Стожка та М. Сереженка. У дослідженнях цих краєзнавців міститься опис приходу до влади більшовиків, їх політиці в системі формування органів

центральної та місцевої влади. У декреті РНК УСРР від 7 травня 1919 р. *«Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам»* говорилося про знесення монументальних споруд присвяченим очільникам колишньої Російської імперії. Утім, демонтаж монументів епохи царату розпочався набагато раніше. Наприклад, 23 січня 1919 р. Кролевецький ревком ухвалив рішення знести у міському сквері пам'ятник російському імператору Олександру II [15, с. 2].

М. Сереженко досліджував процес становлення на Кролевеччині партійно-радянських структур. Зокрема, він установив. що 19 лютого 1919 року була створена Кролевецька комсомольська організація. Головою повітового комітету був обраний Л. Болотін. 26 червня 1919 року в Києві відбувся І Всеукраїнський з'їзд робітничої і селянської молоді; делегатом від Кролевецького комсомолу було обрано Л. Болотіна. Після з'їзду відбулася конференція, яка обрала Чернігівський губком комсомолу, а Л. Болотін став його членом. Згодом він переїхав на роботу до Чернігова, а Кролевецький комсомол очолив молодий комуніст О. Стратанович [12, с. 2].

Праці радянських дослідників здебільшого ґрунтувалися на свідченнях сучасників тих подій і друкувалися на сторінках місцевої Кролевецької газети, що носила спочатку назву *«Зоря комунізму»*, а потім – *«Маяк комунізму»*.

Серед представників другої групи інформативно постають спогади Миколи Антоновича Кушніренка, який народився 13 листопада 1906 р. у селі Мельня Кролевецького повіту в сім'ї козака Антона Михайловича та Мотрі Микитівні Кушніренків. М. А. Кушніренко – громадський діяч, інженер економіст, учитель, козак Армії УНР [8, с. 260]. Про репресії більшовиків на Кролевеччині у своїх мемуарах він акцентував увагу на наступному: *«У січні 1919 року Кролевець зайняли більшовики й почали терор. Вони заарештували директора гімназії Стеценка. Була заарештована й директорка дівочої гімназії, літня пані, що повільно ходила з палицею. Були заарештовані всі видатні своїм маєтковим чи службовим становищем люди в місті. Наполегливо працювала «чека», що містилася в кватирі викладача гімназії Білодіда. Мій батько був також заарештований. Кролевецьку чрезвичайку* [тобто *«чека»* – авт.] *очолював слюсар Топіха, він працював на брянських заводах ще перед 1914 роком і там дістав більшовицький вишкіл. У 1919 році був паном життя і смерті цілого Кролевецького повіту. Тюрма у Кролевці була напхана переважно*

заможними селянами. Недалеко від тюрми було кладовище і там опівночі гриміли рушничні сальви [залпи – авт.]*, а ранком, ідучи в гімназію, я бачив крізь паркан великі свіжі могили. Місто завмерло із страху»* [7, с. 111–112].

Цікавими є спогади жителів Кролевця про розправи більшовиків. Так, Олексій Грищенко, 1883 року народження, художник паризької школи згадував: *«Ніколи не забуду жорстокої долі нашого улюбленого лікаря Олександра Павловича. 1919 року його взяли разом із сотнею інших засуджених і повели в поле у найпекучіший мороз. Усіх їх розстріляли»* [2, с. 150].

Український письменник в еміграції Григорій Сірик зібрав свідчення сучасників тих подій, зокрема, про Федора Шубу [13, с. 67], який був на теренах Кролевецького та Глухівського повітів отаманом анархічної республіки, тобто приміряв на себе роль місцевого *«батька Махна»*. Прикметно, що цей повстанський рух радянська влада нарекла саме *«Шубівщиною»*, а Федора Шубу – отаманом повстанців, у той самий час як *«батько»* Шуба вже служив у них військовим керівником [9, с. 66]. В отамана був дуже мінливий характер, він то воював проти більшовиків, то зраджував ідеали своїх партизанів і наказував їм перейти на радянську сторону.

Третя група сучасних краєзнавчих досліджень Української революції 1917-1921 рр. представлена здебільшого у окремих розділах, що безпосередньо відносяться до вектору історії певного села колишнього Кролевецького повіту. Наприклад, у дослідженнях краєзнавця І. Боровика натрапляємо на таку інформацію що стосується перебування дивізії Сірожупанників у Кролевецькому повіті протягом 1918 року. *«Місцем постою»* для неї були визначені м. Конотоп (штаб дивізії та 3-й полк), с. Алтинівка (1-й та гарматний полки), м. Кролевець (2-й полк) і м. Короп (4-й полк). На той час вони мали в середньому по 1500 стрільців і підстаршин та по 40 старшин в кожному полку, а разом – близько 6000 вояків і 160 старшин [1, с. 266].

У дослідженнях С. Шишкова досить багато місця приділено питанню Української революції. У своєму дописі автор розповідав про Пилипа Ващенка та його рідне село Клишки [11, с. 66]. Хоча сама книга має назву *«Гречкине – колиска життя»*, але під час вище окреслених подій воно мало іншу назву – с. Мости та входило до Глухівського повіту [11, с. 16]. Утім, описані в праці події стосуються й с. Клишки Кролевецького повіту. За часів радянської влади образ повстанця Пилипа Ващенка набував негативних рис і трактувався

тільки у векторі анархічного бандитизму. Звісно, сучасним краєзнавцям не слід ідеалізувати всіх тих, хто був ворогом тієї тоталітарної системи, але й історикам потрібно пам'ятати осіб, які стали її жертвами. П. Ващенко зарекомендував себе у боротьбі з радянською владою і посідає чільне місце у пантеоні героїв Української революції 1917–1921 рр., як один із отаманів повстанського руху Кролевеччини.

Говорячи про села, які були в складі Кролевецького повіту, а потім і Кролевецького району, слід згадати с. Спаське. Саме в книзі П. Радченка можемо дізнатися про мітинг у липні 1920 року, на якому селяни запропонували перейменувати своє козацьке село на Ленінське [10, с. 101]. Проте, інший місцевий краєзнавець та історик В. Цикунов, посилаючись на джерело, указував на сходку селян, яка відбулася наприкінці серпня 1921 року, і також стосувалася питання перейменування села зі Спаського на Ленінське [17, с. 78]. Природно постає питання про історичну похибку чи про тривале вирішення колпотання. Зрештою, 22 січня 1922 року VII Кролевецький повітовий з'їзд рад ухвалив перейменувати село на Ленінське. Історична ж назва до нього повернулася лише в 2016 році.

У 1918–1921 рр. більшість сіл займалися самоохороною. Місцеві жителі створювали загони по кілька чоловік для охорони села від зовнішньої загрози. На початку 1918 року один із таких загонів с. Погрібки (нині – село Ярове) Кролевецького повіту натрапив на групу невідомих вершників. На запитання селян *«Стій! Хто йде? Стій!»* вершники розвідгрупи червоноармійців у відповідь відкрили вогонь, у результаті чого із селянського загону самооборони восьмеро було вбито. Загиблих односельчани поховали в братський могилі, зробивши напис *«Убієнним революцією»*. За радянських часів цей пам'ятник не зруйнували, а навіть доглядали за ним, помилково вважаючи, що під ним покоються революціонери-більшовики, хоча насправді в могилі перебували їхні жертви [5, с. 87].

Сучасний краєзнавець Г. Іванущенко написав багато історичних досліджень, котрі ґрунтуються на документах Державного архіву Сумської області. Деякі висвітлені ним факти та процеси на Кролевеччині вплетені в контекст Української революції. Зокрема, з повідомлення № 26 про антикомуністичне повстання в с. Атюша від 28 грудня 1919 р. дізнаємося, що у зв'язку з антирадянськими настроями (селянам набридали непомірні безперервні грабунки), ревком відправив озброєний загін для проведення каральної акції. Усе

село, включно з жінками, старими та дітьми, виступило проти більшовиків. На допомогу загону мали надійти війська 12-ї армії. У цьому повідомленні також говорилося про те, що селяни побили чотирьох уповноважених райпродкому та чотирьох червоноармійців караульної роти, яких було відряджено в село для реквізиції продовольства в осіб, які втікли від радянської влади [4, с. 72–74].

У своїх історичних дослідженнях, котрі стосуються Чернігівської губернії, кандидатка історичних наук І. Еткіна неодноразово акцентувала увагу на Кролевецькому повіті. Так, вона вказувала, що тогочасне село було віддане самому собі, тобто йшло шляхом, який йому окреслила Жовтнева революція. Збільшовичені солдати впливали на переобирання волвиконкомів, земельних та продовольчих комітетів. У свою чергу, селяни на чолі з новообраними земельними комітетами захоплювали поміщицькі землі. У с. Криски Кролевецького повіту 3 січня 1918 року землероби в економії князя Долгорукого реквізували худобу, домашню птицю, мертвий інвентар та понівечили техніку, *«щоб нікому в цілості не дісталось»* [3, с. 131].

У своїх дослідження доктор історичних наук В. Солдатенко, звертаючи увагу на роботу комнезамів, згадував Кролевецький повіт. В одній із своїх праць він вказував наступне: *«куркулі «в штики» зустріли організацію й розгортання роботи комнезамів, намагаючись зірвати здійснення земельної і продовольчої політики радянської влади терористичними актами, вбивствами активістів, продармійців, з якими пліч-о-пліч розвивалася діяльність КНС* [комітет незаможніх селян – авт.]*. А в селі Райтинці Кролевецького повіту на Чернігівщині куркулями разом з головою місцевого КНС було вбито двох його дітей»* [14, с. 322]. Слід зазначити, що такого села не було в Кролевецькому повіті, тож це, скоріш за все, друкарська помилка, а мова тут йде саме про с. Реутинці [32, с. 187].

Закінчити ланцюг дослідників історії Української революції та ролі Кролевецького повіту слід Р. Ковалем. Саме завдяки його книзі *«Сумщина в боротьбі»* вдалося дізнатися про Григорія Тимофійовича Радченка– підполковника армії УНР [6, с. 386], який народився у с. Спаське Кролевецького повіту [8, с. 261]. Після більш детальної наукової розвідки стало можливим встановлення меморіальної дошки в його рідному селі.

Загалом, напрямок краєзнавчих досліджень подій і процесів часів Української революції є актуальним. Це пояснюється двома обставинами: 1) радянські історики та краєзнавці висвітлювали тільки

«світлу» сторону більшовизму у боротьбі з *«темною»* стороною *«буржуазного націоналізму»*; 2) сучасні представники історичної науки зосереджені, здебільшого, над питаннями *«про Київ»* та значущими подіями в масштабам всієї Української Народної Республіки чи Української Держави. Тому, напрям дослідження історії революційних трансформацій на рівні губерній, а тим паче повітів, обіцяє стати перспективним та плідним.

Список використаних джерел та літератури

1. Боровик І. Алтинівка у вирі століть. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2016. 616 с.
2. Грищенко О. Україна моїх блакитних днів. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. 255 с.
3. Еткіна І. До причин трагедії під Крутами. Селянський рух у Чернігівській губернії в жовтні 1917 – січні 1918 рр. *Література та культура Полісся.* 2009. Вип. 48. С. 126–134.
4. Іванущенко Г. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. на Сумщині. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2011. Т. 1. 340 с.
5. Карась А., Пластун О. Кролевець у буремні роки українських визвольних змагань 1917–1918 рр. *Конотопські читання: зб. наук. праць КМКМ ім. О. М. Лазаревського.* Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2017. Вип VIII. С. 83–99.
6. Коваль Р., Моренец В., Юзич Ю. Сумщина в боротьбі. Біографії, історії, спогади. К.: Історичний клуб «Холодний Яр», 2018. 484 с.
7. Кушніренко М. Зустріч з Головним Отаманом (спогади). *Сучасність.* 1978. Ч. 5 (209) С. 110–122.
8. Пластун О. Малознані уродженці Кролевеччини – випускники Української господарської академії у Подєбрадах. *Сіверщина в історії України.* Ніжин: ПП «Лисенко М. М.», 2021. Вип. 14. С. 258–263.
9. Пластун О. Повстанський рух на Кролевеччині в 1919–1920 рр. *Наукові горизонти: зб. наук. праць. Матеріали VII Всеукраїн. наук.-практич. конф. молодих учених, аспірантів та студентів «Основні напрями розвитку наукових досліджень молодих учених» (19–20 листопада 2019 р.).* Переяслав, 2019. Вип. VII. С. 60–66.
10. Радченко П. Козацьке село Спаське. Нарис. К.: Український пріоритет, 2013. 192 с.
11. Семерня В., Шишков С. Гречкине – колиска життя. Шостка, 2019. 463 с.
12. Сереженко М. За владу Рад. *Зоря комунізму.* 1957, 4 серпня.
13. Сірик Г. Факти і події для майбутньої історії Сіверщини. Мої деякі зауваги до «Історії міст і сіл УРСР. Сумська область». Київ-1973. Торонто: б. в., 1975. 224 с.
14. Солдатенко В. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т. Т. IV. Рік 1920. К.: Світогляд, 2010. Т. IV. 442 с.
15. Стожок М. Будні повітового ревкому. *Маяк комунізму.* Кролевець, 1987, 13 серпня.
16. Русов А. Описание Черниговской губернии. Чернигов: Тип. губерн. земства, 1899. Т. 2. 377 с., прилож.
17. Цикунов В. Спаське (Ленінське). Історико-краєзнавчий нарис. Харків: Фактор, 2016. 208 с.

Чижов Олександр Ігорович
кандидат історичних наук, викладач історії та суспільних дисциплін, Сумський будівельний коледж

РОБОТА СУМСЬКОЇ МІСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ ЗА НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 рр.

Останнім часом історична тематика, пов'язана з періодом нацистської окупації, починає цікавити все ширше коло регіональних дослідників. Зокрема це стосується питань щодо функціонування за означеного періоду закладів соціальної сфери: культури, освіти тощо. Об'єктивне дослідження їхнього функціонування в роки нацистської неволі дозволяє зробити деяку переоцінку діяльності кола бораціоністської цивільної адміністрації, на ставлення до якої у вітчизняній історіографії тривалий час впливали радянські ідеологічні настанови. Також висвітлення означеної тематики має на меті відродити пам'ять про тих працівників бібліотек, музеїв, навчальних закладів тощо, які в складних умовах окупації та військового часу сумлінно продовжували працювати на своїх посадах.

Суми були захоплені німецькою армією 10 жовтня 1941 р. Питання облаштування соціальної сфери життя на окупованих територіях німецьким військовим командуванням головним чином було покладено на органи цивільної адміністрації, що формувалися з місцевих мешканців. У містах такими органами були управи. Утримувались заклади соціальної сфери за рахунок місцевих податків.

До війни у Сумах існувало кілька публічних бібліотек. Через брак коштів в умовах військового часу міська управа вирішила об'єднати ці бібліотеки в одну Сумську міську бібліотеку. Для неї було відведено приміщення по вул. Церковна 9 (нині – вул. Воскресенська) [9, с. 4]. До книгозбірні було передано літературу бібліотек машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе, військового містечка, рафінадного заводу тощо. Основу ж книжкового фонду міської бібліотеки становила література, що залишилася від Сумської обласної бібліотеки ім. Н. К. Крупської. Під час бомбардування центру Сум німецькою авіацією 30 вересня 1941 р. будинок, де розміщувалася обласна бібліотека, було зруйновано. Але близько 30% її книжкового фонду вціліло [3, арк. 5].

Облаштування міської бібліотеки тривало понад рік. Це було пов'язано з наказом окупаційної влади про вилучення з бібліотек значного масиву літератури. Головним чином це стосувалось радянської літератури як ідеологічно ворожої націонал-соціалізму

(суспільно-економічної, художньої, нот з радянським текстом тощо). Її мали знищити. Також мала бути вилучена література, що становила інтерес для військових (картографічний матеріал, атласи), така що могла бути використана для потреб економічного освоєння окупованих земель (геологія, статистика, народне господарство) тощо. Проте співробітники Сумської міської бібліотеки через слабкий контроль за вилученням літератури з боку представників військової комендатури вилучили лише частину суспільно-економічної літератури, а іншу її частку, що підлягала конфіскації, переховували. Тоді як реальна кількість примірників літератури в міській бібліотеці становила 120 тис. [3, арк. 5], за документами її налічувалося втричі менше.

З метою поповнення фонду бібліотеки міська управа під загрозою покарання вимагала від населення міста передати до неї книжки з бібліотечними печатками, що були у містян на руках [9, с. 4].

Поки йшло облаштування бібліотеки, для забезпечення інформаційних потреб населення та пропаганди нацистського окупаційного режиму у невеликому приміщенні на вул. Миколаївській (нині – площа Незалежності) 10 травня 1942 р. було відкрито читальню. Її відвідування було безкоштовним. Завідуючим читальні був призначений М. Зелль. У читальні можна було ознайомитися з брошурами різної тематики, пресою українською та німецькою мовами (*«Сумський вісник»*, *«Голос Полтавщини»*, *«Вечірній дзвін»* тощо). З 10 травня по 1 липня 1942 р. її відвідало 3166 читачів [6, с. 3]. У липні – 1717 читачів, що ознайомилися з 2490 одиницями літератури та преси. Популярністю серед них користувалася довідкова література – 292 з 632 виданих брошур були довідковими [4, с. 4]. Серед довідкової літератури були й надані військовою комендатурою німецькі пропагандистські брошури, наприклад: *«Військо Великонімеччини»*, *«Шляхами німецьких перемог»* та ін. Користувались послугами читальні головним чином чоловіки, що становили $^{4}/_{5}$ відвідувачів. Восени з настанням холодів читальня тимчасово припинила роботу [5, с. 4].

16 листопада 1942 р. розпочала прийом відвідувачів Сумська міська бібліотека. Офіційно оголошувалася суттєво занижена кількість книжок у фонді бібліотеки – 40 тис. примірників. Фонд складався з художньої, наукової, науково-популярної та довідкової літератури. У бібліотеці діяв відділ іноземної літератури, що мав книжки німецькою, англійською, французькою, давньогрецькою та латинською мовами. Користуватись послугами бібліотеки могли особи віком від 16 років. Спочатку відділ дитячої літератури у бібліотеці був відсутній [5, с. 4], оскільки весь фонд Сумської обласної дитячої бібліотеки

ім. М. Островського було знищено під час бомбардування міста у вересні 1941 р. Користування послугами бібліотеки було платним: за послугування однієї книги сплачувалося 2 руб. на місяць, за два примірники – 4 руб. Книжки видавалася на 10 діб. За несвоєчасне повернення книги нараховувався штраф – 10 коп. за день затримки. Завідуючим міської бібліотеки було призначено В. В. Таранця [2, арк. 2, 7].

Разом із відкриттям бібліотеки поновила роботу і читальня, під яку було відведено другий поверх приміщення бібліотеки. Фонд читальні було суттєво збільшено [5, с. 4].

Бібліотека працювала з 8 до 14 години щодня, у неділю з 10 до 15 години; понеділок був вихідним. Читальня працювала без вихідних з 8 до 15 години щодня, а у неділю з 10 до 15 години [1, с. 4]. Проте робочі години бібліотеки та читальні не були постійними, оскільки залежали від настання комендантського часу, що змінювався залежно від часу заходу сонця. Наприклад, у червні наступного року читальня працювала з 10 до 18 години [8, с. 2].

У лютому 1943 р. фронт наблизився до Сум. У зв'язку з цим нацисти розпочали евакуацію з міста. Тоді Сумська міська бібліотека залишилася без охорони і була пограбована зловмисниками. Було вкрадено частину меблів (стільці, шафи тощо) [2, арк. 2]. Але на початку березня 1943 р. Червону армію було зупинено на підступах до Сум, і вона відступила від міста. Невдовзі в окупованих Сумах відновилася робота закладів соціальної сфери. Уже 16 березня 1943 р. міська бібліотека поновила свою роботу [7, с. 2]. Але через втрату інвентарю при пограбуванні бібліотечна читальня не могла працювати як раніше. Вона відновила роботу в повному обсязі лише 11 червня 1943 р., після того як міська управа забезпечила її новими меблями [8, с. 2].

Міська управа виділяла певні кошти бібліотеці на поповнення її фонду. Так, з листопада 1942 р. по травень 1943 р. міською бібліотекою було придбано 300 примірників літератури, головним чином художньої. Купити книжки бібліотека мала змогу майже виключно у населення. Наприклад, міська бібліотека зверталася до сумчан в газету *«Сумський вісник»* з проханням продати їй книжки. Бібліотека була зацікавлена у придбанні творів класиків російської, української та іноземної літератури [10, с. 4]. Велике поповнення у бібліотеці відбулося у липні 1943 р., коли було задоволено клопотання завідуючого міською бібліотекою К. Трешау на ім'я сумського бургомістра Осташевського про виділення 15450 руб. на придбання літератури у

містян Абрамовича та Моргуна, що від'їжджали з міста [2, арк. 6].

У травні 1943 р. у міській бібліотеці вже існував невеликий відділ дитячої художньої літератури: оповідання, казки. Ця література також була придбана бібліотекою у населення [10, с. 4]. На 1 серпня 1943 р. у бібліотеці було лише 297 примірників дитячої літератури [2, арк. 8].

На середину 1943 р. приміщення бібліотеки потребувало ремонту. Тому за наказом міської управи було створено комісію у складі завідуючого бібліотекою К. Трешау та двох інженерів будівельного відділу міської управи – Г. Пономаренка та Е. Кидаєва з метою виявлення обсягів ремонтних робіт та складання їх кошторису [2, арк. 3].

Через зменшення міського населення та соціально-побутові проблеми військового часу кількість абонентів бібліотеки, порівняно з довоєнним часом, була не високою. На 5 серпня 1943 р. у міській бібліотеці налічувалося 1372 абоненти (приблизно в 4,5 рази менше ніж в одній Сумській обласній бібліотеці їх було до війни). Середнє щоденне відвідування читальні становило 13 читачів. При цьому бібліотека мала 8 бібліотечних співробітників [2, арк. 8].

Наприкінці серпня – на початку вересня 1943 р., коли нацисти залишали місто, а радянські війська ще його не зайняли, Сумську міську бібліотеку було пограбовано вдруге. Тоді було викрадено близько 20 тис. книжок [3, арк. 5].

Таким чином, військова комендатура Сум повністю поклала турботи з забезпечення функціонування міської бібліотеки на цивільну адміністрацію міста, майже не втручаючись у її роботу. Слабкий контроль з боку комендатури дозволив бібліотечним працівникам самовіддано врятувати велику кількість літератури у фонді бібліотеки, що окупанти вимагали вилучити. У складних умовах військового часу міська управа не залишалася байдужою до потреб бібліотеки, виділяючи кошти на поповнення фонду, ремонт приміщення тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Відкрито бібліотеку. *Сумський вісник.* 1942. № 139. С. 4.
2. ДАСО (Державний архів Сумської області). Ф. Р-1871. Оп. 1. Спр. 1. 8 Арк.
3. ДАСО. Ф. Р-3550. Оп. 1. Спр. 4. 51 Арк.
4. Зелль М. Українська читальня. *Сумський вісник.* 1942. № 97. С. 4.
5. Ів. Б. В понеділок відкривається бібліотека. *Сумський вісник.* 1942. № 137. С. 4.
6. Нам пишуть. *Сумський вісник.* 1942. № 82. С. 3.
7. Об'ява / Дирекція. *Сумський вісник.* 1943. № 28. С. 2.
8. Об'ява / Міська центральна бібліотека. *Сумський вісник.* 1943. № 58. С. 2.
9. Сумська міська бібліотека… *Сумський вісник.* 1942. № 26. С. 4.
10. Я. С. Приобретают книги. *Сумской вестник.* 1943. № 49. С. 4.

Семешин Едуард Володимирович
незалежний дослідник

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» В МІСТІ СУМИ. ПОЧАТОК МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ

10 січня 1937 р. у київській газеті *«Комуніст»* була надрукована стаття *«Сумна дійсність в Сумах»* [57], котра невдовзі була передрукована в сумській газеті *«Більшовицька зброя»* [58] (далі – *«Б. З.»*). У статті стверджувалося, що в м. Суми орудували вороги: в педагогічному інституті і на заводі імені Фрунзе вільно почували себе «*троцькістські недобитки*». Після перевірки партійних документів частина із них була виключена із рядів партії, але за сприяння секретаря міського партійного комітету (далі – МПК) І. П. Міхеєнко (арешт 13.08.1937 р., розстріл) знову поновлена. Крім того, І. П. Міхеєнко, приїхавши в 1934 р. із Житомира, «*притягнув за собою в Суми довгий хвіст «своїх» людей і розсадив їх на відповідальні ділянки*», і це нібито «*створювало атмосферу підлабузництва і сімейності серед цих людей. Звідси сановно-панське ставлення до голосів рядових комуністів, нелюбов до самокритики*» [58]. Одночасно із цим 10 січня 1937 р. Харківським обком КП(б)У виключив із партії замісника голови міськради м. Суми І. А. Черфаса (арешт 11.01.1937 р., 10 років таборів) [10, арк. 91].

Реакцією місцевої парторганізації на допис у *«Комуністі»* і арешт І. А. Черфаса стало засідання пленуму МПК, котре 16 січня 1937 р. постановило звернути «*особливу увагу бюро МК та зобов'язує вивчити роботу парторганізації, де мало місце послаблення класової пильності*», в тому числі, і парторганізацію Сумського педінституту (далі – СПІ) – *«справа А. Є. Алмашиної»* [48]. Одночасно із цим в *«Б. З.»* вийшла редакторська замітка із закликом «*особливо придивитися і вивчити роботу партійної організації міськради, яка своєчасно не викрила троцькіста Черфаса, парторганізації контори заводу імені Фрунзе в зв'язку з фашистським контрреволюційним виступом Міхньова, парторганізації педінституту в зв'язку з роботою Алмашиної і інші*» [2]. Газета інформувала своїх читачів, що 19 січня 1937 р. на зборах парторганізації міської ради завідуючого пункту *«Заготзерно»* З. І. Шмаєвського (арешт 20.08.1937 р., 8 років таборів) та інструктора МПК Й. Я. Глазебніка (арешт 12.09.1937 р., розстріл) назвали співучасниками «*троцькіста Черфаса і Бенбіка».* Й. Я. Глазебнік після виходу статті в *«Комуністі»* був знятий із своєї

посади [3], а 25 березня 1937 р. бюро Сумського МПК виключило його із партії [10, арк. 69].

У пресі з'явилися відомості, що І. П. Міхеєнко відредагував прийняту пленумом резолюцію, намагаючись пом'якшити критику на свою адресу [44]. Нове засідання МПК 12–13 лютого відбулося в атмосфері взаємної недовіри і критики. Кожен із виступаючих доводив свою відданість партії і відрікався від викритих *«троцькістів»*. Присутні розповідали про свавілля чиновників, корупцію і розкрадання, котрі до того ніхто не помічав. За словами одного із доповідачів, «*заведующий «Заготзерно»* [З. І. Шмаєвський – авт.] *разогнал партийную и комсомольскую организацию. Он издевался над рабочими. Заявления, которые подавались на Шмаевского, попадали в его руки и он мстил. У Шмаевского есть свободные складские помещения, а на мельнице хлебные продукты гибнут. Уполномоченный комитета хлебозаготовок не помогает. Шмаевский был близок к Черфасу. Шмаевский развозил продукты ответственным работникам*» [9, арк. 8]. За два роки на З. І. Шмаєвського надійшло близько сотні скарг, 86 із яких були розглянуті судом на користь скаржників. Внаслідок його діяльності у відділі *«Заготзерно»* не вистачало 120 тр зерна, котре було розкрадене [3].

Голова міської ради М. Р. Клещенко (арешт 28.05.1937 р., розстріл) відхрестився від секретаря МПК, заявивши, що І. П. Міхеєнко після приїзду в Суми не розповів свою автобіографію і про попереднє виключення із партії, але його заява викликала протести в залі [9, арк. 15]. І. П. Міхеєнко заявив, що І. Д. Лашнюков (редактор *«Б.З.»*, арешт 31.10.1937 р., 10 років таборів) і Л. Ф. Огороднiков (директор машинобудівельного заводу імені Фрунзе, входив до складу бюро МПК, арешт 13.03.1937 р., помер у міській лікарні) виступали на захист І. А. Черфаса, стверджуючи, що він не троцькіст. За словами І. П. Міхеєнко, «*от Лашнюкова я впервые узнал, что Черфас исключался из партии в Бурыни, и я послал за материалами Лашнюкова, как бывшего члена бюро Бурынского РПК. Материалы, которые привез Лашнюков, не подтверждали исключение Черфаса из партии за троцкизм. Я спрашивал Лашнюкова, как он расценивал выступление Черфаса. Он утверждал, что политически вредное выступление Черфаса он и все члены бюро РПК расценивали как результат его политической неграмотности. Я говорил об этих материалах всем членам бюро. Мы пришли к выводу, что эти материалы недостаточные для того, чтобы считать Черфаса троцкистом*»

[9, арк. 33]. Невдовзі в *«Б.З.»* вийшла розгромна редакційна стаття, в якій стверджувалося, що МПК «*не дав політичної оцінки стану парторганізації. В резолюції, що була прийнята, не показані конкретні винуватці розвалу партійної роботи і приховувачі троцькістів*». Бюро МПК звинуватили в політичній сліпоті, «*внаслідок чого в апараті МПК, міськраді, культурних організаціях міста працювали контрреволюціонери*» І. А. Черфас та Г. Л. Бембік (арешт 6.02.1937 р., 5 років таборів), посібники і «*покриватели троцькістів»* Й. М. Закордонець (арешт 15.04.1938 р., звільнений з-під арешту, далі – звіл.) та М. В. Бутко [61]. У березні 1937 р. І. П. Міхеєнко був знятий із посади секретаря МПК [51, с. 120].

Згаданий І. Д. Лашнюков працював у 1930–1932 рр. редактором газети в Бурині, а із кінця 1932 р. до 1937 р. в редакції газети *«Плуг і Молот»* (із 1933 р. газета перейменована в *«Більшовицьку зброю»*), а в 1932–1933 рр. перебував на посаді головного редактора даної газети [1]. У його слідчій справі одним із пунктів звинувачень стала недостатня боротьба із *«ворогами»*. За його словами, «*под конец следствия, уставший до потери сознания начал высказывать, что-нибудь виновного на себя и написал следователю показания, что недостаточно боролся с врагами*» [30, арк. 46 зв.]. У дійсності на сторінках газети в 1933–1935 рр. регулярно виходили розгромні статті про політичні неподобства в закладах освіти, зокрема СПІ. В одній із таких статей у січні 1933 р. було підняте питання про розкрадання і розпродаж майна в Сумському краєзнавчому музеї з боку директора П. М. Арфи [45] (звільнений з даної посади 3.09.1933 р. [7, арк. 410]), котрий працював за сумісництвом керівником кафедри історії і викладачем Сумського інституту соціального виховання [2] (звільнений 26.08.1933 р. [13, арк. 23]). У 1934–1935 рр. виходили статті І. Д. Лашнюкова про чистки в СПІ [42; 43].

У той же час на сторінках газети *«Б. З.»* в позитивному світлі представляли І. П. Міхеєнко, І. А. Черфаса та інших чиновників. Свідки в справі І. Д. Лашнюкова показали, що обвинувачений захищав І. А. Черфаса і мав з ним дружні зв'язки. Такі свідчення вони давали не

[1] І. Д. Лашнюков також перебував на посаді інструктора МПК, із 16 жовтня 1935 р. по 1 серпня 1937 р. – викладача політекономії завідуючого навчальною частиною робітфаку Сумського машинобудівельного технікуму, а на момент арешту працював викладачем Сумської пожежної школи.

[2] Сумський інститут соціального виховання був створений у 1930 р. на базі Сумського педагогічного технікуму; у 1933 р. перейменований в Сумський педінституту, із 1935 р. – Сумський державний педагогічний інститут.

лише в 1937 р., але і при повторного допиті в 1939 р. Так, Г. І. Лобода, котрий працював в редакції *«Б. З.»* із 1932 р., стверджував, що І. Д. Лашнюков «*являлся большим подхалимом в частности перед бывшим секретарем горпарткома, а впоследствии разоблаченным как враг народа Михеенко».* Також він показав і про характер роботи обвинуваченого: «р*аботая в редакции в качестве редактора, часто давал работникам те или иные указания и если данные указания в последствии выполнения оказались неправильными, то Лашнюков категорически от них отказывался»* [30, арк. 6, 6 зв.].

На лютневому засіданні МПК М. І. Шевченко (представник від СПІ), звітувався про захисників *«ворогів народу»* А. Є. Алмашину («*її виключення МПК теж розцінював, як страховку низової організації*») та М. В. Бутко, котрого «*парторганізація виключила із партія Бутка як дворушника, який тримав зв'язок із троцькісткою Драбкіною (його дружина), поривав і знову продовжував ці зв'язки. МПК спершу підтримав рішення нашої організації, а потім поновив Бутка в партії. Після статті «Сумна дійсність» знову почав розглядати справу Бутка, але до цього часу не закінчив*» [9, арк. 17]. Із критикою роботи СПІ виступив Є. І. Домбровський, заявивши, що «*Алмашина защищала националиста Панченка, а Бутко ведет антисоветские разговоры*» [9, арк. 31]. Це суперечило його попередній оцінці в 1934 р., коли він був головою комісії по чисткам в СПІ і називав зразковою роботу М. В. Бутко та А. Є. Алмашиної [49].

Дружина М. В. Бутко, Б. Н. Драбкіна виключена із партії рішенням бюро Сумського МПК від 22 жовтня 1935 р. за участь у мітингу з приводу заслання опозиціонера Майденберга [8, арк. 231]. М. В. Бутко наказом від 5 вересня 1936 року згаданого вище М. І. Шевченко, котрий був тимчасово виконуючим обов'язки (т. в. о.) директора СПІ, був звільнений із роботи в СПІ [17, арк. 33]. Але вже 1 жовтня того ж року відновлений на своїй посаді після повернення до виконання обов'язків діючого директора І. Д. Семенова. [17, арк. 122]. Після переведення І. Д. Семенова до Мелітополя М. І. Шевченко перебував на посаді т. в. о. директора СПІ до затвердження Наркоматом освіти (далі – НКО) іншої особи. 7 січня 1937 р. на цій посаді його змінив Л. В. Гаркуша, призначений мандатом НКО від 27 грудня 1936 р., а М. І. Шевченко повернувся до своєї безпосередньої роботи замісника директора по навчально-науковій частині [18, арк. 13].

28 лютого 1937 р. наказом № 36 директора СПІ Л. В. Гаркуші М. І. Шевченко був знятий із роботи «*за щільний зв'язок і захист*

ворогів народу, контрреволюціонерів, троцькістів і націоналістів» і як «*дворушника, що не може забезпечити потрібного керівництва навчальною роботою*». 2 грудня 1937 р. наказом директора № 220 за рекомендаціями із Харкова були внесені зміни в попередній наказ № 36 і причина звільнення М. І. Шевченко вказана як: «*зняти з роботи як такого, що не забезпечив потрібного керівництва навчальною роботою інституту*». Наказом № 59 по СПІ від 15 квітня 1937 року був звільнений із роботи викладач німецької мови Д. І. Левен, звинувачений у педагогічних перекрученнях і протягуванні антирадянських формулювань, а двоє студентів були усунені від обов'язків старост груп фізико-математичного факультету, «*які не повідомили вчасно про перекручування педпроцесу Левеним*» [18, арк. 58, 60, 106]. Згадуючи про цей факт на зборах активу Сумської парторганізації (20–26 липня 1937 р.), Л. В. Гаркуша заявив, що «*бувший Завідуючий учбовою частиною приймає Ширяєва – білогвардійця на роботу»* і «*Левена, який пропагандував фашизм на лекціях німецької мови. Шевченко і Семенов сприяли, а іноді й самі розкрадали соціалістичну власність в інституті, особливо по шкідницькому Шевченко планував учбовий процес»* [9, арк. 47].

У порівнянні із грубим вигнанням із навчального закладу М. І. Шевченка і найнятих ним службовців, відношення Л. В. Гаркуші до М. В. Бутко та А. Є. Алмашиної було іншим. 3 березня 1937 р. вийшов наказ № 39 по СПІ, за яким «*у зв'язку з переходом тов. Бутко М. В. на іншу роботу, звільнити його від роботи на посаді Зав. вечірнім відділом інституту*». Він був призначений на посаду завідуючого відділу народної освіти (далі – ВНО), але залишався лектором СПІ за сумісництвом [3]. А. Є. Алмашина 11 жовтня 1937 р. наказом № 188 була знята із посади керівника кафедри педагогіки, бо «*не забезпечила роботи кафедри*». Вірогідно, це було пов'язано із арештом 17 вересня С. І. Панченко, але в наказі про це не згадано. Наказом № 172а від 27 жовтня 1937 р. вона була звільнена із роботи в СПІ за власним бажанням [18, арк. 70, 293, 310]. У 1935–1936 рр. А. Є. Алмашина також працювала за сумісництвом завідуючою ВНО, куди в 1937 р. був призначений М. В. Бутко. Із грудня 1937 р.

[3] Даючи свідчення в справі С. І. Панченко в 1963 р., М. В. Бутко, посилаючись на свою анкету 1937 р., стверджував, що в цей в час не працював в СПІ у зв'язку із скороченням штатів [33, арк. 58]. Однак згідно книги наказів по СПІ, він був звільнений лише з посади завідуючого вечірнім відділом, але наказу про його звільнення з посади лектора не виявлено. В кінці 1937 р. М. В. Бутко згадувався в списках лекторів СПІ.

А. Є. Алмашина працювала завучем і викладачем математики в школі № 2, а вже із 7 жовтня 1938 р. призначена на роботу за сумісництвом старшим викладачем педагогіки (½ ставки) в СПІ [19, арк. 21]. Із вересня 1939 р. перейшла на повну ставку в СПІ.

На зборах Сумської парторганізації 20–26 липня з викриттям політичних неподобств в хімічному технікумі і СПІ виступив представник МПК М. Ф. Ткаченко, один із найкращих випускників історичного факультету СПІ (1934 р. [23, арк. 116 зв.]), котрий за високі успіхи в навчанні й активну громадську роботу був занесений до червоної книги ударників інституту [13, арк. 87, 88]. М. Ф Ткаченко в 1937 р. звинувачував дирекцію СПІ в недостатній боротьбі із пропагандою фашизму. З його слів, «*студент Онищенко ідеалізував Гітлера і Троцького так, що «цих людей поважає ввесь світ». Серед студентів є фашистські настрої, а директор педінституту Гаркуша – член партії про ці фашистські настрої ніяких сигналів нікому не давав*» [9, арк. 46, 47].

Директор СПІ Л. В. Гаркуша заявив, що з березня 1937 р. із навчального закладу за різними мотивами було звільнено 12 осіб і нагадав про негостинність до нього не лише з боку *«ворога»* І. П. Міхеєнко, але і М. Ф. Ткаченко. Відносно «*ворога Онищенко»* директор СПІ сказав, що звертався з цього приводу до НКВС (О. І. Кудринський, С. М. Богров), але «*вони мені сказали, що слідкуйте за Онищенком, інформуйте нас про все, але поки-що не шуміть по цьому питанню. Я прийняв до виконання ці вказівки т. Кудринського і т. Богрова. Про Онищенко парторганізація знала, але питання про нього на зборах ми з вищезазначених мотивів не ставили. Про Онищенко я ще в березні написав до НКО, що випускати його з інституту не можна*» [9, арк. 47]. Студент Я. Г. Онищенко (арешт 11.09.1937 р., 5 років таборів) в навчанні мав порушення дисципліни. 27 травня 1936 р. він отримав догану від директора СПІ І. Д. Семенова за те, що «*у п'яному вигляді з'явився на квартиру до студента тов. Змія, де почав бешкетувати*» [16, арк. 258]. 28 червня 1937 р. він був відрахований із СПІ наказом директора Л. В. Гаркуші «*за систематичні контрреволюційні троцькістські розмови*» [18, арк. 195] і отримав негативну характеристику: «*стягнення за класово-ворожі вилазки*», «*констатовані випадки, коли проводив антибільшовицькі розмови», «пускати на роботу в школу ні в якому разі не можна*» [22, арк. 119 зв.].

Також директора СПІ звинувачували у зв'язках із репресованим редактором газети *«Комуніст»* М. М. Поповим (арешт 17.06.1937 р., розстріл). 30 серпня 1935 р. під час перевірки партдокументів Л. В. Гаркуша [4] був виключений із партії і знятий із посади директора Глухівського педінституту за службу в *«білій»* армії і за протягування «*теорії контрреволюційного троцькізму*» на партійному семінарі (лютий 1935 р.) [50]. У *«Комуністі»* вийшла стаття, яка в позитивному світлі виставила Л. В. Гаркушу та звинуватила секретаря Глухівського РПК М. М. Балишева (арешт 13.03.1937 р., 5 років таборів) і редактора газети *«Колективіст Глухівщини»* в «*політичній неграмотності*» і «*цілковитому нерозумінні азів ленінізму*» [63]. Ця стаття сприяла реабілітації і поновленню в партії Л. В. Гаркуші, однак в 1937 р. цей факт став приводом для нових звинувачень. На партзборах директор СПІ заявив, що «*ніколи Попова не знав і ніколи з ним не говорив*», а звертався «*в редакцію газети «Комуніст», де я був прийнятий Трахтенбергом* [автор статті *«Сумна дійсність в Сумах»* – авт.] *і Якубсоном*» [9, арк. 49].

У газеті *«Б. З.»* була опублікована замітка про результати партзборів, в яких директор СПІ Л. В. Гаркуша був звинувачений у відсутності критики й самокритики [38]. Вірогідно, більш серйозних наслідків для Л. В. Гаркуші не було. На посаді директора СПІ він перебував до 12 липня 1940 р. [21, арк. 20] і був звільнений у зв'язку із відрядженням в Західну Україну, де очолив кафедру марксизму-ленінізму Чернівецького державного університету [60]. Згаданий М. Ф. Ткаченко давав свідчення в справі І. Д. Лашнюкова [30, арк. 12]. Наказом № 236 директора СПІ від 13 грудня 1937 р. М. Ф. Ткаченко був призначений на посаду доцента з історії ВКП(б) по вечірньому відділу інституту [18, арк. 352].

У 1937 р. було репресовано декілька колишніх викладачів СПІ, котрі постраждали від політичних чисток 1933–1935 рр. – С. І. Панченко (арешт 17.09.1937 р., розстріл), Л. П. Назаров (10.07.1937 р., розстріл), С. П. Потімков (11.01.1937 р., розстріл) та ін. З політичних мотивів із навчального закладу було відраховано декілька студентів, котрі стали жертвами репресій. Така доля спіткала студента 1-го курсу В. А. Ткаченко (арешт 6.03.1938 р., 10 років

[4] У документах по Глухівському педінституту згадується як Леонід Гаврилович, однак в ході перевірки партійних документів в 1935 р. було встановлено, що він Леонід Ваніфатійович. Починаючи із другої половини 1930-х рр. у всіх документах, включаючи фонди Сумського педінституту, він проходить під такими ініціалами.

таборів), який, розмовляючи в гуртожитку з іншими студентами, мав необережність висловити недовіру статті в газеті *«Правда»* про щасливе життя колгоспників, сказавши, що колгоспники ходять босі та голі. Про цей факт донесли до відома парторганізацію навчального закладу, а студента звинуватили у *«фашистській вилазці»*. Не дивлячись на заяву В. А. Ткаченко до міському ВЛКСМ, де він розкаювався в своїй помилці [5, арк. 11], 17 вересня він був відрахований із СПІ [18, арк. 271]. Також було прийняте рішення «*довести до відома органи НКВД про контрреволюційну діяльність і ворожі виступи Ткаченка*» [5, арк. 13].

Знищення партійної номенклатури можна розглядати як перший етап в здійсненні політичних репресій. Начальник Сумського міськвідділу НКВС О. І. Кудринський, який перебував у дружніх стосунках із місцевими чиновниками І. П. Міхеєнком, І. А. Черфасом, М. Р. Клещенком, після викриття останніх приписав ці заслуги собі: «*на початку 1937 року апарат Сумського міського відділу НКВС під моїм безпосереднім керівництвом ліквідував у Сумах велику правотроцькістську організацію на чолі з секретарем МПК Міхеєнком*» [1, с. 158]. У дійсності поштовхом до початку репресій в Сумах стала стаття в *«Комуністі»*, а О. І. Кудринський сам був звинувачений у зв'язках із викритими ворогами, особливо, з боку нового секретаря Сумського МПК К. Іщенко. Новий секретар розпочав пошук інших ворогів. На засіданні бюро МПК КП(б) 13 вересня 1937 р. редактор газети *«Б. З.»* І. Д. Лашнюков був звинувачений у захисті викритих ворогів І. П. Міхеєнко, А. А. Білошицького, З. І. Шмаєвського. За словами секретаря К. Іщенко, «*сума компрометуючих матеріалів на нього така, що партійного обличчя Лашнюкова за нею не видно*». За доповіддю К. Іщенко та її обговоренням бюро МПК постановило «*Лашнюкова з лав партії виключити. Партквиток анулювати. Справу передати органам НКВС*» [30, арк. 14, 14 зв.].

Після арешту І. П. Міхеєнко 25 серпня 1937 р. назвав відомих йому учасників антирадянської організації, в тому числі, І. А. Черфаса, Л. Ф. Огороднікова, М. Р. Клещенка, Й. Я. Глазебніка, завідуючого відділом пропаганди МПК А. А. Білошицького (арешт 12.08.1937 р., розстріл), директора Сумського зоотехнікуму Г. В. Кузьменка (20.09.1937 р., розстріл). Наступного дня після арешту Г. В. Кузьменко в *«Б. З.»* вийшла розгромна стаття, в якій його обвинуватили в наступному: у 1928 р., працюючи головою Білопільського райвиконкому, виявляв правий ухил і одержав за це партійне стягнення, був у

дружніх зв'язках із *«ворогом народу»* А. А. Білошицьким, захищав викритих у зоотехнікумі *«ворогів»* Шевченко і викладача мови і літератури Казнадзея, котрий виступав «*із наклепницькими заявами на нашу радянську молодь, яка, нібито, на його думку, ні до чого нездібна. Десятки учнів скаржиться, що Казнадзей і на заняттях поводиться із ними не так як подобає радянському педагогові*» [6]. Й. М. Казнадзей в роки Німецько-радянської війни перебував на фронті, у 1944–1952 рр. працював викладачем російської мови в Конотопському учительському інституті [24, арк. 118], а після розформування даного навчального закладу із 1952 р. по 1985 р. – у Глухівському вчительському інституті [41].

З кінця липня 1937 р. репресії набули масової форми, а заарештованим особам частіше намагалися приписати участь в антирадянських організаціях. Співробітники НКВС вимагали від обвинувачених подати відомості на завербованих ними осіб, що давало підстави для арешту останніх. Заарештований С. І. Панченко указав на існування в стінах СПІ двох антирадянських організацій. До першої входили він, викладачі СПІ Й. М. Куриленко, А. Є. Алмашина, Д. Н. Малінкович (протокол від 28 вересня 1937 р.), К. А. Симоненко, колишній секретар МПК Ф. І. Дитюк та І. Д. Лашнюков (протокол від 11 жовтня 1937 р.). І. Д. Лашнюков був заарештований після свідчень С. І. Панченко, фотокопія яких наведена в його слідчій справі. Однак матеріали на нього були передані в розпорядження НКВС уже згаданою постановою бюро МПК від 13 вересня 1937 р. і засуджений він був по ст. 54-10 КК УРСР *«антирадянська пропаганда»*), а не як учасник *«контрреволюційної організації»*. Ф. І. Дитюк у 1934 р. перейшов на посаду секретаря Житомирського МПК і нібито був заарештований в роки *«великого терору»* [33, арк. 13 зв., 17–22, 63–64].

До другої антирадянської організації, котра, за словами обвинуваченого, представляла групу троцькістсько-бухаринського типу, нібито входили викладачі СПІ М. В. Бутко, С. М. Гажієнко, Д. Н. Малінкович і тодішній директор СПІ І. Д. Семенов (протокол 28 вересня) [33, арк. 14]. Усі зазначені особи брали участь в чистках в стінах навчального закладу. Ніхто із них репресований не був, а двоє (М. В. Бутко та С. М. Гажієнко) давали свідчення в справі С. І. Панченко про його антирадянську діяльність. У 1934–1935 рр. на сторінках газети *«Б. З.»* виходили замітки І. Д. Лашнюкова про чистки парторганізації СПІ, котрі розкривають участь у них різних осіб. В одній зі статей він писав: «*коли одного разу на партзборах було зроблено*

зауваження лектором Малінковичем тов. Куриленку, останній замість того, щоб по діловому розповісти про свої недоліки, почав з невдоволення вказувати, що мовляв «і у тебе тов. Малінкович, теж є помилки, скажи про них краще»» [43]. Не пройшло і тижня, як І. Д. Лашнюков повідомляв, що Й. М. Куриленко не виступив із критикою своїх помилок на сторінках газети. За його словами, «*ще в березні місяці в огляді преси викрила цілий ряд помилок у статті тов. Куриленка»* і «*назвала статтю явно шкідливою*» [42]. 4 липня 1934 р. Й. М. Куриленко був звільнений із СПІ «*за недостатню активність в боротьбі із націоналістами, що виявилось під час чистки партії*» [14, арк. 11 зв.].

Згаданий Д. Н. Малінкович [5] працював в СПІ викладачем на кафедрі історії із вересня 1932 р. [12, арк. 56 зв.], після звільнення П. М. Арфи із посади керівника кафедри історії був призначений на його місце, організатор і перший редактор стінної газети СПІ *«За Більшовицькі Кадри»* [13, арк. 88]. Після розформування історичного факультету працював лектором по історії ВКП(б) та КП(б)У. Наказом № 37 від 10 березня 1936 р. був звільнений із роботи в СПІ у зв'язку зі зняттям із навчальних планів даних дисциплін за розпорядженням НКО УСРР [16, арк. 104]. У 1936 р. він був призваний в армію і до початку війни працював в Сумському артучилищі. За спогадами його сина [6], Д. Н. Малінкович «*всегда плохо говорил о Сталине, особенно об арестах 37-го года, когда его брата репрессировали*» [47].

На сторінках газети *«Б. З.»* І. Д. Лашнюков писав, в тому числі і про С. І. Панченко, що останній «*намагався відтягнути увагу парторганізації від боротьби із націоналістичною контрабандою, перенести увагу на бік практичних недобитків в навчанні, доводивши, «що нема про що говорити, все вже сказано»*» [43]. У лютому 1935 р. він був виключений із партії, а наказом № 26 по СПІ від 19 лютого 1935 р. звільнений із роботи [33, арк. 62]. У характеристиці із

[5] В одних архівних документах проходить як Дмитро Наумович, в інших – Давид Нахимович.

[6] Його другий син, Володимир Малінкович (1940 р. нар.) – радянський дисидент, учасник Української Гельсінської групи, перебував в еміграції, а після проголошення незалежності повернувся в Україну, був радником Л. Д. Кучми. Директор українського відділення Міжнародного інституту гуманітарно-політичних досліджень, із 2008 р. – знову за кордоном. У 2017 р. в Росії вийшла в світі його книга *«Дорога на Майдан. Причины украинского кризиса»*, котра увійшла до переліку книжкових видань, зміст яких спрямований на ліквідацію незалежності України, пропаганду насильства, розпалювання ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

СПІ від 11 листопада 1937 р. за підписом директора СПІ Л. В. Гаркуші і завідуючої спецчастиною Ю. Л. Дорошенко (у жовтні 1940 р. перейшла на роботу в НКВС [21, арк. 252]) як причина звільнення вказано *«дворушництво»* і пасивність у викритті лекторів-націоналістів. До моменту арешту він знаходився без роботи і, за словами дружини А. Г. Панченко (в 1937 р. працювала вчителем в школі № 13), добивався відновлення в партії [33, арк. 10, 49 зв.].

У попередніх політичних чистках брала участь і А. Є. Алмашина. Педагог Ю. Самброс, котрий у 1931 р. під загрозою політичних звинувачень (служив в *«білій»* армії) подав заяву на звільнення із СПІ, згадував у своїх мемуарах: «*в інституті заявився новий лектор дисциплін педагогічного циклу – член партії Алмашина, людина важка, агресивна, безталанна і неприємна. Для неї життя було безбарвне, якщо вона когось не їла поїдом. Почала вона приглядатися і до мене*» [53, с. 227]. Відвідування лекцій викладача Є. І. Ігнатьєва з боку директора СПІ І. Д. Семенова і керівника кафедри педагогіки А. Є. Алмашиної стало причиною його звільнення 1 листопада 1934 р. за політичні помилки при складанні робочих планів і у викладанні («*уникає критики ворожих марксизмові теорій, зокрема фашистської контрабанди у педології та психології, про що свідчать відповідні рецензії та ухвали кафедри педагогіки*») [11, арк. 217]. У червні 1934 р. комісія з чистки парторганізації під головуванням А. Є. Алмашиної розпочала перевірку викладачів Сумського хімічного технікуму [59], де викладачі в розроблених програмах з літератури не критикували М. О. Скрипника та М. Г. Хвильового [36]. У подальшому А. Є. Алмашина сама зазнала цькування за зв'язок із С. І. Панченко. Її чоловік, Л. Д. Цупрун працював в СПІ до вересня 1935 р. і був звільнений із навчального закладу внаслідок ліквідації мовно-літературного факультету [15, арк. 38 зв.]. Був репресований його брат, вчитель І. Д. Цупрун (арешт 6.03.1938 р., розстріл[28]).

Розгортання терору супроводжувалося потужною пропагандистською кампанією, яка мала переконати всіх в одностайній підтримці народом репресій. На заводах, в навчальних закладах та різних державних установах проводилися народні мітинги, присвячені показовим судам над *«ворогами народу»*, що знаходило широке відображення в пресі. На цих мітингах приймалися резолюції із закликами: *«Смерть зрадникам Батьківщини»* (Сумський зоотехнікум [55]), *«Заслужена кара»* (школа № 19) [37] і т. д. Для сприяння реалізації репресивної політики органи НКВС використовували широку мережу

інформаторів, котрі виступали як *«свідки»* в справах репресованих. У 1937–1938 рр. після арешту таких осіб було простіше схилити до співпраці із слідством, що дозволяло каральним органам викривати так звані *«контрреволюційні організації»*. Наприкінці 1938 р. новий начальник Сумського міськвідділу НКВС С. П. Михайлов звинуватив свого попередника О. І. Кудринського в знищенні багатьох осіб *«агентури та інформаторів»* [1, с. 160]. У цьому відношенні показова історія вчителя О. П. Красикова (арешт 1.08.1937 р., розстріл) і директора школи № 3 К. Л. Кухаренко (арешт 8.04.1938 р., розстріл) [7].

О. П. Красиков незадовго до арешту давав свідчення (протокол від 29 липня 1937 р.) в справі О. О. Козацького (арешт 31 липня 1937 р., розстріл), що стало підставою для арешту останнього. У справі О. О. Козацького міститься два протоколи допиту обвинуваченого – 2 і 9 серпня 1937 р. У першому він показав, що був членом *«Просвіти»* й есером в минулому. Зачитані йому свідчення О. Д. Роєнко категорично заперечував. При другому допиті визнав себе виним в антирадянській діяльності, зазначивши, що не приховував цього до останнього часу від О. Д. Роєнко та О. П. Красикова [29, арк. 11, 15–16]. Друкована копія уривку свідчень О. О. Козацького міститься в справі О. П. Красикова [32, арк. 12]. Будучи заарештованим, О. П. Красиков 22 серпня 1937 р. дав свідчення в справі репресованого М. Ф. Лугачова (машинобудівельний технікум, арешт 31.07.1937 р., розстріл), показавши, що його співкамерник перебував в антирадянській організації [31, арк. 34].

К. Л. Кухаренко був свідком в справі О. П. Красикова, показавши 8 серпня 1937 р., що знав обвинуваченого із 1926 р. як завідуючого школою в с. Улянівка однойменного району (нині – Сумський район), куди він влаштувався за рекомендацією інспектора народної освіти С. О. Лук'янова. Потім за сприяння останнього О. П. Красиков перейшов у м. Суми на посаду завідуючого школи № 10. Свідок показав, що обвинувачений вів антирадянські й антисемітські розмови і був знайомий із рядом контрреволюціонерів, зокрема О. М. Соколовським [32, арк. 10–10 зв.] (арешт 16.10.1930 р., 5 років таборів). У своїх свідченнях О. П. Красиков вказав, що познайомився в 1911 р. із О. О. Козацьким (працював в земській управі, куди О. П. Красиков

[7] В архівно-кримінальній справі на О. П. Красикова в якості одного із пунктів обвинувачення вказується, що «*будучи долгое время секретным сотрудником Сумского горотдела НКВД», «встречался с контрреволюционными людьми, предупреждал их, чтобы они были осторожны и в беседе с ними ругал власть*» [32, арк. 2].

«*систематически приезжал в Сумы за получением жалованья из Ульяновки и встречался с ним не только в управе, но и в домашней обстановке*») через згаданого вище О. М. Соколовського [29, арк. 11], що підтверджує слова К. Л. Кухаренка. У 1930 р. О. О. Козацький і О. М. Соколовський вели між собою розмови про тяжке становище України, відсутність інших партій, окрім комуністичної. У процесі цих розмов О. М. Соколовський запропонував створити українську політичну партію, але, за його словами, далі розмов справа так і не дішла [34, арк. 90]. По цій справі було затримано 6 осіб, котрі, окрім О. М. Соколовського, були звільнені з-під арешту. О. П. Красиков у 1930 р. також перебував під арештом «*две недели без предъявления обвинений*» [32, арк. 23 зв.].

К. Л. Кухаренко та О. П. Красиков були призначені на посаду завідуючих шкіл № 3 і 7, відповідно, згідно постанови секретаріату Сумського МПК від 24 серпня 1933 р. *«Про кадри шкіл соцвиху, вишів та технікумів на новий навчальний рік»* [7, арк. 389]. К. Л. Кухаренко залишався на своїй посаді до арешту, а керована ним школа згадувалася як зразкова [52]. Директор Сумського медичного училища Б. П. Коротенко охарактеризував його наступним чином: «*он считался одним из лучших директоров, авторитетным и активным работником, всегда выступал на конференциях и совещаниях. Ничего антисоветского я за ним не замечал, знал его как человека совестного*» [27, арк. 67]. Згадки в *«Б. З.»* розкривають характер його виступів. Так, на одній із міських конференцій в 1936 р., присвяченій підвищенню зарплат вчителям, К. Л. Кухаренко «*від імені всіх вчителів Сумщини»* палко вітав Й. В. Сталіна «*за прекрасне і радісне життя*» [62]. Про несподіваність його арешту свідчить записка декана вечірнього факультету СПІ від 22 квітня 1938 р., де згадувалося що протягом двох шестиденок студенти вечірнього відділу К. Л. Кухаренко та В. П. Євтухов (арешт 16.04.1938 р., звіл.) не відвідували навчального закладу і лише після цього від інших студентів стало відомо про їх арешт. Того ж дня директор СПІ Л. В. Гаркуша видав наказ про відрахування із СПІ згаданих студентів як репресованих органами НКВС [20, арк. 100–101].

О. П. Красиков неодноразово змінював місце роботи. В його слідчій справі міститься характеристика на нього із школи № 6, де він працював із 1 вересня 1934 р. вчителем математики в 5 і 6 класах: «*участь в суспільному житті школи зовсім не приймав. В 1934-35 та 1935-36 роках хворів і спілка його від будь-яких навантажень*

увільняла, а в 1936-37 р. навантаження теж не мав, бо основним робітником вважався по школі № 18» [32, арк. 4]. Після закінчення СПІ (мовно-літературний факультет[23, арк. 368 зв.]) в школі № 6 працювала його старша донька Р. О. Красикова (Калмикова) [32, арк. 6 зв.]. У *«Б. З.»* міститься декілька повідомлень від вчителів про складне становище в цій школі (невиплата зарплат, відсутність педкадрів, потреба капітального ремонту). С. С. Сапун, котрий у 1935 р. став завпедом школи № 6, повідомляв до *«Б. З.»* про несвоєчасний початок ремонту школи заводом імені Фрунзе. Були невідремонтовані дві класні кімнати, приміщення їдальні та майстерні, що негативно впливало на навчання [54].

Будучи заарештованим, К. Л. Кухаренко 25 травня 1938 р. дав свідчення про антирадянську діяльність вчителя школи № 6 С. С. Сапуна [4, арк. 22–23] (арешт – 22.04.1938 р., звіл.). У науковій розвідці Г. Іванущенка [39] обставини арешту С. С. Сапуна в 1938 р. не розкриті, а О. Приймач називає причиною його арешту *«особистий»* конфлікт із директоркою школи О. П. Кордою [56]. Слід звернути увагу на наступні факти: був знятий із посади директор школи № 6 М. А. Савенко, а О. П. Корда призначена на його місце (у характеристиці на С. С. Сапуна від 7.07.1938 р. директриса писала: «*осінню 1937 р. я в школі ще не працювала*»). Питання про С. С. Сапуна підняли на районній конференції директорів шкіл (25 червня 1937 р.), де був присутній і директор школи № 3, тобто К. Л. Кухаренко. Завпеда школою № 6 звинуватили в протягуванні забороненої в СРСР педології, комплектуванні учнів за принципом успішності [4, арк. 9, 12].

У *«Б. З.»* 6 жовтня 1937 р. вийшла замітка про результати вчительської конференції в м. Суми, де її учасники наводили факти як «*керівники відділу наросвіти добирають на відповідальні посади сумнівних, не перевірених людей, а часто і таких, які неодноразово вже розвалювали роботу шкіл*». Завідуючий ВНО М. В. Бутко, котрий «*майже не був присутній на конференції, навіть не надіслав свого представника*», був звинувачений в кабінетному керівництві і відсутності більшовицької пильності, в результаті чого, за словами делегатів, «*в ряді шкіл і технікумів довгий час орудували вороги народу троцькістсько-бухарінські й націоналістичні покидьки: Івченко (школа № 2), Лугачов (машинобудівний технікум), Миролюбов і Чеканська (Токарівська школа), Красіков (школа № 6)»* [40]. Згадка в числі *«ворогів»* прізвища О. П. Красикова зіграла свою роль. 29 листопада М. В. Бутко виступив із доповіддю, повідомивши, що в

школі № 6 «*завпедом працює білий офіцер, розкуркулений Сапун С. С.*» і «*донька ворога народу Красикова, яка в своєму викладанні протягує буржуазні теми в оцінці Пугачова*». На цій підставі ухвалили рішення зняти С. С. Сапуна із посади завпеда. У характеристиці від 7 липня 1938 р. згадувалося, що він «*не перевіряв підготовки вчителів до уроків, а це дало можливість вчительці Красікової ідеологічно неправильно подати уроки з літератури (Красікову поновлено на роботі)»*. У своїх свідченнях О. П. Корда (9 липня 1938 р.) показала, що С. С. Сапун «*был тесно связан с врагом народа Красиковым*» і «*давал хорошие характеристики как преподавателю, а на самом деле было другое»*. Таким чином, С. С. Сапуна звинувачували в зв'язку із *«ворогом народу»* і його донькою, що стало спусковим гачком у розвитку подальших подій, котрі в кінцевому призвели до його арешту. Із свідчень О. П. Корди відомо, що в міський ВНО надійшла заява про те, що С. С. Сапун приховав своє куркульське походження, що стало приводом для з'ясування цього факту з її боку. В той же час К. Л. Кухаренко показав, що знав С. С. Сапуна «*как крупного кулака*», не вказавши звідки йому відомо про цей факт [4, арк. 8, 13–13 зв., 22, 26]. С. С. Сапун жив в будинку, навпроти якого знаходилася школа № 3, де директором був К. Л. Кухаренко, і перейшов працювати сюди після звільнення з-під арешту в 1939 р. [46, с. 84]. Питання про взаємовідносини С. С. Сапуна і К. Л. Кухаренко залишається відкритим і потребує залучення нових джерел.

28 березня 1938 р. вчитель І. С. Васіс (с. Гудимівка Лебединського району, арешт 5.03.1938 р., розстріл) назвав осіб, які служили з ним в *«білій»* армії. Серед них був К. Л. Кухаренко (арешт 8.04.1938 р.) і декілька вчителів – О. Й. Сайко (арешт 09.02.1938 р., розстріл), І. І. Зініч (6.04.1938 р., звіл.) і Фролов [28, арк. 46]. Прямий зв'язок із цими свідченнями і арештом К. Л. Кухаренко не виявлений, але розкрита в Сумах антирадянська організація складалася переважно із колишніх учасників білого руху. Безпосередньою підставою до арешту К. Л. Кухаренко стали показаннях інших репресованих по даній справі. Він визнав себе виним і 18 квітня 1938 р. подав матеріали на завербованих ним осіб: 1) директор школи № 2 С. І. Заєць (арешт 18.04.1938 р., звіл.); 2) вчитель школи № 6 Піддубний [8]; 3) Червенко [9],

[8] У свідченнях вказано лише прізвище. Учитель А. К. Піддубний, який в 1938 р. працював в школі № 6, залучався як свідок в справі О. П. Красікова в червні 1958 р,. охарактеризувавши його з позитивної сторони [32, арк. 44].

колишній педагог СПІ; 4) педагог СПІ О. Й. Комлєв, (звільнений із роботи наказом № 52 директора СПІ від 19.04.1938 р. як репресований органами НКВС, відновлений на роботі наказом директора СПІ від 8.05.1938 р. [20, арк. 92, 123]); 5) вчитель школи № 3 П. С. Плахтієнко (арешт 18.04.1938 р., звіл.) [26, арк. 163].

Також К. Л. Кухаренко подав відомості на 10 осіб, як членів даної організації: М. О. Шамунов (арешт 1938 р., 10 років таборів), П. Є. Ростовський (арешт 27 жовтня 1937 р., звіл., 04.04.1938 р., розстріл), С. М. Капустін (08.04.1938 р., звіл.), П. Г. Шкурко (08.04.1938 р., звіл.), «*Симоненко – начальник мобчасти райвоенкомата*», «*Анисимов – офицер, работает на заводе имени Фрунзе, близко знаком с Ростовским*»; М. М. Теодорович (18.04.1938 р., розстріл), Г. Я. Гермаш[10], Г. І. Сергієнко (арешт в 1938 р., звіл.), Ю. І. Мир-городський (30.03.1938 р., звіл. [46, арк. 92]. У справі міститься ще один протокол допиту К. Л. Кухаренко від 20 квітня [26, арк. 167 зв.], а 24 квітня трійка НКВС засудила його до розстрілу (вирок приведений в дію 3 червня). При цьому, 25 травня К. Л. Кухаренко давав свідчення на С. С. Сапуна. У роки війни С. С. Сапун та Г. І. Сергієнко увійшли до сумського осередку ОУН. Долю директора розділили вчителі школи № 3, викладачі фізики М. Г. Полницький (арешт 21.04.1938 р., розстріл) і креслення К. П. Повалій (за сумісництвом лаборант музею, 16.04.1938 р., розстріл).

Історія даної організації – це груба фальсифікація органів НКВС, створена на основі свідчень репресованих, головним чином, П. Є. Ростовського, який показав, що контрреволюційна організація була утворена ще в 1932 р. тодішнім військовим комісаром М. О. Шамуновим [25, арк. 2]. Про підривну роботу на той момент викладача військової підготовки хімічного технікуму П. Є. Ростовського заявили на зборах активу МПК 20–26 липня 1937 р., а один із виступаючих звернув увагу на його зв'язок із М. О. Шамуновим, «*бо він його* [П. Є. Ростовського – авт.] *захищав, щоб він залишився працювати в Сумах*» [9, арк. 52, 59]. Переважна більшість осіб, котрі визнали себе винними як учасники антирадянської організації, були розстріляні (таких було 42 чол.), а матеріали на багатьох осіб були виведені в окремі справи. Майже всі вони були звільнені з-під варти на

[9] Можливо, річ йде про Ф. М. Червенко (арешт 18.04.1938 р., звіл.), котрий на той момент працював викладачем-консультантом учбового пункту Українського заочного індустріального інституту.

[10] Лікар Г. Я. Гермаш під час нацистської окупації проживав в Сумах, заарештований 18.01.1946 р., звільнений.

початку 1939 р. К. Л. Кухаренко та декілька інших осіб, заарештованих по даній справі в попередні роки, давали свідчення в справах репресованих і могли бути інформаторами НКВС. Так, лектор курсів торгробітників при магазині *«Бакалія»* М. О. Церковицький (арешт 22.04.1938 р., розстріл) у 1937 р. був свідком в справах О. П. Красикова [32, арк. 13] та П. І. Дунічевського (машинобудівельний технікум, арешт 8.09.1937 р., розстріл) [35, арк. 32].

Дослідження фальсифікації органами НКВС даної справи потребує всестороннього вивчення із залученням нових матеріалів. У цілому ж можна констатувати, що політичні репресії в м. Суми не тільки не знищили опозиційних настроїв населення, а цілком навпаки, викликали широку масу невдоволення, приховану комуністичною пропагандою. Окремі віддані комуністи розчарувалися політикою партії, а особи, репресовані радянською владою в роки Німецько-радянської війни брали участь у колабораціоністських формуваннях.

Список використаних джерел та літератури

1. Бажан О., Золотарьов В. Командир «Великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський). *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII-XXIX. С. 156–163.
2. Вище більшовицьку пильність. *Більшовицька зброя*. 1937, 20 січня.
3. Викрити до кінця Шмаєвського і його друзів. *Більшовицька зброя*. 1937, 12 лютого.
4. ГДА УСБУ в Сумській області. Спр. П-1845.
5. ГДА УСБУ в Сумській області. Спр. П-11513.
6. Гнила, непартійна позиція. *Більшовицька зброя*. 1937, 21 вересня.
7. ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26.
8. ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 36.
9. ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 57.
10. ДАСО. Ф. П-4. Оп. 77. Спр. 11а.
11. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 230.
12. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234.
13. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235.
14. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 237.
15. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 238.
16. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 239.
17. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 241.
18. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 242.
19. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 248.
20. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 249.
21. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 253.
22. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 268.
23. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 270.
24. ДАСО. Ф. Р-4962. Оп. 1. Спр. 75.
25. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530.
26. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531.
27. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 533.
28. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 727.
29. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 794.

30. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 818.
31. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 890.
32. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969.
33. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 3. Спр. 513.
34. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 581.
35. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713.
36. За більшовицьку пильність. *Більшовицька зброя*. 1934, 6 листопада.
37. Заслужена кара (з резолюції загальних зборів 19 школи). *Більшовицька зброя*. 1937, 17 червня.
38. Збори партійного активу. *Більшовицька зброя*. 1937, 28 липня.
39. Іванущенко Г. Семен Сапун – керівник підпілля ОУН на Сумщині. *Український визвольний рух: Науковий збірник*. Львів, 2011. № 15. С. 215–228.
40. Конференція спілки працівників початкової і середньої шкіл. *Більшовицька зброя*. 1937, 6 жовтня.
41. Крижанівський В. М. Спогади родини Полярушів про Глухівський педагогічний інститут (1964–1972 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 88–94.
42. Лашнюков. А де ж самокритика? *Більшовицька зброя*. 1934, 10 червня.
43. Лашнюков. До чистки парторганізації пединституту. *Більшовицька зброя*. 1934, 5 червня.
44. Міхеєнко редагує резолюцію. *Більшовицька зброя*. 1937, 8 лютого.
45. Овчаренко А., Сердюк М. Не припустити руйнації музею революції. *Плуг і Молот*. 1933, 21 січня.
46. ОУН-УПА на Сумщині: Т. 2. / Авт.-упоряд. Іванущенко Г. М. Суми: б. в., 2009. 232 с.
47. Политолог Владимир Малинкович: «Под расстрел я не попал. Особисты сказали: «Трибунал — и на Чукотку!». URL: https://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s12_62850/5272.html.
48. Постанова пленуму Сумського МК КП(б)У від 16-1-1937 р. *Більшовицька зброя*. 1937, 20 січня.
49. Перший день чистки в пединституті. *Більшовицька зброя*. 1934, 5 червня.
50. Про класового ворога, виявленого під час перевірки партдокументів, Гаркушу Л. Г. *Колективіст Глухівщини*. 1935, 2 листопада.
51. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох книгах. Книга перша. Суми. Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. 756 с.
52. Рівнятися на токарівську школу. *Більшовицька зброя*. 1935, 11 жовтня.
53. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму: мемуарні нариси. [Б. м.]: Сучасність, 1988. 417 с.
54. Сапун С. За роботу школи відповідають батьки. *Більшовицька зброя*. 1935, 12 жовтня.
55. Смерть зрадникам Батьківщини (з резолюції, прийнятої на мітингу студентів і працівників зоотехнікуму). *Більшовицька зброя*. 1937, 15 червня.
56. Справа Сапуна у 1938 р.: Історичний блог Олени Приймач. URL: https://olenasumy.wordpress.com/2020/09/03/%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D1%81%D0%B0%D0%BF%D1%83%D0%BD%D0%B0-%D1%83-1938-%D1%80/.
57. Трахтенберг Й. Сумна дійсність в Сумах. *Комуніст*. 1937, 10 січня.
58. Трахтенберг Й. Сумна дійсність в Сумах. *Більшовицька зброя*. 1937, 14 січня.
59. Хроніка чистки. *Більшовицька зброя*. 1934, 11 червня.
60. Холодницький В. Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету в 1940–1955 рр. *Історична панорама: Науковий збірник*. Видавництво ЧНУ ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. Вип. 4. С. 163–176.

61. Ширше розгортати більшовицьку критику і самокритику. *Більшовицька зброя*. 1937, 16 лютого.
62. Ще з більшою любов'ю виховуватиме дітей. *Більшовицька зброя*. 1936, 14 квітня.
63. Як у Глухові розв'язали питання «Хто кого». *Комуніст*. 1935, 27 грудня.

Батраченко Богдан Анатолійович
учитель історії, Степанівська загальноосвітня школа I-III ступенів Степанівської селищної ради

НАРИС ІСТОРІЇ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ СЕЛА ШПИЛІВКА

Село Шпилівка було засновано 1697 року, коли на високому пагорбі в районі сучасного села Харківщина, неподалік від Шпилівки, Кондратьєви побудували свій маєток.

Перші достовірні відомості про заснування села Шпилівка ми знаходимо у переписі Сумського слобідського козачого полку, здійсненого лейб-гвардії майором Семенівського полку Іваном Семеновичем Хрущовим у 1732 році. У ньому сказано, що село засноване на придбаній землі у 7205 році, тобто у 1697 році від Різдва Христового, і належало вдові Ганні Михайлівні Кондратьєвій [19, арк. 832]. Приблизно до цього самого часу, у своїй праці *«Историко-статистическое описание Харьковской епархии»* архієпископ Філарет (Гумілевський) відносив і побудову першого храму села Шпилівка, освяченого на честь Покрови Пресвятої Богородиці, але точна дата побудови невідома [31]. Не збереглося також жодних відомостей чи опису даного храму. На жаль відсутні також відомості про те хто побудував перший храм – чи це були Кондратьєви, чи, можливо, він будувався стараннями самих жителів села. Нам достовірно відомо лише те, що храм був однопрестольним та побудованим з дерева, як, зазвичай, і всі перші церкви, що зводилися у Слобідській Україні. Особливо цікавим є той факт, що церква була побудована не посеред села, як зазвичай це робилося, а відособлено на одному з пагорбів села. Таким чином, вона начебто нависала, підносилася і височіла над всім селом одночасно. Її було видно з найвіддаленіших кутків села, а церковні дзвони лунали на всю округу, сповіщаючи шпилян і жителів прилеглих хуторів про початок Богослужіння. За переказами, місце побудови церкви обрано було не випадково, на нього було вказано Пресвятою Богородицею, через свою чудотворну ікону *«Корсунська»* (інша назва, яку вона отримала від зцілення сліпої дівчинки, – *«Шпилівська прозрінна»*).

З часом старий дерев'яний храм почав занепадати, оскільки нараховував на своєму віку уже півтори століття. До того ж і церковна парафія збільшилася у декілька разів, а тому настала потреба зведення нової церкви, яка б відповідала всім потребам шпилян. У клірових відомостях Покровської церкви с. Шпилівка міститься дата побудови нової дерев'яної церкви – 1777 р. Вона простояла 72 роки; її детальний опис не зберігся [15].

Новий мурований храм у селі з'явився в 1849 році. Його було побудовано стараннями місцевої поміщиці Варвари Михайлівни Римської-Корсакової та князя Петра Оболенського. Організатором будівництва був священик Олександр Сильванський, який зібрав у набожних сумчан 1704 руб. сріблом [31].

Поряд з церквою знаходилася сторожка, яка слугувала місцем для хрещення у зимовий час. Неподалік розташовувався маєток разом з господарськими приміщеннями поміщика Лосовського.

Зображення даного комплексу будівель видно на єдиній збереженій фотокартці, опублікованій у книзі *«Природа й населення Слобідської України. Харківська губернія»* у 1918 році [26].

Спускаючись з пагорбу від церкви у село, праворуч на підвищенні знаходився будинок священика, а пройшовши декількасот метрів ліворуч розташовувався будинок диякона. Обидві споруди збереглися до сьогодення. Будинок диякона у 1920-х роках був переданий, за його заповітом, школі. Оскільки він не мав сім'ї, то після закриття церкви став вчителем Шпилівської школи.

Зберігся опис церковної бібліотеки за 1857 р., у якому зазначається, що храм мав у наявності: Євангеліє московського друку 1705 р.; Требник київського друку 1681 р.; Акафіст великомученици Варвари київського друку 1741 р.; Ірмологій нотний, писаний у 1723 році, але жодна з цих книг не уцілила до нашого часу; усі вони були знищені під час бурхливих подій початку XX ст.

У XVIII ст. до приходу Покровської церкви належало: безпосередньо с. Шпилівка, а також хутори Бакаєв, Білинський, Валки, Визорівщина, Величків, Гольский, Пономаренків, Соляніков, Крамаренків, Коновалівщина, Цапцовщина. Більшість із них не існують [1]. На 1904 рік до приходу належали хутори: Бровків, Бондаренків, Визорівка, Пономаренків, Стрілиця, Любачів [29]. Церковна парафія на той час була невелика, але постійно зростала, що ми можемо прослідкувати на основі статистичних даних (таб. 1).

Таблиця 1

Рік	1732р.	1750 р.	1770 р.	1790 р.	1810 р.	1830 р.	1850 р.	1904р.
Чоловіки	225	280	316	346	380	500	574	944
Жінок	-	261	290	345	375	546	605	974
Разом	-	541	606	691	755	1046	1179	1918

Із захопленням влади більшовиками у жовтні 1917 року та програшем українського народу у національно-визвольних змаганнях, встановленням тоталітарного режиму, настали важкі часи лихоліть та гонінь на церкву, коли масово почали грабуватися та руйнуватися церкви по всій Україні. Не оминули ці страждання і шпилівську землю. Пережила вона різні лихоліття. Серед них і трагічні тридцяті роки, коли зазнали гоніння церковні служителі, та і самі церкви були зруйновані, а разом із ними нищилася віра людини у світлий образ добра і справедливості, взаємоповаги.

У 1930-х роках було націоналізовано 37 десятин землі, що належали церковній громаді, описано та реквізовано майно. Саму церкву остаточно закрито у 1931 році і розібрано у наступні роки. Організатором і самим учасником розбору церкви був голова колгоспу с. Шпилівка Омелян Бойко [27]. Церковні дзвони були відправлені на північ Сумської області, які у 1990-х роках потрапили до Спасо-Преображенського собору, і зараз один з них є годинниковим дзвоном даного храму. З руйнацією храму Богослужіння припинилися на довгі 67 років, доки 1998 р. не було поновлено церковну громаду. Приміщенням нової церкви стало шкільне приміщення, саме яке колись заповів школі диякон.

Щодо церковного кліру, то архієпископ Філарет у вищезгаданій своїй праці вказував, що у 1730 році при Покровській церкві села Шпилівка служив священик Іван Малішевський, про якого відомості він знайшов у акті сумського монастиря 1730 року. Далі він указував, що це син Матвія Івановича Малішевського, який у 1659 році населяв Нижню Сироватку для запровадження військової служби козаків у слобідському Сумському полку. У даній же праці містяться відомості, що у 1745 році священик Іван Малішевський просив звільнити із колегіуму свого сина Петра, який був висвячений у священики. Але Петро Іванович Малішевський став вдівцем і у 1746 році покинув церковну службу і відправився у Ліфляндський похід разом із загоном Сумського полку у 500 чоловік. У 1748 р. він знову прямував у похід разом із частинами слобідських полків у кількості 2333 чол. [31, с. 86].

Дмитро Іванович Багалій у праці *«Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII столетии»* зазначав, що в переписі 1732 року у Шпилівці значиться попів дві душі. [22, с. 266]. Хоча в оригіналі того ж таки перепису ми знаходимо такі відомості: піп Іван Васильєв та його діти Федір 13–ти років і Максим 10–ти років. Отже, згідно перепису священик був один, але разом з синами в сім'ї представника духовенства значилося три душі чоловічої статі [19, арк. 831 зв.].

На основі всього вищевикладеного матеріалу перед нами постає питання достовірності служби, як Івана Матвійовича так і Петра Івановича Малішевських у Шпилівській церкві, оскільки у архівних джерелах немає жодних підтверджень даним відомостям, і, навпаки, вони показують, що в зазначеній церкві є інший священик, а саме Іван Васильович, прізвище якого, на жаль, нам невідоме. Як у переписі 1732 р., так і у заголовку метричної книги Білгородської єпархії Сумського повіту села Шпилівки церкви Покрова Пресвятої Богородиці за 1748 рік про священика цієї церкви указане наступне: *«поп Іоан Васильєв сын»*. Жодних інших відомостей про яких-небудь других священо- та церковнослужителів немає. Якщо б вони були, то обов'язково значилися б, або принаймні було б записано *«піп Іоан Васильович з причетниками»*, як завжди робилося за наявності останніх [20; 21].

Отже, з кінця XVII століття до другої чверті XIX століття при церкві утверджується династія священників – Малішевських: Іван Васильович (? – сер. 1750-х років); Михайло Іванович (сер. 1750-х років – сер. 1780-х років); Максим Михайлович (сер. 1780–х років – перша чверть XIX ст.).

Наступні відомості про церковний штат ми знаходимо у свідченнях від 3 січня 1766 р., записаних зі слів священика Михайла Івановича Малішевського (1727–1788) наприкінці метричної книги Білгородської єпархії Сумського повіту села Шпилівки церкви Покрова Пресвятої Богородиці за 1765 рік: у цій церкві він, Михайло Малішевський, є єдиним священиком; диякона, дячка і паламаря немає, немає також земель і покосів [21, арк. 89].

На 20 червня 1782 року священиком значиться вдівець Михайло Іванович Малішевський, дияконами – Максим Михайлович Малішевський та Микола Назарович Святський, паламарем – Микита Яремович Ратушний[16, арк. 873].

За даними відомостей Харківського намісництва 1784 року, звільнене попівське місце посів учень школи філософії села Самотоївки Миколаївської церкви, син священика Василь Петрович Тимошевський – найвірогідніше тимчасово, оскільки настоятель уже не міг нести службу, а його син-диякон ще не був висвяченим у священики; останній був рукопокладений у сан священика в 1783 р. [17, арк. 159].

У списку священо- та церковнослужителів та їх сімей за 1800 рік знаходимо відомості, що по штату при Покровській церкві були: один священик, один дячок та один паламар. Про священика Максима Михайловича Малішевського сказано, що йому 46 років, має дружину та вісім дітей. Найстарший син Григорій у 1795 р. навчався риторики, а нині філософії у Харківському колегіумі. Про самого о. Максима сказано: *«у всьому, що належить до священства «исправен и искусен»»*, поведінки не худої, ніколи не штрафований і ніяких справ за ним не було, достатку посереднього [2, арк. 140].

У цьому ж документі є відомості і про дячка, яким на 1800 р. був Мирон Павлович Мінін, 34-х років, одружений, який мав трьох дітей (на даному місці приблизно з 1790 року). У простому книгочитанні, співі та катехізисі посередній. До 1790 року дячком при церкві був Микола Святський. Син останнього – Ксенофонт Миколайович Святський (26 січня 1789 – ?) – навчався в народних училищах і семінаріях, бо, як сказано в акті, він здатний до наук. Інший син, Микола Миколайович Святський, став народним учителем.

З 1770–х років по 1790 рік рукопокладеним паламарем був Микита Яремович Ратушний (1720 – 17.02.1790), який був одружений, мав трьох дітей – Марію, Мавру та Прокопа. Останній у 1795 році був направлений на посаду дячка Харківського намісництва Богодухівської округи села Олександрівки до Олександрівської церкви, що тільки-но будувалася [15, арк. 995].

На 1800 р. у с. Шпилівка священо- та церковнослужителів разом із сім’ями було 17 чоловік: священик Максим Михайлович Малішевський 46 р., у нього дружина Катерина Максимівна 42 р., у них діти Григорій 20 р., Єфросинія 17 р., Олександра 16 р., Марія 11 р., Олена 9 р., Ганна 8 р., Марфа 5 р., Петро 3 р., без урахування Анастасії (1781 р. н.), яка 8 лютого 1799 р. вийшла заміж у село Лука за сина священика Івана Семеновича Антоновича (1777 р. н.); дячок Мирон Павлович Мінін 34 р., у нього дружина Марфа Василівна 32 р., у них діти Павло 5 р., Євдокія 3 р., Іван 1 р.; померлого дячка Миколи

Назаровича Святського дружина Олена Леонтіївна 53 р., син Ксенофонт 11 р.

По смерті о. Максима, новим священиком став Федір Тітов. Найімовірніше, він належав до місцевого дворянського роду Тітових, які були поміщиками в даній місцевості.

У 1820-х – 1830-х роках паламарем був Тимофій Крамарєв, на якого у Сумське духовне правління скаржився священик Федір Тітов, що той самовільно покинув службу при церкві, що він затрудняється при здійсненні священослужіння, особливо, Божественної Літургії [6, арк. 4].

З середини 1840-х років XIX століття новим настоятелем став Олександр Сильванський, який служив до середини 1860-х років та у 1851 році був призначений депутатом по духовним справам, як *«лучший из всех составляющих священников по поведению и исправнейшего в своей должности»* [7, арк. 5]. Вельми цікавими документами є рапорт Никанора Ільяшева, що дає характеристику особистості Сильванського, а також *«клятвенное обещание»* о. Олександра, при вступі на посаду депутата по духовним справам.

Про його наступника о. Якова Ященкова нам нічого невідомо, окрім хронологічних меж його служіння при даній церкві, а саме з середини 1860-х років по серпень 1885 р. за даними метричних книг Покровської церкви села Шпилівка [8; 9].

З 1885 року новим настоятелем Покровської церкви став Іван Білогорський, який був останнім дореволюційним священиком с. Шпилівка. Він закінчив семінарію по 2-му розряду, займав посаду законовчителя церковно-приходської та земської школи. За свою службу був нагороджений у 1896 р. скуфією [29, арк. 449].

Шанованою людиною в селі був церковний староста Никифор Семенович Яровий. Він займав дану посаду з 1893 р. по 1904 р., був нагороджений похвальним листом у 1899 р. Відомості про нього ми знаходимо на надгробному пам’ятнику 1904 року, який зберігся до наших днів.

З 1998 р. настоятелем Покровської церкви є протоієрей Михайло Григорович Яровий.

На основі проаналізованих історичних праць та архівних документів, ми маємо можливість скласти список церковно та священнослужителів Покровської церкви с. Шпилівки Сумського повіту.

Священики: 1. Іван Матвійович Малішевський (1697–1730); 2. Іван Васильович (1732–1750-ті роки); 3. Петро Матвійович

Малішевський (1746 р.); 4. Михайло Іванович Малішевський (1750-ті роки – 1783 р.); 5. Василь Петрович Томашевський (1783 р.); 6. Максим Михайлович Малішевський (1783 – перша чверть XIX ст.); 7. Федір Тітов (перша чверть – середина 1840-х років); 8. Олександр Сильванський (середина 1840-х років – 1865 р.); 9. Яків Ященков (середина 1860-х років – серпень 1885 р.); 10. Іван Андрійович Білогорський (вересень 1885 р. – 1931 р.; з 1931 р. по 1998 р. церква не діяла); 11. Михайло Григорович Яровий (з 1998 р.).

Диякони: 1. Максим Малішевський (1770-ті роки – 1783 р.); 2. Андрій Нікольський (1886–1902 рр.); 3. Іван Петрович Григор'єв (1902–1909 рр.); 4. Іван Лозовський (1909–1913 рр.); 5. Олександр Семененко (1914–1917 рр.); 6. Олександр Любочинський (1917 р. – ?).

Дячки та псаломщики: 1. Микола Назарович Святський (1770-ті роки – 1790 р.); 2. Мирон Павлович Мінін (1790 р. – перша чверть XIX ст.); 3. Андрій Нікольський (1870-ті роки – 1883 р.); 4. Федір Могильницький (1870-ті – 1876 р.); 5. Авксентій Олександров (1883–1896 рр.); 6. Іван Назаревський (1896–1898 рр.); 7. Карпо Ястремський (лютий 1898 р. – квітень 1906 р.); 8. Олександр Тимофійович Семененко (жовтень 1906 р. – травень 1911 р.); 9. Роман Дуровник (червень 1911 р. – 1913 р.); 10. Яків Сорока (1914–1917 рр.); 11. Павло Подольський (1917 р. – ?).

Паламарі: 1. Микита Яремович Ратушний (1770-ті роки – 17.02.1790 р.); 2. Тимофій Крамарєв (1820-ті – 1830-ті роки).

Церковні старости: 1. Андрій Кіндратович Отаманенко (1851–1857 рр.); 2. Никифор Семенович Яровий (1893–1904 рр.) [1–14].

Вище викладений перелік не є повним і потребує подальшого вивчення.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний Архів Сумської області (ДАСО). Ф. 239. Оп. 1. Спр. 1. 72 арк.
2. ДАСО. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 31. 140 арк.
3. ДАСО. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 66. 7 арк.
4. ДАСО. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 181. 36 арк.
5. ДАСО. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 393. 17 арк.
6. ДАСО. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 430. 4 арк.
7. ДАСО. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 720. 5 арк.
8. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 339. 284 арк.
9. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 340. 316 арк.
10. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 341. 341 арк.
11. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 342. 330 арк.
12. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 428. 508 арк.
13. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 429. 304 арк.
14. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 549. 381 арк.

15. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 31. Оп. 141. Спр. 18. Арк. 995–996 зв.
16. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 45. Арк. 873 –874.
17. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 46. Арк. 159.
18. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 49. Арк. 462 зв.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 380. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 831 – зв. 832.
20. ЦДІАК України. Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 89.
21. ЦДІАК України. Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 52–54.
22. Багалей Д. И. Материалы для истории и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии. Харьков: Типография К. П. Счасни, 1886. 360 с.
23. Книга пам'яті Сумської області: в ІІІ т. Т. 2. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / автор-упорядник О. М. Корнієнко. Суми: Вид-во «Ярославна», 2007. 324 с.
24. Корнієнко О. М. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог знищених святинь. Суми: ПП «Ніконоров В. І.», 2009. 368 с.
25. Киричевський П. За православним звичаєм. *Панорама Сумщини*. 1990. № 32. С. 7.
26. Природа и население Слободской Украйны. Харьковская губерния / под ред. проф. В. И. Талиева. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1918. 336 с.
27. Свідерський А. В. Нариси історії села Шпилівки. Шпилівка: б. в., 1967. 42 с.
28. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Т. 46: Харьковская губерния. СПб.: б. в., 1869. [3], XCVI, 210 с.
29. Справочная книга для Харьковской епархии / Сост. И. Самойлович. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1904. 472 с.
30. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. Суми: РВО «АС–Медіа», СумДУ, 2003. 624 с.
31. Филарет (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х тт. Т. 2. Харьков: Факт, 2005. 430 с.

СЕКЦІЯ 6

ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ

Будянський Дмитро Васильович
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри ОТМ, музикознавства та культурології, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ПОСТАНОВКА П'ЄС І. КАВАЛЕРІДЗЕ «ПЕРША БОРОЗНА» ТА «ГРИГОРІЙ І ПАРАСКЕВА» НА СЦЕНІ СУМСЬКОГО ТЕАТРУ ІМ. М. ЩЕПКІНА

Іван Кавалеридзе – знакова постать української культури, видатний митець, новатор і авангардист, який здійснив вагомий внесок у збагачення вітчизняної та світової мистецької спадщини. Відзначаючи його енциклопедичні знання, різнобічну обдарованість, яка була втілена у справжні шедеври скульптури, кіно, театру, драматургії І. Кавалеридзе на міжнародному рівні був визнаний «*українським Мікеланджело*» [10, с. 3].

Творча спадщина І. Кавалеридзе охоплює широке коло як суто мистецьких так і загальнофілософських проблем. Серед них – становлення епохи модернізму та його особливості в українському мистецтві початку XX століття, вплив революційних ідей на творчість 1920-х років, роль духовних лідерів українського народу Т. Шевченка та Г. Сковороди у становленні національної свідомості тощо.

Сучасні мистецтвознавці (Л. Барабан, С. Зінич, Н. Капельгородська, О. Синько, Г. Скляренко, Ю. Шлапак та інші) аналізуючи значну творчу спадщину І. Кавалеридзе, ґрунтовно досліджують його художні пошуки, новаторські ідеї, масштабність розкриття тем в різних видах мистецтв. Ряд публікацій присвячено аналізу кінематографічного та театрального доробку І. Кавалеридзе (С. Зінич, Н. Капельгородська), окремих аспектів драматургічної творчості (Л. Барабан), місця драматургії Івана Кавалеридзе в загальному процесі розвитку українського театру другої половини XX ст. (Г. Синько), мистецтвознавчому аналізу конкретних п'єс (М. Сулима) тощо.

Проте, творча діяльність нашого видатного земляка (він народився на Роменщині Сумської області) у галузі театрального мистецтва на Сумщині і, зокрема, дві постановки його п'єс на сумській

сцені, наразі мало досліджені у культурологічному та мистецтвознавчому аспектах.

Мета статті – аналіз театральних постановок п'єс І. Кавалерідзе «*Перша борозна*» («*Старики*») та «*Григорій і Параскева*» у Сумському театрі драми та музичної комедії ім. М. Щепкіна у 1970-1972 роках.

Іван Кавалерідзе звернувся до драматургії вже у зрілому віці. У спогадах видатного митця про це зазначено: «*У Кавалерідзе нове захоплення – театр. Працюю над п'єсами… П'єси читають, приймають, ставлять. Головатюк в Тернополі, Оглоблін в Харкові та Дніпропетровську, Рибчинський у Сумах. Радісно співробітничати зі здібними людьми, які у постійному пошуку*» [7, с. 122].

На той момент у нього вже був досвід керівництва аматорським театральним колективом в Ромнах (Селянський театр при Роменському повітовому відділі освіти); дружба з Л. Курбасом, Б. Глаголіним, М. Терещенком, В. Оглобліним; робота з Н. Ужвій, Л. Сердюком, С. Шагайдою та іншими корифеями української сцени, яких він запрошував до співпраці у своїх кінокартинах [6].

Драматургія І. Кавалерідзе була тісно пов'язана з розвитком європейського театрального мистецтва другої половини XX ст. Водночас, в ній наявні ознаки художньої індивідуальності митця, тяжіння до експресіоністичних форм, художніх прийомів, характерних для мистецтва скульптури: символізм, монументальність, гіперболізація.

На думку відомих дослідників біографії та творчості митця С. Зінич та Н. Капельгородської у драматичних творах Кавалерідзе: *«…відчутна індивідуальна художня манера, вірність своїм мистецьким засадам. Митець, як і раніше, уникає вузьких, побутових сюжетів. Як і на екрані, він художньо досліджує великі пласти життєвого матеріалу, втілюючи його в жанрах, що дозволяють показати цілі соціальні групи чи верстви людей, попри широкі, епічно розгорнуті картини народного буття*» [6, с. 155].

У драматургічному доробку І. Кавалерідзе більше десяти п'єс («*Вотанів меч*», «*Перекоп*», «*Перша борозна*», «*Григорій і Параскева*», «*Яв*», «*Миша в порожній корзині*», «*Білі лебеді і миргородська калюжа*», «*Сіль*», «*Куб, куля, тарілка*», «*Мати недородила*» та ін.), з яких лише 4 були поставлені на театральних сценах [14].

Видатний український режисер В. Оглобін, який здійснив постановки 4 п'єс майстра в різних театрах України, зазначав, що драматургічна творчість І. Кавалерідзе стала *«…відкриттям, хоч*

автор не завжди враховував специфіку театру. Ми часто обговорювали матеріали кожної п'єси, шукали кращі варіанти. У ті часи до митця ставилися з особливою упередженістю. Всі мої спроби провести його п'єси через Міністерство культури закінчувалися поразкою» [11, с. 59].

У психологічній драмі «*Перша борозна*», яка була створена на основі кіносценарію «*Вершник на здибленому коні*» (1969 р.), автор звернувся до складного мистецького жанру – історичної драми, в основу якої покладені події з минулого українського народу. Сам автор визначив жанр твору як «*героїчна поема*». Зазначимо, що до історичної тематики І. Кавалерідзе постійно звертався у більшості своїх творчих робіт, реалізованих у різних видах мистецтва (скульптурі, кінематографі, театрі) [9].

Головного героя Петра Запорожця показано в різних іпостасях: важке дитинство на каторзі, куди було заслано його батька, навчання у Петербурзькому технологічному інституті, перебування у в'язниці, як період складних життєвих випробувань. Прийом хронологічного викладу подій життя головного героя спрямований, перш за все, на демонстрацію його духовного та особистісного становлення, формування громадянської позиції. Через біографію однієї людини автор показує загальнонаціональні явища та процеси початку XX століття [8].

У «*Першій борозні*», як і в інших драматургічних творах І. Кавалерідзе, слово відіграє образну, символічну функцію та створює емоційно-експресивний ефект. Тому кожен персонаж, навіть другорядний, має індивідуальну манеру висловлювання та інтонацію.

В першу чергу це можна проілюструвати на прикладі головного героя Петра Запорожця та його батька – Кузьми, для яких характерною рисою є вираження ключових ідей у формі притчі. Репліки персонажів п'єси, особливо в кульмінаційних сценах, мають афористичний характер. Так, зокрема, одній із героїнь належать такі слова: «*Історію людства треба добре знати од стародавніх часів до сьогодні, щоб зрозуміти, яким шляхом йти далі до нашого завтра*» [9, с. 174].

Глибокі метафори, образи, романтичне зображення героїзму народної боротьби, сильні характери персонажів, динамічний сюжет п'єси «*Перша борозна*» І. Кавалерідзе по праву дають можливість віднести цю п'єсу до скарбниці вітчизняної драматургії. У 1970 році цей драматургічний твір І. Кавалерідзе отримав третю премію на

закритому конкурсі, який проводили Міністерство культури та Спілка письменників України [6, с. 183].

У березні 1970 року на сцені Сумського театру імені М. Щепкіна відбулась прем'єра вистави «*Старики*» за п'єсою І. Кавалерідзе «*Перша борозна*», у постановці режисера Ігоря Рибчинського. Головну роль – Петра Запорожця майстерно зіграв артист В. Будянський. Добре запам'ятались глядачам і характерні образи Марії (артистка Н. Михайлова), Кржижановського (артист Д. Тараненко), Григоровича (заслужений артист УРСР А. Носачов) та інші [6, с. 169].

У своїх спогадах про І. Кавалерідзе режисер В. Оглоблін зазначав, що постановку «*Стариків*» Сумського театру ім. М.С. Щепкіна *«…добре сприйняла публіка, але перший секретар обкому Ватченко заборонив виставу, оскільки «українська дівчина не могла закохатись у німця». Суть п'єси не сприйняв*» [11, с. 60].

Ще однією виставою за п'єсою І. Кавалерідзе «*Григорій і Параскева*» відкрив театр ім. М. Щепкіна 39 сезон [13]. Прем'єра відбулась 21 жовтня 1972 року [12]. Постановку здійснив заслужений артист УРСР І. Рибчинський.

Дослідник творчості І. Кавалерідзе Л. Владич зазначає, що через чотирнадцять років після виходу на екрани фільму «*Григорій Сковорода*» у Сумському театрі ім. М. С. Щепкіна «*…побачила світ рампи його трагедія «Григорій і Параскева*». П'єса не є сценічним варіантом фільму, хоча в ній діють ті ж герої. Це цілком оригінальні твори, об'єднані, зокрема, загальною думкою про зв'язок Сковороди з народом та непримиренному конфлікті філософа з гнобителями» [7, с. 134].

Слідом за П. Тичиною (поетична драма «*Григорій Сковорода*») І. Кавалерідзе у своїй п'єсі здійснив спробу передати внутрішній світ, душевні боріння і порухи, стосунки із навколишнім світом народного мислителя [15]

Автор не обмежується констатацією та художньою обробкою біографічних епізодів з життя Г. Сковороди. Широкі узагальнення, паралелі між минулим і сучасністю, глибокі метафори розкривають масштаб постаті Г. Сковороди в українській та світовій культурі та демонструють вплив його ідей на нащадків [1;2;3].

Одним із «*надзавдань*» твору І. Кавалерідзе можна вважати ідею «*соціального оптимізму*», тобто зміцнення віри у краще майбутнє українського народу, який обов'язково здолає гнобителів і побудує вільну, демократичну, квітучу державу [2].

Експресивні, лаконічні діалоги та монологи, афористичні репліки з уст головного героя, наростання гострого конфлікту філософа зі світом, який «ловив його, та не спіймав», вдале стенографічне (художник Л. Лученко) та музичне оформлення (народнопісенні мотиви в обробці головного диригента театру В. Серебрякова), барвисті костюми (художник А. Кириченко) – такими були обриси знакової для українського театру вистави щепкінців [5, с. 6].

Проблема становлення вільної людської особистості розкривалась на фоні боротьби філософа (захисника «*голяків*») з державними «*болванами*», які були представлені у характерних образах: цариці Єлизавети (артистка Н. Михайлова), єпископа Самуїла (артист Є. Панченко), графа Розумовського (артист В. Курта), губернатора (артист П. Собецький).

Проте, головне драматичне дійство розгорталось навколо ключових персонажів: Григорія Сковороди (артисти В. Будянський, С. Дідусенко), його коханої Параскеви (артистка Є. Серебрякова) та козацького полковника, псевдопатріота Остапа Томари (заслужений артист УРСР А. Носачов), які утворюють своєрідний трикутник, що рухає весь конфлікт [5, с. 6].

Творчою перемогою, на думку театральних критиків та глядачів, був визнаний образ Григорія Сковороди: «*Артист Василь Будянський веде роль Сковороди сильно, переконливо, з піднесенням. Відчувається, що блискучого зовнішнього і психологічного перевтілення він досяг великою роботою. Деяку скутість, одноманітність рухів можна зрозуміти. Молодому актору (зазначимо, що В. Будянському на той час було 29 років) уперше довірено такий складний, глибокопсихологічний образ. В цілому можна твердити, що режисер постановки заслужений артист УРСР І. Рибчинський не помилився у виборі кандидатури на головну роль*» [12, с. 6].

Обравши публіцистичні та яскраві барви (на відміну від лірико-романтичних, якими користувався С. Дідусенко), В. Будянський створив гостросоціальний образ філософа-бунтаря й захисника голоти: «*Довершений образ Сковороди зіграв відомий актор В. Будянський. Актор вдало показав своєю грою постать людини, яка чужі страждання сприймає як свої. Г. Сковорода вступає в поєдинок не зі злом взагалі, а з конкретними носіями нещастя і жорстокості*» [14, с. 102].

За цю роботу В. Будянський був відзначений дипломом ІІІ ступеня на Республіканському огляді робіт театрів з молодими акторами і творчих досягнень артистичної молоді [4].

Параскеву Задорожну (образ достатньо стереотипний для української драматургії), яка демонструє широкий діапазон рис свого характеру: від жіночності та романтичності до незламної гордості, своєрідно і талановито зіграла артистка Є. Серебрякова.

Образ головного опонента Сковороди – душовласника, виплеканого милостями царського режиму Єлизавети, «*землячка*», який шкуру дере з «*братів незрячих-гречкосіїв*» (Т. Шевченко) Остапа Томари був яскраво втілений на сцені А. Носачовим [5]. Кожен вихід актора на сцену у цій виставі «…*демонстрація акторської майстерності…він зіграв широко, натхненно. Завдання показати жорстокого, всевладного поміщика Остапа Томару, полковника Переяславського він виконав повністю*» [12, с. 6]. Помітним був образ і дружини Остапа Томари – Марії Тарасівни (артистка Н. Домбровська).

Складний шлях морального становлення під впливом ідей Сковороди представлений в образі Василя Томари (артисти А. Тихомиров, О. Рибчинський), який в одному з монологів звертається до батька суто сковородинськими словами: «*Науки у всьому – «альфа й омега». Неук не може сіяти хліб, неук не може працювати на пасіці, гнати дьоготь, давити олію Закон старіє – перестає бути законом, краса в'яне – перестає бути красою, бог втрачає святість – ідолом стає!*» [9, с. 213]. На думку театральних критиків цей образ був недостатньо переконливо втілений артистом А. Тихомировим: «*У його темпераментній, поривній грі іноді трапляються інфантильні нотки, місцями він «пересолоджує» свого героя*» [12, с. 6].

Український народ, захисником якого виступає Г. Сковорода, представлений героїчними постатями Степана Сагури (артист В. Постников), садівника Федора (заслужений артист УРСР І. Дехта), Параскевою Задорожною.

У тюрмі, в якій була ув'язнена головна героїня, лаконічно та реалістично була відтворена картина двобою світоглядів бідноти і ката. У цій сцені, як і в деяких інших, перед глядачем був розкритий глибокий психологізм акторської гри артиста В. Нєведрова, який у виставі зіграв роль Герасима – економа Томари: «*Уставнику Герасиму, економу в садибі Томари, небагато відведено слів автором трагедії. Та переконлива гра молодого, здібного актора Валерія Нєведрова залишила позначки в пам'яті глядача*» [12, с. 6].

Вистава за п'єсою «Григорій і Параскева» була показана щепкінцями на столичних підмостках 1 грудня 1972 року, а згодом її побачили і глядачі українського телебачення з нагоди вшанування 250-річниці від дня народження видатного мислителя [2].

Таким чином, драматургічні твори І. Кавалерідзе «*Перша борозна*» та «*Григорій і Параскева*» на початку 70-років минулого століття посідали важливе місце у репертуарі Сумського театру ім. М. С. Щепкіна.

Важливо наголосити, що саме на сумських підмостках ці п'єси були поставлені вперше в історії українського театру: «*Перша борозна*» (вистава мала назву «*Старики*») 19 березня 1970 року, майже одночасно із «*Вершником на здибленому коні*», який був поставлений Тернопільським академічним театром ім. Т. Шевченка (режисер М. Тараненко, сценографія С. Данилишина) 11 квітня у театральному сезоні 1970-1971 років [6].

А постать національного генія Григорія Сковороди також вперше на театральній сцені була втілена саме у Сумах у виставі «*Григорій і Параскева*».

Сумська преса відреагували на цю подію численними публікаціями, в одній з яких зокрема зазначалось: «*Відрадно, що в переддень 250-річчя з дня народження Григорія Сковроди честі уперше в республіці поставити спектакль про видатного українського мислителя удостоїлися саме сумчани*» [12, с. 6].

З огляду на це, можна говорити про акторську майстерність, режисерську зрілість, відкритість до новаторських пошуків у сфері театральної драматургії та високий загальний художній рівень колективу сумських щепкінців.

П'єси І. Кавалерідзе, написані у дуже складний в політичному, соціальному та ідеологічному контексті час, високохудожніми творами української драматургії. А їх інсценізація здійснена на різних театральних сценах, зокрема у Сумському театрі драми та музичної комедії ім. М. С. Щепкіна є важливою сторінкою в історії вітчизняного театрального мистецтва.

У цілому новаторські пошуки І. Кавалерідзе у галузі театрального мистецтва потребують подальших культурологічних та мистецтвознавчих досліджень.

Список використаних джерел та літератури

1. Барабан Л. Соціальна драма «Григорій і Параскева» І. Кавалерідзе в контексті розвитку української історичної драматургії 40–80-х років. *Нові аспекти в дослідженні творчості Івана Кавалерідзе*. Суми. 1992. С. 27–29.
2. Барабан Л. Дещо про Івана Кавалерідзе-драматурга. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім.І. К. Карпенка-Карого*. *Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 12. С. 263–272.
3. Відповідальність між сучасним і майбутнім. *Український театр*. 1971. Вип. 2. С. 4.

4. Вітаємо переможців. *Український театр*. 1973. Вип. 1. С. 5.
5. Гаврилов П. Григорій Сковорода на сумській сцені. *Ленінська правда*. 1972. 22 листопада. С. 6.
6. Зінич С. Г., Зінич С. Г., Капельгородська Н. М. Іван Кавалерідзе. К.: «Мистецтво». 1971. 183 с.
7. Кавалеридзе И. Сборник статей и воспоминаний. К.: Мистецтво, 1988. 179 с.
8. Кавалерідзе І. П. Так починалася робота на революцію. К.: Мистецтво. 1969. 61 с.
9. Кавалерідзе І. П. П'єси. К.: Дніпро. 1976. 239 с.
10. Капельгородська Н. М. Кавалерідзе І. Життя і творчість / Н. М. Капельгородська, О. Р. Синько, Г. Я. Скляренко, Л.І. Барабан, Ю. Д. Шлапак. К.: Кий. 2007. 335 с.
11. Оглоблін В. Нас єднала справжня дружба. Новаторство Івана Кавалерідзе. К.: Генеза. 1997. С. 59-60.
12. Поборончук М. Разючий меч істини. *Червоний промінь*. 1972. 26 жовтня. С. 6.
13. Прем'єри сезону: [про постановку п'єси І. Кавалерідзе «Григорій і Параскева» на сцені Сумського театру ім. М. Щепкіна. Постановка І. Рибчинського, худ. Л. Лученко та А. Кириченко, в ролі Сковороди – В. Будянський]. *Український театр*. 1973. № 1. С. 1.
14. Синько Г. П. Драматургія Івана Кавалерідзе в контексті розвитку театру в Україні другої половини XX ст. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Мистецтвознавство*. (2014). № 31. С. 99–104.
15. Сулима М. Трагедія Івана Кавалерідзе «Григорій Сковорода (Григорій і Параскева)». *Переяславські Сковородинські студії*. (2011). № 1. С. 130–135.

Артюх В'ячеслав Олексійович

кандидат філософських наук, доцент, незалежний дослідник

«ПРОСВІТИ» КОНОТОПСЬКОГО ПОВІТУ В 1917-1923 рр.

У процесах модерного українського націєтворення, починаючи з середини XIX ст., важливу відіграють різні культурно-просвітницькі організації. У своїй діяльності вони зреалізовують двояку функцію: забезпечуючи певний рівень освіченості простого народу, вони в той же час привносять у його свідомість і українську ідею. До такого *типу* організацій належали «*Громади*», «*Січі*», «*Соколи*», Українські клуби, наукові товариства, театральні та музичні гуртки тощо. Та найвідомішою і найважливішою серед них є безперечно товариство «*Просвіта*», що виникло у Львові в 1868 р. Діяльність цієї організації була перенесена на землі Наддніпрянської України в часи першої російської революції (кінець 1905 р.), а розквіт її припав уже на період 1917–1923 рр., тобто на часи Української революції та перші роки совєтської влади.

Після Лютневої революції 1917 р. в Петрограді у Києві 3–4 березня була створена Українська Центральна Рада, своєрідний український революційний парламент. Центральна Рада, задеклару-

вавши курс на досягнення української територіально-культурної автономії у складі нової демократичної Росії, розпочала роботу з відродження української мови, українізації освітніх закладів, заснування культурно-освітніх установ. Це привело навесні 1917 р., з одного боку, до відродження по всій Наддніпрянській Україні старих, дореволюційних «*Просвіт*», з іншого боку, до масового виникнення сотень нових просвітянських осередків. Швидкість і кількість їх виникнення в 1917 р. не могли не вражати. Відразу вкажемо, що «*Просвіти*» активно підтримували політику Центральної Ради і, фактично, були її представниками на місцях. Як писав тоді відомий мовознавець Олекса Синявський: «*Просвіта» – «се найхарактерніша і найулюбленіша на Вкраїні дитина Революції*» [19, с. 1]. В уяві теоретиків просвітянського руху завдяки діяльності цього товариства серед неосвічених селянських мас повинно утворитися «*тіло нації, живий національний організм з первісної аморфної хохлацької національної протоплазми*» [14, с. 51]. А тому «*Просвіти» – «се ніби маленькі лабораторії, в яких темний заляканий український народ переробляється в велику могутню націю*» [17, с. 2]. Не в останню чергу саме через діяльність осередків «*Просвіт*» були підняті на новий рівень процеси українського національного самоусвідомлення, вони виступали тут головними «*українізаторами*» малоросійського народного середовища через систему освіти, бібліотек, театральної й хорової діяльності, курсів українознавства, читання лекцій тощо.

До 1917 р. «*Просвіт*» на Конопщині не існувало, але зв'язки конотопців з тоді існуючою організацією були налагоджені ще в дореволюційні часи. Справа в тому, що в центрі губернії, місті Чернігові, це товариство було засноване наприкінці 1906 р. і проіснувало до 1911 р. У реєстрі членів Чернігівського товариства «*Просвіта*» на кінець 1907 р. можна спостерігати, що із 323 його членів 3 були якраз із Конотопу (Ємельянов Петро, Свириденко Митрофан, Рубісов Микола) [20, с. 21–22].

Відразу після Лютневої революції, 11 березня, у Конотопі українці організували своє Українське товариство на чолі з лікарем залізничної лікарні та колишнім депутатом II Державної думи Росії Миколою Рубісовим (Рубісом) (1866–1917). Заступниками у нього обрали Тихона Осадчого та З. К. Тарловського. При товаристві засновувались культурно-просвітні відділи. 18 березня був затверджений статут Українського товариства та закладені співочий і драматичний гуртки. Серед завдань, які перед собою ставило це товариство були й такі:

«*розвиток національної свідомости в народі, заснування українських шкіл, кооперативів, книгозбірень, народніх домів і націоналізація істнуючих*». А 19 березня опівдні на майдані біля Соборної церкви була проведена панахида за Тарасом Шевченком [21, с. 9–10]. Та зрозуміло, що Українське товариство з культурно-просвітніми відділами при ньому, це ще не товариство «*Просвіта*».

І лише 4 грудня 1917 р. був створений тимчасовий комітет Конотопського товариства «*Просвіта*», який запросив жителів міста й повіту взяти участь у загальному організаційному зібранні, запланованому на 15 грудня. Передбачалося, що Конотопська «Просвіта» «*після першого ж з'їзду представників селянськіх «Просвіт*», має перетворитись у «*Повітову спілку Просвіт*» [1]. Такий повітовий з'їзд у грудні справді відбувся. Одним із питань, яке вирішувалося на ньому було завдання вчителям засновувати по селах повіту «*Просвіти*» й провадити іншу позашкільну роботу [9, с. 8].

А перші «*Просвіти*» були організовані по селах Конотопського повіту. Це відбулося на Великдень, 2 квітня, у селах Соснівка та Підлипне. У зв'язку зі своїм заснуванням Підлипенською «Просвітою» була випущена того ж 2 квітня листівка-заклик до українців із зазначенням цілей своєї діяльності, що завершувалася гаслом «*Най жиє незалежна Україна!!!*». Потрібно сказати, що історія зі створенням «*Просвіти*» у Підлипному сягає ще дореволюційних часів. Справа й тому, що її членами стали молоді люди (Ялисей Лисенко, Гнат Крицький, Микола Ткач, Улян Ворона, Іван Довгий, Микита Лакиза, Михайло Тхор, Гнат Безпалий, Кіндрат Поляченко), які ще десь близько 1910 р. заснували в селі український гурток. Очолив його Ялисей Лисенко. Він же став і засновником «*Просвіти*». Київська газета «*Рада*» у 1913 р. повідомляла про заборону місцевою владою й церквою ставити свідомій молоді цього села українські спектаклі [18, с. 4] А в 1914 р. члени цього українського гуртка організували в Підлипному на власні кошти ще й нелегальну бібліотеку української літератури, прочитані книги якої послужили для багатьох із них початком національного виховання. Та перед самою революцією бібліотека була виявлена урядником, «*від якого прийшлось відкупатися*» [8, арк. 72–73зв.].

Члени Підлипенської «*Просвіти*» за своїми політичними вподобаннями розділилися на «*левоносців*» та «м*ихайлоносців*». Перші відстоювали ідею самостійної України, «*михайлоносці*» ж стояли за федерацію у складі Росії [15, с. 2]. Мабуть саме «*самостійницька*»

частина товариства й випустила вищезгадану листівку[1].

Відомо також, що у Підлипному на місцевих виборах до волосної народної ради 27 серпня «*Просвіта*» у блоці з партією українських соціалістів-революціонерів та Селянською спілкою здобула перемогу [23, с. 4]. А через деякий час більшість членів Підлипенської «*Просвіти*» взагалі переходить до складу цієї партії українських соціалістів-революціонерів [7, арк. 5–5зв.].

Ще відомо, що влітку 1917 р. Підлипенська «*Просвіта*» встигла видати, надрукувавши у Конотопській друкарні, п'ять брошур: № 1: «*Організуйся або голодай*», № 2: «*Український катехизис (з нагоди трьохрічного ювилею Підлипенської Товариської Книгозбірні)*», № 3: «*На апостольськім престолі чернець годований сидить*», № 4: «*Пісні й вірші народньої волі*» та № 5: «*Програм Української Народньої Партії*» [16, с. 4].

А ось до «Просвіти» у с. Соснівка спочатку записалося близько 100 чоловік і були утворені три секції: театральна, бібліотечна та вечірні курси грамоти. Та розпочати роботу змогла лише бібліотечна [25, с. 5].

19 травня «*Черниговская земская газета*» повідомляє, що і в с. Попівка «*украинская группа открыла… «Просвіту» и по вечерам в ней бывают чтения для народа*» [22, с. 7]. Навесні 1917 р. була організована «Просвіта» в с. Малий Самбір. При ній була створена невеличка бібліотека (120 книг) та виписані такі газети як «*Народна воля*», «*Нова Рада*», «*Боротьба*», «*Літературно-Науковий вісник*» та «*Українська школа*». Як уже говорилося, «*Просвіти*» активно підтримували політику Української Центральної Ради. І Мало-Самбірська «*Просвіта*» тут виключенням не була. 10 вересня вона (разом з осередком Селянської спілки) надіслала Українській Центральній Раді та її виконавчому органу – Генеральному Секретаріатові привітання, в якому було завірення, що в разі якого-небудь насильства контрреволюційних сил над Українською Центральною Радою все селянство виступить їй на допомогу [24, с. 9].

5 листопада 1917 р. в Чернігові відбувся губернський з'їзд «*Просвіт*». Організація цього з'їзду була слабенькою і тому на нього від приблизно 80 «*Просвіт*» губернії прибуло лише 9 делегатів,

[1]Між іншим, коли організатор осередку Я. Лисенко став делегатом Першого Всеукраїнського з'їзду «Просвіт», що відбувався в Києві 20–23 вересня 1917 р., то на його посвідченні внизу зліва була прикладена печатка товариства якраз із зображенням лева, що спирається на скелю (як і на гербі м. Львова) [30, арк. 22].

причому 5 – із Конотопського повіту (Красно-Колядин, Митченки, Соснівка, Гирявка, Кошари). Із доповідей на цьому з'їзді дізнаємося, що Гирявську «*Просвіту*» на ньому представляв Тихін Осадчий (1866–1945), відомий громадський діяч, теоретик кооперативного руху і голова Чернігівської селянської спілки. Ще до Лютневої революції він був членом Київської «*Просвіти*». Делегат від Кошарівської «*Просвіти*» Стрілець на цьому з'їзді повідомив, що хоча в товаристві 300 чоловік і 6 членів Ради робота організації ще не розпочата. На з'їзді був прийнятий також статут спілки «*Просвіт*», а ось створення самої губернської «*Спілки Просвіт*» було відкладене до другого з'їзду [25, с. 5–6].

У листопаді ж місяці виникла й «*Просвіта*» в с. Дептівка. 3 й 6 грудня вона заявила про себе постановкою п'єси Івана Тогобочного «*Борці за мрії*». На виручені від продажу квитків кошти були виписані газети й закуплено театральне майно. Крім того, частину коштів віддали ще й солдатам-інвалідам. Також просвітяни Дептівки збиралися відкрити школу для дорослих, але бажаючих навчатися було небагато [27, с. 5–6].

Отже, у 1917 р. ми маємо дані про заснування на території сучасного Конотопського району принаймні 8 «*Просвіт*» (м. Конотоп, сс. Підлипне, Малий Самбір, Попівка, Кошари, Соснівка, Гирявка, Дептівка).

На початку 1918 р. у с. Великий Самбір селянами було організовано Селянську спілку, Курінь вільного козацтва та «*Просвіту*». Як писала «*Черниговская земская газета*»: «*До «Просвіти» відношення дуже гарне. Кілька разів були улаштовані під орудою тутешніх вчительок вистави. На здобуті гроші зробили декорацію, виписали газети: «Народну волю», «Раду» і «Чернігівщину». Деякі із селян уже почали балакать і про «народній дім»*» [26, с. 10].

За часів Української Держави гетьмана Скоропадського (кінець квітня – перша половина грудня 1918 р.) розвиток просвітянського руху зіштовхнувся з новими труднощами. У багатьох місцях розпочалися переслідування «*Просвіт*» з боку урядовців з російським шовіністичним світоглядом. Так, конотопський повітовий староста Сергій Кандиба (із давнього малоросійського козацького роду) почав забороняти функціонування «*Просвіт*» на території повіту. Як засвідчує звіт Бориса Будника, відрядженого Чернігівською губернською «*Просвітою*» для інспектування повітових осередків цієї організації, під час

зустрічі з ним і Сергій Кандиба, і його помічник Михайло Фененко поводилися грубо, погрожували («*Вас нужно учить пулями и штыками*») і, врешті, вигнали з будинку. Як можна зробити висновок, причиною таких дій був «*общєрусскій*» імперський світогляд цих посадовців, звідсіля їх шовінізм, і, як наслідок, несприйняття просвітництва простого народу українською мовою та й українства, в цілому [28, арк. 162–163]. Із того ж звіту дізнаємося, що з українських організацій у цей час у м. Конотоп залишилася лише одна українська книгарня на Гоголівській вулиці, де крім книг та шкільних підручників можна було придбати ще й газети «*Нова Рада*» та «*Робітнича газета*».

Після антигетьманського повстання, зречення влади Скоропадським і відновлення УНР кількість «*Просвіт*» починає поступово зростати. Так, наприклад, у другій половині грудня 1918 р. за підписом голови Конотопської повітової народної управи Тихона Осадчого до Міністерства народної освіти (департамент позашкільної освіти) був надісланий звіт про наявні в Конотопському повіті культурно-просвітницькі організації. Із нього випливає, що на грудень місяць відновили свою роботу дванадцять осередків «*Просвіт*» Конотопського повіту (у Конотопі, Батурині, два осередки у Бахмачі, Гирявці, Попівці, Мітченках, Голінці, Красному, Дмитрівці, Соснівці та Гайвороні) [29, арк. 26зв.].

«*Просвіти*» повіту продовжили свою діяльність і після зайняття Конотопщини військами Червоної армії у січні 1919 р. Більшовицький комісаріат з народної освіти при ревкомі Конотопського повіту видав тоді свій циркуляр, у якому пообіцяв, що за умови, якщо «*Просвіти*» та інші культурницькі організації «*в своей просветительской работе не преследуют целей, противных задачам самой Революционной власти*» [11, с. 2], то їхній роботі вони перешкоджати не будуть, а будуть навіть допомагати і захищати. Лояльні «*Просвіти*» були приписані до позашкільного підвідділу Конотопського повітового відділу народної освіти.

Тому, вже у січні 1919 р. Конотопська «*Просвіта*» береться організовувати перший український хор повіту [10, с. 18–19]. А в березні спробували вирішили проблему, поставлену ще в грудні 1917 р. – організувати нарешті «*Спілку Просвіт Конотопського повіту*» [12, с. 19–20].

Великого значення надавали «*Просвіти*» формуванню образу Тараса Шевченка як «*батька*» української нації. І тут важливу роль відігравали свята, які влаштовувалися членами цієї організації до днів

народження (10–11 березня) та перепоховання в Україні (22 травня) великого Кобзаря. У проведенні таких свят брали участь всі «*Просвіти*» повіту. Так, 16 березня 1919 р. Конотопська «*Просвіта*» впорядкувала для своїх членів «*сімейну*» вечірку. Програма вечірки складалася зі співів, декламацій та гри на кобзі. Був прочитаний також реферат про життя і творчість Тараса Шевченка. Крім того «*Просвіта*» випустила ще й брошуру «*Тарасу Григоровичу Шевченку з приводу 105 роковин його смерти*», яка продавалася на цьому ж святі [13, с. 11].

Святкування Шевченківських роковин по селах відбувалося переважно в школах. Заняття тут припинялися і свято проводилося часто 2–3 дні підряд. У 1919 р. більшовицьке керівництво Конотопщини зобов'язувало місцеву владу і культурницькі організації, щоб ними з 9 і до 17 березіля «*було впоряджено в кожнім селі виставу, концерт, літературну вечірку, лекцію, або щось инше по змозі щоб достойно згадати незлим тихим словом Тараса Григоровича і цим сповнити його великі заповіти. Всі товариства Просвіти повинні впорядити в своїм селі свято всіма своїми силами, а коли нема змоги впорядити свято самотужки, то слід закликати до помочі людей сусідньої Просвіти. Краще на декілька днів пізнише впорядити свято, ніж зовсім не впорядити*» [11, с. 5–6].

А в червні–липні 1920 р. керівництвом КП(б)У було прийнято ряд рішень, які свідчили про їхнє бажання прямо підпорядкувати собі ці просвітянські організації, перетворивши їх на «*свої*» структурні установи, що вели культурницьку роботу на селі. У липні Народним комісаріатом освіти УСРР був розроблений новий зразковий статут, в якому був чітко зафіксований класовий принцип щодо членства в «*Просвітах*» та пряма залежність цих організацій від повітових відділів народної освіти. Керівництво місцевих «*Просвіт*» бралося на повне державне утримання. До того ж Радою народних комісарів УСРР, за аналогією з російським, для керівництва всією культурно-освітньою сферою республіки 14 грудня 1920 р. був створений Головний комітет політосвіти. Повітове відділення політосвіти діяло при Конотопському відділі народної освіти і фактично вся робота осередків «*Просвіт*» повіту з 1921 року тепер проводилася під його безпосереднім контролем.

Новопосталі політосвіти пішли на відновлення старих та організацію нових «*Просвіт*». У звіті Конотопської політосвіти за 1920 р. наголошувалося, що серед недоліків роботи місцевих

«*Просвіт*» – це те, що в основному їх діяльність була спрямована на постановку спектаклів. Та все ж при Мало-Самбірському товаристві малася й хата-читальня, а при ній бібліотека, в якій було всього 480 книг. Ще раз підкреслювалося, що існує гостра нестача україномовної літератури. Тут для відвідувачів бібліотекар влаштовував читання вслух [4, арк. 4]. Свою хату-читальню у 1920 р. мала й Конотопська Загребельська «*Просвіта*».

На 1921 р. повітовою політосвітою було заплановано подальше розширення мережі «*Просвіт*»: передбачалося, що вони повинні бути у кожному селі [2, арк. 12зв.]. Та розширити кількість сільських «*Просвіт*» не вдалося і найбільше їх у повіті існувало саме у 1920 р. – 42 [4, арк. 3]. На вересень 1921 р. їх кількість зменшилася до 38[2], а на початок 1923 р. їх залишилося вже 22 [3, арк. 43]. Всі вони навесні 1923 р. остаточно припинили свою діяльність.

На початку 20-х рр. «*Просвіти*» були вже не єдиними організаціями, що проводили свою національно-культурницьку роботу на селі. Там, де не їх було, а інколи де вони й були, більшовицькою владою створювалися хати-читальні, а у волосних центрах з 1921 р. також і селянські будинки (сельбуди, сільбуди). І ці новопосталі організації об'єктивно ставали суперниками «*Просвіт*» за здобуття симпатій серед сільського населення і особливо серед молоді. Головним напрямком роботи «*Просвіт*» у цей час, як вже було сказано, залишається постановка спектаклів та бібліотечна діяльність. Крім того, у 1922 р. деякі «*Просвіти*» Конотопського повіту брали участь і в кампанії з ліквідації неписьменності серед сільського населення за місцеві кошти [3, арк. 43зв.].

Та з осені 1922 р. намічається чітка тенденція щодо ліквідації «*Просвіт*». Було вирішено, що вони, як певні організаційні форми, не відповідають потребам більшовицької просвітницької політики на селі й їх потрібно замінити тими культурницькими установами, за якими б не тягнувся смисловий шлейф петлюрівського самостійництва, а також

[2] Осередки «Просвіт» функціонували в таких населених пунктах повіту: 1. м. Батурин, 2. с. Обмачеве, 3. с. Матієвка, 4. с. Городище, 5. с. Красне, 6. с. Митченки, 7. с. Попівка, 8. Вирівка, 9. с. Хижки, 10. с. Підлипне, 11. с. Соснівка, 12. с. Гайворон, 13. сл. Осіч, 14. м. Бахмач, 15. с. Курень, 16. с. Тиниця, 17. с. Григорівка, 18. с. Білі Вежі (Кочубейщина), 19. с. Великий Самбір, 20. с. Малий Самбір, 21. с. Сем'янівка, 22. с. Дубов'язівіка, 23. с. Шпотівка, 24. с. Гирявка, 25. с. Дептівка, 26. м. Красний Колядин, 27. с. Коренець, 28. с. Дмитрівка, 29. с. Рубанка, 30. с. Кропивне, 31. х. Щуча Гребля, 32. м. Конотоп. Загребельська, 33. с. Кошари, 34. с. Фесівка, 35. с. Коханівка, 36. м. Конотоп. Міська «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, 37. с. Курилівка, 38. х. Воскресенський . [5, арк. 6–8].

стереотипи «*інтелігентсько-куркульської гуртовщини*» як «*гнізда дрібнообивательських низькопробних культурницьких уподобань*». Тут, правда, траплялися й виключення. Так, чомусь саме наприкінці 1922 р., 22 грудня, Городищенський драматичний гурток, що плідно діяв кілька років перед цим чомусь вирішив врешті-решт реорганізуватися у товариство «*Просвіта*» [6, арк. 8].

У листопаді місяці 1922 р., у зв'язку з тим, що Конотопська міська «*Просвіта*» не мала свого приміщення та «*хороших керівників*» вона була «*влита*» в конотопський «*Дом Просвещения*» [3, арк. 9зв.]. Мабуть востаннє нагадала вона про себе організацією святкування чергових роковин Тараса Шевченка 10 березня 1923 р. Збереглася така програма святкового концерту:

«*Українське товариство «Просвіта» міста Конотопу*
Програм
святкування роковин Т. Г. Шевченка,
котрий намічає Т-во виконати

1. *Реферат що до Шевченка.*
2. *Хор виконає кілька пісень на слова Шевченка та посвяти йому.*
3. *Деклямація на слова Шевченка та посвяти йому.*
4. *Оркестр струнний виконає декілька пісень на слова Шевченка та посвяти йому.*
5. *Бандура виконає декілька дум та пісень.*
6. *Драм-гурток виставе п'єсу «Невольник» або яку иншу що до Шевченка.*
7. *Хор виконає декілька пісень на слова Шевченка та посвяти йому.*

Весь програм буде: слова Шевченка – кобзарь та посвяти йому» [6, арк. 23].

У 1923 р. рештки «*Просвіт*» повіту ліквідовуються кількома способами: а) «*Просвіти*» перетворюються на деякий час у хати-читальні, б) включаються до складу селянських будинків (сельбудів) або в) так, як наприклад у Малому Самборі, у помешканні «*Просвіти*» був створений Народний дім, а саме товариство просто було перейменовано 11 січня у «*Мало-Самборске культурно-просвітне товариство*» [6, арк. 21]. Головне тут, щоб слово «*Просвіта*» у назві товариства було відсутнє. Надалі, після ліквідації просвітянських осередків фактично єдиним центром культурно-просвітницької роботи на селі стає сельбуд. Більшовики вважали, що саме такий тип культурних закладів найбільш відповідає вихованню селян на «*совєтській*

платформі». Знову товариство «*Просвіта*» у Конотопі відновило свою діяльність лише за часів німецької окупації – у квітні 1942 р.

Таким чином, протягом своєї короткої шестирічної історії (1917–1923 рр.), існуючи в переломні для історії всієї української нації роки, товариства «*Просвіти*» на Конотопщині забезпечували те культурне піднесення, яке супроводжувало національно-визвольні змагання українського народу, а сам просвітянський рух став основною організаційною формою залучення широких верств населення до активної участі у цих процесах. Саме завдяки діяльності «*Просвіт*» національні театр, література, хоровий спів, ритуали поклоніння національним «*пророкам*» стали тими «*сильними*» формами впливу на народні маси, через які утверджувалася українська національна самосвідомість у сільській місцевості.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Листівки. № 2672.
2. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 23. 12 арк.
3. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 30. 44 арк.
4. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 102. 6 арк.
5. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 905. 12 арк.
6. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 915. 25 арк.
7. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 322. 40 арк.
8. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 887. 136 арк.
9. Конотопська повітова українська вчительська спілка. *Черниговская земская газета*. 1918. № 41–42.
10. *Кооперация и жизнь*. Конотоп, 1919. № 2. 15 января.
11. *Кооперация и жизнь*. Конотоп, 1919. № 5. 1 марта.
12. *Кооперация и жизнь*. Конотоп, 1919. № 7. 1 апреля.
13. *Кооперапция и жизнь*. Конотоп, 1919. № 8.
14. [Коряк] Торський В. Українська державність і нова роля «Просвіт». Харків: Рух, 1918. 72 с.
15. *Нова Рада*. 1917. № 24. 27 квітня.
16. *Нова Рада*. 1917. № 81. 6 липня.
17. Олійник Т. «Просвіти» на Україні. *Нова громада*. Харків, 1917. 30 листопада.
1. Рада. 1913. № 193. 24 августа.
18. Синявський О. Просвіта. *Рідне слово*. 1917. 3 червня.
19. Справоздання Товариства «Просвіта» в Чернигові за 1907 рік. Чернигів, 1908. 36 с.
20. *Черниговская земская газета*. 1917. № 30. 14 апреля.
21. *Черниговская земская газета*. 1917. № 37.
22. *Черниговская земская газета*. 1917. № 74.
23. *Черниговская земская газета*. 1917. № 82–83. 27 октября.
24. *Черниговская земская газета*. 1917. № 90–91. 24 ноября.
25. *Черниговская земская газета*. 1918. № 5–6.
26. *Черниговская земская газета*. 1918. № 7–8.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України 28. (ЦДАВО України). Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 367. 186 арк.
28. ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 380. 45 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 161. 235 арк.

Нікітін Сергій Валерійович
аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка;
Гриценко Андрій Петрович
доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка

РОЛЬ СТОЛИЧНОГО МІСТА У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕРІОДУ В ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Періодизація – один з ключових чинників, що сприяють розумінню рушійних сил та загальних закономірностей історичного процесу. Існують різноманітні критерії для виокремлення історичних періодів – від часового (роки, десятиліття, століття, тисячоліття тощо) до рубежів, пов'язаних зі змінами форм господарювання, суспільних устроїв, мислення, ідеологій, способів комунікацій, екологічних трансформацій тощо.

У сучасній українській історіографії відсутня загальноприйнята періодизація Національно-визвольної війни середини XVII століття та існування української козацької держави – Гетьманщини. Це обумовлено відсутністю в дослідженнях істориків об’єктивних критеріїв. Оригінальною є періодизація за місцезнаходженням гетьманської резиденції – столичного міста козацької держави. За досить короткий історичний час існування Гетьманської держави: від утворення у 1648 році – до 1781 року – остаточної інкорпорації території козацької держави до Російської імперії [12], столиця неодноразово змінювалась. Це було зумовлено військово-політичною ситуацією – тривали постійні війни, змінювалися політичні орієнтири та союзники. Загалом, за час існування Гетьманщини, столичними містами були: Чигирин, Гадяч, Немирів, Батурин та Глухів.

У 1998 році вченим із Глухова В. Бєлашовим уведено термін *«Глухівський період в історії Гетьманщини»* [2], який охоплює 1708 – 1782 роки.

Початку глухівського періоду передували трагічні події для українського населення та державності. Спроба І. Мазепи вийти з-під протекторату московського царя наштовхнулася на жорстоку протидію. У відповідь на виступ Мазепи московські війська взяли в облогу гетьманську столицю – Батурин. Під ранок 13 (2 за старим стилем) листопада 1708 року військо вдерлося до міста і перебило козацьку

залогу, після чого були вирізані й місцеві жителі, у тому числі жінки та діти. За один день загинуло від 10 до 15 тис. осіб [9]. І. Мазепа був оголошений зрадником, а новим гетьманом, за наказом Петра І, обрали у Глухові (поближче до російського кордону) стародубського полковника І. Скоропадського.

Початок глухівського періоду ознаменувався наступом Московського царства на автономію козацької держави. Гетьманські повноваження були значно обмежені посадою царського резидента. Першим царським резидентом став А. Ізмайлов, який отримав від московського царя таємну інструкцію. Згідно з якою він мав спостерігати за гетьманом та його оточенням, запобігати можливій зраді, а також перешкоджати контактам із турками, татарами, поляками, донськими козаками та шведами. Також резидент мав контролювати фінансову політику Гетьманщини, з'ясувати, які прибутки має козацька держава та мала за правління І. Мазепи [10].

Надалі повноваження гетьмана тільки звужувалися. Заборонялося обрання козацької старшини.Поступово старшинські уряди починають займати іноземці. Посилюється втручання московського уряду в економіку: вводиться державна монополія на певні види товарів, місцевим купцям забороняється займатися закордонною торгівлею, впроваджується практика закупівлі товарів виключно у московських купців [13].

Не залишилася поза увагою і гуманітарна сфера. Було заборонено друкувати будь-які книжки, окрім церковних видань. За наказом московського царя розпочинається систематичний вивіз історичних книжок, рукописних пам'яток та жалуваних грамот до Московської держави. Українську інтелігенцію переводили з Гетьманщини до Московського царства, заохочуючи високими посадами. Також почалися втручання в судову систему, заохочувалися доноси на суди, згодом було утворено судову канцелярію, якою керували московські чиновники [14].

Підсумком імперської політики московської держави стало утворення 1722 року Малоросійської колегії, що фактично знищувало автономію Гетьманщини. Колегія стала вищою апеляційною інстанцією та вищим адміністративним та фінансовим органом. У своїй діяльності колегія користувалася нормативними актами Російської імперії [6]. Утворення Малоросійської колегії обґрунтовувалося необхідністю захисту *«малоросійського народу»* від сваволі козацьких старшин. Гетьманщина виводилася з підпорядкування Колегії іноземних справ і підпорядковувалася Сенату, як звичайна імперська

провінція. Отже, фактично встановлюється двовладдя – гетьман та генеральна старшина керували державою паралельно з Малоросійською колегією.

Після смерті І. Скоропадського, нового гетьмана обрано не було, наказним гетьманом (виконуючим обов'язки), за наказом Петра І, стає чернігівський полковник П. Полуботок, який мав керувати державою до обрання нового гетьмана, спільно з Генеральною канцелярією та Малоросійською колегією.

Діяльність П. Полуботка відбувається у жорсткій конфронтації з С. Вельяміновим – президентом Малоросійської колегії. Намагаючись обмежити вплив останнього, гетьман організовує подання колективних прохань та скарг до Сенату та канцелярії Російської імперії, а також намагається бойкотувати рішення Малоросійської колегії. У квітні 1723 року до Петра І була направлена делегація з чолобитними стосовно обрання нового гетьмана.

У відповідь на чолобитну, козацьку старшину разом з гетьманом було викликано до Санкт-Петербургу, заарештовано та ув'язнено в Петропавлівській фортеці [3]. Після ув'язнення опозиції, Малоросійська колегія вже самостійно керувала Гетьманщиною, перетворивши Генеральну військову канцелярію на слухняний інструмент.

Президент колегії, виконуючи вказівки Петра І, розпочинає втручання у фінансову систему Гетьманщини, намагаючись реформувати податкову політику. Наказом С. Вельямінова було ліквідовано податковий імунітет козацької старшини та духовенства, які до того ніяких податків та зборів не виплачувала. Окрім ліквідації податкового імунітету імперські службовці починають вводити нові статті оподаткування, які до того мали локальний характер. У 1722 році, за наказом С. Вельямінова, на всю територію Гетьманщини було поширено медову та тютюнову десятину, які до того збиралися лише в певних регіонах [8].

Разом з тим, змінюється принцип використання фінансових ресурсів Гетьманщини. Якщо на середину XVII століття основною статтею розходів гетьманської скарбниці були витрати на військові потреби, то на першу половину XVIII століття, внаслідок діяльності Малоросійської колегії, переважна більшість українських ресурсів витрачається на потреби імперської казни [8].

Таким чином, спостерігаємо, що початок глухівського періоду характеризується широким наступом московського самодержавства на автономію української козацької держави, окрім

обмеження політичних прав, імперський державний механізм підпорядкував собі й фінансову систему.

Після смерті Петра І відбуваються спроби реставрувати колишні права та свободи української держави. Було ліквідовано Малоросійську колегію, справи Гетьманщини повертались в під порядкування Колегії іноземних справ, дозволено обрання нового гетьмана. У жовтні 1727 року, згідно з волею московського царя, гетьманом став Д. Апостол. У 1727-1734 роках, за правління гетьмана Д. Апостола, козацька старшина намагається повернути раніше обмежені права та вольності. Відновлюється діяльність Генеральної військової ради, якій поверталося право обирати гетьмана, за згодою російського імператора. Поверталося право обирати полкову та сотенну старшину, яку мав затвердити гетьман [5].

Разом з тим, гетьман та козацька старшина висувають питання про перенесення столиці з Глухова. У травні 1729 році гетьман разом з усією генеральною, полковою та сотенною старшиною надіслав до Петра ІІ особливе прохання. У якому Д. Апостол прохав надати дозвіл на повернення столиці до Батурина. Гетьман переконував царя у невигідності географічного розташування Глухова, відсутності зручних комунікацій та слабкості матеріальної бази. А також тим, що попередні гетьманські резиденції розташовувалися саме в Батурині [11].

Імовірно, у прагненні змінити столицю, Данило Апостол та козацька старшина керувалися не лише економічною доцільністю. Адже, на початок XVIII століття Батурин знаходився в напівзруйнованому стані. За описом 1726 року в Батурині були поруйновані укріплення та дві порожні церкви: Живоначальної Трійці, без даху, вікон та дверей та недобудована Миколи Чудотворця [1]. Припускаємо, що для гетьмана та козацької старшини глухівський період уособлював наступ імперської політики, поразку виступу Івана Мазепи, в якому деякі з них також брали участь. Вони намагалися повернутися до мазепинського Батурина, як символу милої серцю старовини, резиденції Мазепи, за часи якого Гетьманщина досягає свого найвищого розквіту. Московська влада прохання козацької верхівки проігнорувала.

Після смерті Д. Апостола у 1734 році, замість обрання нового гетьмана, було утворено колегіальний орган, який мав керувати Гетьманщиною – Правління гетьманського уряду. До його складу входило шестеро осіб (3 українця та 3 росіянина) [7]. Фактично це була видозмінена Малоросійська колегія. У 1734 році до цього питання

перенесення столиці до Батурина, повертається князь А. Шаховський – голова Правління гетьманського уряду. Він подає прохання, про повернення столиці до Батурина, аргументуючи тим, що останній найбільше відповідає вимогам гетьманської резиденції. Це прохання царська влада також проігнорувала [1]. Основне завдання Правління гетьманського уряду полягало в організації та використанні ресурсів козацької держави на потреби імперії в умовах Російсько-турецької війни 1735-1739 років. Війна завдала Гетьманщині значних демографічних та економічних трат, за період воєнних дій загинуло близько 34 тис. українців, а матеріальні збитки склали 1.5 мільйона рублів, що становило понад 10 річних бюджетів Гетьманщини [4].

Після сходження на престол Єлизавети Петрівни офіційний курс російського керівництва щодо Гетьманщини зазнав значної лібералізації. Що пояснювалося не політичними, а особистими мотивами російської імператриці, яка була таємно одружена з О. Розумовським – вихідцем із української козацької родини. У лютому 1750 року гетьманом, заочно у Глухові, обирають К. Розумовського – молодшого брата фаворита імператриці. Указом імператриці гетьман отримав підтвердження своїх повноважень, було відкликано російських чиновників з державних органів Гетьманщини, гетьман отримував усю повноту влади, як то було до 1708 року [5].

24 липня 1750 року, за указом Єлизавети, гетьманську резиденцію було повернуто до Батурина: *«Всемилостивейше соизволяєм малороссийскому гетману резиденцию свою иметь в Батурине, так как прежниє гетмани оную там же имели»* [1]. Отже, цим указом, юридично було перенесено столицю до Батурина, що може означати завершення глухівського періоду в історії Гетьманщини. Але фактично, намір гетьмана та Єлизавети повернути столицю до Батурина залишився на папері.

Список використаних джерел та літератури

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. Ред. кол.: Коваленко О. та ін. Чернігів. 2009. 786 с.
2. Бєлашов В. «Глухівський період» в історії України (1708–1782 рр.) *Сіверянський літопис.* 1998. № 6. С. 86–95.
3. Бовгиря А. Слідство над Павлом Полуботком. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* 2008. № 8. С. 105–115.
4. Вечерський В. Гетьманські столиці України. К.: Наш час, 2008. 318 с.
5. Галушко К. Політичні процеси у Гетьманщині та на Запорожжі у 1725–1783. Інкорпорація козацьких автономій до складу російської імперії. *Енциклопедія історії України.* К. 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=2.11. 5.
6. Горобець В. Малоросійська колегія. *Енциклопедія історії України.* 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Malorosiyska_kolegiya.

7. Горобець В.М. Правління гетьманського уряду. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pravlinnia_Hetmanskoho.
8. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К.: Інститут історії НАН України. 321 с.
9. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. К.: ВД КМА, 2007. 266 с.
10. Письма и бумаги императора Петра Великого: [под редакцией Б. Б. Кафенгауза]. Том девятый (январь-декабрь 1709 года). М.: АН СССР. 1950. 526 с.
11. Пришляк В. «Что за прєжнихъ гєтмановъ рєзиденцїæ гєтманскаæ была в Батуринѣ»: Спроба віднови гетьманської столиці за Данила Апостола. *Сіверянський літопис.* 2014. № 6. С. 93–103.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Від середини XVII століття до 1923 року. К.: Либідь. 1992. Т. 2. 606 с.
13. Синицький П. В. Хронологія обмеження української автономії у складі Російської держави (друга половина XVII–XVIII ст.) *Воєнно-історичний вісник.* 2018. №4(30). С. 14–18.
14. Щербак В. Імперські перетворення в Гетьманщині після Полтавської битви. *Історична пам'ять.* 2009. № 2. С. 10–14.

Букіна Ірина Василівна

кандидат історичних наук, викладач-методист, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Сумський фаховий коледж мистецтв і культури ім. Д.С. Бортнянського»

ВІДНОСИНИ ГРОМАДСЬКИХ КОМІТЕТІВ СУМЩИНИ ІЗ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ

Діяльність громадських комітетів знайшла певне відображення в історіографії. Жоден орган самоуправління 1917 року не викликав таких суперечливих оцінок в історичній літературі. Перші наукові розвідки щодо їхньої діяльності мали місце вже в 1920-х роках. Важливо, що дослідники намагалися відтворити історію окремих комітетів на регіональному рівні [11, с. 87–94]. На думку О. М. Андрєєва губернські та повітові громадські комітети були буржуазними органами влади, а волосні комітети він розглядає як революційно-демократичні органи близькі до Рад робітничих та селянських депутатів [1].

У перші пострадянські роки з'являються дослідження російського науковця Г. О. Герасименка, який відтворив на матеріалах Поволжя та Уралу процес виникнення громадських комітетів. Охарактеризував основні напрямки їх роботи, відносини з Тимчасовим урядом [3, с. 104–115].

Процеси створення та діяльності громадських комітетів на території України майже не висвітлені. Розглядає виникнення громадських комітетів в Донбасі М.С.Полівець, але досить поверхнево [12]. Г. І. Корогод та М. І. Логвиненка відтворили історію створення та

діяльності органів місцевої влади, зокрема, й громадських комітетів на Сумщині [10, с. 236–239].

При написанні статті науковому аналізу підлягав комплекс джерел: документи і матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади м. Київ, Полтавського, Харківського, Сумського державних обласних архівів, а також публікації в періодичній пресі того часу.

Автор ставить за мету дослідити відносини громадських виконавчих комітетів всіх рівнів, на прикладі Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній з Українською Центральною Радою в червні – жовтні 1917 року. Революційні події 1917 року змінили політичну ситуацію в Російській імперії. На зміну царському режиму прийшов Тимчасовий уряд, який почав впроваджувати нові перетворення в економічній та політичній сферах. Політичні зміни торкнулися і України. Зокрема, після Лютневої революції у Києві виникла Центральна Рада – повноважний виразник інтересів українського народу. В умовах революції влада в українських губерніях знаходилась у перехідному стані. Тут за неї боролися різноманітні організації та установи. Проте, найбільш реальним претендентами на місцеву владу весною 1917 року виявилися громадські виконавчі комітети, комісари російського Тимчасового уряду та рада робітничих депутатів.

Під впливом революційних подій 1917 року в березні 1917 року були утворені нові органи місцевого самоуправління – громадські виконавчі комітети, які отримали значну підтримку населення і фактично зосередили в своїх руках економічну, політичну та культурну діяльність губерній, повітів та волостей. Але отримавши владу на місцях, перед ними постала необхідність пошуку союзників серед інших владних структур. Особливістю громадських комітетів України було те, що необхідно було зважати на думку не тільки владних структур Росії, але і новоствореного українського уряду.

Відносини з Центральною Радою громадські комітети налагоджували поступово. На початковому етапі своєї діяльності більшість громадських комітетів не співпрацювали з українським урядом та не включали до своїх лекційних курсів питань пов’язаних з діяльністю Центральної Ради. Враховуючі те, що Тимчасовий уряд формально підтримував громадські виконавчі комітети та призначав комісарів, які часто були головами комітетів, то в перші тижні існування ці органи самоуправління повністю підпорядковувалися центральному уряду. Щодо Центральної Ради, то більшість громадських комітетів зайняли вичікувальну позицію.

10 червня 1917 року Центральна Рада прийняла І універсал, в якому проголосила автономію України й закликала населення до створення нового політичного ладу. Згідно з положенням універсалу об'єднання з новою Росією мало відбутися на федеративних засадах. Кожне село, волость, повітові та земські управи мали встановити зв'язки з Центральною Радою. За рішенням українського уряду проголошувалася відмова передавати податок до центральної казни і запроваджувався одноразовий податок на «*рідну справу*».

І Універсал Центральної Ради викликав бурхливі обговорення серед громадських комітетів різних рівнів. Після обговорень та ознайомленням з цим документом деякі громадські комітети прийняли резолюцію про підтримку українського уряду. Так, Полтавський губернський громадський комітет підтримав універсал Центральної Ради та на українській мові виніс резолюцію про свою підтримку українському урядові [13, с. 2–3]. Через кілька днів на засіданні Полтавського волосного комітету було прийнято рішення підтримати заклики Центральної Ради і розповсюдити положення І універсалу по всім селам. До того ж для допомоги українському уряду було вирішено вносити до його скарбниці ті податки, які він пропонував в своєму універсалі [16, арк.60]. В Харківській губернії Велико – Писарівським волосним громадським комітетом та волосним сходом була прийнята постанова підтримати Центральну Раду та Генеральний Секретаріат, як заступників і борців за права трудового народу. Вони визнавалися єдиним органом управління на Україні. Громадський комітет наголошував на необхідності утворення автономної України у складі федеративної Росії [5, арк. 384].

В Чернігівській губернії Чигиринського повіту відбулися засідання волосних комітетів та сходів на яких селяни присягнули на вірність Центральній Раді доти, доки український уряд буде піклуватися проблемами села та волості. З цією метою був запрошений священик, який привів до присяги жінок та чоловіків від 21 року[7, с. 2].

Отже, з проголошенням І універсалу Центральної Ради деякі громадські комітети підтримали ідею української автономії, визнали керівну роль українського уряду та заявили про свою підтримку. Але більшість громадських комітетів були більш обережнішими в своїх висловлюваннях щодо проголошеного універсалу. Щоб не зіпсувати відносини з Тимчасовим урядом вони зайняли вичікувальну позицію та не надавали жодних коментарів з приводу діяльності українського уряду та прийнятого ним універсалу.

Прийняття І універсалу викликало невдоволення Тимчасового уряду та консервативних кіл Росії. Вони засудили прийнятий документ і навіть проголосили його проявом сепаратизму та злочинності. В той же час Тимчасовий уряд розумів складність та нестабільність політичної ситуації в країні, а тому прагнув домогтися від Центральної Ради мінімальних поступок.

До України 29 червня 1917 року прибула делегація Тимчасового уряду, яка розпочала переговори з діячами Центральної ради. Підсумки компромісу були викладені в документі, який Центральна Рада оформила як ІІ універсал. Цей документ датовано 3 липня 1917 року.

Лише після досягнення компромісу між російським та українським урядом до обговорення цих подій включилися всі громадські комітети. Зокрема, на засіданні Полтавського губернського комітету була заслухана доповідь Янка про відношення до універсалу Центральної Ради. Члени комітету привітали об'єднання української та російської демократії і від імені громадського комітету надіслали вітальну телеграму Центральній Раді та Тимчасовому уряду[17, арк. 6]. На засіданні Куп'янського повітового громадського комітету був зачитаний ІІ універсал Центральної Ради, який був підтриманий більшістю голосів. Після обговорень була винесена резолюція про те, що Куп'янський комітет визнав Центральну Раду демократичним органом самоуправління в Україні, центром культурно-просвітницької та організаційної діяльності. З приводу української автономії Куп'янський громадський комітет визнав, що цей намір є несвоєчасним і рішення повинні приймати Установчі збори, які остаточно встановлять модель правління в Росії [1]. Члени Лубенського повітового громадського комітету вислухали ІІ Універсал стоячи. Комісар Тимчасового уряду Ю. А. Нога заявив, що він цілком приєднується до Універсалу і Центральної Ради, а якщо рішення Тимчасового уряду будуть суперечити політиці українського уряду він підтримає останній. На засіданні було ухвалене рішення зробити самообкладання по 10 коп. з десятини на потреби Центральної Ради. З метою українізації хлоп'ячої гімназії було прийнято пропозицію звернутися до Центральної Ради з проханням про те, щоб було призначено директора-українця [4, с. 2]. 18 червня на загальних зборах Тишківського волосного комітету в присутності великої кількості людей було заслухано Універсал. Після гарячих промов збори одноголосно вирішили цілком приєднатися до Універсалу і постановили змінити назву Тишківського волосного комітету в Тишківську волосну раду, а також обложити всю землю, яка

існує в волості, податком по 10 коп. з десятини. Крім того, було одноголосно вирішено послати привітання УЦР такого змісту: «*Тишківська волосна Рада на Лубенщині цілком приєднується до Універсалу, визнає Центральну Раду українським тимчасовим урядом і прохає піклуватися про долю всього українського народу*» [2, с. 3]. В Сумському повіті 9 липня в приміщенні кінематографу «*Люкс*» відбулося зібрання членів громадського комітету. Був зачитаний українською мовою II універсал Центральної Ради, який зібрання вислухало стоячи. Після обговорення Сумський повітовий громадський комітет висловив повну довіру Тимчасовому Уряду та Центральній Раді і заявив про свою підтримку українському уряду. Щоб засвідчити свою повагу та довіру членами комітету було прийнято рішення відправити до Тимчасового уряду, до Центральної Ради та Генерального секретаря В. Винниченка привітальні телеграми [15, с. 2]. Того ж дня відбулося засідання голів волосних громадських комітетів Роменського повіту Полтавської губернії. Після обговорення доповіді президіуму про згоду між Тимчасовим урядом та Центральною Радою, акту Тимчасового уряду і II Універсалу, голови волосних громадських комітетів прийняли резолюцію. Згідно якою перший універсал Центральної Ради визнавався помилкою і враховуючі це українська влада не повинна була відділятися від Росії і революційного уряду. На думку зібрання Центральна Рада разом з російським урядом повинна творити долю України та дбати про інтереси революції в Росії. Засідання висловило задоволення підписанням компромісного II універсалу та заявило про довіру Тимчасовому уряду. До Центральної Ради була відправлена телеграма: «*Творіть волю України, керуйте її життям і ведіть її по дорозі міцного об'єднання до щастя, волі і добробуту. Вам ми дамо повну підтримку і силу до праці*» [6, арк. 32].

На засіданні Чернігівського повітового громадського комітету після обговорення I та II універсалів було прийнято рішення визнати Центральну Раду народним представництвом, яка поставила за мету організувати український народ у справі введення широкої автономії України та як найшвидше встановити з нею тісні зв'язки [8, с. 3]. Аналогічні постанови були прийняті повітовими та волосними комітетами Чернігівської губернії. Наприклад, Кульпівський волосний комітет Мглинського повіту повідомив про свою підтримку Центральній Раді та підтримав II Універсал [9, с. 2].

Таким чином на початковому етапі більшість комітетів були обережні в оцінюванні діяльності українського уряду і не підтримували

ідею проголошення автономії України у складі федеративної Росії. Повідомляючи про підтримку Центральної Ради, комітети тривалий час продовжували залишатися вірними прибічниками Тимчасового уряду та його національної політики. Тільки після прийняття ІІ універсалу Центральної Ради громадські комітети Харківської, Полтавської та Чернігівської губернії визнали її діяльність, як органу самоуправління в Україні. З визнанням громадськими комітетами Центральної Ради між ними встановлюються зв'язки у сфері агітаційно – пропагандистської діяльності. Зокрема, Харківський губернський революційний комітет доручив виконавчому бюро громадського комітету увійти у згоду з Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом для погодження пропагандистських дій революційного комітету з заходами українського уряду [19, с. 2]. В зв'язку з військовими подіями організаційна комісія створена при Центральній Раді випустила телеграму до Полтавського губернського громадського комітету, в якій закликала інструкторів провести агітацію з метою заклику населення до порядку і спокою. Також запропонувала інструкторам – організаторам увійти в контакт з усіма організаціями на місцях (Ради, громади, Земства, Просвіти, комісаріати) для координації їхньої роботи [18, арк. 126].

Отже, Українська Центральна Рада мала авторитет серед громадських комітетів, які з червня 1917 року починають співпрацю в соціальній сфері та в агітаційно-пропагандиській діяльності.

Список використаних джерел та літератури

1. Андреев А.М. Местные советы и органы буржуазной власти (1917). М.: Наука, 1983. 289 с.
2. *Вісник Лубенського громадського комітету*. 1917, 30 червня
3. Герасименко Г. А. Общественные исполнительные комитеты 1917 года в исторической литературе. *История СССР*. 1990. № 3.
4. Голос народу. *Куп'янський повітовий громадський комітет*. 19.07.1917 р., № 30.
5. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2969.
6. ДАСО. Ф. 177. Оп. 1. Спр1.
7. *Известия Черниговского губернского общественного комитета*. 1917. № 45.
8. *Известия Черниговского губернского общественного комитета*. 1917. № 70.
9. *Известия Черниговского губернского общественного комитета*. 1917. № 78.
10. Корогод Г. І., Логвиненко М. І. Органи місцевої влади та самоврядування Сумщини в 1917 р. *Матеріал XI історико-правової конференції «Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект».* Суми, 2004. С. 216–231.

11. Куранов Г. Советы на Артёмовщине между февралём и октябрём 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 5–6.
12. Полівець М. С. Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень-липень 1917 р.) Дніпропетровськ: Січ, 1998. 261 с.
13. *Полтавський день*. 1917. № 136.
14. Пустовіт Т. Старосанжарська україноfільська громада та її чільні діячі. *Полтавська Петлюріана. Матеріали шостих петлюрівських читань, проведених у Полтаві 22 серпня 2002 року*. Полтава, 2003.
15. *Сумський вісник*. 1917. № 150.
16. ЦДАВО. Ф.100. Оп. 1. Спр. 4.
17. ЦДАВО. Ф.996 . Оп. 1. Спр. 8.
18. ЦДАВО. Ф.996. Оп. 1. Спр. 52.
19. *Южный край*. 1917. № 14223.

Ребенок Вікторія Русланівна

студентка Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

СУМЩИНА ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АРЕАЛ ДЛЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЗІТКНЕНЬ У IX–XII СТОЛІТТЯХ

Дослідження історичного минулого нашого краю завжди залишається актуальним, адже існує необхідність у вивченні та поглибленні історії Сумщини. Дослідження важливої ролі цього регіону можливе лише за розгляду бойових дій, боротьби за землі, нанесення збитків населенню в державному утворенні. Важливим аспектом є характеристика населених пунктів, що утворилися та існували впродовж IX–XII століть. Мета даної роботи – визначити та проаналізувати зовнішні загрози Київській Русі на території нинішньої Сумщини.

Інформація про цей історичний період присутня у працях таких дослідників: А. В. Григор'єв [1], О. П. Коваленко [3], Б. Л. Корогод, Г. І. Корогод [4], В. І. Бєлашов, Л. І. Бєлінська, А. М. Близнюк [6].

У період формування Київської Русі до неї входила територія майбутньої Сумської області. У VII–X століттях на її частина поширювалася влада Хазарського каганату [1]. Тоді у прикордонній місцевості з'явилося багато поселень або протоміст, які були великими торгово-ремісничими центрами. Свідчення про них містяться в літописах: Ромен, Вир (м. Білопілля), В'яхань (с. Городище), Глухів, Зартий (с. Миколаївка), Попаш (с. Засулля), Вороніж, Путивль [5].

Для кінця IX ст. характерні регулярні набіги печенігів на північні кордони Давньоруської держави. У середині XI ст. з глибин Азії у прикордонні степи прийшли кумани, або кипчаки, відомі також на Русі як половці. Їхні напади супроводжувалися пограбуваннями,

руйнуваннями, вбивствами або полоном мирних людей. У тому числі, постійно зазнавала нищівних нападів кочівників Сіверщина. Із сорока шести відомих великих походів половців на Руську землю, сім разів приходилося саме на землі Сумщини.

Спочатку давньоруські князі обрали оборонну тактику проти кочівників – зводили Змієві вали, міста-фортеці близько рік (Десна, Сула, Трубіж та ін.). У результаті, склалася ціла система оборонних споруд, особливо щільна довкола Путивля – по Сейму та його притоках, таких як Клевень, Обеста, Есмань. Залишки їх простежуються в Конотопському районі на північний схід від села Грузьке, між селами Дубов'язівка і Миколаївка, Сосновка і Кошари [4, с. 36].

З XI століття зросло значення застосування кінноти в боротьбі з кочівниками. Війни велись для забезпечення стабільності торгівельних шляхів, захисту кордонів Русі від наскоків печенігів і половців, об'єднання споріднених племен. Князі застосовували принцип несподіваного нападу та тактику ведення рухомого зіткнення [3, с. 34–35]. Особливо помітним було застосування кавалерії у війнах із половцями. Останні в першій половині XII ст. неодноразово загрожували Путивльщині, а в 1152 році розорили головне місто регіону. У цей період Русь потерпала і від міжкнязівських усобиць. Представники двох князівських династій – Ольговичів і Давидовичів (від імен Олега і Давида, синів Святослава Ярославича) – боролися за право займати чернігівський стіл. У цій суперечці нерідко брали участь і половці. 1128 року під час боротьби Ярослава Святославовича та Всеволода Ольговича за владу останній просив у половців допомоги. Тоді семитисячна орда з ханом Осулуком з'явилася на річці Вир і розташувалася біля Ратмирової діброви, але половцям не вдалося зв'язатися із Всеволодом, і вони, побоюючись союзників Ярослава, відступили.

У 1152 році князь Юрій з великим військом, куди входили рязанці, муромці та ін., а також *«весь половецький народ»*, прийшов і став біля Глухова. У 1160 році розгорнулася міжусобна боротьба між князем Ізяславом Давидовичем, якому належав Вир, та Олегом Святославовичем, який володів Путивлем. У цих усобицях взяли участь і половецькі орди та князь-ізгой Іван Ростиславович Берладник. Військо чернігівського князя Святослава Ольговича спалило острог навколо Виру, взяло в облогу м. Зартий, а потім, як свідчить літописець, *«попаливши і багато лихавчинивши, вернулися вони до себе»* [6, с. 58].

Подальші історичні події, які згадуються у літописах, пов'язані з відомим походом новґород-сіверського князя Ігоря Святославовича, сина чернігівського князя Святослава Ольговича, на половців у 1185 році. Ці події описані в *«Повісті минулих літ»* та у відомому поетичному творі *«Слово о полку Ігоревім»*. 23 квітня 1185 року Ігор Святославович вийшов із Новгород-Сіверська і рушив у половецькі степи.

П'ятнадцятирічний син Ігоря – князь путивльський Володимир на той час уже мав певний досвід боротьби з половцями. У 1184 році він разом з батьком ходив до половецьких веж. Тоді за річкою Мерл (притока Ворскли) князі розгромили загін хана Обовли Костуковича [6, с. 59].

Політика лідера половців хана Кончака характеризувалася як самостійними набігами на Київ і Переяслав, так і втручанням в міжусобні чвари руських князів, які залучали військову силу половців. Кончак і хан Гза направляли свої сили до Путивля і Переяслава. Під Путивлем їм вдалося спустошити його округу, після чого їхні війська відступили. При цьому Гза втратив багато людей, особливо, знатного походження. Після цього він послав загін з 5 тис. чоловік, щоб палити і руйнувати села по Сейму. Але курський князь Олег Святославович із воєводою Тудором та невеликим військом розгромили їх, знищивши понад 2 тис. кочівників і 500 взявши в полон. У цьому бою загинули син і зять хана Гзи.

Систематичні напади кочівників призводили до руйнівних наслідків. Ось як описує результат набігу літописець: *«Ішли лукаві сини Ізмаїла, підпалювали села і токи, багато церков спалили... Міста всі опустіли, села опустіли; пройдемо через степи, де паслися стада коней, овець і волів; усе тепер бачимо в зубожінні, ниви заросли, стали житлом для звірів»* [2, с. 61].

Розвиток сіверських земель у XII ст. гальмувався постійними нападами половців, а в наступному столітті найбільшу загрозу становили вже монголо-татарські орди. Міста-фортеці по Сулі, Пслу і Сейму першими в Південній Русі зустріли незбориму силу ординців. Вир, Попаш, В'яхань, Ромни, Зартий, Глухів, Путивль перетворилися на згарища. Незважаючи на мужню боротьбу захисників фортець, оборона кордонів була подолана, що і вирішило долю Київської держави. Більша частина українських земель перетворилася на підвладну Золотій Орді територію.

У період раннього та розвинутого Середньовіччя територія Сумщини була місцем напруги Русі з кочовими племенами, а також простором для міжусобної боротьби серед князів. Зазначений період можна охарактеризувати як неспокійний та скрутний для населення, оскільки систематичні спустошення печенігами, половцями, а пізніше монголо-татарами уповільнювали природний соціально-економічний та демографічний розвиток регіону. До того ж, внутрішні суперечки погіршували й без цього важке становище переважної більшості населення.

Список використаних джерел і літератури

1. Григорьев А. В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тысячелетия н. э. Тула: Репроникс. Государственный заповедник «Куликово поле», 2005. 207 с.
2. ІсторіяУкраїни: хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин. К.: Наук, думка, 2013. 1056 с.
3. Коваленко О. П. Сіверщина від сивої давнини до сьогодення. Історичні нариси. Суми: ЗАТ «Іса-Інтерпапір», 2009. 310 с.
4. Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис історії Сумщини: з найдавніших часів до середини XVII ст. Суми: Вид. «Козацький вал», 1999. Вип. 1. 94 с.
5. Ленський О. Сумщина в період формування Київської Русі. URL: http://gukr.com/article2435.html.
6. Сумщина в історії України: навчальний посібник / авт.-упоряд.: В. І. Бєлашов, Л. І. Бєлінська, А. М. Близнюк. Суми: Вид. «МакДен», 2005. 496 с.

Баглай Анатолій Володимирович

незалежний дослідник

КАЗАНСЬКО-СЕРАФИМІВСЬКИЙ МОНАСТИР В СЕЛІ СЕМЕРЕНЬКИ

У другій половині XIX ст. на території Слобідської України, а також і по всій Російської імперії почали створюватись велика кількість жіночих православних монастирів. Процес утворення нових монастирів відбувався поетапно. Спочатку за бажанням і на кошти конкретної особи відкривалася богадільня або притулок для вдів та сиріт. Потім у новоутворених закладах встановлювалися правила черничного гуртожитку і після відповідного клопотання та указу Священного Синоду, вони перейменовувалася в громаду Громада – це новий для Слобожанщини тип монастиря, насельниці якого не пострижені в черниці, що робить його перехідним ступенем від мирського життя до черничного. Слідуючим етапом було надання громаді статусу монастиря гуртожиткового типу [1].

В селі Семереньках Охтирського повіту стараннями заможним місцевим поміщиком Охтирським купцем Павлом Олексієвичем

Пелипцем було пожертвувано свої землі 500 десятин та кошти на будівництво монастиря. Які на той час Павло Олексійович мав в Дернівській волостію [2]. З архівних документів відомо що не тільки Пелипець жервував кошти на монастир. Так є прохання селянина села Мала Чернетчина Феодосія Прохоровича Панченко Арсенію Епіскопу Харківському і Охтирському (мовою оригіналу). «*Прошение. По случаю исцеления от тяжелой болезни моей жены Анисии Панченковой от Чудотворного образа Святителя кровоточивого в селе Мала Чернетчина Сумского уезда, совершившееся чудо в 1888 году. Я возу мил искренне и неотложное желание увековечить память появления благодати и милости на нас Грешных Господом нашим Иисусом Христом. В данную минуту я решил пожертвовать свой дом и усадебное место 20 кв. сажень на подворье Казанско-Серафимовской обители при селе Семереньках Ахтырского уезда. В те что бы со временем была построена часовня с наименованием Спасо-Чудовская*» [3].

Казанська-Серафимивська громада почала розбудовуватись. У 1905 році була збудована церква на ім’я Казанської ікони Божої матері на території монастиря [4] та освячена 13листопада [5]. На початок 1909 року в молодій Семереньківській громаді було три одноповерхових дерев’яних корпуси, невеликий готель, економічний двір два саду. Пізніше був збудований двоповерховий цегляний корпус з келіями. Вся територія монастиря мала доглянутий вигляд, всюди порядок та чистота.

Фото 1. Будівля Казансько-Серафимівського монастиря.

Проте перші роки становлення монастиря не були досить сприятливими до процвітання. Деякі нащадки засновника монастиря не дружелюбно відносяться до монастиря. Були спроби відсудити землю даровану монастирю, завдавали общині матеріальних

втрат. Своїми ворожими намірами морально налаштовували селян проти монастирської общини, вносячи недовіру та смуту в життя монахинь [6].

У 1915 році 5 липня відбулося урочисте перетворення Казансько-Серафимівської общини в монастир. А начальниці общини монахині Серафими в сан ігумені. Після літургії Архієпископом Харківським та Охтирським Антонієм був освячений новий монастир та проведена хресний хід навколо обителі [7].

Черниці займались в обителі сільським господарством, шиттям одягу, виготовленням свічок та іконописанням. Ця сторона діяльності виявлена серед жіночих монастирів Слобожанщини, давала розвиток церковних мистецтв, іконописання. Воно існувало паралельно з офіційною академічною школою, яка забезпечувала потреби церкви в культових предметах в умовах значно зрослого монастирського будівництва. У іконописної майстерні Казанської-Серафимівського монастиря в 1911 р. проходили послух семеро дівчат, а одна з них – Олена Линькова – окрім занять живописом виконувала ще слухняність позолотниці. В монастирі в різні періоди було до 130 насельниць. Спочатку заснування монастиря з 1905 року, настоятельницею була монахиня Серафима [8]. Пізніше і до самого закриття настоятельницею була уродженка Сумського повіту Харківської губернії Рафаіла Никифоровна Молондеева [9]. Спочатку община не мала свого притчу і богослужіння проводили священник Миколаєвського храму села Семереньки та Ряснянського монастиря, з серпня 1919 року і до закриття, в монастирі служив ігуменом отець Ювеналій (Г.М. Король). На кінець 1924 року в монастирі проживало 22 черниці віком від 32 до 69 років з різних куточків Харківської та межуючих губерній.

Фото 2. На господарчому дворі Казансько -Серафимівського монастиря

Після Жовтневого перевороту Радянська влада відділила церкву від держави і поступово стала знищувати храми та монастирі. Така доля спіткала і монастир в селі Семереньки. Землі монастиря та його господарство привласнила собі новоутворена місцева сільськогосподарська артіль ім. Ульянова на чолі з тов. Кравченко. З початку 1924 року члени артілі зайняли більшість будівель монастиря та монастирські землі. Черниці чинили спротив , але що Вони могли вдіяти? Артіль наступала, проводила збори. Долучала керівників ліквідаційної повітової комісії . Про що свідчать документи того часу. Виписка з протоколу №7 ком. осередку членів артілі ім. Ульянова за 10.11.1924 року. (мовою оригіналу) *«…Во дворе артели находится резиденция женского монастыря, экономическую мощь которого уничтожила Октябрьская Революция, но работа в обители духовного порабощенияя еще живет и ведется, монахини своей повседневной агитацией среди членов артели, культурный уровень которых весьма низок и с регилиозным дурманом еще не справляются*» [10]. Після об'єднання артілі з комуною ім. Воровського, було утворено комуну ім. Ульянова. Монастир був ліквідований [11]. З часом розібрана церква на території монастиря. Після комуни в будівлі монастиря довгий час розміщувався дитячій будинок. Зараз в бувшій будівлі монастиря знаходиться школа.

Список використаних джерел та літератури

1. Смолина О.О. Иконописные мастерские при женских монастырях Слободской Украины в начале XX века. *Збірник матеріалів науково практичної конференції*. Чернігів, 2016.
2. Самойлович И. Справочная книга для Харьковской Епархии. Харьков: Русская Типо-Литография. 1908. С. 28
3. ДАХО, Ф.40. Оп. 98. Спр. 42. Арк 2.
4. Самойлович И. Справочная книга для Харьковской Епархии. Харьков: Русская Типо -Литография. 1908. С. 28
5. Вера и Разум. 1905. №24. С. 1176.
6. Вера и Разум. 1909. №18. С. 822.
7. Вера и Разум. 1915. №13. С. 136.
8. Ведомость о сестрах Казанско-Серафимовской женской общины Ахтырского уезда за 1911 г. ДАХО. Ф. 40, Оп. 110. Спр. 1887. Арк 10.
9. ДАХО. Ф. Р-519. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 167.
10. ДАХО. Ф. Р-519. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 129.
11. *Харьковский пролетарий*. 1924. № 138.

Наукове видання

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції

Відповідальний за випуск *Д.В. Кудінов*
Компютерна верстка *С.П. Цьома*

Підп. до друку 30.11.2021.
Формат 60х84/16. Гарнітура Arial.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 27,2.
Ум. фарб.-відб. 27,2. Обл.-вид. арк. 27,29.
Вид. № 118.

Видавець:
ФОП Цьома С.П. 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.
Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, № 5050 від 23.02.2016.